

CUMHURİYET ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

Yakınçağ Bilim Dalı

**XIX. YÜZYILDA KUTSAL YERLER SORUNU:
OSMANLI DEVLETİ, KUDÜS VE HRİSTİYANLIK**

Doktora Tezi

İhsan SATIŞ

Tez Danışmanı

Prof.Dr. Ömer DEMİREL

Sivas

Haziran 2015

KABUL VE ONAY

Üniversite : Cumhuriyet Üniversitesi
Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü
Ana Bilim Dalı : Tarih
Bilim Dalı : Yakınçağ
Tezin Başlığı : XIX. Yüzyılda Kutsal Yerler Sorunu: Osmanlı Devleti, Kudüs ve Hristiyanlık
Savunma Tarihi : 08.06.2015
Danışmanı : Prof. Dr. Ömer DEMİREL

Unvanı - Adı Soyadı

Jüri Başkanı : Prof. Dr. Ömer DEMİREL

Üye : Prof. Dr. Ali AÇIKEL

Üye : Prof. Dr. Hasan YÜKSEL

Üye : Prof. Dr. Adnan GÜRBÜZ

Üye : Prof. Dr. Galip EKEN

Oy Birliğı

Oy Çokluğı

İhsan SATIŞ tarafından hazırlanan XIX. Yüzyılda Kutsal Yerler Sorunu: Osmanlı Devleti, Kudüs ve Hristiyanlık başlıklı tez, kabul edilmiştir. 08/06/2015

Prof. Dr. Alim YILDIZ
Enstitü Müdürü

İmza

ETİK İLKELERE UYGUNLUK BEYANI

Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü bünyesinde hazırladığım bu Doktora tezinin bizzat tarafımdan ve kendi sözcüklerimle yazılmış orijinal bir çalışma olduğunu ve bu tezde;

1- Çeşitli yazarların çalışmalarından faydalandığımda bu çalışmaların ilgili bölümlerini doğru ve net biçimde göstererek yazarlara açık biçimde atıfta bulunduğumu;

2- Yazdığım metinlerin tamamı ya da sadece bir kısmı, daha önce herhangi bir yerde yayımlanmışsa bunu da açıkça ifade ederek gösterdiğimi;

3- Başkalarına ait alıntılanan tüm verileri (tablo, grafik, şekil vb. de dâhil olmak üzere) atıflarla belirttiğimi;

4- Başka yazarların kendi kelimeleriyle alıntıladığım metinlerini, tırnak içerisinde veya farklı dizerek verdiğim yine başka yazarlara ait olup fakat kendi sözcüklerimle ifade ettiğim hususları da istisnasız olarak kaynak göstererek belirttiğimi, beyan ve bu etik ilkeleri ihlal etmiş olmam halinde bütün sonuçlarına katlanacağımı kabul ederim.

İmza

İhsan SATIŞ

İÇİNDEKİLER

ETİK İLKELERE UYGUNLUK BEYANI.....	Hata! Yer işareti tanımlanmamış.
İÇİNDEKİLER.....	iv
ÖZET.....	viii
ABSTRACT.....	ix
ÖNSÖZ.....	x
KISALTMALAR.....	xii
RESİMLER DİZİNİ.....	xiv
TABLolar DİZİNİ.....	xv
KONU VE KAYNAKLAR.....	16
1. Konunun Önemi ve Sınırlandırılması.....	16
2. Kaynaklar.....	23
2.1. Arşiv Kaynakları.....	23
2.2. Araştırma-İnceleme Eserler.....	28
GİRİŞ.....	32
DİNÎ HÜVİYETTEN SİYASİ HÜVİYETE SÜRÜKLENEN BİR KENT: KUDÜS.....	32
BİRİNCİ BÖLÜM.....	42
KUTSAL YERLER SORUNU'NUN ORTAYA ÇIKIŞI.....	42
1. KUTSAL YERLER.....	45
1.1. Kamame Kilisesi.....	46
1.2. Beytüllahm Kilisesi.....	51
1.3. Sitt-i Meryem Makberi.....	55
1.4. Deyrû's-Sultan.....	58
1.5. Yükseliş Şapeli ya da Kubbesi.....	59
1.6. Diğer Kutsal Yerler.....	60
2. KUTSAL YERLERDE TASARRUF HAKKI OLAN HRİSTİYAN CEMAATLER... ..	62
2.1. Hristiyan Cemaatler.....	64

2.1.1.	Rumlar.....	64
2.1.2.	Latinler.....	66
2.1.3.	Ermeniler.....	68
2.1.4.	Süryaniler.....	70
2.1.5.	Kıptiler.....	71
2.1.6.	Habeşliler.....	73
2.2.	Demografik Dağılımları.....	74
2.2.1.	Cemaatlerin Kudüs'te Demografik Dağılımları.....	74
2.2.2.	Cemaatlerin Kutsal Yerlerde Demografik Dağılımları.....	86
2.3.	Kutsal Yerlerin Cemaatler Arasında Mekânsal Dağılımları.....	88
3.	KUTSAL YERLER SORUNU'NUN ORTAYA ÇIKIŞI.....	98
3.1.	İslam Tarihinde Kutsal Yerlerin ilk Statüsü.....	102
3.2.	Salahaddin Eyyubi'nin Kutsal Yerlere Karşı Tutumu.....	110
3.3.	Memluklerin Kutsal Yerlere Karşı Tutumu.....	113
	İKİNCİ BÖLÜM.....	118
	OSMANLI HÂKİMİYETİNDE KUTSAL YERLER SORUNU.....	118
1.	XV. VE XIX. YÜZYILLARI ARASINDA KUTSAL YERLERİN YASAL STATÜSÜ 120	
1.1.	İslam Hukukuna Göre.....	121
1.2.	Padişah Fermanlarına Göre.....	125
1.3.	Kapitülasyonlara ve Antlaşmalara Göre.....	134
2.	XIX. YÜZYILDA KUTSAL YERLER ÜZERİNDE KİLİSELER ARASI ÇEKİŞMELER.....	144
2.1.	Monofizit Kiliselerin Tabiiyeti İçin Çekişmeler.....	149
2.2.	Kutsal Yerlerde Ayin için Çekişmeler.....	154
2.3.	Kutsal Yerlerin Mülkiyeti İçin Çekişmeler.....	161
	ÜÇÜNCÜ BÖLÜM.....	173
	XIX. YÜZYILDA KUTSAL YERLER SORUNU'NUN ULUSLARARASI PLATFORMA TAŞINMASI.....	173

1. AVRUPALI DEVLETLERİN KUTSAL YERLER ÜZERİNDEKİ NÜFUZ ÇEKİŞMELERİ VE KUTSAL YERLER SORUNU'NA MÜDAHALELERİ.....	176
1.1. Fransa'nın Katolikleri Himayesiyle Ortaya Çıkan Müdahalesi	179
1.2. Rusya'nın Ortodoksları Himayesiyle Ortaya Çıkan Müdahalesi	190
1.3. Avusturya, İngiltere ve Diğer Devletlerin Tutumları	194
1.4. Osmanlı Devleti'nin Kutsal Yerler Sorunu'na Hal Çareleri Araması ve Kurulan Komisyonlar	198
1.4.1. Müslüman ve Hristiyanlardan Oluşan Birinci Komisyon	200
1.4.2. Müslümanlardan Oluşan İkinci Komisyon.....	204
2. KUTSAL YERLERE VERİLEN DÜZENİN KAPSAMI VE TEMEL ESASLARI...	207
2.1. Komisyon Raporuna Göre Yeni Düzendeki Kutsal Yerler	209
2.1.1. Kamame Kilisesi	209
2.1.2. Beytullahm Kilisesi	211
2.1.3. Sitt-i Meryem Makberi	212
2.1.4. Yükseliş Kubbesi.....	212
2.1.5. Diğer Kutsal Yerler	213
2.2. Yeni Düzenin Uygulanması İçin Beylikçi Afif Bey'in Kudüs'e Gönderilmesi ...	213
3. RUSYA'NIN YENİ TALEPLERİ VE MESELEYİ ÇIKMAZA SÜRÜKLEMESİ...	222
3.1. İstanbul'da Rus Elçisi Prens Menşikof'un Misyonu	224
3.2. Meselenin Yeniden İncelenmesi ve Yapılan Müzakereler	233
3.2.1. Rıfat Paşa ile Yapılan Müzakereler	235
3.2.2. Mustafa Reşit Paşa İle Yapılan Müzakereler	247
4. KUTSAL YERLER SORUNU'NUN KIRIM SAVAŞI'NIN ÇIKMASI ÜZERİNDEKİ ETKİSİ.....	256
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM.....	268
YÖNETİCİLER VE HRİSTİYANLAR: KUTSAL YERLERİN TAMİRİ VE KUTSAL YERLER İÇİN HRİSTİYANLARDAN ALINAN VERGİLER	268
1. YÖNETİCİLER VE HRİSTİYANLAR.....	268
1.1. Yöneticiler	268

1.2.	Hristiyanlara Yapılan Haksızlıklar ve Yöneticilerin Tutumu	273
2.	KUTSAL YERLERDE HRİSTİYANLARIN TAMİR FAALİYETLERİ	278
2.1.	Tamir Faaliyetlerinde Uyulacak Esaslar	278
2.2.	Tamir Faaliyetleri Karşısında Osmanlı Devleti'nin Tavrı	281
2.3.	Tamir Faaliyetleri.....	283
3.	KUTSAL YERLER İÇİN HRİSTİYANLARDAN ALINAN VERGİLER	288
3.1.	Hristiyan Hacılar	291
3.2.	Kutsal Yerler İçin Hristiyanlardan Alınan Vergiler.....	296
3.2.1.	Vergi Türleri	296
3.2.2.	Vergi Miktarı	299
3.2.3.	Toplanan Resm-i Kamame Vergisi'nin Toplam Miktarı ve Harcandığı Yerler 305	
	SONUÇ	310
	EKLER.....	315
1.	Belgeler	315
2.	Planlar	325
3.	Haritalar	328
4.	Resimler	331
	KAYNAKLAR	334
	DİZİN.....	374
	ÖZGEÇMİŞ	382

ÖZET

Hristiyanlar, Hz. Meryem'in yaşamış olduğu, Hz. İsa'nın doğup büyüdüğü, çarpmıha gerilerek öldüğü ve Hristiyanlığı ilk yaydığı yerlerin Kudüs ve çevresinde bulunması dolayısıyla bu bölgede birçok kilise, ziyaret ve tören yerleri kurmuşlardır. Bu yerlerden Kamame Kilisesi, Beytüllahm Kilisesi ve Sitt-i Meryem Makberi Hristiyanlar için önemli kutsal mekânlardır. Ayrıca Haçlı Seferleri zamanından kalma bazı kralların kabirleri de Kudüs'te bulunmaktadır. Dinî değer taşıyan bütün bu mabet ve mekânların himaye edilmesi, yönetilmesi ve tamir edilmesi, Hristiyanlar nazarında şerefli ve kutsal bir görev olarak kabul edilmiştir. Bundan dolayı zamanla bu işler, Hristiyanlığın bölünmesiyle birlikte Kutsal Yerlerde Hristiyan cemaatleri arasında çekişmelere sebep olmuş olup, tarihte *Kutsal Yerler Sorunu* diye bilinen meseleyi ortaya çıkarmıştır. Bu meselede rahipler, Kutsal Yerleri münhasır mülkleri yapmaya çalışırken, devletler kendilerini övmek, prestij kazanmak ve kutsal olmayan diğer amaçlar için sahip çıkmışlardır. XIX. yüzyılda Rusya Ortodoksların hamisi, Fransa Katoliklerin hamisi olarak cemaatler arasındaki çekişmelere müdahale etmesiyle Kutsal Yerler Sorunu uluslararası platforma taşınmış ve Kırım Savaşı'nın çıkmasındaki tetikleyici sebepler arasında yerini almıştır.

Bu çalışmada; Kudüs'te Hristiyan cemaatlerinin tasarruflarındaki Kutsal Yerler, bu yerler üzerinde kiliseler arası tartışmalar, bu tartışmalarda Osmanlı Devleti'nin tavrı ve Avrupalı devletlerin meseleye müdahale etmeleri ele alınmaya çalışılmıştır. Ayrıca bu çalışmada, Kutsal Yerler Sorunu Kırım Savaşı'nın belirleyici sebebi midir veya savaşın ortaya çıkmasındaki etkisi nedir? Gibi sorulara cevap verilmeye de çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kudüs, Hristiyanlık, Kutsal Yerler, Rusya, Fransa.

ABSTRACT

The Christians built a lot of churches and established places of worship and pilgrimage in Jerusalem and its neighbourhood as these were the places where the Virgin Mary lived, Jesus Christ was born, preached Christianity and was crucified. From these places Church of the Holy Sepulchre, Church of Nativity and Tomb of the Virgin Mary are among the important holy places for the Christians. Moreover, certain graves of the Kings remaining from the time of the Crusades are also in Jerusalem. For this reason, these issues gave rise to conflicts in the Holy Places among the Christians following the division of the Christianity over time and brought out the problem known, in history, as the ‘Question of the Holy Places’. On this issue, while the priests tried to make the holy places their exclusive properties, the States looked out for them to commend themselves, gain prestige and for other unholy aims. Question of the Holy Places moved into the international arena in the 19th century when Russia as the protector of the Orthodox Church and France as the protector of the Catholic Church intervened, and it took place among trigger causes in the emergence of the Crimean War.

In this study, Holy Places in use of the Christian communities in Jerusalem, discussions between the churches in these places, the Ottoman Empire’s attitude towards these discussions and the interfering of the European countries in matters have been tried to be handled. Besides, in this study questions such as “Is the Question of Holy Places a determining cause of the Crimean War?” or “What is its effect on the outbreak of the war?” have been tried to be answered.

Key Words: Jerusalem, Christianity, Holy Places, Russia, France.

ÖNSÖZ

Kutsal Yerler Sorunu, Kudüs ve çevresinde Hristiyanlar nazarında kutsal kabul edilen yerlerde yaşanan kiliseler arasındaki tartışmaları ve bu tartışmalara Avrupalı devletlerin müdahalelerini ihtiva eden bir meseledir. Bu mesele hakkında yabancı literatürde bir kısım çalışmalar yapılmasına rağmen, henüz ülkemizde konuyu bütünüyle ele alan ve kapsamlı bir çalışma yapılmamıştır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Oded Peri, Kudüs'teki Osmanlı hâkimiyetinin ilk iki yüzyılında konuyu bütünüyle incelemiş kişilerden biridir. Yazar, çalışmasında meselenin nasıl ortaya çıktığını, Osmanlı Devleti'nin bu meseleye yaklaşımını ve meselenin iktisadi boyutlarını kapsamlı olarak ele almaktadır. İşte bu çalışma da, Peri'nin çalışmasında takip ettiği metodunu esas alarak XIX. yüzyılda Kutsal Yerler Sorunu'nu kapsamlı olarak ele almayı amaçlamıştır. Sahanın yeni olması ve Türkçe kaynakların sınırlı oluşu, ilk çalışmalarımızda bir dizi hatayı da beraberinde getirmiştir. İlk çalışmamızda diyorum çünkü bu konu bir seminer ödeviyle başlayıp, yüksek lisans ve doktora çalışmamıza kadar devam etmiştir. Bana bu konuyu ilk ödev veren Doç. Dr. Mehmet Mercan hocam, ödevi bana verdikten sonra konunun zor olduğunu, istersem değiştirebileceğimi söylemişti. İlk başta konuyla ilgili sınırlı ve hep aynı bilgileri veren kaynaklardan dolayı çalışmayı bırakmak istemiştik. Ancak çalışmalarımızı derinleştirdikçe, konu ilgimizi çekmiş ve bir yarım on yıl bizi peşinden sürüklemiştir.

Tezin hazırlanması sırasında hiçbir zaman yardım ve tavsiyelerini esirgemeyen, tezimi tekrar tekrar okuyarak düzeltmeler yapan danışman hocam Prof. Dr. Ömer Demirel'e teşekkür ederim. Ayrıca tezi okuyarak, eleştiri ve tavsiyeleriyle tezin şekillenmesinde ve nihai halini almasında yardımlarını esirgemeyen Prof. Dr. Hasan Yüksel'e, Prof. Dr. Ali Açık'el'e, Prof. Dr. Galip Eken'e, Prof. Dr. Adnan Gürbüz'e ve Doç. Dr. Candan Badem'e içten teşekkürlerimi sunuyorum.

Birer Kudüs çalışanları olarak tez yazım sırasında bazı konulara bakış açımın şekillenmesinde görüşlerini esirgemeyen Asst. Prof. Roberto Mazza'ya, Doç. Dr. İbrahim Ethem Polat'a, Arş. Gör. Hasan Hüseyin Güneş'e ve Arş. Gör. Alaattin Dolu'ya ayrıca teşekkür borçluyum. Yine tez yazım aşamasında yurtiçinde ve

yurtdışında kaynak temin etme noktasında yardımlarını esirgemeyen Yusuf Yıldız'a, Ahmet Aloğlu'na ve Arş. Gör. Ruhat Alp'e teşekkürlerimi sunarım.

Bu çalışmanın yapım aşamasında manevi desteğini her zaman gördüğüm, en tahammül edilmez anlarımda bana sabır ve sevgiyle yaklaşan, kendi hayatından fedakârlık ederek bana uygun çalışma ortamı hazırlayan eşim Zeliha Satış'a şükranlarımı sunarım.

Sivas 2015

İhsan SATIŞ

KISALTMALAR

A.AMD	: Âmedî Kalemi Defterleri
A.DVNS.ŞM.d	: Bâb-1 Asafî Divân-1 Hümâyûn Sicilleri Şam-1 Şerif Ahkâm Defteri
A.DVN.DVE	: Bâb-1 Asafî Divân-1 Hümâyûn Düvel-i Ecnebiye Belgeleri
A.DVN.DVE.d	: Bâb-1 Asafî Divân-1 Hümâyûn Düvel-i Ecnebiye Defterleri
A.DVNS.KLS.d	: Bâb-1 Asafî Divân-1 Hümâyûn Kilise Defterleri
A.DVNS.GMC.d	: Bâb-1 Asafî Divân-1 Hümâyûn Gayrimüslim Cemaat Defterleri
age.	: Adı geçen eser
agm.	: Adı geçen makale veya madde
agt.	: Adı geçen tez
A.MKT	: Sadâret Mektubî Kalemi Evrakı
A.MKT.MHM	: Sadâret Mektûbî Mühimme Kalemi Evrakı
A.MKT.UM	: Sadâret Mektubî Kalemi Umum Vilayet Evrakı
A.MTZ	: Sadâret Eyâlât-1 Mümtâze Kalemi Belgeleri
A.TŞF	: Sadâret Teşrifat Kalemi Evrakı
Bk.	: Bakınız
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivleri
Çev.	: Çeviren
C.ADL	: Cevdet Adliye
C.ML	: Cevdet Maliye
C.EV	: Cevdet Evkâf
CH	: Ceride-i Havadis
DH.MKT	: Dâhiliye Nezâreti Mektûbî Kalemi
Edr.	: Editör
EV.d.	: Evkaf Defterleri
Haz.	: Hazırlayan
H.	: Hicri
HAT	: Hatt-ı Hümâyûn
HR.HMŞ.İŞO	: Hukuk Müşavirliği İştîşare Odası Evrakı
HR.MKT	: Hâriciye Nezâreti Mektûbî Kalemi Evrakı
HR.SFR	: Hâriciye Nezâreti Sefaretler Evrakı
HR.SYS	: Hâriciye Nezâreti Siyasi
HR.TO	: Hâriciye Nezâreti Tercüme Odası Evrakı
HSD.AFT	: Ali Fuat Türkgeldi Evrakı
İ.DUİT	: İrâde Dosya Usulü
İ.DH	: İrâde Dâhiliye
İE.EV	: İbnülemin Vakıf
İ.HR	: İrâde Hâriciye
İ.HUS	: İrâde Husûsi
İ.MMS	: İrâde Meclis-i Mahsus
İ.MSM	: Mesâil-i Mühimme İrâdeleri
İ.MVL	: İrâde Meclis-i Vâlâ
İ.ŞD	: İrâde Şûra-yı Devlet

M.	: Miladi
MEB.	: Milli Eğitim Bakanlığı
Müt.	: Mütercim
MV	: Meclis-i Vükelâ Mazbataları
MVL	: Meclis-i Vâlâ Evrakı
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
Sad.	: Sadeleştiren
ŞD	: Şura-yı Devlet Evrakı
TDV.	: Türkiye Diyanet Vakfı
Trc.	: Tercüme
TSMA	: Topkapı Sarayı Müze Arşivi
TV	: Takvim-i Vekayi
v.	: Varak
vd.	: Ve diğerleri
VGMA	: Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi
Y.A.HUS	: Yıldız Sadaret Hususî Maruzat Evrakı
Y.EE	: Yıldız Esas Evrakı
Y.MTV	: Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı
Y.PRK.AZN	: Yıldız Perakende Evrakı Adliye ve Mezahib Nezâreti Maruzatı
Y.PRK.DH	: Yıldız Perakende Evrakı Dâhiliye Nezâreti Maruzatı
Y.PRK.EŞA	: Yıldız Perakende Evrakı Elçilik Şehbenderlik ve Ateşemiliterlik
Y.PRK.MF	: Yıldız Perakende Evrakı Maarif Nezâreti Maruzatı
Yay.	: Yayınlayan

RESİMLER DİZİNİ

Resim 1: Kabr-i İsa.....	48
Resim 2: Kamame Kilisesi'nin Planı	49
Resim 3: Kamame Kilisesi'nin Ayrıntılı Tasviri.....	51
Resim 4: Beytüllahm Kilisesi'nin Planı	54
Resim 5: Sitt-i Meryem Makberi'nin Planı	57
Resim 6: IV. Yüzyılda Yükseliş Şapeli'nin Planı	60
Resim 7: Beytüllahm'deki Custodia Terra Sancta Tabelası.....	67
Resim 8: St. James Katedrali'nin Girişindeki Kitabe.....	70
Resim 9: Kıpti Ortodoks Patrikhanesi ve St. Antony Manastırı	73
Resim 10: Eski Kudüs Şehrinin Mahalle Planı	76
Resim 11: 1883-1915'te Kudüs Sur İçindeki Mahalleler ve Şehir Kapıları.....	78
Resim 12: Kamame Kilisesi'nde Cemaatler Arasındaki Paylaşım	89
Resim 13: Hacerü'l-Muğtesil ve Üzerindeki Kandiller.....	92
Resim 14: Kamame Kilisesi'nin Kapanmış Kapısı ve Giriş Kapısı.....	93
Resim 15: Kamame Kilisesi'nin Açılması Ritüeli	96
Resim 16: Kamame Kilisesi'nde Bir Erganûn	163
Resim 17: Yükseliş Kubbesi	165
Resim 18: Mağaratü'l-Mehd'deki Hic de Virgine Maria Jesus Christus Natus Est Yazıtlı Yıldız.....	184
Resim 19: Taşınmaz Merdiven.....	208
Resim 20: Kamame Kilisesi'nin Büyük Kubbesi ve Kabr-i İsa Üzerindeki Küçük Kubbe	210
Resim 21: Prens Menşikof	227
Resim 22: Günümüzde Kamame Kilisesi'nin Büyük Kubbesi(2013).....	238
Resim 23: Lord Stratford de Redcliffe	266
Resim 24: Kamame Kilisesi Avlusunda Rumların Ayak Yıkama Ayini	273
Resim 25: 1868'de Kamame Kilisesi'nin Büyük Kubbesinin Tamiri.....	287

TABLolar DİZİNİ

Tablo 1: 1891’de Kudüs’te Faaliyet Gösteren Yabancı Okullardaki Öğretmen-Öğrenci Sayıları ve Bu Okullara Yapılan Yardımlar.....	38
Tablo 2: Titus Tobler’e Göre 1817-1851 Yılları Arasında Kudüs’te Hristiyan Nüfusu.....	80
Tablo 3: Ben-Arieh’e Göre XIX. Yüzyılda Kudüs’ün Tahmini Nüfusu.....	81
Tablo 4: Ben-Arieh’e Göre XIX. Yüzyılda Hristiyan Nüfusunun Cemaatlere Dağılımı.....	82
Tablo 5: 1870/1 Yılında Kudüs’ün Merkezindeki Hristiyan Cemaatlerin Hane Sayıları.....	82
Tablo 6: 5, 6 ve 7 Katsayılarına göre 1870/1 Yılında Kudüs’teki Hristiyan Cemaatlerin Nüfusu.....	83
Tablo 7: 1881/2-1897 Yılları Arasında Kudüs’teki Hristiyan Cemaatlerin Nüfusu.....	84
Tablo 8: 1881/2-1897 Yılları Arasında Kudüs’teki Hristiyan Cemaatlerin Nüfusunun Yüzdalık Dağılımı.....	85
Tablo 9: Komisyonun İncelediği Belgeler.....	205
Tablo 10: Oded Peri’ye Göre 1565-1673 Yılları Arasında Kudüs’e Gelen Hacı Sayıları ...	292
Tablo 11: Titus Tobler’e Göre Kudüs’e Gelen Hacı Sayıları.....	293
Tablo 12: 1850-1859 Yılları Arasında St. Savior Manastırında Kalan Hacılar.....	294
Tablo 13: XIX. Yüzyılda Kudüs’e Gelen Rus Hacı Sayısı.....	296
Tablo 14: Kudüs’e Giden Bir Efendi ve Hizmetçi İçin Giderler ve Yol Vergileri.....	302
Tablo 15: F. E. Peters’e Göre Bir Hacı Adayının Masrafları.....	303
Tablo 16: Titus Tobler’e Göre 1815-1840 Yılları Arasında Kudüs’e Gelen Hacı Sayısı ve Tahminen Toplanan Resm-i Kamame Vergisi.....	307

KONU VE KAYNAKLAR

1. Konunun Önemi ve Sınırlandırılması

Tarihin en eski şehirlerinden biri olan Kudüs, Yahudi, Hristiyan ve İslam dinlerinde kutsal kabul edilen bir şehir olup, bu üç dinin mensuplarınca saygı ve kutsiyet taşıyan düşüncelerle anılmıştır. Şehri önemli kılan ve ön plana çıkmasına sebep olan ticari-siyasi yapısı ya da jeopolitik konumu değil; ona atfedilen kutsiyet ve kutsal yerler olmuştur. Kudüs'e verilen bu kutsiyetten dolayı şehir birçok dilde yapılan çalışmalarda yer edinmiştir. Kudüs ile ilgili özellikle Arapça, İngilizce, Almanca, Fransızca, İbranice, Türkçe başta olmak üzere birçok dilde eserler yazılmıştır. Farklı dillerde yayımlanan eserler Kudüs'e verilen önemi göstermekle birlikte, ele alınan konuların farklılığı şehrin geniş bir yelpazede ele alındığını da göstermektedir.

Yapılan çalışmalar genel olarak Kudüs'ün siyasi, dini, demografik ve sosyo-ekonomik yapısı üzerinde odaklanmıştır¹. Avrupalı devletlerin şehir üzerinde dini, siyasi, kültürel ve ekonomik faaliyetleri, bu alanlardaki nüfuz çekişmeleri de araştırmacıların dikkatini çekmiştir. Bu alanda da bir hayli çalışma yapılmıştır².

¹ Bk. Rahime Ay, *Kudüs Şehrinin Siyasi Tarihi(Başlangıcından M.S. 135'e Kadar) ve Üç Kutsal Dindeki Önemi*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van 1997; Reyhan Mete, *Yahudi, Hristiyan ve Müslüman Sanatlarında Kudüs İmgesi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2005; Muammer Gül, *XI.-XIII. Yüzyıllarda Kudüs*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elazığ 1997; Emine Erdoğan, *XVI. yüzyılda Kudüs Merkez ve Nahiyesinde Nüfus ve Etnik Yapı*, Ankara 1998; Hilal Çifçi, *XVII. Yüzyılda Kudüs ve Çevresinde Gayrimüslim Nüfus*, Ankara 2005; Amad Alden Dhier, *19. Yüzyılın İkinci Yarısında ve 20. Yüzyılın Başlarında Filistin Demografik Yapı ve Nüfus Hareketleri*, İstanbul 1999; Walid Al-Arid, *XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Filistin'de Dini, Kültürel ve Sosyal Müesseseler*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1989; Işıl Işık Bostancı, *XIX. yüzyılda Filistin(İdari ve Sosyo-Ekonomik Vaziyet)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi Elazığ 2006; Yasemin Akkaya, *XIX. Yüzyılda Kudüs ve Çevresinde Halilü'r-rahman Vakıfları*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon 2012; Rahime Fişne, *XVIII. Yüzyılın Başlarında Kudüs Surresti(Transkripsiyon ve Değerlendirme)*, Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon 2012; Feyza Betül Köse, *Osmanlı Yönetiminde Kudüs*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2003.

² Bk. Ruth Kark, "Changing Patterns of Landownership in Nineteenth-Century Palestine: The European Influence", *Journal of Historical Geography*, X/4, 1984, s. 357-384; Yehoshua Ben-Arieh, "Patterns of Christian Activity Nineteenth-Century Jerusalem", *Journal of Historical Geography*, II/1, 1976, s. 49-69; Derek Hopwood, *The Russian Presence in Syria and Palestine 1843-1914-Church and Politics in the Near East*, Oxford at the Clarendon Press 1969; David Kushner, "The 'Foreign Relations' of the Governors of Jerusalem Toward the End of the Ottoman Period", *Palestine in the Late Ottoman Period*, Jerusalem 1986, s. 309-319; Alexander Schölch, *Palestine in Transformation 1856-1882(Studies in Social, Economic and Political Development)*, Çev. William C. Young-Michael

Ancak Avrupalı devletlerin dini, siyasi, kültürel ve ekonomik faaliyetlerini gerçekleştirirken Kudüs'teki kiliseleri himaye etmeleri ve bu şekilde hem kiliselere hem de Osmanlı Devleti'nin içişlerine müdahalesi literatürde ihmale uğramış bir konudur. Ayrıca Osmanlı toprakları üzerinde yaşayan gayrimüslimlerin hukuki, ekonomik ve sosyal hayatları, araştırmalarda üzerinde önemle durulan hususlardan birisi olmasına rağmen Kudüs'teki kiliselerin yapılanmaları, devletle ve kendi aralarındaki ilişkiler de ülkemizde kapsamlı bir araştırma konusu olmamıştır. Elinizdeki bu çalışma bu boşluktan yola çıkarak, XIX. yüzyılda Kudüs'te Kutsal Yerler Sorunu'nu farklı disiplinler çerçevesinde ele almaya çalışmıştır.

Kutsal Yerler Sorunu, Kudüs ve çevresinde Hristiyanlar nazarında kutsal kabul edilen yerlerde yaşanan kiliseler arasındaki tartışmaları ve bu tartışmalara Avrupalı devletlerin müdahalelerini ihtiva eden bir meseledir. XVI. ve XVIII. yüzyıllar arasında mahalli kadılar tarafından ya da İstanbul'da divân-ı hümâyûnda ele alınan ve çözülen bu mesele, XIX. yüzyılda Avrupalı devletlerin müdahale etmesiyle uluslararası bir boyut alarak diplomaside yer edinmiştir.

Genel olarak Kırım Savaşı'nı konu alan bazı çalışmalarda Kutsal Yerler Sorunu için birkaç sayfa ayrılrsa da, yapılan değerlendirmeler bu sorun hakkında yanlış kanaatler oluşturacak boyuttadır. En basitinden Kutsal Yerlerin neresi ya da nerelerde bulunduğu konusunda, bu yerlerle hiç alakası olmayan çıkarımlar yapılmış; Hristiyanlığa ait Kutsal Yerler Yahudilikle ilişkilendirilmiştir³. Ayrıca Kutsal Yerler ele alınırken, bu yerlerin birbirinden bağımsız ve birbirinden farklı yerlerdeymiş gibi ele alınmakla birlikte⁴, aslında bu yerler birbiriyle çok iç içedir. Örneğin Hacerü'l-Muğtesil ve İsa'nın mezarı sanılan yer Kamame Kilisesi'nin içindedir. Havarilerin saklandıkları yer olarak belirtilen Mağaratü'l-Mehd ise Beytüllahm Kilisesi'nin

C. Gerrity, Washington 1993; Azmi Khouli, *Osmanlı Döneminde Kudüs'teki Yabancı Okullar(XIX. Yüzyıl)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006; Erdem Demirkol, *II. Abdülhamid Döneminde Kudüs'te Kilise İmar ve İnşa Faaliyetleri*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007.

³ Bk. Cezmi Karasu, *Kırım Savaşı Sırasında Osmanlı Diplomasisi(1853-1856)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1998, s. 15; Mehmet Rezan Ekinci, *Osmanlı-Rus İlişkileri Çerçevesinde Kırım Savaşı(1853-1856)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2005, s. 13.

⁴ Bk. Mehmet Rezan Ekinci, *agt.*, s. 12-13; Cezmi Karasu, *agt.*, s. 15; Güven Özen, *Osmanlı Hâkimiyeti Öncesi ve Sırasında Makâmât-ı Mübâreke Meselesi*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 2009, s. 89.

içinde olup, Hz. İsa'nın doğduğu kabul edilen yerdir. Bunun yanında arşiv vesikalarında Deyrû's-Sultan ve Yükseliş Şapeli ya da Kubbesi diye iki kutsal yerden bahsetmektedir ki, bu yerler ülkemizde konuyla ilgili yapılan araştırmalarda hiç bahsedilmemiştir⁵.

Düşülen maddi hatalardan biri de Beytüllahm Kilisesi'nin Kamame Kilisesi olarak kabul edilmiş olmasıdır⁶. Yine yapılan yanlışlardan biri Fransa ile imzalanan 1535⁷, 1673 ve 1740 Kapitülasyon antlaşmalarıyla Katoliklerin himayesinin Fransa'ya verildiği ve Kudüs'teki bazı kutsal yerlerin tasarrufunun Katoliklere bırakıldığı yargısının kabul edilmesidir⁸. 1535 tarihli kapitülasyon antlaşmasının maddeleri incelendiğinde antlaşmanın ne Katoliklerin himayesine ne de Kutsal Yerlere ilişkin bir maddenin olmadığı görülebilmektedir. 1673 ve 1740 Kapitülasyonlarının maddeleri incelendiğinde ise araştırmacıların iddia ettiği gibi Fransa'ya Katoliklerin himayesi ya da Kutsal Yerlerde Katoliklere bazı imtiyazlar değil, Katoliklerin özgürce Kudüs'e gidip-gelme hakları, ayinlerini serbestçe icra etme hakları ve mabetleri harap olduğunda tamir etme hakları verildiği açıkça görülmektedir.

Kutsal Yerler üzerinde Rum-Latin kiliseleri arasındaki tartışmaların giderek artması, Rusya ile Fransa'nın meseleye doğrudan müdahale etmesi ve isteklerde bulunmasında Beytüllahm Kilisesi'ndeki Mağaratü'l-Mehd'de bulunan yıldızın kaybolması önemli bir etkidir. Bu yıldızın kaybolması meselenin giderek büyümesinde bir kıvılcım etkisi yapmıştır. Araştırmacıların düştükleri hatalardan biri de bu yıldızın ne zaman kaybolduğudur. Bazı araştırmacılar bu yıldızın 1843⁹ yılında

⁵ Bk. Mehmet Rezan Ekinci, *agt.*, s. 12-13; Cezmi Karasu, *agt.*, s. 15; Güven Özen, *agt.*, s. 89.

⁶ Bk. Candan Badem, *The Ottoman Crimean War (1853-1856)*, Leiden-Boston 2010, s. 66.

⁷ Bk. Erdoğan Keleş, *Osmanlı, İngiltere ve Fransa İlişkileri Bağlamında Kırım Savaşı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2009, s. 34, 37.

⁸ Bk. Besim Özcan, *Rus Donanmasının Sinop Baskını (30 Kasım 1853)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi. Erzurum 1990, s. 27; Süleyman Kocabaş, *Paris'in "Doğu Yolu"nda Yaptıkları Tarihte Türkler ve Fransızlar*, İstanbul 1990, s. 74-75.

⁹ Bk. Gülnihal Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin Siyasi Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, Ankara 1996, s. 45.

ya da 1850¹⁰ yılında kaybolduğunu kabul etmesine rağmen bu yıldız 1847 yılında kaybolmuştur.

Ülkemizde Kutsal Yerler Sorunu ile ilgili hazırlanmış ilk çalışma, 1959 yılında Bekir Sıtkı Baykal tarafından “*Makamat-ı Mübareke Meselesi ve Babiâli*” başlığıyla hazırlanmış çalışmadır¹¹. Baykal, Milli Kütüphane’de bulduğu bir rapordan ve Rum-Latin çatışmasına dair içinde birkaç belge barındıran İbretnümâ-yı Devlet¹² adlı el yazması eserden ve Ali Fuat Türkgeldi’nin, *Mesail-i Mühimme-i Siyasiye’nin*¹³ birinci cildindeki bilgilerden hareketle bu makaleyi kaleme almıştır. Makale genel hatlarıyla Türkgeldi’nin verdiği bilgilerinden ibarettir.

İkinci olarak konuyla alakalı çalışma 2007 yılında Ş. Tufan Buzpınar tarafından kaleme alınan “*Makamat-ı Mübareke Meselesi ve Kırım Harbi*” adlı bildiridir. Buzpınar, *Makamat-ı Mübareke Meselesi’nin henüz hakkında doyurucu çalışmalar yapılmış bir konu olmadığını, bugüne kadar yazılanlar esas itibariyle Türkgeldi’nin eserindeki bilgilerle sınır olduğunu* belirtmektedir. Ayrıca Buzpınar, tebliğinde amacının Kutsal Yerler Sorunu’nu yeniden inşa etmek değil, bu sorunun Kırım Savaşı ile bağlantıları üzerinde durmak olduğunu belirterek, Kutsal Yerler Sorunu, Kırım Savaşı’nın belirleyici sebebi midir veya sebepleri arasındaki yeri nedir gibi sorulara cevap vermeye çalışmıştır¹⁴.

Bu çalışmaların dışında konuyla ilgili iki tane yüksek lisans tezi de hazırlanmıştır. Bunlardan birincisi Güven Özen tarafından *Osmanlı Hâkimiyeti Öncesi ve Sırasında Makâmât-ı Mübâreke Meselesi*, Trabzon 2009 adlı tezdur. Çok geniş bir zaman aralığını ifade eden bir başlıkla hazırlanan bu çalışma Başbakanlık Osmanlı Arşivi’ndeki birkaç belgeye (13 belge ve 8 Nolu Kamame Kilise defterindeki birkaç ferman) dayanarak hazırlanmıştır. Çalışmada, Kutsal Yerler Sorunu hakkında genel bilgiler verilmekle birlikte konunun muhteviyatı yeterince anlaşılmamış olup, yeterli düzeyde arşiv ve literatür taraması yapılmamıştır. Ayrıca

¹⁰ Bk. Thomas A. Idinopulos, *A History of the Holiest City As Seen Through the Struggles of Jews, Christians and Muslims-Jerusalem*, Chicago 1994, s. 190-191.

¹¹ Bekir Sıtkı Baykal, “Makamat-ı Mübareke Meselesi ve Babiâli”, *Belleten*, XXIII/ 90, Ankara 1959, s.241-266.

¹² Bu eser Ahmet Öğreten tarafından doktora tezi olarak çalışıldı. Bk. Mustafa Kesbi Efendi, *İbretnümâ-yı Devlet*, Haz. Ahmet Öğreten, Ankara 2002.

¹³ Ali Fuat Türkgeldi, *Mesail-i Mühimme-i Siyâsiye*, I., Haz. Bekir Sıtkı Baykal, Ankara 1987.

¹⁴ Ş. Tufan Buzpınar, “Makamat-ı Mübareke Meselesi ve Kırım Harbi”, *Savaştan Barışa: 150. Yıldönümünde Kırım Savaşı ve Paris Antlaşması (1853-1856): Bildiriler*, İstanbul 2007, s. 181-192.

maddi hatalara düşülmüştür. Konuyla ilgili hazırlanan ikinci tez; tarafımızdan hazırlanan *Osmanlı Devleti'nde Kutsal Yerler Sorunu(1847-1853)*, Tokat 2010 adlı yüksek lisans tezidir. Bu çalışmamız da Özen'in tezi gibi konunun muhteviyatı yeterince anlaşılmamış, yeterli düzeyde arşiv ve literatür taraması yapılmayarak ciddi maddi hatalara düşülmüştür.

Kutsal Yerler Sorunu ile ilgili yabancı literatürde tespit edebildiğimiz kadarıyla yapılan en kapsamlı çalışma, kaynaklar kısmında daha ayrıntılı olarak ele alacağımız üzere Oded Peri'nin *Christianity under Islam in Jerusalem: The Question of the Holy Sites in Early Ottoman Times*, Leiden-Boston-Köln 2001 adlı eserdir. Kudüs'teki Hristiyanlar üzerinde araştırmaları bulunan Peri, bu çalışmasında XVI. ve XVII. yüzyıllarda Kutsal Yerler Sorunu'nu kapsamlı olarak ele almaktadır. Bu çalışmada daha önce araştırmacılar tarafından değinilmeyen ve incelenmeye değer bir konu olan *bir gelir kaynağı olarak* Kutsal Yerlerin değerlendirilmesi ve Kudüs bütçesindeki yerinin tespit edilmesi bakımından önemlidir¹⁵.

Kutsal Yerler Sorunu ile ilgili yapılan katalog taramasında Rusya'da hazırlanmış iki tane doktora tezi tespit edilmiştir¹⁶. Bunlardan ilki Svetlana Vadimovna Buşuyeva tarafından *XIX. Yüzyılda Rusya İmparatorluğu'nun Ortadoğu-Yakındoğu Politikasında Kutsal Yerler Sorunu* diye Türkçeye çevirebileceğimiz doktora tezidir¹⁷. İkincisi ise, Oleg Viktoroviç Anisimov tarafından hazırlanan *Fransız-Rus İlişkilerinde Filistin'in Kutsal Yerler Sorunu 1848-1853* diye çevirebileceğimiz doktora tezidir¹⁸. Ancak belirtmek gerekir ki, bu iki tez çalışmasının tam metinlerine ulaşamadığımız için iki çalışmanın içeriği ve istifade ettikleri kaynaklar hakkında yeterli bilgiye sahip değiliz.

Kutsal Yerler Sorunu ile ilgili hataların olması, XIX. yüzyıl esas alınarak hazırlanmış müstakil ve kapsamlı bir çalışmanın olmaması, bizi bu konuda kapsamlı

¹⁵ Bu çalışmanın ayrıntılı tanıtımı için bk. Osman Safa Bursalı, "Oded Peri, Christianity under Islam in Jerusalem: The Question of the Holy Sites in Early Ottoman Times, Brill, Leiden 2001 (XI+219 s.)", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S. 27, Ankara 2011, s. 217-222.

¹⁶ İnternet üzerinden yaptığımız tez katalog taraması(Elektronniy Katalog Dissertatsiy) için bk. <http://disszakaz.com/>, Erişim Tarihi 2013.

¹⁷ Svetlana Vadimovna Buşuyeva, *Problema Svyatıh Mest v Blijnevostočnoy Politike Rossiyskoy İmperii XIX veka*, Nijegorodskiy Gosudarstvenniy Universitet, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Nijniy Novgorod 2000.

¹⁸ Oleg Viktoroviç Anisimov, *Problema Svyatıh Mest Palestini vo Franko-Russkih Otnoşeniyah 1848-1853*, Sankt-Peterburgskiy Gosudarstvenniy Universitet, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), St. Petersburg 2011.

bir araştırma yapmaya sevk etti. Burada belirtmek gerekir ki çalışmamız Kutsal Yerler Sorunu hakkında son sözü söylemek ya da konuyu tüketmiş olmak iddiasından çok uzaktır. Daha çok bu alandaki çalışmalara katkı sağlamak, Kudüs ve Kutsal Yerlerde Osmanlı düzeni hakkında dikkat çekmek ve dört asır Osmanlı hâkimiyetinde kalmış olan Kudüs hakkında araştırmacılarda yeni bakış açıları uyandırmak niyetindedir. Bundan dolayı çalışma içinde kesin hükümlerde bulunmaktan ciddiyetle kaçınılmıştır.

Kutsal Yerler Sorunu dini, sosyal, hukuki, siyasi ve ekonomik bağlamda ele alınabilecek bir konudur. Dini ve sosyal bağlamda kiliseler arasındaki ayrılıklar, bu ayrılıkların meseleye yansması ve Kutsal Yerler üzerinde kiliseler arası tartışmalar incelenebilir. Hukuk bağlamında ise Osmanlı Devleti'nin Kutsal Yerler ile ilgili Hristiyan cemaatlerine verdiği fermanlar incelenebilir. Bu fermanlar gayrimüslim hukuku açısından, Kudüs'te Millet Sistemi'nin işleyişi hakkında, kiliselerin kendi aralarında ve devletle ilişkilerine dair bilgi vermesi açısından önemi tartışılmaz. XIX. yüzyılda Kutsal Yerler Sorunu'nun devletlerarasında gündeme gelmesi, Fransa'nın Katolikleri himayesi ve Rusya'nın Ortodoksları himayesiyle meseleye politik bir mahiyet kazandırması meselenin siyasi bağlamda da incelenebileceğini göstermektedir. Son olarak bu mesele ekonomik bağlamda da ele alınabilir. Çünkü Osmanlı Devleti Kudüs'e giden Hristiyan hacılardan ve bu hacıların Kamame Kilisesi'ni ziyaretlerinde belli bir oranda vergi almıştır. Yine ekonomik bağlamda Kutsal Yerlerin İslam vakıfları ile özellikle de Kamame Kilisesi ve Haseki Hürrem Sultan Vakfı¹⁹ arasındaki bağlantı da incelenmeye değer bir konudur. Nitekim Kamame Kilisesi'nde elde edilen gelirlerin bir kısmı İslam vakıflarına harcanmakla birlikte, kilise önünde kiliseye giriş vergisini toplamakla görevli kapıcı Haseki Hürrem Sultan Vakfı'ndan görevlendirilirdi ve kiliseden elde edilen gelirlerin bir kısmı da bu vakfa harcanırdı. Bundan dolayı çalışmamızda Kutsal Yerler Sorunu, ele alınırken farklı disiplinlerin bakış açılarıyla meselenin dini, sosyal, hukuki, siyasi ve ekonomik yönleri üzerinde durulmuştur. Ancak belirtmek gerekir ki, çalışmamız meselenin bu yönlerini tüm ayrıntılarıyla ortaya koymaktan uzaktır.

¹⁹ 1552 yılında Kanuni Sultan Süleyman'ın eşi Hürrem Sultan tarafından Kudüs'te fakirlerin ihtiyaçlarını karşılamak için kurulan büyük bir vakıftır. Bu vakıf büyük bir imarethane olup, içinde dükkân, medrese ve cami barındıran bir külliye niteliğindedir. Her gün bu imarethaneden yüzlerce ihtiyaç sahibi karnını doyurabilmekteydi. Ayrıntılı bilgi için bk. Amy Singer, *Osmanlı'da Hayırseverlik: Kudüs'te Bir Haseki Sultan İmareti*, Çev. Dilek Şendil, İstanbul 2004.

Çalışmamız giriş ve sonuç bölümleri haricinde dört kısımdan meydana gelmektedir. Birinci kısımda, Kutsal Yerlerin nereler olduğu, bu yerlerde hangi Hristiyan cemaatin tasarruf hakkı bulunduğu, bu cemaatlerin demografik dağılımları ve meselenin ortaya çıkışı ele alınarak, dini bağlamda Kutsal Yerler Sorunu altında yatan nedenler irdelenmiştir. İkinci bölümde, hukuk bağlamında Osmanlı Devleti'nde Kutsal Yerlerin yasal statüsü ve sosyal bağlamda Kutsal Yerler üzerinde kiliseler arasındaki çekişmeler konu alınmıştır. Üçüncü bölümde, siyasi bağlamda Kutsal Yerler Sorunu'nun uluslararası bir boyuta taşınması ve Avrupalı devletlerin (Rusya, Fransa, Avusturya ve İngiltere) Kutsal Yerlere ilgisi ve aralarındaki nüfuz çekişmeleri açıklanmaya çalışılmıştır. Son bölümde ise, yöneticilerin Hristiyan cemaatleri arasındaki tartışmalar ve cemaatlerin tamir faaliyetleri karşısındaki tavrı, ekonomik bağlamda Osmanlı Devleti'nin Kutsal Yerler'den aldıkları vergiler ve bu vergilerin boyutu ele alınmaya çalışılmıştır.

Çalışmamızda dönem olarak daha çok XIX. yüzyıl üzerinde odaklanılmıştır. Çalışmamızın zaman sınırlandırılmasının XIX. yüzyıl olarak belirlenmesinin sebebi, konunun bu yüzyıl içinde kapsamlı olarak ele alınmamış olması ve meselenin artık mahalli kadılar tarafından çözümünün imkânsız hale gelerek, Avrupalı devletlerin politik aracı haline gelmiş olmasıdır. Dolayısıyla bir iç meselenin uluslararası boyuta taşındığı yüzyıl olmuştur. Ancak konunun tam olarak anlaşılması ve meselenin nasıl ortaya çıktığını tespit etmek için zaman dilimi Hz. Ömer dönemine kadar geriye götürülmüştür. Meseleyi bu zaman dilimine götürmekle birlikte zaman zaman meselenin XVI. ve XVIII. yüzyıllar arasındaki durumuna da değinilmiştir. Çünkü tarihte Kutsal Yerler ile ilgili olaylar arasında hep bir süreklilik ve bir dereceye kadar ahenk olmuştur ki; bu meseleyle ilgili hükümler XIX. yüzyıla kadar hep birbirine emsal teşkil etmiştir. Bu nedenle zaman zaman kendimizi konumuzun sınırları dışında bulabilmekteyiz.

Çalışmamızda metot olarak şu adımlar takip edilmiştir: İlk olarak, konu ile ilgili literatür taraması yapılarak konu hakkında yapılmış çalışmalar incelenmiştir. İkinci olarak, arşiv kaynakları taranarak konu ile ilgili evrakların birer nüshası elde edilmiştir. Daha sonra arşiv belgeleri kronolojik olarak konularına göre tasnif edilerek, transkripsiyonları yapılmıştır. Arşiv belgelerinde yer alan Hicri tarihlerin Miladi tarihe çevrilmesinde Türk Tarih Kurumu'nun hazırlamış olduğu Tarih

Çevirme Kılavuzu programı kullanılmıştır. Yapılan belge transkripsiyonundan ve literatür taramasından sonra çalışmanın ana ve alt başlıkları oluşturularak tez yazımına başlanmıştır. Tez yazımında epey bir yol aldıktan sonra Kudüs'e kısa bir seyahat düzenlenerek Kutsal Yerler'de alan araştırması yapılmıştır.

2. Kaynaklar

2.1. Arşiv Kaynakları

Tarih çalışmaları için en önemli kaynaklar yerli ve yabancı arşiv belgelerinden elde edilmektedir. Bu nedenle çalışmamızın esas başta Başbakanlık Osmanlı Arşivi olmak üzere Tapu Kadastro Arşivi, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Topkapı Sarayı Müze Arşivi ve son olarak Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi gibi kurumlarda bulunan belgelere dayandırılmıştır. Ayrıca yayınlanmış İngiliz arşiv vesikalarından ve konsolosluk raporlarından istifade edilmiştir²⁰. Çalışmamızın niteliğini belirleyen arşiv belgelerini ana hatalarıyla tanımlamak kanaatimizce faydalı olacaktır.

Divân-ı Hümâyûn ve Bâb-ı Âsafî Belgeleri Tasnifi

Çalışmamızda devletin dış meseleleri ile ilgili evrakları, sadrazamın muhtelif makamlara gönderdiği evrakları, sadaret ve vilayet arasındaki yazışmaları gibi daha birçok konuda belgeler barından Divân-ı Hümâyûn ve Bâb-ı Âsafî belgelerinden istifade edilmiştir. Çalışmamızda istifade ettiğimiz Divân-ı Hümâyûn ve Bâb-ı Âsafî belgeleri tasnifi şunlardır: Sadâret Amedî Kalemî Evrakı(A.AMD), Sadâret Mektubî Kalemî Belgeleri(A.MKT), Sadâret Mektubi Mühimme Kalemî Evrakı(A.MKT.MHM), Sadâret Mektubî Kalemî Umum Vilayet Yazışmalarına Ait Belgeler(A.MKT.UM), Düvel-i Ecnebiye Belgeleri(A.DVN.DVE), Sadâret Eyâlet-i Mümtâze Kalemî Belgeleri Mısır(A.MTZ). Çalışma konumuzla ilgili olarak bu kalemlerde tespit ettiğimiz belgeler 1844-1894 tarih aralığını kapsamakta olup, toplam 14 adettir.

²⁰ Bk. *Correspondence Respecting the Rights and Privileges of the Latin and Greek Churches in Turkey*, London 1854; Mordechai Eliav, *Britain and the Holy Land 1838-1914: Selected Documents from the British Consulate in Jerusalem*, Jerusalem 1997.

Dâhiliye ve Hariciye Nezâreti Tasnifi

Çalışmamızda devletin iç işlerine ilişkin belgeleri barındıran Dâhiliye Nezâreti'ndeki ve devletin dış işlerine ilişkin belgeleri barındıran Hâriciye Nezâreti'ndeki belgelerden istifade edilmiştir. Çalışmamızda istifade ettiğimiz Dâhiliye ve Hariciye Nezâreti tasnifi şunlardır: Dâhiliye Nezâreti Mektubî Kalemi(DH.MKT), Hâriciye Nezâreti Sefaretler Evrakı(HR.SFR), Hâriciye Nezâreti Mektubî Kalemi(HR.MKT), Tercüme Odası Belgeleri(HR.TO), Hukuk Müşavirliği İştîşare Odası Belgeleri(HR.HMŞ.İŞO), Siyasi Kalemi Belgeleri(HR.SYS). Çalışma konumuzla ilgili olarak bu kalemlerde tespit ettiğimiz belgeler 1844-1894 tarih aralığını kapsamakta olup, 28 tanedir. Ayrıca cemaatler arasında en ufak bir şeyin (bir yeri süpürmek gibi) bile tartışmalara sebep olduğunu belirtmek için XIX. yüzyıldan sonraki tarihli (1905) bir Dâhiliye Nezâreti Mektubî Kalemi evrakından da istifade edilmiştir.

Hatt-ı Hümâyûn Tasnifi

Hatt-ı Hümâyûn, istisnai durumların dışında padişahın kendi yazdığı emirler için kullanılan bir tabir olup²¹, *padişahların yazılı emirleri* anlamında kullanılmaktadır²². Çalışmamızın zaman sınırlandırılmasına uygun olarak taranan hatt-ı hümâyûn tasnifinde konumuzla ilgili toplam 41 tane Hatt-ı Hümâyûn tespit edilmiştir. Bu Hatt-ı Hümâyûnlar, 1807-1841 tarih aralığını kapsamaktadır. Bununla beraber cemaatler arasındaki çatışmaların daha iyi anlaşılması adına 1800 yılından önceki tarihli 2 tane Hatt-ı Hümâyûndan da istifade edilmiştir. Çalışmamızda istifade ettiğimiz birçok Hatt-ı Hümâyûnda tarih bulunmamaktadır. Metin içinde verilen tarihler ise Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde yapılan Hatt-ı Hümâyûn tasnifinde verilen tarihlerdir.

Îrâdeler Tasnifi

Îrâde, Padişahın emri, fermanı ve arzusu manasına gelmektedir. 1832 yılına kadar bunun için *Hatt-ı Hümâyûn* tabiri kullanılırken bu tarihten sonra *Serkâtib-i şehriyârî* denilen padişahın hususi kâtibine hitaben sunulan *arz tezkirelerine*, cevap

²¹ Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili(Diplomatik)*, İstanbul 1998, s. 172.

²² *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, İstanbul 2010, s. 421.

olarak verilen ve padişahın taktiri manasına gelen yazıya *irâde* denmiştir²³. İrâdeler, merkezi hükümetin Kutsal Yerler Sorunu'na ve Kudüs'e yönelik kararlarını göstermesi bakımından çalışmamız için önemli bir kaynaktır. Bunun için çalışma dönemimize uygun olarak İrâde tasnifleri taranarak, konumuzla ilgili belgeler incelenmiştir. Çalışmamızda istifade ettiğimiz İrâde tasnifi şunlardır: Dâhiliye Nezâreti İrâdeleri(İ.DH), İrâde Dosya Usulü(İ.DUİT), İrâde Meclis-i Mahsus(İ.MMS), Mesâil-i Mühimme İrâdeleri(İ.MSM), İrâde Meclis-i Vâlâ(İ.MVL), İrâde Husûsi(İ.HUS), İrâde Şura-yı Devlet(İ.ŞD), Hâriciye Nezâreti İrâdeleri(İ.HR), Mısır İrâdeleri(İ.MTZ). Çalışma konumuzla ilgili olarak tespit ettiğimiz İrâdeler, 1831-1898 tarih aralığını kapsamakta olup, toplam 87 tanedir. Bu İrâdelerin büyük bir kısmı da Hariciye Nezâreti İrâdeleridir. Çalışmamızda Kutsal Yerler Sorunu için yapılan müzakereler ve alınan kararların tespitinde İrâdelerden önemli ölçüde istifade edilmiştir.

Kilise Defterleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'nde toplam 10 adet kilise defteri mevcut olup, serinin 8, 9 ve 10 Numaralı defterleri *Kamame* ismiyle kayıtlıdır²⁴. Çalışmamızla ilgili olan da bu üç defterdir. Bu defterler, bölgedeki Hristiyan cemaatlerin birbirleriyle olan ilişkileri ve birbirlerine karşı nüfuz mücadeleleri, mabetlerinin inşa ve tamir faaliyetleri, Osmanlı Devleti'nin kiliselere karşı tavrı ve kısmen de Avrupalı devletlerin müdahaleleri gibi konuları ihtiva etmektedir. 8 Numaralı defter 1456-1757 tarih aralığını kapsamakta olup, içinde 18 tane vesika bulunmaktadır. Bu belgeler Osmanlı padişahlarının Kudüs'teki Rumlara verdiği hakları ve cemaatler arasında çıkan tartışmaların nasıl giderildiğini gösteren vesikalardır. Esasen çalışma dönemimizin dışında olan bu belgeler, Kutsal Yerler Sorunu'nun evveliyatının anlaşılması, XIX. yüzyılda ortaya çıkan bir meselenin giderilmesinde bu vesikaların nasıl emsal teşkil edildiğini belirtmek için istifade edilmiştir. Ayrıca defter içindeki 18 vesikanın birçoğu 9 ve 10 Numaralı defterlerde de aynen kayıtlıdır. Belgeler arasında farklılıkların olup olmadığının tespiti için üç defterdeki belgeler gözden geçirilmiştir. Defterler içinde en hacimli olanı 9 Numaralı defter olup, 200 sayfadır. Defterdeki en erken tarihli vesika Hz. Ömer'in Kudüs Rum Patriği'ne verdiği

²³ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, s. 184.

²⁴ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, s. 47.

belgedir(s. 5). Defterdeki belgelerde genel itibariyle kronolojik bir sıra takip edilmiş olup, XX. yüzyılın başlarına kadar devam etmektedir. 8 Numaralı defterdeki vesikaların dışında 9 Numaralı defterde çalışmamızla ilgili en önemli belgeler Kudüs'e gönderilen hükümler(s. 73-77, 83-85) ve 1852 yılında Kutsal Yerler Sorunu'nu gidermek için oluşturulan komisyon raporlarıdır(s. 173-195). Bu raporlar meselenin ne şekilde halledildiğini göstermesi açısından önemlidir. Son olarak 10 Numaralı defter 636-1740 tarih aralığını kapsamakta olup, içinde 13 tane vesika bulunmaktadır. Bu vesikalar aynen 8 ve 9 Numaralı defterlerde de kayıtlıdır.

Karakoç Sarkis Külliyyâtı

Karakoç Sarkis Külliyyâtı, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi'nde bulunmakta olup, 50 dosyalık bir hacme sahiptir. Karakoç tarafından derlenen bu külliyyatta 4717 belge bulunmakla birlikte yaklaşık 450 yıllık bir süreyi içine almaktadır²⁵. Külliyyatta konumuz açısından son derece önemli olan ve asılları Kudüs Rum ve Ermeni Patrikhanelerinin arşivlerinde bulunan 24 adet vesikadan istifade edilmiştir. 1517/8-1883 tarih aralığında seçtiğimiz bu 24 tane vesika Osmanlı padişahlarının cülusu münasebetiyle cemaatlerin yenilenen haklarını ve cemaatler arasında ortaya çıkan tartışmaların nasıl giderildiğini ihtiva etmektedirler. Çalışmamızda kullandığımız vesikaların ilki Yavuz Sultan Selim döneminde başlayıp, sonuncusu Sultan II. Abdülhamit döneminde son bulmaktadır. Bu vesikalardan Hristiyan cemaatlerin kadim hakları, bazı Kutsal Yerlerin tespitinde, Kutsal Yerlerin tamir edilmesinde ve Monofizit kiliselerin tabiiyeti meselelerinin aydınlatılmasında önemli derecede istifade edilmiştir.

Yıldız Tasnifi

Yıldız tasnifi II. Abdülhamit dönemine ait muhtelif konularda belgeleri barındırmaktadır. Çalışma konumuzla ilgili olarak Yıldız tasnifinde yaptığımız taramada 1875-1898 yılları arasında toplam 21 adet belge tespit edilmiştir. Bu belgeler Hristiyan cemaatler arasındaki tartışmalar ve cemaatlerin Kamame Kilisesi'nde padişaha ettikleri dualarla ilgilidir. Çalışmamızda istifade ettiğimiz Yıldız tasnifi evrakı şunlardır: Yıldız Esas Evrakı(Y.EE), Yıldız Perakende Evrakı

²⁵ *Karakoç Sarkis Külliyyât-ı Kavânîn Fihristi*, I., Haz. M. Âkif Aydın, Fethi Gedikli, Mehmet Akman, Ekrem B. Ekici, M. Macit Kenanoğlu, Ankara 2006, s. VIII-IX.

Dâhiliye Nezâreti Maruzâtı(Y.PRK.DH), Yıldız Perakende Evrakı Adliye ve Mezâhib Nezareti Maruzatı(Y.PRK.AZN), Yıldız Perakende Evrakı Elçilik, Şehbenderlik ve Ateşemiliterlik Maruzâtı(Y.PRK.EŞA), Yıldız Sadâret Hususî Maruzât Evrakı(Y.A.HUS), Yıldız Perakende Evrakı Maârif Nezâreti Maruzâtı(Y.PRK.MF), Yıldız Mütenevvi Maruzât Evrakı(Y.MTV).

Diğer Arşiv Kaynakları

Çalışmamızda ağırlıklı olarak belge tasniflerinden istifade edilmiştir. Zikrettiğimiz belge tasnifleri dışında Cevdet Tasnifi, İbnülemin Vakfı(İE.EV), Meclis-i Vükela Mazbataları(MV), Meclis-i Vâlâ Evrakı(MVL) ve Şura-yı Devlet Evrakı(ŞD), Ali Fuat Türkgeldi Evrakı(HSD.AFT) tasnifindeki belgelerden de istifade edilmiştir. Cemaatler arasındaki tartışmalar ve bazı kutsal yerlerin tamiri için 4 tane Meclis-i Vükela mazbatasından yararlanılmıştır. Bu evraklar 1885-1892 tarih aralığını kapsamaktadır. Osmanlı Devleti'nin Kudüs'te yabancılara toprak satışının yasaklanması ve şehirde yapılması istenen emlak tahriri ile ilgili 1864 tarihli iki tane Meclis-i Vâlâ evrakından istifade edilmiştir. Kudüs şehrinin vergi muafiyeti ve Süryanilerle Ermeniler arasındaki çatışmalarla ilgili iki tane Şura-yı Devlet evrakı incelenmiştir. Bu evraklar 1879-1892 tarih aralığındadır. Çalışmamızda istifade ettiğimiz Cevdet tasnifi evrakı ise şunlardır: Cevdet Adliye(C.ADL), Cevdet Maliye(C.ML) ve Cevdet Evkâf(C.EV). Çalışma dönemimizle ilgili Cevdet tasnifinden istifade ettiğimiz evraklar 1809-1883 tarih aralığında olup, 12 adettir. Ayrıca Yavuz Sultan Selim'in Ermenilere tanıdığı haklar ve Kamame Kilisesi ile Haseki Külliyesi Vakfı arasındaki bağlantıyı belirtmek için XIX. yüzyıldan önceki tarihli iki tane Cevdet tasnifindeki evraktan da istifade edilmiştir.

Belgelerin dışında çalışmamızda kısmen faydalandığımız bir kısım defterler bulunmaktadır. Çalışmamızda cemaatlerin Kutsal Yerlerdeki hakları ve cemaatler arasındaki tartışmalar konusunda Gayrimüslim Cemaatlere Ait Defterlerden, Düvel-i Ecnebiye Defterlerinden, Şam-ı Şerif Ahkâm Defterlerinden, 2539 Numaralı Kâmil Kepeci Tasnifi Piskopos Mukâtaası defterinde istifade edilmiştir.

Son olarak Maliyeden Müdevver ve Tahrir Defterleri'nden istifade edilmiştir. Esasen Osmanlı Arşivi'nin değerli kaynaklarından olan bu iki defter çalışma dönemimiz öncesine ait bilgiler ihtiva etmekle beraber, XIX. yüzyılda Kutsal

Yerlerden alınan vergilerin kanunnamede ne şekilde düzenlendiğinin tespit edilmesi için bakılmıştır. Çalışmamızda Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'ndeki 3466 Numaralı Maliyeden Müdevver Defteri'nden istifade edilmiştir(s.244-245). Yine aynı arşivde Kutsal Yerlerden alınan vergilerin miktarı ve türlerinin tespiti için 401 Nolu Tahrîr defterine müracaat edilmiştir(s. 408). İkinci olarak Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadîme Arşivi'nde bulunan 112 Nolu Tahrîr defterindeki Kudüs Kanunnamesinden faydalanılmıştır. 1562 tarihli bu kanunnamenin son kısmı Kamame Kilisesi'ne giren ziyaretçilerden ne kadar vergi alınacağı ile ilgilidir (s. 2-3). Kutsal Yerlerden alınan vergi türleri ve miktarının tespiti açısından bu tahrir defteri çalışmamıza önemli bir kaynak olmuştur.

2.2. Araştırma-İnceleme Eserler

Çalışmamızda istifade ettiğimiz kaynakların tamamı kaynakça kısmında verilmiştir. Ancak Kutsal Yerler Sorunu ile ilgili temel aldığımız ve metot olarak takip ettiğimiz birkaç çalışma hakkında kısa ve tanıtıcı bilgiler vermek kanaatimizce faydalı olacaktır. Çalışmamızda önemli derecede istifade ettiğimiz Türkçe kaynakların başında Ali Fuat Türkgeldi'nin, *Mesail-i Mühimme-i Siyasiye* adlı eseri gelmektedir. Türkgeldi'nin bu eseri Bekir Sıtkı Baykal tarafından üç cilt olarak hazırlanmıştır. Çalışmamızda bu eserin birinci cildinde bulunan 1850-1853 yılları arasında Kutsal Yerler Sorunu'na Avrupalı devletlerin müdahalesi ve meselenin çözümüne dair önemli bilgilerden istifade edilmiştir(s. 1-37). Ayrıca eserin sonunda Kutsal Yerler Sorunu hakkında önemli arşiv belgeleri bulunmaktadır(s. 229-301). Çalışmamız için önemli olan diğer bir kaynak Hayreddin Bey'in *1270 Kırım Muharebesinin Tarih-i Siyâsiye*²⁶ adlı eseridir. Kırım Savaşı'nı konu alan Hayreddin Bey, bu çalışmasında savaşın öncesinde ve sonrasında Osmanlı Devleti ile Avrupalı devletler arasındaki ilişkiler üzerinde durarak, olayları belgelere dayalı olarak anlatmaktadır. Çalışmamızda eserin Kırım Savaşı öncesindeki Kutsal Yerler Sorunu hakkında verdiği bilgilerden istifade edilmiştir(s. 71-127).

Çalışmamızda istifade ettiğimiz ve metot olarak takip ettiğimiz yabancı literatürdeki eserlerin başında Oded Peri'nin *Christianity under Islam in Jerusalem: The Question of the Holy Sites in Early Ottoman Times*, Leiden-Boston-Köln 2001

²⁶ Hayreddin, *1270 Kırım Muharebesinin Tarih-i Siyâsiye*, İstanbul 1326.

adlı çalışması gelmektedir. Başbakanlık Osmanlı Arşivine, Kudüs Rum Patriği Arşivine ve Kudüs Şeriyeye Sicillerine dayanarak hazırlanan bu çalışma XVI. ve XVII. yüzyıllarda Kutsal Yerler Sorunu'nu kapsamlı olarak ele almaktadır. Çalışma dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, *Osmanlı'nın ilk zamanlarında Kutsal Yerler Sorunu'nun temel unsurları* başlığı altında Kutsal Yerleri ve Osmanlı'dan önce Kutsal Yerler Sorunu'nu açıklamaktadır(s. 1-49). İkinci bölümde, Osmanlı hâkimiyetinde Kutsal Yerlerin yasal statüsünü teoride ve pratikte diye iki kısma ayırarak incelemiştir(s. 50-96). Üçüncü bölümde Kutsal Yerler üzerinde kiliseler arası çekişmeleri ve bu çekişmelere karşı Osmanlı Devleti'nin tutumunu ele almıştır(s. 97-160). Son olarak dördüncü bölümde ise, Kutsal Yerlerden alınan vergiler ve bu vergilerin Kudüs bütçesindeki yeri tespit edilerek, istatistiki veriler ortaya konulmuştur(s. 161-200).

Kutsal Yerler Sorunu'nu genel hatlarıyla inceleyen önemli bir eser Paschal Baldi'nin *The Question of the Holy Places in General*, 1918 adlı çalışmasıdır. Çalışma XVI. ve XVII. yüzyıllarda Kutsal Yerler Sorunu'nu genel hatlarıyla ele almaktadır. Çalışma iki bölümden oluşmakta olup, birinci bölümde Kutsal Yerler Sorunu genel hatlarıyla ifade edilmeye çalışılmıştır(s. 1-98). İkinci bölümde ise, Kamame Kilisesi(s.103-135), Beytüllahm Kilisesi(s. 136-165) ve Sitt-i Meryem Makberi üzerinde odaklanmıştır(s. 166-181). Baldi, çalışmasında ağırlıklı olarak Fransız kaynaklarını kullanmış olup, Osmanlı arşiv kaynaklarını kullanmamıştır.

Yine meseleyi genel hatlarıyla inceleyen ve hiçbir kaynak belirtmeden, Chaim Wardi tarafından hazırlanmış *The Question of the Holy Places in Ottoman Times* adlı bir makale bulunmaktadır²⁷. Makalenin adından da anlaşılacağı üzere çalışma geniş bir zaman aralığını ifade etmekle birlikte, Kutsal Yerler Sorunu hakkında bütüncü bilgiler vermesi bakımından önemlidir. Çalışmada yazar meselenin nasıl ortaya çıktığı üzerinde durarak, Haçlılar döneminden 1853 yılına kadar konuyla ilgili genel bilgiler vermektedir.

Kutsal Yerler Sorunu'nun hukuki boyutunu inceleyen çalışma, F. V. Verdy Du Vernois'in *Die Frage Der Heiligen Stätten*, Berlin 1901 adlı çalışmasıdır. Bu çalışma iki bölümden oluşmakta olup, toplam 74 sayfadır. Çalışmanın birinci

²⁷ Chaim Wardi, "The Question of the Holy Places in Ottoman Times", *Studies on Palestine During the Ottoman Period*, Edr. Moshe Ma'oz, Jerusalem 1975, s. 385-393.

bölümünde Filistin’de Osmanlı hâkimiyetine kadar Ortodoksların ve Latinlerin hakları ve elde ettikleri muafiyetler üzerinde durulmaktadır. Çalışmanın ikinci bölümünde yazar, *1517’den Günümüze Ortodoksların ve Latinlerin Yasal Hakları* başlığı altında gerek uluslararası imzalanan antlaşma metinlerinde gerekse kapitülasyonlarda Kutsal Yerler ile ilgili maddeleri incelenerek, meselenin hukuki yönü üzerinde odaklanmıştır. Çalışma ekler ve Kamame Kilisesi’nin ayrıntılı planı ile son bulmaktadır.

Kutsal Yerler Sorunu ile ilgili bu çalışmaların dışında çalışmamızda Kudüs üzerinde hazırlanmış pek çok çalışmadan da istifade edilmiştir. Bunlardan birkaçını sıralayacak olursak ilk başta gelen çalışma Roberto Mazza’nın *Jerusalem-From the Ottomans to the British*, Londra-New York 2009 adlı çalışmasıdır. Roma, Madrid, İstanbul ve Kudüs gibi dünyanın çeşitli yerlerindeki arşiv vesikalarına dayanılarak hazırlanan bu çalışma, Kudüs’te Osmanlı hâkimiyetinin başından 1920’ye kadar şehirde meydana gelen değişimler ve nüfus, kiliselerin ayrılması ve aralarındaki çatışmalar, misyoner ve konsolosluk faaliyetleri, 1917-1920 yılları arasında şehirdeki İngiliz manda yönetimi gibi konularda önemli bilgiler vermektedir. Eser beş bölümden oluşmaktadır. Yazar, çalışmasının ilk bölümünde *Kudüs Modernizasyonu: İdare ve Nüfus başlığı* adı altında Osmanlı hâkimiyetinin başından sonuna kadar Kudüs’ün geçirdiği değişimler üzerinde durmaktadır(s. 11-45). İkinci bölümde *Savaşta Kiliseler* başlığı altında Kudüs’teki kiliseler ve Avrupalı devletlerin kiliseler arasındaki çatışmalara müdahaleleri gibi konular anlatılmaktadır(s. 47-73). Üçüncü bölümde *Kudüs’te Yabancılar* başlığı altında misyonerlik faaliyetleri ve konsolosluklar(s. 75-110); dördüncü bölümde İngilizlerin Kudüs’ü işgal etmesinden (s. 111-146) ve son olarak beşinci bölümde 1917-1920 yılları arasında Kudüs’te İngiliz manda yönetimi ele alınmıştır (s. 147-178). Çalışma notlar, bibliyografya ve dizin ile son bulmaktadır.

Kudüs’ün Eski Belediye Başkanı Arif el-Arif tarafından kaleme alınan *El-Mufassal fi Tarihü’l-Kudüs*, Kudüs 1999 adlı eser Kudüs tarihi için önemli ve kapsamlı bir kaynaktır. Kudüs hakkında ilkçağlardan 1947’lere kadar bilgi veren bu eser sekiz bölümden oluşmakta olup, 568 sayfadır. Çalışmamızda bu eserden Hristiyanlara ait kutsal yerler ve bu yerlerden Kamame Kilisesi’nin kapısının

Müslüman aileler tarafından açılması meselesinin açıklanmasında önemli derecede istifade edilmiştir.

XIX. yüzyılda Kudüs'te meydana gelen siyasi-sosyal değişimler, yeni şehrin doğuşu ve demografik yapısı hakkında birçok çalışmaları bulunan Yehoshua Ben-Arieh'in XIX. yüzyılda Kudüs'ün portresini yeniden ortaya koyan en kapsamlı çalışmalarından biri, *Jerusalem in the 19th Century the Old City*, Jerusalem 1984 adlı çalışmasıdır. Çalışma özellikle batılı seyyahların seyahatnameleri ile hatıralarına, konsolosluk raporlarına ve İbranice kaynaklara dayanılarak hazırlanmıştır. Çalışma beş bölümden oluşmaktadır. Yazar birinci bölümde Kudüs'ün coğrafyasını ortaya koyarak şehrin ekonomik durumunu ve meslek gruplarını, su kaynaklarını, sağlık ve sağlık önlemleri hakkında bilgiler verirken(s.14-102), İkinci bölümde Osmanlı yönetiminde Müslüman nüfusu ve Müslüman Mahallesi hakkında bilgiler vermektedir(s.104-182). Üçüncü bölümde, *Hristiyan Cemaatler, Hristiyan Mahallesi ve Ermeni Mahallesi* başlığı altında Hristiyan cemaatler ayrı ayrı ele alınarak, mahalleleri hakkında bilgi verilmekte ve bunların demografik durumları ile Batılı devletlerin faaliyetlerinden bahsedilmektedir(s.184-265). Son olarak yazar dördüncü ve beşinci bölümlerde 1800-1870 ile 1870-1914 yılları arasında Yahudi cemaati üzerinde durmaktadır(s. 267-388).

GİRİŞ

DİNİ HÜVİYETTEN SİYASİ HÜVİYETE SÜRÜKLENEN BİR KENT: KUDÜS

Kudüs, Bronz çağının başlangıç devirlerinde Kenânîler tarafından²⁸ Lut Göl'ünün bulunduğu çukur bölgenin batısında ve bu bölgenin fay diklikleriyle ayrılmış olan Yahudiye Platosu'nun üzerine kurulmuştur²⁹. Kudüs, tarih boyunca muhtelif isimlerle anılmıştır. Bronz çağının başlangıç dönemlerindeki adını, dönemin en büyük tanrısı olarak kabul edilen *Salem*'den almıştır. Eski İbrani paraları üzerinde şehrin ismi *Yerushalayim*, Aramice ise *Yerushlem* şeklinde telaffuz edilmektedir³⁰. Roma İmparatoru Hadriyanus(M.S. 117-138), 130 yılında Kudüs'ü ele geçirdiğinde şehrin adını *Aelia Capitolina* olarak değiştirmiştir. İmparator Konstantin, 324 yılında şehirde kontrolünü sağlayana kadar yaklaşık iki yüzyıl boyunca şehir bu isimle anılmıştır³¹. 638 yılında Müslümanların fethiyle beraber de şehir *Beytü'l-Makdis* ya da *Beytü'l-Mukaddes* olarak isimlendirilmiştir³². İslam âleminde kutsal ve bereketli yer anlamlarına gelen *Kudüs*³³ adı ise XI. yüzyıldan sonra kullanılmaya başlanmıştır³⁴. Bu kelimenin Batı dillerindeki karşılığı, İngilizce ve Almancada Jerusalem, Fransızcada Jérusalem ve İtalyancada Gerusalemme'dir.

Yahudi, Hristiyan ve İslam gibi monoteist dinlerde Kudüs, kutsal kabul edilen bir şehirdir. Yahudiler kentin adının ilk kez Tevrat'ta geçmesinden dolayı kutsallığın ve ebediliğin Hz. Davut ve Hz. Süleyman'ın yönetimiyle bağlantılı olduğuna inanmaktadırlar³⁵. Çünkü Hz. Davut'un saltanatının ebediyen devam edeceği vaat edildiğinde, bu Kudüs'ün ebediliğine de bir işaret sayılmıştır. Hz. Süleyman zamanında kutsal mabedin inşası ise Kudüs'e ayrı bir kutsallık vermiştir. Böylece

²⁸ İslâm Konferansı Teşkilâtı Kudüs Komitesi, *Kudüs (Tarihî Belge)*, Terc. Acar Tanlak, 1988, s. 18.

²⁹ Ömer Faruk Harman, "Kudüs", *TDV. İslam Ansiklopedisi*, XXVI., Ankara 2002, s. 323.

³⁰ Muammer Gül, "Kudüs ve Tarihi İçinde Aldığı İsimler", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XI/2, Elazığ 2001, s. 306.

³¹ Muammer Gül, *agm.*, s. 307-308; F.F. Bruce, "Biblical Jerusalem," *University of Leeds Review* 5, 1957, s. 299.

³² Muammer Gül, *agm.*, s. 308.

³³ Serdar Mutçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük*, İstanbul 1995, s. 691.

³⁴ Muammer Gül, *agm.*, s. 310.

³⁵ Türkkaya Ataöv, "Kudüs ve Devletler Hukuku", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, XXXV/1, Ankara 1980, s. 29.

hem krallık hem de mabet şehri haline gelen Kudüs daha da kutsallaştırılacaktır³⁶. Kudüs, Yahudiler için gerek M.Ö. 587 yılında Babillerin Kudüs'ü ele geçirip, kutsal mabedi yıkmalarından sonra gerek M.S. 70 yılında Romalılara başkaldırdıklarında bir mıknatıs gibi çekici olmuştur³⁷.

Kudüs, İslam tasavvufunda önemli bir yere sahiptir. Burasının ilk kible olarak belirlenmesi, Miraç hadisesinin burada vuku bulması ve Mescid-i Aksa'nın burada bulunmasından dolayı şehir Müslümanlar nazarında kutsal kabul edilmektedir. Mekke'deki Kâbe ve Medine'deki Mescid-i Nebevi'den sonra Kubbetü's-Sahra alanını içine alan Mescid-i Aksa, en kutsal üçüncü mescitgâhtır(*ula'l-kibleteyn ve salisü'l-harameyn*). Ayrıca Kudüs peygamberlerin şehridir. Kur'an-ı Kerim'de bu şehirde yaşayan Hz. İbrahim ve oğlu Hz. İshak, Hz. Davud ve oğlu Hz. Süleyman ve Hz. İsa'dan bahsetmektedir³⁸. Bugün Kudüs ve çevresinde Hz. İbrahim, Hz. İshak, Hz. Yakup, Hz. Davud, Hz. Yunus, Hz. Musa, Hz. Meryem ve Hz. İsa'nın kabirleri ve makamları bulunmaktadır.

Kudüs ismi Kur'an'da doğrudan geçmemekle birlikte birçok sürede buraya atıf yapan ayetler vardır. El-İsra süresinin 1'inci ayetinde *mübarek kıldığımız el-Mescidü'l-Aksa*'ya şeklinde bahsedilmiştir. Yine El-Mâide süresinin 21'inci ayetinde *Allah'ın sizin için yazdığı arz-ı mukaddese'e girin* denmektedir³⁹.

Kudüs, Hristiyanlar için de kutsallığın sığınağı ve bir çeşit tarihin başladığı yerdir⁴⁰. Hz. İsa'nın burada doğup büyümüş olması, Hristiyanlık dinini ilk defa burada yaymaya başlamış olması, çarmıha gerilerek bu topraklarda öldürülmüş olması ve ilk kilisenin burada kurulması nedeniyle Hristiyanlar bu kentte derin ve güçlü bir bağlılıkla bağlanmışlardır. Bundan dolayı dünyanın muhtelif yerlerinden Hristiyanlar, Kudüs'e gelerek, Hz. İsa ile bütünleştirdikleri bu şehri ziyaret ederler⁴¹.

³⁶ Ömer Faruk Harman, *agm.*, s. 326.

³⁷ Türkkaya Ataöv, *agm.*, s. 29.

³⁸ Abdullah el-Khatip, "Kur'an'da Kudüs", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Çev. Ramazan Işık, IX/1, Elazığ 2004, s. 110-111.

³⁹ Elmalılı Hamdi Yazar, *Kur'an-ı Kerim Ve Meâli*, Hazırlayan ve Notlandıran: Dücane Cündioğlu, İstanbul 1993.

⁴⁰ Türkkaya Ataöv, *agm.*, s. 30.

⁴¹ Yitzhak Reiter, Marlen Eordegian and Marwan Abu Kalaf, "Jerusalem's Religious Significance", *Palestine-Israel Journal of Politics, Economics and Culture Jerusalem*, VIII/1, Jerusalem 2001, s. 15.

Kudüs'ün üç monoteist dindeki dinsel ve manevi anlamda taşıdığı bu özelliklere bakıldığında, şehrin önemi siyasi, ekonomik ve stratejik bir bölge olmasının ötesinde kutsiyet atfedilen bir yer olduğu görülmektedir. Şüphesiz siyasi, stratejik ve jeopolitik konumların önemi tartışılmaz. Ancak yüzyıllar boyunca Kudüs konumundan çok dini ve manevi değeriyle ön plana çıkmıştır. Siyaseten buraya ihtiyaç duyanlar da amaçlarını gerçekleştirebilmek için dini sembollerini kullanarak, bu şehri kontrolleri altında tutmaya çalışmışlardır⁴². Çünkü *dini bir konu, seküler politika sorunlarının asla yapamayacağı kadar güçlü duygular uyandırabilir*⁴³. Peki, üç semavi dinin Kudüs'e atfettiği kutsiyet ortadayken şehir, dinî bir hüviyetten siyasi bir hüviyete nasıl sürüklendi? Bölgedeki Kutsal Yerler dini ihtiyaçların karşılanmasından ziyade siyasal bir amaca hizmet eder konuma nasıl geldiler? XIX. yüzyılda Kudüs'teki bu değişime neden olmuş birçok unsurdan söz edilebilir. Bunlar içinde en başta Avrupalı devletlerin bölgedeki dini, kültürel ve ekonomik eksenli nüfuz mücadeleleri, muhtelif yabancı grupların misyonerlik faaliyetleri ve yüzyılın ikinci yarısında yoğun olarak ortaya çıkan Yahudi göçü söylenebilir.

Kudüs'teki değişimin şekillenmesinde başta Rusya, Fransa, İngiltere ve Almanya olmak üzere Avrupalı devletlerin ve Amerika'nın bölgede yürüttükleri himaye politikaları önemli bir rol oynamıştır. Osmanlı toprakları üzerinde Katolikler; özellikle Fransa ve İtalya ile Avusturya tarafından Protestanlar; İngiltere, Almanya ve Amerika tarafından himaye edilmektedir. Son olarak Ortodokslar da Rusya tarafından himaye edilmekteydi. Dolayısıyla Hristiyan azınlıklar, Avrupalı devletlerin kendi çıkarları uğruna bölünmüşlerdir⁴⁴. Bu konuda ilk adımı atan Fransa, Kapusen ve Cizvit papazlarından oluşturduğu misyoner gruplarıyla Osmanlı topraklarında bir Katolik propagandası başlatmıştır. Bu propagandanın amacı yalnız dini değil, siyasi ve ekonomik politikaların da uygulamaya geçmesiydi. Özellikle

⁴² <http://islamiyorum.com/yazdir.php?mkid=366>, Erişim Tarihi 2013.

⁴³ Matthew Smith Anderson, *Doğu Sorunu 1774-1923 Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme*, Çev. İdil Eser, İstanbul 2001, s. 133.

⁴⁴ Salahi R. Sonyel, "Büyük Devletlerin Osmanlı İmparatorluğunu Parçalama Çabalarında Hristiyan Azınlıkların Rolü", *Bellekten*, XLIX/195, Ankara 1985, s. 652.

1673 Kapitülasyonlarından sonra, Osmanlı gayrimüslim cemaatleri arasında Katolik mezhebine geçmeler oldukça artmıştır⁴⁵.

Tarihte Rusya, Karadeniz kıyılarını ve İstanbul'u elde ederek, Akdeniz kıyılarına inmeyi zaruri bir politika olarak görmüş ve bu amacına ulaşabilmek için Osmanlı topraklarında yaşayan Ortodoksların hamisi rolünü üstlenmiştir. Rusya, ilk başlarda amaçlarına meşru zemin oluşturmak için *Üçüncü Roma* iddiasında bulunarak, kendisini hem Doğu Roma'nın varisi hem de tüm Ortodoksların hamisi olarak görmüştür. Bu bakımdan 1774'teki Küçük Kaynarca Antlaşması tarihi bir mihenk taşı teşkil eder. Antlaşmanın 7'nci maddesinde Ortodoksların padişah tarafından himaye edilmesi kastedilmesine rağmen, Ruslar bu maddeyi farklı yorumlanarak, genişletilmiş ve geniş boyutlar içinde XIX. yüzyılda Kutsal Yerler Sorunu'na yansıtılmıştır⁴⁶. Ayrıca XIX. yüzyılın ortalarına kadar Filistin'de çok fazla siyasi ve ekonomik güce sahip olmayan Rus Ortodoks Kilisesi, Kırım Savaşı'ndan(1853-1856) sonra Filistin'de büyük topraklar satın almıştır. Kudüs'e gelen Rus hacıların yaptığı bağışlar sayesinde Kudüs Rum Patrikhanesi siyasi ve ekonomik nüfuz alanını genişletmiştir⁴⁷.

Ortodoksların ve Katoliklerin yanında Protestan devletler için durum biraz daha farklıdır. Dini himayenin siyasi önemini anlayan İngiltere, Osmanlı topraklarında bir Protestan kilisesinin kurulması için yoğun bir faaliyet içine girmiştir. Hatta bu konuda Protestanlar, Kudüs'te misyonerlik faaliyetlerine başlayınca şehirde bir alt mahalle bile kurmuşlardır⁴⁸. 1840'ta İngiliz Hariciye Nazırı, Prusya'nın da yardımıyla Kudüs'te bir Protestan kilisesini inşa etmek için izin istedi. Osmanlı Devleti toprakları üzerinde Hristiyanların mezhep değiştirmesinin yasak olduğunu belirterek, bu isteği reddetmiştir⁴⁹. Ancak İngiltere

⁴⁵ Cevdet Küçük, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi ve Tanzimat", *Mustafa Reşit Paşa ve Dönemi Semineri Bildirileri*, Ankara 1994, s. 15.

⁴⁶ Memet Yetişgin, "Rusların Türk Toprakları Üzerinde Yayılmasının Sebepler Üzerine Bazı Düşünceler", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Ocak 2007, s. 681-683, 691. Ayrıntılı bilgi için bk. Roderic H. Davison, 'Russian Skill and Turkish Imbecility': The Treaty of Kuchuk Kainardji Reconsidered", *Slavic Review*, XXXV/3, September 1976, s. 463-483.

⁴⁷ Itamar Katz and Ruth Kark, "The Church and Landed Property: The Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem", *Middle Eastern Studies*, XLIII/3, May 2007, s. 388, 394.

⁴⁸ Ruth Kark, "The Impact of Early Missionary Enterprises on Landscape and Identity Formation in Palestine, 1820–1914", *Islam and Christian-Muslim Relations*, XV/2, April 2004, s. 223.

⁴⁹ Gülnihal Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin Siyasi Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, Ankara 1996, s. 178.

bu konuda ısrarcı bir politika takip ederek, 1841’de Kudüs Protestan Piskoposluğunu kurdu⁵⁰. Daha sonra İngiltere, 1844 yılında tekrar Kudüs’te bir Protestan kilisesi kurulmasını istedi⁵¹ ve nihayetinde 1845’te Prusya’nın desteğiyle İngiltere, Kudüs’te Protestan cemaatine mahsus bir kilise kurma iznini elde etmiştir⁵². Böylece Osmanlı coğrafyasında Fransa ve Rusya tarafından yürütülen himaye politikalarına İngiltere ve Prusya da katılmış oldu.

Bu doğrultuda ortaya çıkan diplomatik oyunlar ve bölgede sayıları giderek artan konsololar da Avrupalı devletlerin amaçlarına hizmet etmekteydiler. XVII. yüzyıldan itibaren daha çok ticari faaliyetler ile ilgilenmek üzere kıyı bölgelerindeki şehirlere yerleşmiş olan Avrupalı devletler, Osmanlı coğrafyasında konsolosluklar açmak için yoğun çaba sarf ettiler. Ancak Mısır yönetiminin Suriye ve Filistin işgalinden önce Avrupa devletlerinin Kudüs’te konsolosluklar açması mümkün olmamıştır⁵³. 1831-1840 yılları arasında Mısır yönetiminin Suriye ve Filistin’de uyguladığı politika sayesinde Avrupalı devletler Şam ve Kudüs’te ilk konsolosluklarını açarak misyonerlik faaliyetlerini bölgede yoğunlaştırmışlardır⁵⁴. 1840 yılında Suriye bölgesi tekrar Osmanlı yönetimine girince daha önce başlatılan

⁵⁰ 1841’de kurulan Kudüs Anglikan Piskoposluğu, Baron Christian von Bunsen’in teklifiyle İngiltere ile Prusya arasında yapılan bir antlaşma gereği bölgede kurulmuştur. Piskoposluk için gerekli paranın yarısını Prusya karşılarken, diğer yarısı da *Christian Mission for Jews* gibi özel İngiliz Protestan kaynaklarından sağlanacaktı. Piskoposlar sırasıyla İngiltere ve Prusya tarafından belirlenecekti. İlk piskopos İngiltere tarafından belirlenecek ve sonra Prusya’nın adayı Canterbury Başpiskoposunun onayı ile Kudüs piskoposu tayin edilecekti. İngiltere tarafından belirlenen Michael Solomon Alexander’in 1849’da ölümünün üzerine Prusya adayı Samuel Gobat piskoposluğa tayin edildi ve 1879’da vefatına kadar görevini sürdürdü. Aradan geçen uzun zaman zarfında Almanların genel olarak Avrupa’daki nüfus artışı bu bölgeye de yansımış olup, Filistin’de bulunan Almanların sayısı İngilizlerden çok daha fazla olmuştur. Bunun üzerine Almanya, 1841 Antlaşmasının sona erdirilmesini talep etti. Ancak Anglikan kilisesi bu isteği kabul etmedi. Anglikan kilise antlaşmanın sona erdirilmesini kabul etmeyince Almanya antlaşmayı tek taraflı sona erdirdiğini ilan etti. Ocak 1887’de İngiltere bu kararı kabul etmek zorunda kalmıştır. Bk. Ş. Tufan Buzpınar, “Suriye ve Filistin’de Avrupa Nüfuz Mücadelesinde Yeni Bir Unsur: İngiliz Misyonerleri (19. Yüzyıl)”, *İslam Araştırmaları Dergisi*, S. 10, 2003, s. 113; Yair Hirschfeld, “Some Findings on Prussian and Ottoman Policies in Palestine During the 1840s Based on the Writings of Dr. Gustav E. Schultz, the First Prussian Vice-Consul to Jerusalem 1842-1851”, *Palestine in the Late Ottoman Period*, Edr. David Kushner, Jerusalem 1986, s. 264; Yaron Perry, *British Mission to the Jews in Nineteenth-Century Palestine*, London 2003, s. 59-61.

⁵¹ BOA, HR. SFR, 8/9.

⁵² Gülnihal Bozkurt, *age.*, s. 178.

⁵³ Yasemin Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs (1890-1914)*, Ankara 2004, s. 63.

⁵⁴ Moshe Ma’oz, *Ottoman Reform in Syria and Palestine 1840-1861 (The Impact of the Tanzimat on Politics and Society)*, Oxford at the Clarendon Press 1968, s. 17.

açık kapı politikası devam ettirilmiştir. Böylece Kudüs, Avrupalı devletler arasında giderek yoğunlaşan bir rekabet odağı haline gelmiştir⁵⁵.

Kudüs'te kurulan ilk Avrupa konsolosluğu, 1838'de kurulan İngiliz konsolosluğudur. Daha sonra bunu 1842'de Prusya konsolosluğu, 1843'te Sardunya konsolosluğu ve Fransa konsolosluğu, 1847'de Avusturya konsolosluğu, 1854'te İspanya konsolosluğu, 1856'da Amerika konsolosluğu ve daha sonra Rusya konsolosluğu⁵⁶ izledi. Bölgede en yüksek dini-misyonerlik etkisi 1841'de kurulan birleşik Anglo-Prusya Protestan Piskoposluğu, 1847'de Kudüs Latin Patrikliği'nin yeniden kurulmasında ve 1858'de Rusya Piskoposunun gelişinde görüldü. Ayrıca bu bağlamda 1845 yılında Kudüs Rum patriğinin⁵⁷ ikametini İstanbul'dan Kudüs'e taşınmasından da bahsedilebilir⁵⁸.

Kudüs'te dini himaye politikalarının önemini kavrayan Avrupalı devletler şehirde bir taraftan konsolosluklar açarken diğer taraftan da Kudüs ve çevresinde kilise, okul, hastane gibi kurumlar inşa etmişlerdir. 1851 yılında Latin, Rum ve Ermeni manastırları Kudüs'te yavaş yavaş toprak alınca Osmanlı Devleti, şehirde ahalinin yabancılara toprak satmasını yasaklayarak, önlemler aldı⁵⁹. Ancak alınan bu önlem yabancılara toprak satışını engelleyememiş, kiliseler kısa bir zaman içinde büyük ölçekli araziler satın alıp⁶⁰, kilise, manastır, misafirhane, okul ve daha pek çok yapı inşa etmişlerdir⁶¹.

⁵⁵ Yasemin Avcı, *age.*, s. 63-64.

⁵⁶ Kaynaklarda Kudüs'te Rusya Konsolosluğunun kuruluş tarihi hakkında farklılıklar bulunmaktadır. Bu konuda 1859 tarihli bir arşiv vesikasında Kudüs içinde diğer devletlerin konsoloshanelerine mutabık bir konsoloshanenin inşası için Rusya'ya izin verildiği belirtilmektedir. Ancak Rusya Konsolosluğunun kuruluş tarihi olarak Schölch 1857, Kark 1858 tarihini verirken, Nicault, 1861 tarihini vermektedir. Bk. BOA, İ. HR, 166/8959; Catherine Nicault, "Osmanlı Kudüs'üne Dönüş", *Kudüs 1850-1948*, Çev. Estreya Seval Vali, İstanbul 2001, s. 46; Alexander Schölch, "Jerusalem in the 19th Century (1831-1917)", *Jerusalem in History*, Edr. K. J. Asalı, Essex 1989, s. 229; Ruth Kark, *American Consuls in the Holy Land 1832-1914*, Jerusalem 1994, s. 96.

⁵⁷ Kudüs Rum Patrikhanesi'nin merkezi Kudüs olmasına rağmen patrikler, 1645-1845 yılları arasında Kudüs'te değil de İstanbul'da ikamet ederek, Kudüs'e vekillerini göndermişlerdir. Bk. M. Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi-Mit ve Gerçek*, İstanbul 2007, s. 118. Kudüs Rum Patriği'nin İstanbul'da ikamet ettiğine dair arşiv belgeleri de bulunmaktadır. 1835 tarihli bir Hatt-ı Hümayûnda "der-sa'âdetde mukim Kuds-ı Şerif Patriği" diye bir ibare geçmektedir. Bk. BOA, HAT, 778/36478-C

⁵⁸ Alexander Schölch, *age.*, s. 229.

⁵⁹ BOA, İ. MVL, 219/7348.

⁶⁰ Ayrıntılı bilgi için bk. Brahim Bouazi, *19. Yüzyılda Filistin'de Arazi Satışları*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2011, s. 47, 71-72.

⁶¹ Yasemin Avcı, *age.*, s. 70. Ayrıntılı bilgi için bk. İhsan Satış, "Tanzimat Döneminde Kudüs ve Çevresinde Avrupalı Devletlerin Nüfuz Mücadelesinden Bir Kesit: Hristiyan Cemaatlerin İmar

İmar faaliyetlerinin yanında Avrupalı devletler, şehirde faaliyet gösteren birçok misyoner örgütlerini, dini ve hayri kurumlarını da finanse etmişlerdir. Her devlet, kendi imkânları ve politikası ölçüsünde Osmanlı topraklarında açtığı veya açtırdığı okullara para ve malzeme desteği sağlıyordu⁶². Özellikle Fransa'nın Kudüs'teki okullarına yaptığı yardım Tablo 1'de görüldüğü gibi diğer devletlerinkinin yanında oldukça önemli bir yekûn tutar. Kudüs'te önemli kültürel, dini ve siyasi faaliyetler yürüttüğü bilinen Rusya'nın okullarına yaptığı yardım ise Avrupa ülkelerinin en gerisindedir.

Tablo 1: 1891'de Kudüs'te Faaliyet Gösteren Yabancı Okullardaki Öğretmen-Öğrenci Sayıları ve Bu Okullara Yapılan Yardımlar⁶³

Ülkeler	Erkek Öğretmen	Kadın Öğretmen	Erkek Öğrenci	Kız Öğrenci	Yardım Miktarı (Frank olarak)
Fransa	155	68	1520	2677	140.000
İngiltere	16	62	180	1617	125.000
Almanya	4	16	60	175	85.000
Rusya	8	8	160	210	5.000
İtalya	6	9	190	311	32.000
Amerika	16	15	140	130	100.000
Yahudiler	12	3	180	64	Mechûl
Husûsi	283	79	3500	780	100.000

1849'da *Literary Society of Jerusalem* sayesinde Prusya⁶⁴, 1880'de Kudüs surları dışında kurulan *Notre Dame de France* sayesinde Fransa⁶⁵, 1881'de –Rusya İmparatoru II. Aleksandr'ın oğlu- Grandük Sergei Aleksandroviç tarafından kurulan *Ortodoks Filistin Cemiyeti(Imperatorskoe Pravoslavnoe Palestinskoe Obşestvo)*⁶⁶ sayesinde de Rusya, Kudüs'te faaliyetlerini artırmışlardır. 1890'da ise Almanya'nın himayesinde *Kudüs Birliği(Jerusalem Verein)*, *Protestan Birliği(Evangelische Bund)* ve *Alman Doğu Misyonu(Deutsche Orient Mission)* gibi dernekler kurulmuştur⁶⁷. Bu cemiyetlerin yanında 1893 yılında şehirde 32 Fransız, 25 İngiliz, 8 Alman, 1 Rus, 3

Faaliyetleri", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S. 34, Ankara 2014, s. 185-221.

⁶² İlknur Polat Haydaroglu, *Osmanlı Devleti'nde Yabancı Okullar*, Ankara 1990, s. 76.

⁶³ BOA, Y.PRK.MF, 2/23.

⁶⁴ Yair Hirschfeld, *agm.*, s. 265.

⁶⁵ Roberto Mazza, *Jerusalem-From the Ottomans to the British*, London-New York 2009, s. 53.

⁶⁶ Stephen Graham, *With the Russian Pilgrims to Jerusalem*, London 1913, s. 100. Avcı, bu cemiyetin 1882 yılında kurulduğunu belirtmektedir. Bk. Yasemin Avcı, *age.*, s. 70.

⁶⁷ İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, İstanbul 2006, s. 86.

Avusturya, 3 Prusya ve 2 meçhûl olmak üzere toplam 74 yabancı okul vardı⁶⁸. Bu misyonerler Kudüs'te Hristiyan dağılımını artırmakla kalmıyor, Kutsal Yerler üzerindeki rekabeti de artırmaktaydı⁶⁹.

XIX. yüzyılda Kudüs'te Avrupalı devletlerin yürüttükleri faaliyetlerin yanında Yahudi göçleri kenti nasıl etkilemiştir? Dünyanın muhtelif bölgelerine dağılmış bulunan Yahudiler, Avrupa'da yayılan milletçilik, Rusya ve Doğu Avrupa'da kendilerine yapılan zulümler ve kışkırtmalar neticesinde Filistin bölgesine göç etmişlerdir. Göçler, kışkırtmalar ve milliyetçilik hareketleri neticesinde Yahudiler'de Filistin'de bir Yahudi devleti kurma misyonu ortaya çıkmıştır. Siyonizm olarak tanımlanan Yahudilerin bu siyasi hareketinde Theodore Herzl önemli bir yer tutar. Bir Yahudi yurdu kurma fikrini hayata geçirmek isteyen Theodore Herzl, 1896'da yayımladığı *Der Judentaat* adlı eserde fikirlerinin detaylarından bahsetmiştir⁷⁰.

Siyonistler, Filistin'de bir Yahudi devletinin kurulmasını bölgede Yahudi nüfusunun artmasıyla mümkün olabileceği düşünmekteydiler. Bunun için Avrupa'nın muhtelif yerlerinde bulunan Yahudilerin Filistin'e göç etmeleri için yoğun çaba sarf etmişlerdir. Osmanlı arşiv vesikalarına göre Filistin'e ilk ciddi Yahudi göçü Mayıs 1880 yılında Belka sancağına yapılan göçle başlamıştır. Bu tarihten sonra Yahudilerin yoğun olarak bölgeye göç ettikleri görülmektedir⁷¹. Nitekim ileriki bölümde de görüleceği üzere Kudüs'te Yahudi nüfusu yüzyılın başında 2.000 iken yüzyılın sonunda 35.000'e ulaşmıştır(Bk. Tablo 3). Groepler'e göre, bu dönemdeki *Yahudi göçü yeni bir Ermenistan ya da Makedonya doğacağı korkusundan kaygıyla izlenmekteydi*⁷².

XIX. yüzyılın sonlarında Filistin'e Yahudi göçündeki artış, Osmanlı Devleti'nin bir takım tedbirler almasını gerekli kılmıştır. Çünkü gelen Yahudiler,

⁶⁸ Azmi Khouli, *Osmanlı Döneminde Kudüs'teki Yabancı Okullar (XIX. Yüzyıl)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006, s. 79.

⁶⁹ Fatima Saleem at-Tarawnah, "The Ottoman State, Jerusalem Christians, Status Quo and Foreign Capitulations in the 19th Century", *International Conference on Jerusalem*, 26-27 February 2012-Qatar, <http://www.qatarconferences.org/jerusalem/doc1/doc10.pdf>, Erşim tarihi 2012.

⁷⁰ Ömer Osman Umar, "Osmanlı Döneminde Yahudiler'in Filistin'e Yerleşme Faaliyetleri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XII/2, Elazığ 2002, s. 422.

⁷¹ Taner Aslan, "Yahudilerin Filistin'e Göçü Üzerine Bazı Düşünceler", *Erdem*, S. 59, Ankara 2011, s. 57.

⁷² Eva Groepler, *İslam ve Osmanlı Dünyasında Yahudiler*, Çev. Süheyla Kaya, İstanbul 1999, s. 47.

yabancı devlet tabiiyetinde kalmaya devam etmekle birlikte, göçler Batılı devletlerin siyasî amaçlarına göre şekillenmeye başlamıştı. Nitekim Yahudilerin Filistin'e göç etmesinde Siyonizm hareketin üstlendiği rol kadar, Avrupalı devletlerin Kudüs ile ilgilenmeleri de etki etmiştir⁷³. Neticede Osmanlı Devleti, Yahudilerin ya Osmanlı tabiiyetine geçmesi ya da Filistin dışında bir yere yerleştirilmesi şartıyla göçleri kabul etmiştir. Bunun üzerine Filistin'de ikamet edemeyen Yahudiler, Mezopotamya ve Halep civarında yerleşmeye başladılar. Ancak daha sonra göçler Suriye bölgesinde de yoğunlaşmaya başlayınca Babıâli, Yahudilerin Suriye'de de iskân edilemeyeceğini ilan etti. Böylece Yahudilerin Filistin ile birlikte Suriye'ye yerleştirilmesi yasaklanmış oldu. 1882 Ekim'inde alınan diğer bir kararla da hacılar haricinde Yahudilerin, Filistin'e girmeleri yasaklanmıştır⁷⁴. 1899 ve 1900 yıllarında da Yahudilerin sadece ziyaret amacıyla Kudüs'e gelebilecekleri ve burada uyacakları kurallara dair 2 talimatname hazırlanmıştır⁷⁵.

Sonuç olarak XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Kudüs, Avrupalı devletlerin ve Yahudilerin ilgisini üzerinde toplayan bir kent haline gelmiştir. Bu ilginin sonucunda Kudüs'ün tarihi gelişiminde yeni bir safhanın oluştuğu yani dinî hüviyetinden siyasi bir hüviyete sürüklendiğini göstermektedir. Bunun için Osmanlı Devleti bir takım önlemler alma yoluna gitmiştir.

Bu önlemlerden biri Tanzimat Dönemi'nde başlatılan merkezî politikalar doğrultusunda Kudüs ve bölgesini doğrudan merkeze bağlamak olmuştur⁷⁶. Kudüs, 1516 yılının sonlarında fethedilmesinden sonra 1831 yılına kadar yaklaşık 315 yıl boyunca Şam eyaletine bağlı bir sancaktı⁷⁷. 1831-1840 yılları arasında Mısır yönetiminde kalan sancak 1841'de idari yönden yeniden düzenlenerek ve Nablus, Gazze, Yafa'yı da içine alacak şekilde doğrudan merkeze bağlanmıştır. Fakat bu yeni idari düzenleme çok uzun sürmemiş olup, kısa bir süre sonra⁷⁸, Kudüs Sayda

⁷³ Taner Aslan, "Osmanlı Döneminde Filistin'e Yahudi Ziyaretleri Ve Buna Dair Bir Belge", *Türkiye Sosyal Araştırmaları Dergisi*, S. 2, Ağustos 2012, s. 86.

⁷⁴ İbrahim Serbestoğlu, "19. Yüzyılda Filistin'de Yahudiler Üzerinde İngiliz ve Amerikan Himayesi", *History Studies*, IV/1, 2012, s. 492.

⁷⁵ Taner Aslan, *agm.*, s. 91-95.

⁷⁶ Yasemin Avcı, *age.*, s. 67.

⁷⁷ Kâmil Cemil El-Aselî, "Kudüs (Osmanlı Dönemi ve Sonrası)", *TDV. İslam Ansiklopedisi*, XXVI., Ankara 2002, s. 335.

⁷⁸ Yasemin Avcı, *age.*, s. 60.

eyaletine bağlanmıştır⁷⁹. Kırım Savaşı esnasında Kudüs tekrar doğrudan merkeze bağlansa da⁸⁰, 1856 tarihli salnamede sancağın yeniden Sayda eyaletine bağlı olduğunu görüyoruz⁸¹. Daha sonra Kudüs, Sayda ve Şam eyaletlerinin birleştirilmesiyle kurulan Suriye vilayeti içinde yer almıştır. 1871 yılında da vilayet nizamnamesiyle birlikte müstakil mutasarrıflık statüsü alarak, doğrudan merkeze bağlanmıştır. Böylece XVIII. yüzyılda Filistin bölgesinin idari ve siyasi merkezi Akka iken, bu merkez XIX. yüzyıl ortalarından itibaren Kudüs olmuştur. Kudüs kenti içerdiği dini, idari ve diplomatik nitelikli temsili kurumlarıyla artık geniş bir bölgenin resmi merkeziydi. Bu gelişme kutsal kentin başından beri taşıdığı dini niteliğin üstünlüğüne gölge düşürmekle birlikte, kentin geleneksel şehir niteliğinde fonksiyonel ve yapısal bir ayrılığa sürüklemiştir. Ayrıca bu gelişmeler kentin fiziksel yapısında da kendini göstermekteydi⁸².

⁷⁹ Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, 1266, s. 85-86.

⁸⁰ Yasemin Avcı, *age.*, s. 60.

⁸¹ Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, 1272, Def'a: 10, s. 102-104.

⁸² Yasemin Avcı, *age.*, s. 60, 67.

BİRİNCİ BÖLÜM

KUTSAL YERLER SORUNU'NUN ORTAYA ÇIKIŞI

İnsan tecrübesinin bir parçası olan *kutsal* bir kavram olarak, din içerisindeki unsurları birbirine bağlayarak o dinin bütünlüğünü sağlayan ya da kuşatan en temel elemandır⁸³. Ayrıca kutsal, kendini gerçek duyguların ötesinde farklı bir gerçek olarak gösterendir şeklinde de tanımlanabilir⁸⁴. Kutsal yerler ise, akıl almaz derecede önemsenen alanlar olup, çoğunlukla hierofonik yani tabiatüstü bir gücün herhangi bir yerde görünüşüyle ilgili gerçeklere bağlı olarak kutsal kabul edilmesidir⁸⁵. Bu yerlerde iyileştirme, aydınlanma, dönüşme gibi mucizelerin meydana gelmesi beklenir. İnsan kutsal yerde kendisini ve öz benliğini bulma, hatalarını telafi etme ve derecesini yükselterek, kutsal varlığa ulaşmayı amaçlamaktadır. Ayrıca kutsal varlığın kendisini insanlara açıklaması, vahyetmesi, şüphesiz mekân boyutları içinde olacaktır. İnsan da onu mümkün merteye duyu organlarıyla hissetmeye çalışır. Nitekim dinler tarihinin çeşitli devirlerinde, kişinin dini olayların meydana geldiği yere, çevreye, mekâna bağlandığı, dini tecrübe etmeye çalıştığı görülür. Bu bağlamda kutsal mekânlar, yaratıcı ile iletişimin sağlandığı ve insanın en rahat şekilde yaratıcısına açıldığı yerler olarak kabul edilmektedir⁸⁶.

Tarihi kutsal olaylara dayalı bir din olan Hristiyanlık, çok eski dönemlerden beri kutsal yerlere derin ve güçlü bir bağlılık getirmiştir. Bunların başlıcaları, diriliş ve göğe yükselme gibi esaslı *mucizeler* ya da kutsal olaylarla bağlantılı olanlardır. Nitekim Hristiyanlar, Kudüs'te Hz. İsa'nın çarmıha gerildiği, göğe yükseldiği ve mucizeler gösterdiği yerlere büyük bir kutsiyet atfedilmiştir. Bu kutsiyetle birlikte Hristiyanlar şehir ve çevresinde birçok kilise yapmış olup, ziyaret ve tören yerleri kurmuşlardır. Kutsallık atfedilen bütün bu ziyaret ve tören yerlerinin tasarrufu, himaye edilmesi ve tamir edilmesi de Hristiyanlar için çok şerefli ve kutsal bir iş kabul edilmiştir. Ancak zamanla bu işler, Hristiyan mezhepleri arasında Kutsal Yerler üzerinde hâkimiyet mücadelesine dönüşmüştür. Doğal olarak da ziyaret hedefi

⁸³ Kürşat Demirci, "Kutsiyet", *TDV. İslam Ansiklopedisi*, XVI., İstanbul 2002, s. 495.

⁸⁴ Rudolf Otto, *The Idea of the Holy-An Inquiry Into the Non-Rational Factor in the Idea of the Divine and its Relation to the Rational*, Çev. John W. Harvey, Oxford University Press 1936, s. 147.

⁸⁵ Kürşat Demirci, *agm.*, s. 496.

⁸⁶ Hüseyin İbrahim Yeğin, *Kutsal Mekân ve İnsan İlişkisi*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Yayınlanmış Doktora Tezi, Samsun 2003, s. 31.

ve arzu gayesi, siyasi manipülasyon aracı haline gelmektedir. Rahipler, kutsal mekânları münhasır mülkleri yapmaya çalışırken, devletler kendilerini övmek ya da siyasi kazançlar elde etmek için bu alanları ve bu alandaki cemaatleri himaye etmişlerdir⁸⁷. Osmanlı arşiv vesikalarında Makâmât-ı Mübâreke Meselesi ya da Emâkin-i Mübâreke Meselesi olarak ifade edilen Kutsal Yerler Sorunu da, Kudüs ve çevresinde Hristiyanların Kutsal Yerlerdeki ayinlerin icrası ve tasarruf hakları ile ilgilidir. Ayrıca muhtelif vakitlerde Hristiyan cemaatler arasında meydana gelen tartışmalar, bu tartışmaların ortaya çıkardığı güçlükleri ve Avrupalı devletlerin müdahalelerini ihtiva eder. Kudüs'ün eski yöneticilerinden L. G. A. Cust Kutsal Yerler Sorunu'nu şöyle açıklar⁸⁸:

“Kutsal mekânların hikâyesi dış etkilerin İsa Peygamber'in dünya üzerindeki hayati olayları siyasi bir silah, hatta uluslararası bir anlaşmazlık konusu yapacak kadar kötüleştigi uzun bir husumet ve acı kavgaların hikâyesidir. Kutsal mekânlar ve onlara bağlı haklar O'na karşı duyduğumuz insanî duyguların ifadesi olsa da, bu mekânlar 8 yüzyıl boyunca zorba hükümdarların ve şansöyeliklerin yoldan çıkmalarına ve entrikalarına sahne olmuşlardır. Bu da kaçınılmaz bir şekilde, kutsal mekânlara karşı sakınma ve kuşku uyandırmıştır ki, anlamsız olsa da, her bakımından uzlaşma kabul etmez bir davranıştır”.

Kutsal Yerler Sorunu'nun ortaya çıkmasına sebep olan kutsal yerler nerelerdir? Sadece kutsallık atfedilen bir yer nasıl Kutsal Yerler statüsüne geçmiştir? Gerçekte *Kutsal Yerler* terimi yasalarda kullanıldığı için anlam kazanmış olup, literatüre yerleşmiştir. Bu terimin kapsamını ve anlamını düzgün bir şekilde anlamak için onun geçirdiği tarihi evrimleri bilmek gerekir. Mülkiyet veya kontrol açısından her bir yerin özellikle dini öneme sahip olduğunu belirtirken, iki veya daha fazla cemaat arasında bir rekabet konusu yapıldığı zaman, belirli yerler Kutsal Yerler statüsüne geçmiştir. Ancak bir yerin Kutsal Yerler statüsüne geçmesi şüphesiz zaman içinde kaybolmuştur. Zaman içinde Kudüs'te Kutsal Tapınak'ın Hz. Süleyman'a, Kamame Kilisesi'nin Hz. İsa'ya ve Mescid-i Aksa'nın Hz. Muhammed'e

⁸⁷ Chaim Wardi, “The Question of the Holy Places in Ottoman Times”, *Studies on Palestine During the Ottoman Period*, Edr. Moshe Ma'oz, Jerusalem 1975, s. 385.

⁸⁸ Claire Mouradian, “Batılı Güçler Nezdindeki Önemli Bir Koz: Hristiyanlar”, *Kudüs 1850-1948*, Haz. Catherine Nicault-Çev. Estreya Seval Vali, İstanbul 2001, s.163-164.

ilişkilendirildiği gibi bazı kutsal yerler üç semavi dinin kurucularından biriyle ilişkilendirilmiştir⁸⁹.

Ayrıca Yahudi, Hristiyan ve İslam dinini içinde barındıran Eski Kudüs küçük bir alandan ibarettir. Bu alan tarih boyunca Doğu Roma'dan Müslüman Araplara, Müslümanlardan Haçlılara, Haçlılardan Eyyubilere, Eyyubilerden Memluklere, Memluklerden Osmanlı'ya, Osmanlı'dan İngilizlere, İngilizlerden Ürdünlülere, Ürdünlülerden İsrail'e geçmiş olup, 15 defadan fazla kez de yıkılmıştır. Bu durum ister istemez dinler arası etkileşim olmasına, hikâyelerin el değiştirmesine ve hurafelerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Zaman içinde bir dine ait olan yerler diğer dinlerin kutsallığı içinde kaybolmuştur. Mesela Haseki Hürrem Sultan tarafından Haseki Vakfı'na gelir sağlamak için kurulan *Sultan Hamamı*(*Hamamü's-Sultan*) bugün Ermeni Katoliklerin kilisesiyle birleşmiştir. Sultan Hamamı Kudüs'te uzun yıllar hizmet etmiş olup, şehirde yaşanan su sıkıntısından dolayı kapanmıştır. Gelir getiremeyen hamam vakıf tarafından Kudüs'ün önde gelen ailelerinden Halidiye ailesine devredilmiştir. Halidiye ailesi, hamamı bir müddet dükkân olarak kullandıktan sonra XIX. yüzyılın ortalarında Katolik Ermenilere satmışlardır. Ermeniler, bu alanda bir kilise yapınca hamamın bazı bölümleri kilisenin altında kalmıştır. Bugün hâlâ kilisenin altında hamamın izleri açık bir şekilde görülebilmektedir⁹⁰.

⁸⁹ David E. Guinn, *Protecting Jerusalem's Holy Sites-A Strategy for Negotiating a Sacred Peace*, New York 2006, s. 22-23.

⁹⁰ Murat Duman, *Kudüs*, İstanbul 2013, s. 108, 129. Kanatimizce Ermeni Katoliklerin inşa ettiği bu kilise 1886 yılında inşasına ruhsat alınan kilisedir. 1886 yılında Ermeni Katolikler dört hane erkek-kadın toplam 22 kişi olduklarını belirterek, hem ibadetleri için hem de gelen ziyaretçiler için kendi mülklerindeki arazileri üzerinde 25,5 metre uzunluğunda, 13 metre yüksekliğinde ve 10,5 metre genişliğinde bir kilise inşa etmek isterler. Ancak kiliseyi inşa etmek istedikleri arazinin bir kısmı arazi-i mahlûke ve bir kısmı da arazi-i mevkûfedendir. Osmanlı Devleti, vakıf olan arazinin ya bedelinin ödenmesi ya da başka bir mülk ile değiştirilmesi şartıyla Ermeni Katolıklara kilise inşa ruhsatı vermiştir. Bk. BOA, İ.ŞD, 87/5196; BOA, DH.MKT, 1367/16.

1. KUTSAL YERLER

Hristiyanlık, iki milyara yaklaşan nüfusuyla mensuplarının sayısı bakımından dünyanın en büyük dinlerinden birisidir. Bugün Hristiyan dünyası Katolik, Ortodoks ve Protestan kiliseler olmak üzere üç ana mezhebe bölünmüştür. Bu mezhepler de kendi aralarında daha alt mezheplere ve cemaatlara ayrılmıştır. Filistin bölgesinde ortaya çıkan Hristiyanlık dini, doktrinel kaynaklar göz önüne alınırsa İsa Mesih anlayışı üzerine temellenen bir inanca sahiptir⁹¹.

II. yüzyılın sonlarına doğru Hristiyanlık, Anadolu'dan Roma'ya kadar geniş bir alanda yayılmıştır. Hristiyanlığın yayıldığı bu alan büyük ölçüde Roma İmparatorluğu'nun sınırları içinde kalmıştır. Pagan inancını benimseyen Roma İmparatorluğu, Hristiyanlara büyük zulümler yapmıştır. Ancak 313 yılında İmparator Konstantin'in *Milan Fermanı*'ni yayınlamasıyla Hristiyanlara, geniş bir din ve vicdan hürriyeti tanınmıştır⁹². Bu toleranslı politika sayesinde Hristiyanlık, yaygınlaşarak putperestliğin yerini almaya başladı ve İmparator Konstantin, Hristiyanlığı kabul etti. Ancak Hristiyanlığın Doğu Roma İmparatorluğu'nun resmi dini olarak tanıyan ilk imparator I.Theodosios'tur(379-395)⁹³.

İmparator Konstantin, Hristiyanlığı kabul ettikten sonra yeni kiliselerin inşa edilmesine izin vermiştir. Bunun üzerine Roma, Kudüs, İstanbul, Antakya gibi şehirler başta olmak üzere imparatorluğun muhtelif yerlerine kendisi, annesi Helena ve azizler adına kiliseler inşa ettirdi⁹⁴. Hristiyanlık tarihi içerisinde İmparator ve annesi Helena tarafından yaptırılan en önemli kiliseler Kudüs'teki Kamame ve Beytüllahm Kiliseleridir. Kutsal Yerler Sorunu'nun ortaya çıkmasına sebep olan en önemli kutsal mekânlar da bu iki mabettir. Kutsal Yerler Sorunu'na dâhil edilen diğer kutsal yerler ise şunlardır: Sitt-i Meryem Makberi ve yanındaki bahçe, Deyru's-Sultan, Yükseliş Şapeli ya da Kubbesi, Mağaratü'r-Ru'at ve etrafındaki arazi, Tahûnü'l-'Atik nam saha ve oradaki mahzenler⁹⁵. Çalışmamızda sık sık

⁹¹ Kürşat Demirci, "Hristiyanlık", *TDV. İslam Ansiklopedisi*, XVII., İstanbul 1998, s. 328.

⁹² Ahmet Hikmet Eroğlu, "Hristiyanların Bölünme Sürecine Genel Bir Bakış", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XLI., Ankara 2000, s. 311.

⁹³ Kürşat Demirci, a. g.m., s. 333.

⁹⁴ Alparslan Yıldız, "Konsillerin Hristiyanlık Tarihindeki Yeri ve İznik Konsili", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, XII/2, 2003, s. 270.

⁹⁵ BOA, A.DVNS.KLS.d, No:9, s. 173.

kullandığımız *Kutsal Yerler* tabiri, Kutsal Yerler Sorunu'na sebep olan tüm bu yerleri kapsamaktadır.

1.1. Kamame Kilisesi

Kamame Kilisesi muhtelif isimlerle anılmıştır. Kiliseye yıllarca Yunanlılar *Anastasis*(yeniden dirilme) ya da *Resurrection* diye adlandırırken, Araplar *Kiyāma*(*Qiyyaama*) diye adlandırmışlardır. IV. yüzyıldan beri de Protestanlar hariç Hristiyanlar İsa'nın burada gömülü olduğuna inandıkları için *Holy Sepulchre*(Kutsal Mezar) ve *The Lord Sepulchre* ismini kullanmışlardır⁹⁶. Ayrıca kiliseye Kenisat-ı Kumāma(Çöplük Kilisesi) adı da verilmiştir. Araplar bu ismi, tezyif makamında Kumāma süprüntü şekline sokmuşlardır⁹⁷. Bunun sebebi Kamame Kilisesi'nin Hz. İsa'nın çarmıha gerildiği, suçluların cezalandırıldığı ve İmparator Konstantin devrine kadar şehrin çöplüğü olarak kullanılan yerde kurulmuş olmasıdır⁹⁸. Osmanlı arşiv vesikalarında kilisenin ismi *Kiyāme* ve *Kamāme* diye geçmekle birlikte, çalışmamızda kilisenin Türkçeye yerleşmiş şekli olan Kamame adını kullanacağız.

Kamame Kilise, 326 yılında İsa'nın çarmıha gerildiği, gömüldüğü yer üzerinde inşa edilmeye başlanmış olup, 17 Eylül 335'de İsa'ya ithaf edilmiştir⁹⁹. Bu kilise hakkında Es'ad Efendi tarihinde: “*Kamāme ki, ile'l-ân bi'l-cümle Nasârâ ve ehl-i kitâb olan düvel-i şettânın şedd-i rihâl ve îsâr-i mâl ile kasd-ı ta'zim edüp, zikri âtî hîle-i ebleh-pesend ile kıssîsîn-i bed-âyînin: 'Mehbit-ı nûrdur' deyü cehele-i kefereyi aldatdıkları deyr-i kadîmdir*” şeklinde bahsedilmektedir¹⁰⁰.

Kamame Kilisesi'nin günümüzdeki mimari bünyesi yüzyıllar içine geçirdiği tadilat ve onarımlar sonucunda oluşmuştur. Birbirine eklenilen yapılardan oluşan kompleks, özellikle Erken Bizans ve Haçlı döneminde şekillenmiştir¹⁰¹. Kamame

⁹⁶ Colin Marris, *The Sepulchre of Christ and the Medieval West (From the Beginning to 1600)*, New York 2005, s. 33.

⁹⁷ F. Buhl, “Kudüs”, *MEB. İslam Ansiklopedisi*, VI., İstanbul 1988, s. 957.

⁹⁸ Muammer Gül, *XI.-XIII. Yüzyıllarda Kudüs*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elazığ 1997, s. 160.

⁹⁹ Jerome Murphy-O'Connor, *The Holy Land-An Oxford Archaeological Guide from Earliest Times to 1700*, New York 2008, s. 50. Marris, kilisenin 13 Eylül 335 tarihinde İsa'ya ithaf edildiğini belirtmektedir. Colin Marris, *age.*, s. 38.

¹⁰⁰ Sahnâflar Şeyh-zâde Seyyid Mehmed Es'ad Efendi, *Vak'a-nüvis Es'ad Efendi Tarihi (Bâhir Efendi'nin Zeyl ve İlâveleriyle) 1237-1241/1821-1826*, Haz. Ziya Yılmaz, İstanbul 2000, s. 438-439.

¹⁰¹ M. Baha Tanman, “Bir Fotoğraf Albümünün Penceresinden: Kudüs ve Gazze Sancaklarında Osmanlı Döneminin Sonlarında Yerleşimler ve Mimarlık”, *Üç Kitaplı Kentler 19. Yüzyıl Fotoğraflarında Kudüs ve Kutsal Topraklar*, Edr. Ekrem Işın, İstanbul 2008, s. 37.

Kilisesi, 614 yılında İranlılar tarafında yakılmış olup, Rahip Modestos önderliğinde 636 yılında yeniden inşa edilmiştir¹⁰². 1009 yılında da kilise Fatımi Halifesi Hâkim(996-1020), tarafından ikinci kez yakılmıştır¹⁰³. Kilisenin tekrar inşası ise Bizans İmparatoru IX.Monomachus tarafından 1048 yılında tamamlanmıştır. Haçlı Seferleri zamanında(1099-1187) kilise genişletilerek, restore edilmiştir. Haçlılar 1149'dan bugüne kadar muhafaza olunan kiliseye çift uçlu biçimi vermişlerdir¹⁰⁴. Ayrıca Haçlılar kiliseyi restore ederken, yapının asıl şeklini korumakla birlikte Anastasiye Kilisesi'ni, Şuhada(Şehitler) Kilisesi'ni ve diğer kiliseleri Kamame'ye birleştirdiler. Ayrıca kabrin doğusunda Nısfü'd-Dünya Kilisesi'ni inşa ederek, çanlar arasında bir kule inşa ettiler. Anlaşılacağı üzere Kamame Kilisesi böylece sadece bir kiliseyi değil bir kilise topluluğunu ifade etmektedir¹⁰⁵.

1672 yılında Kudüs'e gelen Evliya Çelebi, Kamame Kilisesi hakkında şunları söyler¹⁰⁶:

“Andan içeri e'üzü billâh ile duhûl edüp sağîr ü kebîr yedi kubbe nümâyândır. Ortası harpüşte kubbe tavandır. Ammâ kubbe-i kebîri çâr amelî pâyeler üzre mebnî bir kubbe-i sernigûndur. İçi zer-ender-zer altunlu sırça mînâ ile mertebe-i sihr-i nakş-ı Rûm'dur. Ve bir kubbe-i mevzûn dahi dörd somâkî sûtûn-ı ahmer üzre binâ olunmuşdur kim her amûd birer harâc-ı Rûm değer. Bu sûtûnlar eyle mücellâdır kim âdemin reng-i rûyları nümâyândır. Bilâ-teşbih kablesi şark cânibine vâki' olmuş bir nîm kubbe-i zer-ender-zerdir. Ve bu ortada kubbenin garb tarafına muttasıl bir kubbe-i âlî dahi vardır, gûyâ şehr-i Selânik'deki Ayasofya kubbesidir. Ammâ bunun ortası açıktır. Hazret-i Risâlet-penâh be-kavl-i Tevârîh-i ibn Abbâs, İskender-i Kübrâ'nın vefâtı târihinden vilâdet-i Habîb-i Hudâ'ya gelince 882 senedir. Ve Yûnâniyân tevârîhi üzre Hazret-i Îsâ zamânından Hâtemü'l-enbiyâ'ya gelince 600 sene, re's-i mâ'ide mâh-ı Rebî'ülevvel'in on ikinci gece isneyn gecesi sa'âdetle

¹⁰² Arif el-Arif, *El-Mufasssal fî Tarihü'l-Kudüs*, Kudüs 1999, s. 517.

¹⁰³ Bazı kaynaklarda kilisenin 1010 yılında yıktırıldığı belirtilmektedirler. Bk. Charles Warren, *The Temple or the Tomb*, London 1880, s. 31; M. A. Willis Robert and F. R. S., *The Architectural History of Church of the Hold Sepulchre at Jerusalem*, New York 1918, s. 7-8.

¹⁰⁴ Robert Ousterhout, “Rebuilding the Temple Constantine Monomachus and the Holy Sepulchre”, *Journal of the Society of Architectural Historians*, XLVIII/1, March 1989, s. 68.

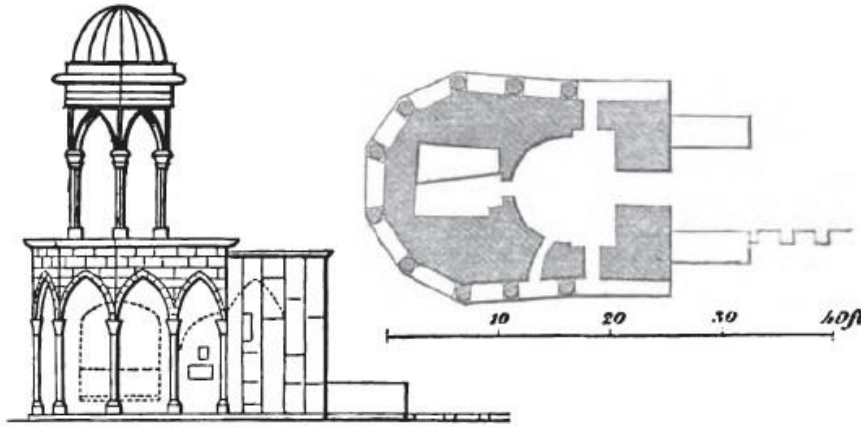
¹⁰⁵ Arif el-Arif, *age.*, s. 518.

¹⁰⁶ Evliya Çelebi b. Derviş Muhammed Zilli, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, IX., Haz. Yücel Dağlı-S. Ali Kahraman-Robert Dankoff, İstanbul 2005, s. 246.

rahm-i mâderden müştakk olup Tâk-ı Kısra ve Kasr ı Havarnak ve kubbe-i Ayasofya ve bu mezkûr Kamâme kubbesi ol gece münhedim olup niçe kerre kralların imdâdıyla ta'mîr ü termîm edüp aslâ esâs dutmayup örtüsü hâlâ küşâde olup telden şebeke edüp hûş [u] tuyûrdan emîn olmuşlar. Ba'dehu bir kralın mâlı ile bu küşâde kubbenin altına bir küçük kubbe dahi inşâ etmişler. Bu dahi ibret-nümâ âsâr-ı hoş temâşâdır”.

Kamame Kilisesi'nde en önemli iki yer Hristiyan inancında İsa'nın kabrinin bulunduğu yer ile çarmıha getirildiği yerdir. *The Holy Sepulchre* ya da *Kutsal Mezar* denilen İsa'nın kabri, Hristiyan inancına göre kilisenin batı kanadında büyük kubbenin altında yerleştirilmiş olup, doğuya açılan bir “U” (Edicule) şeklindedir (Bk. Resim 1)¹⁰⁷. Bu yer hakkında Oldenburg şunları söyler: “*her tarafı beyaz, parlatılmış mermer ile bezenmiş, geniş, dört köşeli kapalı bir mekân olarak inşa edilen ve içine çarmıha gerilen İsa'nın mukaddes cesedinin koyulduğu kaya parçasının bulunduğu bir yerdir. Bu sağlam kaya da tamamen mermer ile kaplıdır*”¹⁰⁸.

Resim 1: Kabr-i İsa¹⁰⁹

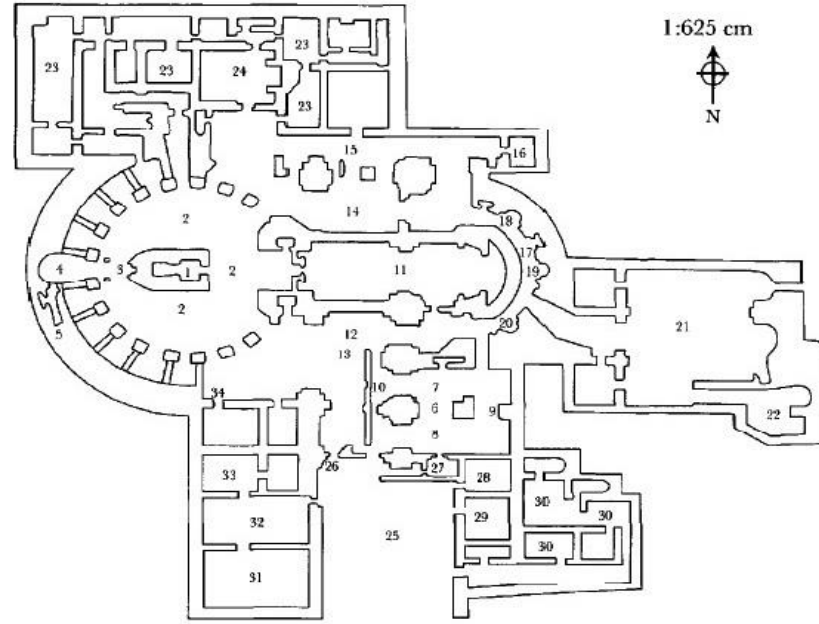

¹⁰⁷ Oded Peri, *Christianity under Islam in Jerusalem: The Question of the Holy Sites in Early Ottoman Times*, Leiden-Boston-Köln 2001, s. 3.

¹⁰⁸ Wilbrand Von Oldenburg, *Filistin ve Küçük Asya'ya Seyahat*, Çev. Mehmet Ersan, İzmir 2000, s. 60-61.

¹⁰⁹ James Fergusson, *An Essay on the Ancient Topography of Jerusalem*, London 1847, s. 88.

Resim 2: Kamame Kilisesi'nin Planı¹¹⁰

Açıklamalar

1. Kabr-i İsa	18. Longinus Şapeli
2. Büyük Kubbe	19. Elbise Çıkarma Şapeli
3. Kıpti Şapeli	20. İstihza Şapeli
4. Nicodemus Şapeli	21. Helena Şapeli
5. Joseph of Arimathae'in Şapeli	22. Yarattış Şapeli
6. Golgotha/Calvary	23. Katolik Manastır
7. İsa'nın haça gerildiği yer	24. Hayalet Şapeli
8. İsa'nın çarmıhta çivilendiği yer	25. Kilisenin avlusu
9. Stabat Mater Sunağı	26. Kilisenin ana girişi
10. Adem Şapeli	27. Mısırlı Meryem Şapeli
11. Katholikon	28. Michael Şapeli
12. Güney Transept	29. John Şapeli
13. Hacerü'l-Mugtesil	30. İbrahim Manastır
14. Kuzey Transept	31. James Şapeli
15. Yedi adet kemer	32. John ve Mary Şapeli
16. İsa'nın hapsedildiği yer	33. Kırk Şehitler Şapeli
17. Kemerli yol	34. Üç Meryem Şapel

Kabr-i İsa'nın hemen arkasında kilisenin batı kanadında Kıptilere ait küçük bir şapel bulunmaktadır (Bk. Resim 2'deki 3'nolu yer). İsa'nın çarmıha gerildiği yer ise kilisenin giriş kapısının sağ tarafındaki merdivenlerle yukarı çıkılan yerde bulunmaktadır. Hristiyanlarca kutsal sayılan bu yerin adı *Calvary* (*Calvaria*) ya da daha bilinen adıyla *Golgotha*'dır. Bu yer, üç kubbeli şapelden oluşan iki katlı bir yapı olup, en çok hürmet gösterilen yer İsa'nın haça getirildiği yerdir. Kamame Kilisesi'nin ana dua salonu, büyük kubbenin doğusunda, Golgotha'nın da kuzeyine

¹¹⁰ Oded Peri, *age.*, s. 4.

düŖer (Bk. Resim 2'deki 11'nolu yer). Bu yer Roma kilise mimarisindeki tipik kilise ortası biçimindedir. Kamame Kilisesi'nin giriŖ kapısından içeri girildiğinde tartiŖmalara sebep olan Hacerü'l-Muğtesil ya da diğer adıyla *Stone of Unction-Stone of Anointing* bulunmaktadır¹¹¹. Fransızlar buraya *pierre de l'onction* demektedirler¹¹². Hacerü'l-Muğtesil, temiz veya temizlenmiŖ taŖ manasında olup¹¹³, İncil'e göre İsa'nın vaftizlendiği iki metre uzunluğuunda bir taŖtır¹¹⁴.

Kamame Kilisesi, Hristiyan inancında önemli bir yere sahip olan, Hristiyanların en eski ve en kutsal mabetlerinden biridir. Bu sebeple Kudüs'teki Hristiyan cemaatler arasında kilise için hâkimiyet mücadelesi hiçbir zaman eksik olmamıŖtır. Kilise içinde bulunan mabetler ve kutsal yerler Hristiyanlığın altı mezhebi olan Latin(Katolik), Rum(Ortodoks), Ermeni(Gregoryen), Süryani, Kıpti ve HabeŖ cemaatleri arasında paylaŖtırılmıŖtır¹¹⁵. Evliya Çelebi, Kamame Kilisesi'nin mimari yapısını hakkında bilgi verirken cemaatlerin hâkimiyet alanlarını da anlatmaktadır. O dönemde, batı yönündeki kubbenin güney kısmı Rumlara aittir. Büyük kapı tarafında Latinler, kuzey bölümünde ise Ermeniler sakindir. Kilisenin her tarafı muhtelif Hristiyan cemaatleri tarafından paylaŖtırılmıŖ olup, hüküm Rumların elindedir¹¹⁶.

¹¹¹ Oded Peri, *age.*, s. 3-6.

¹¹² Pirre Loti, *Jérusalem*, Paris 1896, s. 91.

¹¹³ Ferit Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara 2009, s. 664.

¹¹⁴ Hori episkopos Gabriyel Akyüz, *Kudüs Ziyareti*, İstanbul 2006, s. 18; Oded Peri, *age.*, s. 6.

¹¹⁵ Bu altı cemaatin dıŖında Pietro Della Vallé, Chateaubriand ve Robert Curzon gibi seyyahlar kilisede Marunîlerden bahsetmektedirler. Esasen yaptığımız araŖtırmalar neticesinde Kutsal Yerler Sorunu'nun ortaya çıkmasına sebep olan Kutsal Yerlerde Marunîlerin tasarrufunda olan hiçbir yere rastlamadık. Ayrıca daha sonra ayrıntılarıyla vereceğimiz XIX. yüzyılda Kudüs'teki nüfus sayımlarında da Marunîlere çok fazla rastlanılmamaktadır. Kanaatimizce kilisede görülen Marunîler, kilise içinde tasarruflarında bir yer olmayıp, ziyaret ve haç amacıyla bulunmaktadırlar. Ayrıca Paskalya törenlerinde birtakım hizmetleri kilisede çok az tasarruf hakları olan Kıpti ve HabeŖ cemaati gibi Doğu Hristiyan cemaatleri yapmaktadır. Bunlardan bir tanesi de Marunîler olabilir. Bk. De Chateaubriand, *L'itinérarire De Paris A Jérusalem*, I., Paris 1848, s. 332; *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi* 1608-1619, Haz. Hrand D. Andreasyan, İstanbul 1964, 126; Robert Curzon, *Visits to Monasteries in the Levant*, London 1849, s. 208.

¹¹⁶ *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, IX., s. 246.

Resim 3: Kamame Kilisesi'nin Ayrıntılı Tasviri¹¹⁷

Açıklamalar

1. Sitt-i Meryem üzerindeki yedi kıta kemerler, XI. yüzyıldan kalma avlunun sıralı sütunlarıdır.
2. Katholikon kubbesi 1927 depreminden sonra yeniden inşa edilmiş ve Hıristiyan tasvirleriyle bezenmiştir. Bu kubbe haçlı kilisesinin merkezi avlusunu örter.
3. Nisfü'd-Dünya
4. Golgotha.
5. Adam Şapeli.
6. St Helena Şapeli.
7. Merdiven.
8. Frank Şapeli.
9. XII. Yüzyılın başlarına kadar ana giriş. Sağ tarafındaki kapı aynı yüzyılın sonlarına kadar kilitlendi.
10. Ana Giriş.
11. Hacerü'l-Mugtesil.
12. Haçlı Çanı.
13. Kabr-i İsa.
14. Kilisenin büyük kubbesi (Rotunda).

1.2. Beytüllahm Kilisesi

Beytüllahm Kilisesi, Kudüs şehrine 8-10 kilometre uzaklıktaki bir nahiye merkezi olan Beytüllahm(Bethlehem) kasabasında bulunmaktadır¹¹⁸. Bu kilise, Türkler tarafından Doğu Kilisesi, İngilizler tarafından *Church of the Nativity*, Araplar tarafından *Mağaratü'l-Mehd*, Fransızlar tarafından ise *Grotte de la Nativite* namı ile bilinir.

¹¹⁷ Michael Priorr, "Holy Places, Unholy Domination: The Scramble for Jerusalem", *Islamic Studies*, XL/3-4, Kudüs Özel Sayısı, Autumn-Winter 2001, s. 530.

¹¹⁸ Abdurrahman Küçük, "Beytüllahm", *TDV. İslam Ansiklopedisi*, VI., İstanbul 1992, s. 86.

Hristiyanlar, İsa'nın bu mağarada doğduğuna inanmaktadırlar ve III. yüzyıldan itibaren burayı ziyaret etmeyi itiyat edinmişlerdir¹¹⁹. Hristiyanlığın en eski yapılarından olan bu kilise, İbn Kesîr'e göre İmparator Konstantin tarafından inşa edilmiştir¹²⁰. Kilisenin inşası konusunda Kudüs Mutasarrıfı Mehmet Tevfik Bey ise, kilisenin Kraliçe Helena tarafından inşa edilmeye başlandığını ama İmparator Konstantin tarafından tamamlandığını belirtmektedir¹²¹. İmparator Konstantin, 339 yılında kiliseyi İsa'ya ithaf etmiştir¹²².

VII. yüzyılda bir Ermeni seyyahı Beytüllahm Kilisesi'nin Kamame Kilisesi'nden batıya doğru 220 fersah uzakta, 100 cubit genişliğinde ve 200 cubit de uzunluğunda olduğunu belirtir¹²³. Günümüzde ise kilise geniş bir alana sahip olup, kuzeyindeki Latin manastırı, güneydoğudaki Rum manastırı ve güneybatıdaki Ermeni Kilisesi'nin birleşmesinden oluşmaktadır. Bu haliyle kiliseye üstten bakılınca hac görünümünde bir mimariyle yapıldığı görülmektedir¹²⁴.

Beytüllahm Kilisesi, Bizans idaresine karşı isyan eden Samiriler tarafından 529 yılında tahrip edilmiştir. Bunun üzerine İmparator Justinian(527-565) kiliseyi eski yapısına uygun bir şekilde yeniden inşa etmiştir¹²⁵. 614 yılında İran ordusu komutanı Şehrbârâz(Shahrbaraz) Kudüs'e girerek, kırsal bölgeleri yağmaladı ve Justinian'ın inşa ettirdiği birçok kiliseyi yıktırdı. Bu yıkımdan sadece Beytüllahm Kilisesi kurtulmuştur. Çünkü kilisenin kapısı üzerindeki bir mozaikte İran kıyafetinde Mecusiler tasvir edilmişti¹²⁶.

1009 yılında Kamame Kilisesi Fatımi Halifesi tarafından yıktırılınca, Beytüllahm Kilisesi ikinci defa yıkılmaktan kurtulmuştur. Çünkü Hz. İsa

¹¹⁹ Steven Runciman, *A History of the Crusades-The First Crusade and the Foundation of the Kingdom of Jerusalem*, I., New York 1995, s. 38.

¹²⁰ İbn Kesîr, *El Bidâye Ve'n-Nihâye-Büyük İslâm Tarihi*, Çev. Mehmet Keskin, II., İstanbul 1994, s. 167.

¹²¹ Mehmet Tevfik Biren'nin *II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları*, s. 81.

¹²² Leslie J. Hoppe, "The Church of the Nativity: The Shrine to the Prince of Peace", *The Bible Today*, XLVII., September 2009, s. 343.

¹²³ E. W. Brooks, "An Armenian Visitor to Jerusalem in the Seventh Century", *The English Historical Review*, XI., New York 1896, s. 97.

¹²⁴ Qustandi Shomali, "Church of the Nativity: History & Structure", *More Than Two Thousand Years in the History Architecture-UNESCO International Congress*, 10-12 September 2001, <http://www.unesco.org/archi2000/pdf/shomali.pdf>, Erişim Tarihi 2012.

¹²⁵ Raymond Cohen, "Conflict and Neglect: Between Ruin and Preservation at the Church of the Nativity", *Towards World Heritage: International Origins of the Preservation Movement 1870-1930*, Edr. Melanie Jane Hall, Aldershot: Ashgate 2011, s. 91.

¹²⁶ Steven Runciman, *age.*, s. 10.

Müslümanlar nazarında önemli bir peygamberdi ve onun orada doğduğuna inanılmaktaydı. Ayrıca bu inançtan dolayı Müslümanlar kilisenin güney kanadında toplanıp namaz kılarlardı¹²⁷.

Beytullahm Kilisesi, en eski Hristiyan yapılarından bir olup, günümüze kadar ayakta kalmıştır. Bu kilise eski Roma kiliselerinin yanında büyük Hristiyan kiliselerinin ilk biçimini taşıyan bir bazilikadır¹²⁸. Haçlı Seferleri sırasında Haçlılar, Beytullahm'a geldiklerinde Beytullahm Kilisesi'nin bozulmamış olarak gördüler. Bunun üzerine kilisenin iç mimarisiyle ilgilenmiş ve sütunları üzerine koruyucu azizlerin tasvirlerini çizerek, kiliseyi mozaiklerle süslemişlerdir¹²⁹.

1672 yılında Kudüs'ü gezen Evliya Çelebi, Beytullahm Kilisesi hakkında şunları söyler¹³⁰:

“Ammâ deyr-i Beytü'l-lahm'in tûlu iki yüz ayaktır ve arzı yüz ayaktır. Ve derûn-ı deyrde altmış ibret-nümâ sûtûn-ı müntehâlardır. Otuzu üçer âdem dirâgûş eder cüssedâr amûd-ı âlilerdir. Cümlelerin kadleri kâmil otuzar zirâ' kad senglerdir. Ve bu deyrin zemîni beyâz mermer-i hâm döşelidir içinde ol-kadar âvîzeler yokdur, ammâ kanâdîlleri gâyet çokdur ve kubbeleri ve tâkları serâpâ müzehheb sırça mînâ ile münakkaş harpüşte tavandır. Ve bunun dahi bilâ-teşbih kiblesi cânib-i şarka nâzırdır ve nîm kubbededir ve cânib-i erba'asında câmları yokdur. Ammâ içi cemî'i melik-i nasârâ ile mâl-â-mâldir ammâ kiblesinin sağında on iki kademe taş nerdübân ile nüzûl olunur bir gârdır. Beytü'l-lahm dedikleri mağara budu üç köşe bir gârdır içine beş yüz âdem sığar, hayli vâsi'dir”.

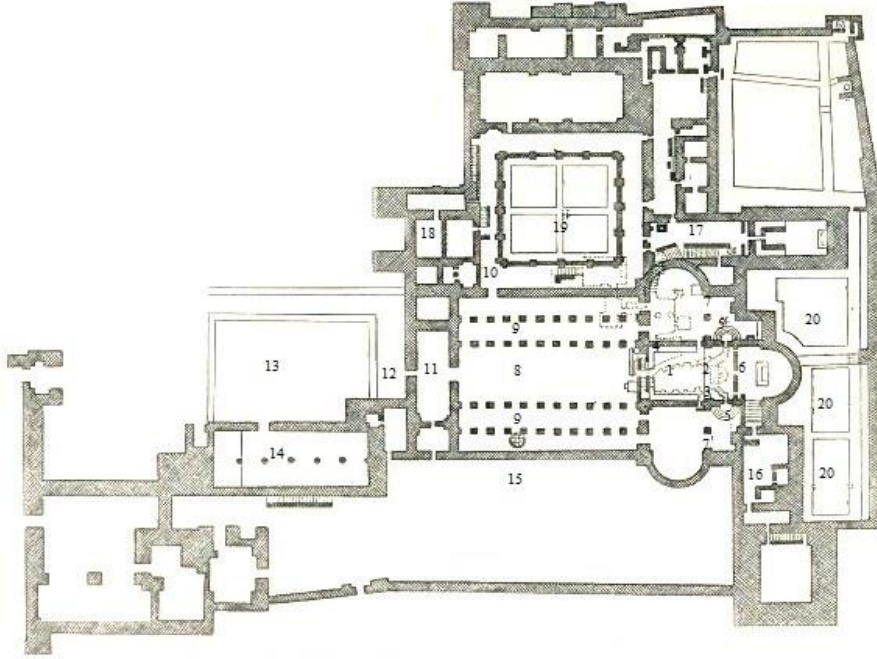
¹²⁷ Leslie J. Hoppe, *agm.*, s. 343.

¹²⁸ Shailer Mathews, “Bethlehem: The City of Children”, *The Biblical World*, X/6, December 1897, s. 475.

¹²⁹ Leslie J. Hoppe, *agm.*, s. 345. Haçlıların yaptığı tasvirler ve mozaikler için bk. Lucy-Anne Hunt, “Art and Colonialism: The Mozaics of the Church of the Nativity in Bethlehem (1169) and the Problem of ‘Crusader’ Art”, *Dumbarton Oaks Papers*, XLV., 1991, s. 69-85.

¹³⁰ *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, IX., s. 250-251.

Resim 4: Beytüllahm Kilisesi'nin Planı¹³¹

Açıklamalar

1. Mağaratü'l-Mehd	11. Dış dehliz
2. Doğuş Mihrabı	12. Ana giriş
3. Yemlik	13. Kilise avlusu
4. Kilise Korosu	14. Ermeni Manastırı
5. Mağaratü'l-Mehd girişi	15. Rum Ortodoks Kabristanı
6. Ana Mihrap	16. Rum Ortodoks Manastırı
7. İkinci Mihrap	17. Catherine Kilisesi
8. Ana geçit	18. Fransiskan Manastırı
9. Yan geçitler	19. Fransiskan Dehlizi
10. Latinlerin geçiş yolu	20. Bahçe

Beytüllahm Kilisesi, Kamame Kilisesi gibi sadece bir cemaate mahsus olmayıp, bünyesinde Hristiyanlığın üç büyük cemaati olan Katolik, Ortodoks ve Ermeni cemaatlerini barındırmaktadır. Bu üç cemaat birbirlerine uzak ve düşmandırlar. Birbirlerinden farklı ayinlerde düzeni sağlamak ve aralarındaki çatışmaları önlemek için sürekli silahlı Türk askerleri ve bir subay çalışır¹³². Beytüllahm Kilisesi'nde cemaatler arasında tartışmalara sebep olan en değerli dini ve tarihsel yapı İsa'nın doğduğu *Mağaratü'l-Mehd* adlı mağaradır. Bu mağara kilisenin batı kanadında bulunmaktadır. IV. yüzyıla kadar tek giriş kapısı varken bu tarihten sonra bir kapı daha yapılmıştır. İsa'nın doğduğu yere mermer bir mihrap kurulmuş

¹³¹ Bu plan *Bethléem Le Sanctuaire de la Nativité* adlı çalışmadan alınmış olup, ufak değişiklikler ve açıklamalar eklenmiştir. Bk. Hugues Vincent-F. M. Abel, *Bethléem, Le Sanctuaire de la Nativité*, Paris 1914, s. 196.

¹³² Pirre Loti, *age.*, s. 33.

ve bu mihraba işaretli 14 gümüş yıldız yerleştirilmiştir. Mihrap 15 gümüş lamba ile aydınlatılmış olup, her lamba farklı Hristiyan cemaatini temsil etmektedir. Bu lambalardan 6'sı Ortodokslara, 4'ü Katolıklere ve 5'i Ermenilere aittir¹³³.

Beytullahm Kilisesi'nin toplam 3 giriş kapısı vardır. 1500'de 2 kapısı duvar ile kapatılmıştır. Geri kalan diğer kapı da oldukça alçak bir konuma getirilmiştir. Bunun sebebi daha önceki yağmalarda atlarıyla kiliseye giren askerlerin engellenmek istemesiydi¹³⁴. Ayrıca Müslümanlar ya da Hristiyanlar arasındaki çatışmalarda kiliseyi korumaktır¹³⁵. Bugün kilisenin küçük ana giriş kapısının dışında kilisenin büyük bir giriş kapısı da vardır.

Kilise kurşun kaplamalı ahşap bir çatı ile korunmaktadır. 1435 ve 1479 yılları arasında çatının harap olması üzerine Venedik'ten Beytullahm'a getirilen malzeme ile çatı, çarçabuk tamir edilmiştir. Yaklaşık 200 yıl sonra 1670'te ve 1832'de çatı tekrar sızdırmaya başlayınca tekrar tamir edilmiştir¹³⁶.

1.3. Sitt-i Meryem Makberi

Arapça *Meryem*, İbranice *Miriam* ya da Miryâm ve Latince *Maria* olarak bilinen Hz. İsa'nın annesi Hristiyanlık ve İslam dinlerine göre önemli ve kutsal bir kişidir. Yaygın kanaate göre Hz. Meryem'in Kudüs'te öldüğü ve Gethsemane'de gömüldüğü kabul edilir. Ancak burada belirtmek gerekir ki, Doğu Hristiyanlarınca kabul edilen bu geleneğin dayanağı tartışmalı olup, tüm Hristiyan cemaatlerince kabul görmemektedir¹³⁷.

Hz. Meryem'in Kudüs'te öldüğüne inanlar mezarının şehrin doğusunda, Zeytin Dağı'nın eteğindeki Meryem Kilisesi'nde yer aldığını kabul etmektedirler. Bu

¹³³ Qustandı Shomali, "Church of the Nativity: History&Structure", <http://www.unesco.org/archi2000/pdf/shomali.pdf>.

¹³⁴ Atallah Mansour, *Narrow Gate Churches-The Christian Presence in the Holy Land under Muslim and Jewish Rule*, Hope Publishing House 2004, s. 8-9.

¹³⁵ Shailer Mathews, *agm.*, s. 476.

¹³⁶ Fritz Wenzel, Sebestyén Szaktilla and Harmut Pliett, "The Roof of the Church of Nativity in Bethlehem", *More Than Two Thousand Years in the History Architecture-UNESCO International Congress*, 10-12 September 2001, <http://www.unesco.org/archi2000/pdf/wenzel.pdf>, Erişim tarihi 2012.

¹³⁷ Ömer Faruk Harman, "Meryem", *TDV. İslam Ansiklopedisi*, XXIX., 2004, s. 236-238.

kilise V. yüzyılda inşa edilmiş olup, zamanla yenilenmiştir. Bugünkü şekline ise 1161 yılında Haçlılar döneminde kavuşmuştur¹³⁸.

Hristiyanlığın kutsal yerlerinden biri olan bu kilise hakkında Polonyalı Simeon şunları söyler: “Şehir dışında, 40 basamakla inilen bir derenin içinde muhteşem bir kilisedir. Kilisenin arka tarafında görünen derin ve karanlık bir mağaranın, Cehennem ağzı olduğu söylenir”¹³⁹. Ayrıca kilisenin arkaasındaki vadiye de Yahudiler *Yahoşafat*, Hristiyan Araplar *H. Meryem Vadisi*, Müslüman Araplar ise *Cehennem Vadisi* derler. Çünkü kıyamet günü sırat köprüsünün burada kurulacağına inanılmaktadır¹⁴⁰.

Bir rivayete göre, Hz. Ömer Kudüs’e gelince Meryem Kilisesi’nde dua ederek, iki rekât namaz kılar, fakat daha sonra Hz. Muhammed’in burası *Cehennem Vadilerinden biridir* dediği aklına gelince vicdan azabı duymaya başlar¹⁴¹.

İbn-i Batuta seyahatnamesinde bu yer için, “*Cehennem vadisinin tam ortasında bulunan bir kiliseye Hristiyanlar Hz. Meryem’in kabridir diyerek çok hürmet gösterirler*” demektedir¹⁴². Ali Heravî, bu kilisenin 8’i yeşil ve 8’i kırmızı olmak üzere 16 mermer ve granit direklerle desteklendiğini ve 4 kapıya sahip olduğunu söylemektedir¹⁴³.

Bu kutsal mekân da diğer kutsal yerler gibi cemaatler arasında paylaştırılmış olup, paylaşılamayan yerler arasındadır. Ayrıca makberin güneyindeki bir çıkıkta Müslümanlara ait bir mihrap vardır. Bazı Müslüman ziyaretçiler kiliseyi ziyaret ettiklerinde burada dua ve namaz kılmaktaydılar¹⁴⁴. Bu durum Osmanlı Kudüs’ünde dinlerin iç içe nasıl yaşadığını göstermesi bakımından iyi bir örnek teşkil eder. Bugün hâlâ kilise içindeki mihrap muhafaza edilmektedir¹⁴⁵.

¹³⁸ Mustafa Murad el-Debbağ, *Bilâdunâ Filistin-Fi Diyâr-ı Beytü’l-Makdis*, II., Amman 1974, s. 20.

¹³⁹ Polonyalı Simeon’un *Seyahatnamesi* 1608-1619, s. 127.

¹⁴⁰ Sefer Turan, *Kudüs: Tarihin Kalbi*, İstanbul 2011, s. 16.

¹⁴¹ Amikam Elad, *Medieval Jerusalem and Islamic Worship*, Leiden-Boston-Köln 1999, s. 138.

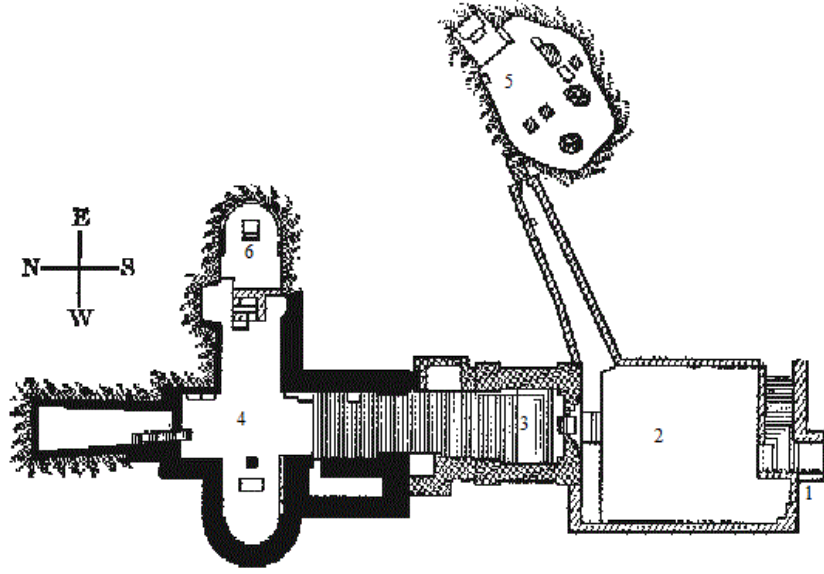
¹⁴² Ebû Abdullah Muhammed İbn-i Battuta Tanci, *Seyahatname*, Haz. A.Sait Aykut, İstanbul 2005, s. 66.

¹⁴³ Muammer Gül, *agt.*, s. 163.

¹⁴⁴ Amikam Elad, *age.*, s. 138-139.

¹⁴⁵ Osmanlı Kudüs’ünde dinlerin iç içe yaşadığına dair diğer güzel bir örnek de Ömeriye Medresesi’nde yaşanmıştır. Çile Yolu’nun birinci ve ikinci durakları Müslüman çocuklarının eğitim gördükleri Ömeriye Medresesi’nin içinde başlamaktadır. Okulların kapalı olduğu Cuma günleri medrese Hristiyanlara açıılır. Böylece Hristiyanlar hac yürüyüşleri olarak kabul ettikleri Çile Yolu’ndan yürümeyi bir İslam medresesi içinde başlarlar. Bk. Murat Duman, *age.*, s. 105.

Resim 5: Sitt-i Meryem Makberi'nin Planı¹⁴⁶

Açıklamalar

1. Basamaklı merdiven
2. İç avlu
3. Giriş
4. Kilise bodrumu
5. Bahçe
6. Sitt-i Meryem Makberi

Meryem Kilisesi'nin doğu tarafında Gethsemane bahçesi bulunmaktadır. Bu yer de kutsal yerler içerisinde yer almaktadır. İncil'e göre burası İsa ve havarilerinin, İsa'nın tutuklanıp çarmıha gerilmeden önceki gecesinde dua ettikleri yerdir¹⁴⁷. Gethsemane'nin yeri tam olarak tespit edilmemesine rağmen Ermeni, Rum, Katolik ve Rus kiliseleri, İmparator Konstantin'in annesi Helena'nın görüşleri doğrultusunda bu yerin Zeytin Dağı'nın batı yamacındaki zeytin bahçesi olduğunu kabul ederler. Başka bir ihtimal de bu yerin güneyinde yaşlı zeytin ağaçlarının bulunduğu bir bahçenin Gethsemane olduğudur¹⁴⁸.

¹⁴⁶ Barnabas Meistermann, "Tomb of the Blessed Virgin Mary", *The Catholic Encyclopedia*, XIV., The Encyclopedia Press 1913, s. 775.

¹⁴⁷ *Kutsal Kitap ve Yeni Dünya Çevirisi*, Matta İncili, 26: 39-42, s. 1270.

¹⁴⁸ "Getsemani", *AnaBritannica*, IX., İstanbul 1992, s. 419-420.

1.4. Deyr 's-Sultan

Osmanlı arşiv vesikalarında *Deyr 's-Sultan*, Batı dillerinde *Dayr Al-Sultan*, *Deir es-Sultan* ya da *Deir al-Sultan* diye geçen yer Kıptilerin Kudüs'te sahip olduğu en önemli kutsal mek ndır. Bu yer Kamame Kilisesi'nin çatısı üzerinde olup, kilisenin güney kısmıyla Kıpti Patrikhanesi'nin kuzey kısmı arasında kalan yerin üzerindedir. Salahaddin Eyyubi, Kudüs'  fethedince manastırını Kıptilere ihsan ederek, onların manastırını restore etmelerine müsaade etmiştir. Bu yüzden manastıra Deyr 's-Sultan yani *Sultanın Manastırını* denilmektedir¹⁴⁹. Bu hadise hakkında 1842 yılında manastırını ziyaret eden G. William şunları s yler¹⁵⁰:

“Sultan Kıptilerin manastırını restore etmelerine razı oldu. Bunun  zerine manastırın ismi Deir-es-Sultân diye anılmakla kalmamış, Sultanın m k fatının ebedi hatırası ve manastırın onun koruması altında olduğuna kanıt olarak kapının yanındaki duvara ağır bir demir zincir asılmıştır ve bu önemli yapının m lk  olarak, mühim nişan bugüne kadar korunmuştur”.

Deyr 's-Sultan Manastırının güneybatı köşesinde iki eski Habeş şapeli vardır. Bu iki şapel ve Kamame Kilisesi'ne inen dar bir yol ile birlikte Sha'lan'a göre, 2000 m² alana sahiptir. Kıpti ve Habeş cemaatleri bu dar ve keskin yol sayesinde Kamame Kilisesi'ne inebilmektedirler¹⁵¹.

Tarihte Deyr 's-Sultan manastırını için Kıptiler ve Habeşliler arasında sürekli tartışmalar meydana gelmiştir. Habeşlilerin manastır ile ilişkileri 1654 yılında vergilerini ödeyememeleri üzerine başladı. Habeşliler, vergilerini ödeyemeyince bazı kutsal mekânlarını ve Mar İbrahim Manastırını kaybettiler¹⁵². Habeşliler, kutsal yerlerini kaybetmeleri  zerine Deyr 's-Sultan'da kalmaya başladılar. Ancak misafireten Deyr 's-Sultan'da kalan Habeşliler zamanla manastırın mülkiyetinde hak iddia etmeye başlayınca tartışmalar ortaya ıkmıřtır¹⁵³.

¹⁴⁹ BOA, A.DVNS.KLS.d, No:9, s. 155; Husayn Sha'lan, “Jerusalem and the Copts”, *Journal of Palestine Studies*, XV/4, Summer 1986, s. 179.

¹⁵⁰ George Williams and Robert Willis, *The Holy City- Historical, Topographical, and Antiquarian Notices of Jerusalem*, II., London 1949, s. 566.

¹⁵¹ Husayn Sha'lan, *agm.*, s. 179.

¹⁵² Archbishop Basilius, “Dayr Al-Sultan”, *The Coptic Encyclopedia*, Edr. Aziz Suryal Atiya, III., New York 1991, s. 872-873.

¹⁵³ BOA, A.DVNS.KLS.d, No:9, s. 155, 157-158; BOA, A. MTZ(5), 13/68.

1.5. Yükseliş Şapeli ya da Kubbesi

Osmanlı arşiv vesikalarında *Kubbetü'l-Mas'ad*¹⁵⁴, Batı dillerinde *Mosque of Ascension, Church of Ascension* ya da *Chapel of Ascension*¹⁵⁵, Arapçada *Kenisetü's-Suud* ya da *Kubbetü's-Suud*¹⁵⁶ ve Türkçe de ise Yükseliş Şapeli ya da Kubbesi diyebileceğimiz yer Zeytin Dağı'nda Hristiyan itikadına göre, İsa'nın göğe yükseldiği ve bir kaya üzerinde sol ayağının izinin çıktığına inanılan yeri ihtiva etmektedir.

Hristiyanlara göre, İsa çarmıha gerildikten sonra dirilip, buradan göğe yükselmiştir. Luka İncil'inde İsa'nın göğe yükselmesi olayı şöyle anlatılır: “İsa onları şehirden çıkarıp Beytanya'ya kadar götürdü ve ellerini kaldırıp onlar için hayır dua etmeye başladı. Dua ederken yanlarından ayrıldı ve göğe doğru kaldırıldı. Onun önünde yere eğildiler ve büyük bir sevinçle Yerusâlim'e döndüler. Sürekli mabette duruyor, Tanrı'ya şükrediyorlardı¹⁵⁷”.

Yükseliş Şapeli, Kudüs'te yaşayan Romalı asil bir kadın olan Pomenya tarafından IV. yüzyılın sonlarında(390'larda) Zeytin Dağı üzerinde üstü açık bir şekilde inşa edilmiştir¹⁵⁸. Şapel, sekizgen biçimde, çift sıralı sütunlu kemerlerle çevrili ve kubbeli bir yapıdır. Bizans döneminde yapının çatısının olduğuna dair bir bilgi bilinmemekle birlikte¹⁵⁹, Haçlılar zamanında Kamame ve Beytullahm Kiliseleri gibi şapel restorasyona tabi tutulduğu bilinmektedir¹⁶⁰. Çünkü Haçlılar, şapelin bulunduğu alanda şapel yerine yıkık bir duvar bulmuşlardır¹⁶¹. X. yüzyıla kadar ayakta kalan kilise¹⁶² XI. yüzyılda yıkılmıştır. Haçlılar aynı yerde diğer yapıdan farklı sekizgen biçimde çok daha kalın duvarlarla örülü bir şapeli yeniden inşa etmişlerdir¹⁶³.

¹⁵⁴ Karakoç Sarkis, *Külliyât-ı Kavânîn*, Belge No: 4017.

¹⁵⁵ Douglas Farrow, *Ascension Theology*, Published by T&T Clark International 2011, s. 16.

¹⁵⁶ Mustafa Murad el-Debbağ, *age.*, s. 20.

¹⁵⁷ *Kutsal Kitap ve Yeni Dünya Çevirisi*, Luka İncili, 24: 50-53, s. 1355.

¹⁵⁸ Kerim Balcı ve Aykut İnce, *Kutsallığın Başkenti Kudüs*, İstanbul 2012, s. 264.

¹⁵⁹ Rivka Gonen, *Biblical Holy Places An Illustrated Guide*, Jerusalem 2000, s. 121.

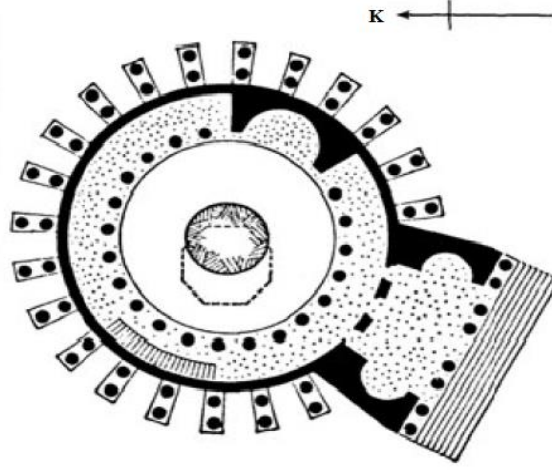
¹⁶⁰ Steven Runciman, *A History of the Crusades-The Kingdom of Acre and the Later Crusades*, III., New York 1995, s. 377.

¹⁶¹ A. E. Breen, *A Diary of My Life in the Holy Land*, Rochester 1906, s. 353.

¹⁶² Rivka Gonen, *age.*, s. 121.

¹⁶³ A. E. Breen, *age.*, s. 353.

Resim 6: IV. Yüzyılda Yükseliş Şapeli'nin Planı¹⁶⁴

Yükseliş Şapeli, 1198 yılında Salahaddin Eyyubi tarafından mescide çevrilmiştir. 1200 yılında restorasyona tabi tutulan bu yapı, Haçlılar dönemindeki sekizgen biçimi bozulmamakla birlikte bir mihrap ve kubbe eklenmiştir¹⁶⁵. Yükseliş Şapeli, Osmanlı döneminde *Yükseliş Kubbesi* olarak anılmakla birlikte bir mescit olarak Müslümanların tasarrufundadır. Ancak Hristiyanların buraya verdiği kutsiyetten dolayı da Hristiyanların burayı ziyaret etmelerine müsaade edilmiştir. Ayrıca bu yerin hiçbir cemaatin tasarrufunda olmadığı belirtilerek muhtelif vakitlerde Rum, Ermeni ve Latinlerin ayin yapmalarına izin verilmiştir¹⁶⁶.

1.6. Diğer Kutsal Yerler

Zikrettiğimiz kutsal yerlerin dışında kalan diğer yerler Mağaratü'r-Ru'at ve Tahûnü'l-'Atik isimli saha ve bu sahadaki havari mahzenleridir. Esasen bu iki yer Osmanlı arşiv vesikalarında geçmesine rağmen, bu yerler hakkında bilgilerimiz çok sınırlı olup, bir takım tahminlere dayanmaktadır. Eski değirmen manasına gelen Tahûnü'l-'Atik¹⁶⁷ isimli saha ve bu sahadaki havari mahzenlerinin yeri kaynaklarda tam olarak tespit edilememiştir. Çoban mağarası manasına gelen Mağaratü'r-Ru'at adlı yer ise, günümüzde Çobanlar Kilisesi olarak da bilinen, İsa'nın doğduğu sırada

¹⁶⁴ Jerome Murphy-O'Connor, *age.*, s. 142.

¹⁶⁵ *Age.*, s. 142-143.

¹⁶⁶ Reşat Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, Ankara 1991, s. 583; *Mehmet Teyfik Biren II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları*, s. 80. Rumların burada ayin yapmaları hakkında bk. Karakoç Sarkis, *Külliyât-ı Kavânîn*, Belge No: 4017.

¹⁶⁷ Ferit Develioğlu, *age.*, s. 1023.

çobanların sürülerini otlattıkları ve barındırdıkları mağara olduğunu düşünüyoruz. Kayaların oyulmasıyla inşa edilen kilise Latinlerin tasarrufundadır. Bu yerin kutsallığı rivayete göre sürülerini otlatan bir çobanın yanına bir melek gelip; “*Sizlere bir kurtarıcı doğduğunu müjdeliyorum, gidin onu hayvan yemliğinde bulacaksınız.*” Onlar da “*İsa’yı bulup ona secde etmişlerdir*” şeklindeki söylentiye dayanmaktadır¹⁶⁸.

Kutsal Yerler Sorunu içinde değerlendirilmeyen ama konumuz gereği ve ara ara metin içinde bahsettiğimiz Çile Yolu’ndan burada kısaca bahsetmek kanaatimizce faydalı olacaktır. *Derbü’l-Alâm, Tarikü’l-Alâm* ya da *Meşakkat Yolu, Via Dolorasa* gibi isimlerle anılan Çile Yolu, Hristiyan itikadında Hz. İsa’nın çarmıhı sırtına alarak çarmıha gerileceği yere kadar yürüdüğü yola denilmektedir. Bu yol üzerinde Hz. İsa’nın düştüğü, terlediği ve zaman zaman durduğu yerler Hristiyanlar için kutsal olup, toplam 14 duraktan oluşmaktadır. Bugün bu durakların her birinde farklı Hristiyan grupları kilise ya da şapeller inşa etmişlerdir. Çile Yolu’nun 1’inci durağı Hz. İsa’nın yargılanıp mahkûm edildiği yer, 2’nci durağı hacı yüklendiği yerdir. Bugün bu yerlerde *Kırbaçlanma Kilisesi* ve *Haçı Yüklenme Kilisesi* bulunmaktadır. 3’üncü durak, Hz. İsa’nın ilk kez düştüğü yerdir. Bu yerde Katolik Ermenilerin ve Polonyalıların manastırları bulunmaktadır. 4’üncü durak, Hz. İsa’nın annesi Hz. Meryem ile karşılaştığı yerdir. 5’nci durak, Hz. İsa’nın taşıdığı haçın ağırlığını fark ettiği ve Cyreneli Aziz Simeon’un haçı taşımasına yardım ettiği yerdir. 6’ncı durak, Azize Veronica’nın Hz. İsa’nın alnındaki teri sildiği yerdir. Bu yerde Rum Katoliklere ait iki kralın kabri bulunmaktadır. 7’nci durak, Hz. İsa’nın ikinci kez düştüğü yerdir. Burası çile yolu ile zeytinyağı deposunun bittiği *Babu’l-Amud’un(Şam Kapısı)* bulunduğu yerin yanındadır. Frenkler buraya *Porta Judicaria* derler. 8’inci durak, Hz. İsa’nın ağlayan kadınları teselli ettiği yerdir. Bir rivayete göre arkasından ağlayarak koşup gelen kadınlara bana ağlamayın, harap olacak, yok olacak şehrinize ağlayın demiştir. 9’uncu durak, Kamame Kilisesi’nin doğusunda Kıpti manastırının yanında olup, Hz. İsa’nın 3’üncü kez düştüğü yerdir. Son olarak Çile Yolu’nda kalan diğer 5 durak ise Kamame Kilisesi’nin içindedir¹⁶⁹.

¹⁶⁸ Hori episkopos Gabriyel Akyüz, *age.*, s. 29-30.

¹⁶⁹ Arif el-Arif, *age.*, s. 523-524; İbrahim Ethem Polat, *Evliya Çelebi’nin İzinde-Kudüs Seyahatnamesi*, Ankara 2011, s. 76-77; Murat Duman, *age.*, s. 104-105.

2. KUTSAL YERLERDE TASARRUF HAKKI OLAN HRİSTİYAN CEMAATLER

Geniş topraklara egemen olan Osmanlı Devleti, 623 yıllık tarihi boyunca, topraklar üzerinde yirmi farklı etnik grubu yönetmiş olup, bunların etnik kökenlerine bakmaksızın, Müslüman, Yahudi ve Hristiyan olarak dikkate almıştır¹⁷⁰. 1855 yılında Osmanlı toprakları üzerindeki etnik grupların çeşitliliği konusunda Fransız Gazeteci Ubcini şunları söyler¹⁷¹:

“Türkiye’deki eski bir deyimle toplamda yetmiş iki buçuk millet vardır. Gerçekten Avrupa’da bunca çeşitli ve gayr-i mütecânis unsurlardan meydana gelme bir devlet daha yoktur. Bu bir millet değil bir milletler bileşimidir. 35.000.000’da fatih ırk, ancak üçte birdir; kalanını Rumlar, Ermeniler, Yahudiler, Romenler, Slavlar, Arnavutlar, Araplar vs. meydana getirmektedirler ve bunların her birinin kendine has fizyonomileri ve şahsiyetleri vardır... Türkiye’ye gelen seyyahlar en fazla şaşkırtan da işte bu çeşitlilik, bu sürekli fizyonomi, dil, kıyafet, yaşayış ve din farklılığıdır”.

Osmanlı Devleti’nde dinî grupların her birine *millet*¹⁷² adı verilmiştir. Bunların idare sistemine de *millet sistemi* denilmektedir. Millet sistemi, Osmanlı Devleti’nin egemenliği altındaki gayrimüslimleri, dinî liderlerine siyasî güç vererek, kendi toplumlarını organize etme hakkı vermesi, onları din veya mezheplerine göre yönetmesi şeklinde de tanımlanabilir¹⁷³.

Osmanlı Devleti, bir İslam devletidir ve bundan dolayı hukuk düzeni de, uygulamadaki bazı istisnai durumlara rağmen, İslam hukukudur¹⁷⁴. Bugünkünden farklı bir devlet anlayışını içeren İslam kamu hukukunda insanlar iki temel sınıfa

¹⁷⁰ Yavuz Ercan, “Osmanlı Devleti’nde Müslüman Olmayan Topluluklar (Millet Sistemi)”, *Yeni Türkiye*, VI/32, Ankara 2000, s. 396.

¹⁷¹ J. H. A. Ubcini, *1855’te Türkiye*, I., Çev. Ayda Düz, Ocak 1977, s. 15.

¹⁷² *Millet* Aramca bir kelime olup, İbraniceye, oradan da Arapçaya geçmiştir. Tanrı’nın kelamı, kelimeler etrafında kendisini derleyip toplayan bir cemaati ifade etmektedir. Bu doğrultuda millet tabiri, etnisiteye, dile, coğrafyaya ve özgünlüğe göre değişmekte olmayıp, doğrudan doğruya inanca dayanmaktadır. Bk. İlber Ortaylı, “Osmanlı Millet Sistemi”, *Uluslararası Türk Arşivleri Sempozyumu*, 17-19 Kasım 2005, İstanbul, s.152.

¹⁷³ Gazi Erdem, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Hristiyanların Sosyal ve Dini Hayatları (1856-1876)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2005, s. 10.

¹⁷⁴ Ahmed Akgündüz, “Osmanlı Hukukunun Mahiyeti ve Kaynakları”, <http://www.osmanli.org.tr/yazi-4-295.html>, Erişim Tarihi 2013.

ayrılır: Müslümanlar ve Müslüman olmayanlar yani gayrimüslimler¹⁷⁵. Osmanlı vesikalarında *tebaa-i gayr-i müslime*, *milel-i iseviyye*, *milel-i sâ'ire*, *milel-i selâse* ve *milel-i muhtelif*e gibi isimlerle adlandırılan gayrimüslimler, dinlerine göre Yahudiler, Hristiyanlar ve Sabiiler olmak üzere 3 ayrı ana gruba ayrılmışlardır¹⁷⁶. Katolik Hristiyanlar Latinler, Ermeniler, Gürcüler, Keldaniler, Süryaniler, Kıptiler, Marunîler ve Katolik Rumlardan oluşmaktadır. Katolik olmayan Hristiyanlar ise başta Ortodokslar, Nasturiler, Gregoryenler, Melkitler, Yakubi Süryaniler ve Madenîlerden oluşmaktadır. Son olarak Yahudiler Rabbailer, Karaitler ve Samirilerden meydana gelmektedir¹⁷⁷.

Bu cemaatler arasında Kutsal Yerlerde tasarruf hakkı olan cemaatler Rumlar, Latinler, Ermeniler, Süryaniler, Kıptiler ve Habeşliler'dir. Görüş ayrılıklarından dolayı Kutsal Yerlerin kutsiyeti her Hristiyan cemaati için aynı şeyleri ifade etmez. Mesela Protestanlar, Kamame Kilisesi'nin inşa edildiği yerin Hz. İsa'nın çarmıha gerildiği yer olduğuna inanmamaktadırlar. Bunun için Kamame Kilisesi'nde cemaatler arasında yaşanan çekişmelerde yer almazlar. Protestanlar, XIX. yüzyılın sonlarında İngiliz Generali Gordon'un Eski Kudüs surlarının Şam Kapısı dışında tespit ettiği kafatası şeklindeki kayayı ve yanındaki mezarları haça gerilme yeri olarak kabul ederler. Ayrıca Protestanlar, Hz. İsa'nın çarmıha gerildikten sonra bir süre *Kabir Bahçesi(Garden Tomb)* adını verdikleri bu yerde yattığını ve sonra dirilerek göklere yükseldiğine inanmaktadırlar¹⁷⁸.

Kudüs'te Rumlar ve Ermeniler birer patrik tarafından temsil edilmekte olup, şehirde patrikhaneleri bulunmaktadır. Süryaniler ve Kıptiler bir matran yani başpiskopos tarafından temsil edilmekte olup, Ermeni Patrikhanesine bağlıdırlar. Son olarak Latinler ve Habeş cemaati ise bir başrahip tarafından temsil edilmektedirler¹⁷⁹. Latinler, custod(küstod) ünvanlı bir rahip tarafından temsil edilmelerine rağmen

¹⁷⁵ Gülnihal Bozkurt, *age.*, s. 7.

¹⁷⁶ Ayşe Almıla Gök, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayr-i Müslimler: Millet Sistemi, Tarihi Gelişimi ve Milletlerarası Antlaşmalar", *Türkiye ve Siyaset*, S. 3, 2001, s. 101.

¹⁷⁷ Gülnihal Bozkurt, *age.*, s. 11.

¹⁷⁸ Murat Duman, *age.*, s. 111.

¹⁷⁹ Amnon Cohen, "On the Realities of the Millet Sysyem: Jerusalem in the Sixteenth Century", *Christians and Jews in the Ottoman Empire the Functioning of A Plural Society*, Edr. Benjamin Braude and Bernard Lewis, II., New York-London, s.12; *A Survey of Palestine*, II., Institute For Palestine Studies-Washington 1991, s. 890.

1847 yılında Kudüs'te Latin Patrikhanesi kurulunca patrik tarafından da temsil edilmeye başlamışlardır¹⁸⁰.

1898 yılında Habeş hükümdarı Kudüs'te bir patrikhane kurma teşebbüsünde bulunacağına dair bir istihbarat alınmıştır. Habeşlilerin bu hareketinden anlaşıldığı kadarıyla artık şehirde diğer cemaatlerden ayrı bir yapılanmaya gitmek istiyorlardı. Ancak Kudüs'te mevcut düzeni değiştirmek bir takım siyasi müşkülatlara sebep olabileceğinden dolayı Habeşlilerin bu hareketi hoş görülmemiştir¹⁸¹.

Bu 6 cemaatin tasarruflarındaki Kutsal Yerler nerelerdir ve ne zaman elde etmişlerdir? Kudüs'teki yapılanmaları ve demografik dağılımları ne şekildedir? Bu bölümde bu sorulara cevap verilmeye çalışılarak, cemaatler arasındaki çatışmaları ve ayrılıkları daha anlaşılır hale getirmeye çalışacağız.

2.1. Hristiyan Cemaatler

2.1.1. Rumlar

Roma İmparatorluğu ikiye ayrıldıktan sonra doğuda kalan parçasına yani Doğu Roma'ya XVI. yüzyıldan itibaren Avrupalılar, *Bizans* adını vermişlerdir. Ancak yüzyıllar boyunca, *Roma(lı)* anlamına gelen *Rum* kelimesi Bizans'ı ve özellikle Anadolu'yu ifade etmek için kullanıldı¹⁸². Ortodoks kelimesi ise, *asli öğretilere bağlı kalanlar* anlamına gelmekte olup, 1054'deki ayrılığa Monofizit Hristiyanlar hariç, Doğu Kiliselerini tanımlamak için kullanılan bir tabirdir. Bizans patriği, Roma'nın üstünlük iddiasına karşı kendi kilisesinin doğru yolu bulduğunu ve üstün olduğunu belirtmek için bu ismi kullanmıştır¹⁸³.

Osmanlı topraklarında en kalabalık Hristiyan cemaatlerinden birini teşkil eden Rumların dört ayrı patrikhanesi vardır. Bunlar: İstanbul, İskenderiye, Antakya ve Kudüs Rum Patrikhaneleridir. Fatih Sultan Mehmet, İstanbul'u fethettiği zaman Patrik Greguvar'ın İtalya'ya kaçması dolayısıyla Rum Patrikliğinin başında kimse yoktu. Doğu ve Batı kiliselerinin birleştirilmesi hakkındaki ihtilaflar sebebiyle bu

¹⁸⁰ Samuel J. Kuruvilla, "The Politics of Mainstream Christianity in Jerusalem", *History Studies*, Ortodoğu Özel Sayısı 2010, s. 209.

¹⁸¹ BOA, Y.PRK.DH, 10/45.

¹⁸² Yavuz Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler-Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukuki Durumları*, Ankara 2001, s. 76.

¹⁸³ Şinasi Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, Konya 1998, s. 294. Ayrıntılı bilgi için bk. Oliver Clement, "Ortodoks Mezhebi", *Din Fenomeni*, Çev. Mehmet Aydın, Konya 1993, s. 199-205.

makam epey zamandan beri boş bulunmaktaydı. Sultan II.Mehmet, fetihten sonra Georgios Scolarius'ü *Gennedios* unvanıyla İstanbul Rum Patrikhanesi'nin başına getirdi¹⁸⁴. Seçime müteakip Gennadios'u yemeğe davet eden Fatih, yemin edilmesi şartıyla¹⁸⁵ Gennadios'a ruhani hâkimiyeti temsil eden patriklik asası ile tacını vererek, onu sarayın kapısına kadar uğurladı. Ayrıca muhtelif bölgelerdeki Ortodoksların yönetimi de İstanbul Rum Patrikhanesi'ne verildi. Ercan, Mısır, Suriye, Kıbrıs ve Rusya'daki Ortodoksların yönetimin İstanbul Rum Patrikhanesi'ne verildiğini belirtmektedir¹⁸⁶. Ancak bu dönemde bu yerlerin hiçbiri Osmanlı hâkimiyetinde olmadığından, bu yerlerdeki Ortodoksların İstanbul Rum Patrikliği'ne bağlanmış olması zayıf bir bilgidir. Nitekim bu dönemde Kudüs Rum Patrikliği'nin, İstanbul'a bağlı olduğuna dair herhangi bir bilgiye de sahip değiliz.

Kudüs'te Kutsal Yerlerde Rumların haklarını koruyan ve yöneten Kudüs Rum Patrikhanesi'dir¹⁸⁷. Patrikhanenin geçmişi havarilerin günlüklerinde İsa'ya kadar gitmektedir¹⁸⁸. M.S. 55 yılında Aziz İakovas tarafından Kudüs Kilisesi'nin kurulmasıyla Kudüs Rum Patrikhanesi'nin temeli atılmıştır¹⁸⁹. 422 yılında tabii olduğu Roma'dan ayrılarak İstanbul Rum Patrikhanesi'ne bağlanan Kudüs Kilisesi, kısa bir zaman sonra da İstanbul'dan ayrılarak tamamen bağımsız olmuştur¹⁹⁰. Ama hiçbir zaman Ekümenik patriği ve İskenderiye patriği ile istişare etmeden başlı başına önemli bir hareket başlatmadı¹⁹¹. Hz. İsa'nın tabiatıyla ilgili kristolojik tartışmalar neticesinde 451 yılında toplanan Kadıköy Konsili, Monofizit doktrinin taraftarlarını lanetleyince Doğu Roma, Kutsal Yerlerdeki bağımlı ileri sürerek, Doğu Kilisesi'nin yerel hiyerarşisinde Kudüs Piskoposluğunu müstakil bir patriklik statüsüne getirdi¹⁹². Böylece Kudüs Rum Patrikhanesi kurulmuş oldu. Belgelerden

¹⁸⁴ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi-İstanbul'un Fethinden Kanuni Sultan Süleyman'ın Ölümüne Kadar*, II., Ankara 1975, s. 157-158; G. Georgiades Arnakis, "The Greek Church of Constantinople and the Ottoman Empire", *The Journal of Modern History*, XXIV/3, September 1952, s. 236-237.

¹⁸⁵ Halil İncalcık, "The Status of the Greek Orthodox Patriarch under the Ottomans", *Tucica*, XXIII., 1991, s. 407.

¹⁸⁶ Yavuz Ercan, *agm.*, s. 403.

¹⁸⁷ Karakoç Sarkis, *Külliyât-ı Kavânîn*, Belge No: 5310.

¹⁸⁸ Anton Bertram and Harry Luke, *Report of the Commission Appointed by the Government of Palestine to Inquire Into the Affairs of the Orthodox Patriarchate of Jerusalem*, Oxford University Press 1921, s. 8.

¹⁸⁹ Yorgo Benlisoy-Elçin Macar, *Fener Patrikhanesi*, Ankara 1996, s. 10.

¹⁹⁰ Yavuz Ercan, *agm.*, s. 402.

¹⁹¹ Archdeacon Dowling, *The Patriarchate of Jerusalem*, London 1909, s. 15-16.

¹⁹² Oded Peri, *age.*, s. 41.

anlaşıldığı kadarıyla Kudüs Rum patriği, İstanbul patriği ile benzer yetkilere sahip olup¹⁹³, yetki alanı patriklik beratlerine göre, Kudüs, Tur-i Sina, Gazze, Remle, Aclûn, Akka, Safed ve bunlara tabi kazalardır¹⁹⁴.

Haçlı Seferleri'nden sonra Kudüs Rum Patrikhanesi, en önemli Kutsal Yerleri yönetimi altına alarak, Kudüs'te en etkin konuma gelmiştir. Tasarruflarına geçirdikleri Kutsal Yerleri de geçmişten günümüze kadar muhtelif vesikalara dayandırmışlardır¹⁹⁵. Bundan dolayı Rumlar gerek nüfuslarının kalabalık olması ve gerek tasarruflarında birçok kutsal mekânın olmasından dolayı Kutsal Yerlerde ön safta gelmektedirler. Bu konularından dolayı da baş rakipleri Latinler olmuştur.

2.1.2. Latinler

Katolik Hristiyanların büyük çoğunluğu Latinler'dir. Latinler, evrensel veya genel anlamına gelen Katolik mezhebi mensuplarından olan, ayin ve ibadetlerini Latince yapan, din ve mezhep bakımından doğrudan Roma'ya bağlı topluluklardır. Katolik tabiri 1054'de Diyofizit¹⁹⁶ Hristiyanların ikiye ayrılmasıyla Batı kiliselerine verilen isimdir¹⁹⁷. Anlam kargaşasına yol açmamak için burada Latin tabiri açıklanabilir. İzmir, Halep ve muhtelif yerlerdeki ruhbanlardan bahsedildiğinde Fransız ruhbanı denildiği halde Kudüs'teki Kutsal Yerlerden bahsedildiğinde Frenk tabiri kullanılır¹⁹⁸. Konumuzla ilgili incelenen arşiv vesikalarında da Latin tabirinden çok *Frenk* (فرنك) ve *Efrenç* (افرنج) tabirleri kullanılmıştır. Acaba bu tabirlerin manası aynı mı yoksa her biri farklı bir mana mı taşır?

Katolikler, Latinler olarak da isimlendirilmekle birlikte incelenen arşiv vesikalarında Avrupa ve Fransız himayesindeki Katolikler ayrı ayrı olarak ifade edilmiştir. Vesikalarda geçen Frenk ve Efrenç tabirinden kasıt ise Avrupalı

¹⁹³ M. Macit Kenanoğlu, *age.*, s. 118.

¹⁹⁴ BOA, A.DVNS.GMC.d, No: 1, s. 11; BOA, A.DVNS.GMC.d, No: 3, s. 135, 145; Karakoç Sarkis, *Külliyât-ı Kavânîn*, Belge No:3403; 2506.

¹⁹⁵ Charalambos K. Papastathis, "New Status for Jerusalem? An Eastern Orthodox Viewpoint", *Catholic University Law Review*, XLV., Spring 1996, s. 725-727.

¹⁹⁶ Diyofizit, Hristiyanlıkta İsa'nın şahsında iki ayrı tabiatın olduğunu yani tanrısal ve insani olmak üzere karışmaz iki ayrı tabiatın var olduğunu savunan kristolik bir akımdır. Diyofizit inancını, Süryaniler, Ermeniler ve Kıptiler gibi Monofizitliği savunan gruplar haricinde diğer Hristiyan mezheplerin birçoğu tarafından kabul edilmiştir. Bk. Şinasi Gündüz, *age.*, s. 98.

¹⁹⁷ Ercan Yavuz, *age.*, s. 56; Şinasi Gündüz, *age.*, s. 215-216. Ayrıntılı bilgi için bk. Abert M. Besnard, "Katolik Mezhebi", *Din Fenomeni*, Çev. Mehmet Aydın, Konya 1993, s. 133-196.

¹⁹⁸ Mehdi Fraşerli, *age.*, s. 91-92.

Katoliklerdir¹⁹⁹. Nitekim Kutsal Yerlerde Latinlerin haklarını savunan tek Romalı Katolikler Fransisken²⁰⁰ tarikatının ruhanileridir. Diğer tarikatlara mensup olan Katolik ruhanileri, XIX. yüzyılın ortalarına kadar bu işlere karışmazlardı. Kudüs'te 1847'den itibaren bir Latin patriği varsa da, kilise meselelerinde Fransiskenlere müstakilen amirlik eden *Custode des Terres Saintes* unvanlı bir rahip vardır²⁰¹.

XVII. yüzyılın ilk yarısında bölgedeki Fransiskenlerin küstodu İtalyalı Tommaso Obicini(1585-1632)'dir. Obicini, 1613 yılında Halep ve Suriye'nin küstodu, 1620 yılında da Kutsal Topraklarda Fransiskenlerin genel sorumlusu olmuştur²⁰².

Resim 7: Beytüllahm'deki Custodia Terra Sancta Tabelası²⁰³

Latinler, Haçlı Seferleri sırasında Kutsal Yerlere tek başlarına hâkim olmayı başarmışlardır. Ancak 1187 yılında Salahaddin Eyyubi'nin Kudüs'ü fethetmesi üzerine Kudüs'ü terk etmek zorunda kalmışlardır. Şehri terk ederken tasarruflarındaki Kutsal Yerleri de Rumlara bırakmışlardır. Ancak XIV. yüzyılın ilk yarısında tekrar Kutsal Yerlere geri dönmek için uğraşlar başlattılar. Nihayet

¹⁹⁹ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I., İstanbul 1983, s. 635.

²⁰⁰ Fransisken Tarikatı, bir İtalyan rahibi olan Assisili Aziz Francis tarafından 1209 yılında kurulmuştur. Kendini Tanrı'nın hizmetine adanmış Francis, İncil'de geçen "öğrencileri her şeyi terk edecekler" ifadesini temel düsturu olarak kabul etmiş ve yoksulluğu temel almıştır. 1221'de tekrar gözden geçirilen tarikat 1223'de son şeklini almıştır. Sonraki dönemlerde de tarikat, ruhsallar ve daha ilımlı olanlar şeklinde iki gruba ayrılmıştır. Bk. Şinasi Gündüz, *age.*, s.132-133.

²⁰¹ Mehmet Teyfik Biren'nin II. Abdülhamid, *Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları*, I., s. 81.

²⁰² Giovanni Claudio Bottini, "Tommaso Obicini (1585-1632) Custos of the Holy Land and Orientalist", *The Christian Heritage in the Holy Land*, Edr. Anthony O'Mahony vd., Scorpion Cavendish 1995, s. 98.

²⁰³ Bu fotoğraf Temmuz 2013 tarihinde tarafımızdan çekilmiştir. Bundan sonra tarafımızdan çekilen fotoğrafların kaynağı İhsan Satış, Temmuz 2013, Kudüs diye verilecektir.

Fransiskan rahipleri paranın da yardımıyla Roma Katolik Kilisesi'nin Kutsal Topraklara geri gelmesini sağlamıştır²⁰⁴. İlk Fransiskan rahipleri 1333'te Roger Guér'in liderliğinde Kudüs'e gelmiş olup, şehirde oturmalarına ve birkaç kutsal yerin tasarruflarına bırakıldığına dair bir anlaşma imzalamışlardır²⁰⁵. On yıl sonra bu rahipler Batı Roma Katolik Kilisesi'nin Kutsal Topraklardaki temsilcileri oldular²⁰⁶.

2.1.3. Ermeniler

Ermeniler, 294'te piskopos olarak takdis edilen Gregory'un faaliyetleri neticesinde Hristiyanlığı kabul etmişlerdir²⁰⁷. Kudüs'te Ermenilerin varlığı ise V. yüzyıldan beri bilinmektedir²⁰⁸. Ermeniler, aktif olarak Diyofizit-Monofizit çekişmelerinde rol oynamışlardır ve 451 Kadıköy Konsili'nde temsil edilmemişlerdir²⁰⁹. Ancak 506 yılında Divin'de topladıkları konsilde Kadıköy Konsili'nin kararlarını reddederek, Monofizit akideyi benimsemişlerdir. Böylece Ermeni Kilisesi kesin olarak Roma-Bizans Kilisesi'nden ayrılmış olup, Ermeni Apostolik Kilisesi adıyla ulusal bir mezhep olarak örgütlenmişlerdir²¹⁰. Ayrıca Ermeni Kilisesi, kilisesinin kurucusu Gregory'e atfen Gregoryen adıyla da anılmaktadır²¹¹.

Kudüs'te Ermeni Kilisesi, kendileri için *Doğu Ortodoksu* ifadesini kullanmakla birlikte, Ermeni Ortodoksturlar. Bugün Kudüs Ermeni Patrikhanesi ve patrikhane müştemilatından ibaret olan Ermeni Mahallesi tamamen Ortodoks Ermenilerin tasarrufundadır. Ayrıca şehirde az sayıda Katolik Ermenilerin varlığı da bilinmektedir(Bk. Tablo 4).

Ermenilerin Monofizit inancını benimsemeleriyle Kudüs'te Rum Patrikliği Diyofizitler üzerinde, Ermeni Patrikliği de Süryani, Kıpti ve Habeş gibi Monofizit topluluklar üzerinde yetkili olmuştur. Böylece Kudüs hiyerarşisi ikiye

²⁰⁴ Oded Peri, *age.*, s. 43.

²⁰⁵ Colin Morris, *age.*, s. 303.

²⁰⁶ Oded Peri, *age.*, s. 43.

²⁰⁷ Şinasi Gündüz, *age.*, s. 119.

²⁰⁸ Amnon Linder, "Christian Communities in Jerusalem", *The History of Jerusalem-The Early Muslim Period 638-1099*, Edr. Joshua Prawer-Haggai Ben-Shammai, New York University Press 1996, s. 157.

²⁰⁹ Şinasi Gündüz, *age.*, s. 119.

²¹⁰ Abdurrahman Küçük, "Gregoryen Ermeni Kilisesinin Oluşması Ve Konsil Kararları Karşısındaki Tutumu", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXXV/1, Ankara 1996, s. 117-118, 146, 151.

²¹¹ Yavuz Ercan, *age.*, s. 61.

bölünmüştür²¹². İmparator Justinian zamanında da Monofizit inancını benimseyen cemaatlerin Kutsal Yerler ile ilgili bağları kesilerek, Kutsal Yerlerden dışlanmışlardır. Bu dışlanma Kudüs'ün Müslümanlar tarafından fethedilmesine kadar devam etti²¹³. 638 yılında Kudüs Müslümanlar tarafından fethedilince Monofizitler Ermeni Piskoposu'nun yönetiminde patriklik olarak organize edilerek, Piskopos Abraham patrikliğe tayin edildi. Sanjian, söylentilere göre Hz. Ömer'in Abraham'a bir ferman vererek, Ermenilerin Kudüs'teki haklarını güven altına aldığını ve onu hem Ermeni cemaati üzerinde hem de Monofizit gruplar üzerinde ruhani lider olarak organize ettiğini belirtmektedir²¹⁴.

Kutsal Yerlerde Ermenilerin haklarını koruyan ve yöneten Kudüs Ermeni Patrikhanesi'dir. Patrikhane sayesinde Ermeniler hem zengindir hem de Kamame ve Beytüllahm Kiliselerinin işlerinde etkilidirler ve önemli rollere sahiptirler²¹⁵. Haçlılar, Kudüs'e geldikten sonra Antakya, Edessa, Tarsus, Kapadokya, Kilikya, Mezopotamya ve Suriye'den Ermeniler Kudüs'e akın ettiler. Akın eden bu Ermenilerin bir kısmı hac için bir kısmı da şehirde kalıcı olarak ikamet etmek için izinler peşindeydiler. Sonuçta Kilikya Ermeni Krallığı ile Kudüs Latin Krallığı arasındaki yakın ilişkiler sayesinde Ermeniler, Kutsal Yerlerde pozisyonlarını koruyarak, yeni haklar elde ettiler. Ayrıca Ermeniler, bu dönemde Gürcülerden aldıkları St. James Katedralini(Mar Yakup Manastırı)²¹⁶ Kutsal Topraklardaki başlıca dini merkezleri yaptılar²¹⁷.

²¹² Avedis K. Sanjian, *The Armenian Communities in Syria under Ottoman Dominion*, Harvard University Press 1965, s. 96.

²¹³ Oded Peri, *age.*, s. 41-42.

²¹⁴ Avedis K. Sanjian, *age.*, s. 97.

²¹⁵ Frederick Jones Bliss, *The Religions of Modern Syria and Palestine*, New York 1912, s. 36.

²¹⁶ St. James Katedrali, Kudüs'te Ermenilerin en önemli kutsal mekânlardan biri olup, Ermeni Mahallesinde yer almaktadır. Katedral adını burada gömülü bulunduğu inanılan Havari Aziz James'ten alır. M.S. 444 yılında inşa edilen bu yapı, 614 yılında İranlılar tarafından yıkılmıştır. Şuanki mevcut yapı ise, XII. yüzyıla ait bir Haçlı yapısıdır. Ermeniler, I. yüzyıldan beri katedralde görülmelerine rağmen manada XII. yüzyılda burayı fakirleşen Gürcülerden satın aldıklarından sonra sahip olabilmişlerdir. St. James Katedrali, Osmanlı arşiv vesikalarında Mar Yakup Manastırı diye geçmektedir. Bu durum katedralin girişindeki kitabeden de anlaşılmaktadır. Fermanlarda manastırın Ermenilere ait olduğu ve Ermeni Patriklerin burada mütemekkin oldukları yani ikamet ettikleri yer olduğu belirtilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. BOA, A.DVNS.GMC.d, No: 1, s. 33; BOA, A.DVNS.KLS.d, No: 9, s. 60-61; Sarah Irving, *Palestine*, The Globe Press 2011, s. 101; John Carswell, C. J. F. Dowsett, *Kütahya Tiles and Pottery from the Armenian Cathedral of St. James, Jerusalem*, I., Oxford at the Clarendon Press 1972, s. 1; Arif el-Arif, *age.*, s. 533.

²¹⁷ Avedis K. Sanjian, *age.*, s. 169-170.

Resim 8: St. James Katedrali'nin Girişindeki Kitabe²¹⁸

Ermenilerin Bursa'daki ruhani reisleri olan Hovakim'i 1461'de İstanbul'a getiren Fatih Sultan Mehmet, İstanbul Rum Patrikhanesi yanında bir de İstanbul Ermeni Patrikhanesi'ni kurmuş ve Hovakim'e bütün *Türkiye Ermenilerinin Patriği* unvanını vermiştir²¹⁹. Fatih, İstanbul Ermeni Patrikhanesi'ni kuran fermanında, patriğin Osmanlı coğrafyasında yaşayan Ermenilerin dini ve cismani lideri olduğunu belirtmiştir²²⁰.

Yavuz Sultan Selim'in Kudüs'ü fethiyle birlikte Kudüs Ermeni Patrikhanesi Osmanlı yönetimi altına girmiştir. Patrikhane, Osmanlı hâkimiyetinde Kudüs'teki üç kiliseden biri kabul edilmiş ve Süryani, Kıpti ve Habeş cemaatleri üzerinde otoriteye sahip olarak yeniden organize edilmiştir²²¹. Yavuz, Kudüs'e geldiğinde onu karşılayanlar arasında Ermeni Patriği Serkis (سركس) de bulunmaktaydı. Yavuz, Kutsal Yerler konusunda Hz. Ömer zamanından beri Ermenilerin tasarrufunda olan yerleri tekrar onların tasarrufuna bıraktığına dair bir fermanı Serkis'e vermiştir. Bu ferman sayesinde hem Ermeniler haksızlıklardan korunmuş hem de onların diğer cemaatlerin haklarına müdahale etmelerine engel olunmuştur²²².

2.1.4. Süryaniler

Süryani tabiri kökeni konusunda muhtelif görüşler öne sürülmekle birlikte genelde Hristiyanlığın Suriye ve Filistin bölgesinde yayılmasıyla Hristiyanlığı kabul eden Aramilerden bir kısmının, putperest olan Aramilerden kendilerini ayırmak için Süryani ismini kullanmasıyla ortaya çıktığı faraziyesi kabul görmektedir. Zamanla

²¹⁸ <http://www.pbace.com/bmcmorrow/image/124319017>, Erişim Tarihi 2013.

²¹⁹ Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul 1987, s. 149.

²²⁰ Davut Kılıç, *Osmanlı İdaresindeki Ermeniler Arasındaki Dini ve Siyasi Mücadeleler*, Elazığ 1999, s. 41.

²²¹ Daphne Tsimhoni, "The Armenians and the Syrians: Ethno-Religious Communities in Jerusalem", *Middle Eastern Studies*, XX/3, July 1984, s. 352.

²²² Ermeni Patriği Serkis'e ferilen fermanın metni için bk. Karakoç Sarkis, *Külliyât-ı Kavânîn*, Belge No: 2599; Yavuz Ercan, *Kudüs Ermeni Patrikhanesi*, Ankara 1988, s. 15-17.

bu isim hususi bir mezhebin adı olmuştur²²³. Süryaniler de Ermeniler gibi 451 Kadıköy Konsili kararlarını reddetmişler ve Monofizit düşüncüyü benimsemişlerdir. VI. yüzyılda Yakup Baradaeus isimli Süryani Piskopos'un faaliyetleriyle Süryaniliğin yaygınlaşmasından dolayı Süryaniliğe, 787'ye kadar Yakubilik ismi de verilmiştir²²⁴. Süryanilerden bir kısmının Katolik olmasıyla Monofizit Süryaniler kendilerini Katolik Süryanilerden ayırmak için *Süryani Kadim* ismini kullanmaya başlamışlardır. 1932 yılına kadar Mardin'deki Deyru'z-Zafaran(Zafaran Manastırı) Süryani Kadim Kilisesi Patrikliği'nin merkezi olmuştur²²⁵.

Kudüs'te Süryanilerin varlığı Hristiyanlığın ilk yıllarına kadar geri gitmektedir. 1465'ten beri Kudüs Süryani Piskoposu St. Mark Manastırı'nda ikamet etmektedir. Süryanilerin Kutsal Yerlerde tasarruflarında olan birkaç yerleri vardır. Ancak statükonun bir parçası gibi Ermeni Kilisesi'ne bağlıdırlar²²⁶. Çünkü Osmanlı Devleti'nde Habeş Kilisesi, Kıpti Kilisesi'ne bağlanırken, Kıpti Kilisesi Süryani Kilisesi'ne, Süryani Kilisesi de Ermeni Kilisesi'ne bağlanmıştır. Ancak bu bağlılık sadece devletle olan ilişkiler için geçerlidir²²⁷. Ermeni Kilisesi'ne bağlı olan Süryaniler kısmen özerliğe sahip olmakla birlikte, kendi içinde yaptıkları seçimlerde yapılan görev dağılımları önce Ermeni Kilisesi'ne sonra da padişaha bildirilmektedir²²⁸. 1893 tarihli bir arşiv vesikasında Yavuz Sultan Selim'in Kürdistan, Arabistan ve memâlik-i mahrûsedeki Süryanilerin İstanbul'da patrikhaneleri olmadığı için işlerinin Ermeni Patrikhanesi'ne havale edildiği belirtilmektedir²²⁹. Ancak belirtmek gerekir ki, Kudüs'teki Süryaniler bazen hallerini Mardin'deki Süryani patriği aracılığıyla İstanbul'a bildirmektedirler²³⁰.

2.1.5. Kıptiler

Kıpti kelimesi, Greklerin Mısırlılar ya da Nil Deltası sakinleri için kullandığı *Algyptos* kelimesinin kökünü teşkil eden *Gypt*'in Arapça karşılığıdır. *Gypt*

²²³ Mehmet Çelik, *Süryani Kilisesi Tarihi*, İstanbul 1987, s. 1-2.

²²⁴ Şinasi Gündüz, *age.*, s. 349.

²²⁵ İbrahim Özcoşar, *19. yüzyılda Mardin Süryanileri*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kayseri 2006, s. 34, 56.

²²⁶ Daphne Tsimhoni, *agm.*, s. 360.

²²⁷ Yavuz Ercan, *agm.*, s. 406.

²²⁸ Ebubekir Sofuoğlu ve İlke Nur Akvarup, "Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi ve Süryaniler", *Akademik İncelemeler Dergisi*, VII/1, 2012, s. 76.

²²⁹ BOA, Y.MTV, 75/144.

²³⁰ BOA, İ.DH, 1250/97980, s. 2.

kelimesinin kökü Batı dillerindeki *Egypt* ve *Copt*'un da aslını oluşturmaktadır²³¹. Yunanlıların Mısırlılarla tanışmasından sonra bu kelime, Mısır'ın yerli halkının adı olmuştur. Nitekim Müslümanlar, Mısır'ı fethedilince burayı *Dârü'l-Kıbt* olarak yani *Kıptilerin yurdu* olarak tanımışlardır. Bu nedenle Kıpti tabiri dini değil, sosyolojik bir terimdir²³².

Kıpti Kilisesi, 325 yılında toplanan İznik Konsili'nde, inanç bakımından Roma Katolik Kilisesi'ne bağlı, yönetim bakımından bağımsız kalmak şartıyla patriklik olmuştur²³³. Fakat Kadıköy Konsili sonucunda Hristiyan dünyasında Doğu Kiliseleri arasında yer alan Kıptiler, Monofizit inanca sahip özerk bir kilise olmuştur²³⁴.

Kadıköy Konsili'nden sonra Kıptiler, Monofizit doktrinini kabul etmeleri üzerine İmparator Justinian tarafından Kutsal Yerlerden sürülmüşlerdir. Kıptilerin Kutsal Yerlerdeki sürgünlükleri şehrin Müslümanlar tarafından fethedilmesine kadar devam etmiştir²³⁵. Müslümanların şehri fethetmesiyle Kutsal Yerlere geri dönen Kıptiler, Ermeni hiyerarşisi altında yer almışlardır²³⁶. Kudüs, dünyadaki bütün Hristiyanlar gibi Kıptiler için de önemli bir ziyaret ve hac yeridir. Ancak Kıptilerin ziyaretlerini gösterecek çok az seyahat raporu vardır. Bu konuda örnek verilecek olunursa, Mısır'da bir başrahip tarafından IX. yüzyılda bir kadının Kahire'den Kudüs'e yaptığı seyahati anlatan Arapça bir mektubu verilebilir²³⁷.

Kıpti Kilisesi'nin patriklik merkezi önceleri İskenderiye olmasına rağmen XI. yüzyılda Fatımi Halifesi Aziz zamanında Kahire'ye taşınmıştır. Ayrıca Aziz, Hristiyan karısının iki erkek kardeşlerinden birini Kudüs'e diğerini de Kahire'ye patrik tayin etmiştir²³⁸. 1099 yılında Kudüs Haçlıların ellerine geçince Kıptiler ağır vergilere maruz kalmışlardır. Papa'nın cülus merasimi için Kıptilerden alınan para 3.000 ile 6.000 dinar arasında değişmekteydi²³⁹. Kıptiler üzerindeki bu baskı

²³¹ DİA, "Kıptiler", *TDV. İslam Ansiklopedisi*, XXV., Ankara 2002, s. 424.

²³² Mustafa Erdem, "Kıpti Kilisesi Üzerine Bir Araştırma", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXXVI/155, Ankara 1997, s. 145.

²³³ Yavuz Ercan, *agm.*, s. 406.

²³⁴ Mustafa Erdem, *agm.*, s. 157.

²³⁵ Oded Peri, *age.*, s. 42.

²³⁶ Avedis K. Sanjian, *age.*, s. 96.

²³⁷ Amnon Linder, *agm.*, s. 156.

²³⁸ Yavuz Ercan, *agm.*, s. 406.

²³⁹ Fr. Tadros Y. Malaty, *Introduction to the Coptic Orthodox Church*, Alexandria 1993, s. 151.

Salahaddin Eyyubi'nin 1187'de Kudüs'ü fethedilmesiyle son buldu. Salahaddin, Kamame Kilisesi'ndeki bazı yerlerini onlara geri vererek, Kudüs'e gelen hacılarını vergiden muaf tutmuştur²⁴⁰. Ayrıca Salahaddin, Kıptilerin Kudüs'teki en önemli kutsal mekânı olan Deyrû's-Sultan'ı restore etmelerine müsaade etmiştir²⁴¹.

Kıptiler, her ne kadar devletle ilişkileri için Süryani Kilisesi'ne tabi olsalar da Kudüs'te bir matranları vardır. Bu matran ya da piskoposları da Mısır Patrikhanesi tarafından seçilmektedir²⁴². Ayrıca bugün Kıptilerin Kudüs'te bir Ortodoks Kıpti Patrikhaneleri bulunmaktadır. Bu patrikhane Eski Kudüs'e Şam kapısından girip Kamame Kilisesi'ne doğru gidildiğinde karşımıza çıkmaktadır. Patrikhanenin merkezi olan St. Antony Manastırı da burada bulunmaktadır(Bk. Resim 9).

Resim 9: Kıpti Ortodoks Patrikhanesi ve St. Antony Manastırı²⁴³

2.1.6. Habeşliler

Habeş Kilisesi, umumiyetle aslen İskenderiyeli olan Tyreli Frumentius ve Edesius isimli iki kardeş tarafından IV. yüzyılda Habeşistan'da yayılan Hristiyanlık neticesinde ortaya çıktığı kabul edilmektedir. Habeş Kilisesi, Mısır Kıpti Kilisesi'ne

²⁴⁰ Otto Meinardus, "The Copts in Jerusalem and the Question of the Holy Places", *The Christian Heritage in the Holy Land*, Edr. Anthony O'Mahony vd., Scorpion Cavendish 1995, s. 116.

²⁴¹ George Williams and Robert Willis, *age.*, s. 566.

²⁴² BOA, Y.MTV, 103/7.

²⁴³ İhsan Satış, Temmuz 2013, Kudüs.

bağlı olarak gelişmiştir. Ayrıca İsa'nın şahsıyla ilgili kristolojik tartışmalarda Kıpti Kilisesi gibi Monofizit akideyi benimsemişlerdir²⁴⁴.

Kudüs'te Habeşlilerin varlıklarını gösteren en eski kanıtlardan biri St. Jeromes adlı bir muride ait iki mektuptur. IV. yüzyıldan XIII. yüzyıla kadar Kudüs'te Habeş cemaatinin yaşayışlarına dair çok az bilgi bulunmaktadır. Habeşliler, Hristiyanlığı kabul ettikten sonra Kudüs'e hac için gelmeye başlamışlardır. Ancak bunların Habeş ülkesinden mi yoksa başka ülkelerden mi geldiklerine dair net bir bilgiye sahibi değiliz²⁴⁵. 1894 tarihli bir arşiv vesikasında Kudüs'e gelen Habeşli sayısının arttığı ve bunların çoğunluğunun İtalyan pasaportu ile geldikleri belirtilmektedir²⁴⁶.

Habeşliler, daha sonra görüleceği üzere Kudüs'te hem nüfus olarak sayıları azdır hem de cemaatler arasındaki çekişmelerde çok güçlü olmayan bir cemaattir. Habeşliler, Kutsal Yerlerde birkaç küçük yere sahiptirler. Bu yerler içinde en önemli yer, Kıptilerle paylaştıkları Deyrû's-Sultan Manastırı'dır.

2.2. Demografik Dağılımları

2.2.1. Cemaatlerin Kudüs'te Demografik Dağılımları

Kutsal Yerler daha önce de belirtildiği üzere Rumlar, Latinler, Ermeniler, Süryaniler, Kıptiler ve Habeşliler arasında paylaştırılmıştır. Ancak bu paylaşım sadece Kutsal Yerlerin tasarrufu için yapılmıştır. Çünkü bu yerlerin mülkiyeti *Devlet-i 'Aliyye-i Osmaniyye'*ye aittir. Kutsal Yerlerde cemaatler arasında yaşanan hâkimiyet mücadelesinde, nüfus oranları da etkili olabilmektedir. Cemaatler için nüfusun çokluğu bir bakıma bölgede etkinliği artırmaktadır. XIX. yüzyılda Kudüs'teki Hristiyan nüfusunun cemaatlere göre dağılımını tespit etmek için bölgeye gelen seyyahların tahmini nüfus verilerini, XIX. yüzyılın ikinci yarısında yapılan nüfus sayımları ve Suriye Vilayet Salnameleri kullanılabilir. Esasen bölgeye gelen seyyahların verdiği nüfus verileri bazen etnik ve dini grupların siyasal düşüncelerine arka çıkmak amacıyla çarpıtılmış veya değiştirilmiş olabilmektedir. Bu amaçla

²⁴⁴ Şinasi Gündüz, *age.*, s. 150.

²⁴⁵ Kirsten Stoffregen Pedersen, "The Qeddusan: The Ethiopian Christians in the Holy Land", *The Christian Heritage in the Holy Land*, Edr. Anthony O'Mahony vd., Scorpion Cavendish 1995, s. 129, 133.

²⁴⁶ BOA, HR.HMŞ.İŞO, 179/19.

seyyahların verdiği rakamları devletin resmi istatistikleriyle kıyaslayıp doğru sonuçlara ulaşmaya çalışacağız. Ancak konuya geçmeden önce Kudüs'teki mahalle yapısı ve Hristiyan cemaatlerin hangi mahallelerde oturdukları hakkında kısaca bilgi verilmesi yararlı olacaktır.

1860'lara kadar Kudüs sadece sur içinden meydana gelmekteydi yani bugün *Eski Kudüs* diye tabir edilen yerden ibaretti. Şehrin genel düzeni M.Ö. II. yüzyılda Roma'nın *Aelia Capitolina* adı altında yeniden inşa edildiği zaman belirlenmiştir. Bu düzen iki ögeden meydana gelmekteydi: surlar ve ana yollar²⁴⁷. Sur içinde ve ana yollar arasında kalan Kudüs mahalleleri, Memlukler zamanında cemaatler ve sosyal farklılıkları temel alan homojen bir niteliğe sahipken, Osmanlı'nın fethiyle birlikte yerini hem toplumsal hem de etnik olarak çok daha heterojen bir karışıma bırakmıştır. Amnon Cohen ve Bernard Lewis, bu değişimi Osmanlı topraklarının diğer kesimlerinden gelen göçmenlere bağlamaktadırlar. Ancak fetihten bir yüzyıl sonra yani XVII. yüzyılda bu durum değişmeye başlamıştır. Mahalle sınırları henüz açıkça tanımlanmış değilse de, sosyal olduğu kadar etnik ve dinsel topluluklar arasında bir çeşit bölünme baş göstermiştir²⁴⁸.

XIX. yüzyılda Kudüs mahallelerinde etnik ve dinsel bölünme iyice baş göstermiş olup, cemaat mahalleleri kentteki ruhani yerler etrafında toplanmıştır. Müslümanlar, Mescid-i Aksa alanını içine alan Harem-i Şerif'in batı ve kuzey duvarları boyunca tapınaklara, dini eğitim merkezlerine ve en önemlisi kamu binalarına çıkan kapıların en yakınında toplanmıştır²⁴⁹. Hristiyan nüfus ise Rumlar şehrin kuzeybatısındaki Kamame Kilisesi etrafında yerleşirken, Ermeniler şehrin güneybatı kısmında bulunan St. James Katedrali etrafında toplanmışlardır²⁵⁰. Son olarak Yahudiler, XIII. yüzyıldan beri şehrin güneydoğusundaki Ağlama Duvarı'na yakın bölgelerde ikamet etmektedirler. Duvar'ın en yakınındaki bu dar alan, kuzey

²⁴⁷ Adar Arnon, "The Quarters of Jerusalem in the Ottoman Period", *Middle Eastern Studies*, XXVIII/1, July 1992, s. 3.

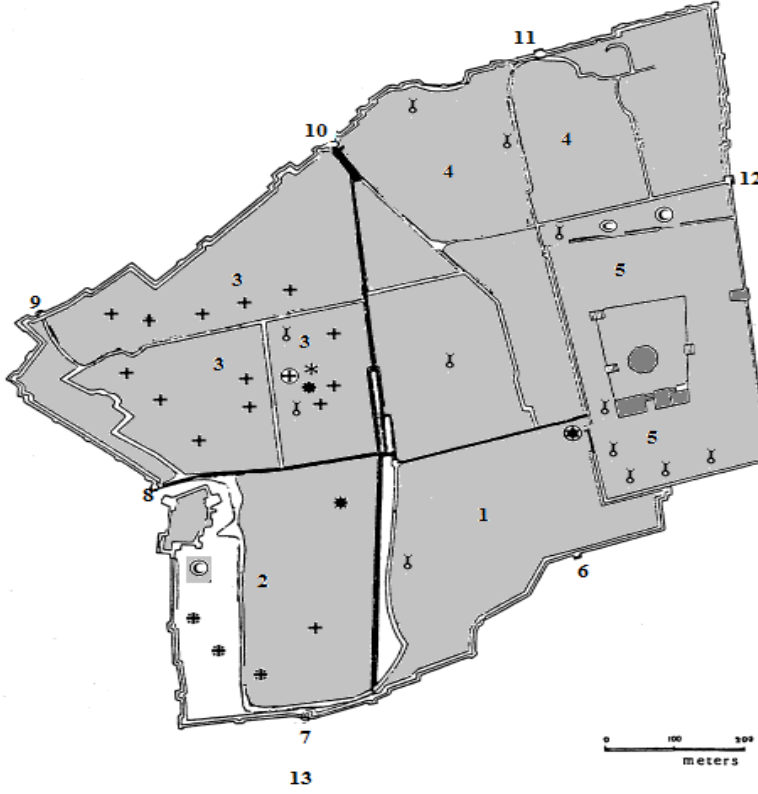
²⁴⁸ Dror Ze'evi, *Kudüs-17. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağında Toplum ve Ekonomi*, Çev. Serpil Çağlayan, İstanbul 2000, s. 25-26. Ayrıntılı bilgi için bk. Amnon Cohen and Bernard Lewis, *Population and Revenue in the Towns of Palestine in the Sixteenth Century*, Princeton 1978, s. 37-41.

²⁴⁹ Catherine Nicault, *agm.*, s. 67.

²⁵⁰ Yasemin Avcı, *age.*, s. 20.

ve doğuda Harem-i Şerif ve Mağribli Mahallesi'nin de içinde yer aldığı Müslüman Mahallesi, batı ve kuzeybatıda ise Hristiyan Mahallesiyle çevrilidir²⁵¹.

Resim 10: Eski Kudüs Şehrinin Mahalle Planı²⁵²

Açıklamalar

1. Yahudi Mahallesi	8. Yafa Kapısı
2. Ermeni Mahallesi	9. Yeni kapı
3. Hıristiyan Mahallesi	10. Şam Kapısı
4. Müslüman Mahallesi	11. Herod Kapısı
5. Haremü'ş-Şerif	12. Meryem Kapısı
6. Meğaribe (Dung) Kapısı	13. Sion Dağı
7. Sion Kapısı	
⌘ Cami	* Kıpti Kilisesi
© Osmanlı Merkezi	* Süryani Kilisesi
⊕ Kamame Kilisesi	* Ermeni Kilisesi
⊗ Ağlama Duvarı	+ Latin Kilisesi
* Habeş Kilisesi	+ Rumların Vakıfları ve Kiliseleri

İnsanların mensup oldukları dinlere göre şehrin muhtelif mahallelerinde ikamet etmeleri, onların diğer insanlarla her türlü sosyal bağlantıyı kestikleri manasına gelmemelidir. Müslümanlar, Yahudiler ve Hristiyanlar istedikleri her yerden ev satın alabilmiş ya da kiralamışlar, bu konuda hiç bir kısıtlamaya maruz kalmamışlardır. Nitekim şeri'yye sicillerinde şehrin seçkin aileleri de dâhil olmak

²⁵¹ Catherine Nicault, *agm.*, s. 73-74.

²⁵² Bu plan Arnon'ın çalışmasından alınmış olup, üzerinde ufak değişiklikler yapılarak açıklamalar eklenmiştir. Bk. Adar Arnon, *agm.*, s. 4.

üzere Yahudi ve Müslümanların Yahudi Mahallesinden Yahudi ya da Müslümanlardan ev satın aldıklarını gösteren sayısız satış senedi bulunmaktadır²⁵³.

Ermeniler, Hristiyan olmalarına rağmen Kudüs'te Hristiyan mahallesi dışında ikamet etmektedirler. Hristiyan mahallesinde çoğunlukla Rumlar ikamet etmektedirler. Ermeniler, şehrin güneybatısındaki Ermeni Mahallesi'nde ikamet ederler. Mahallenin sınırları, doğuda Habad Caddesi, kuzeyde Davud Caddesi, güneybatıda Sion Kapısı ve Yafa Kapısı arasında kalan surlar bulunmaktadır. Bu iki kapı arasında bir Osmanlı askeri kışlası bulunmaktadır. Kışla ile Ermeni Ortodoks Patrikhanesi karşı karşıyadır. Hristiyan Mahallesi'nin sınırları ise kuzeyde Salahiyye Hangahı, St. Francis Caddesi ve Yeni kapı, doğuda Via Dolorasa ve birbirine paralel üç cadde, güneyde Davud caddesi ve Ömer İbn Hattab meydanı, batıda Yafa Kapısı ile Fransisken Manastırı arasında kalan şehir surları bulunmaktadır. Hristiyan Mahallesi'ndeki dini yapılar ve bunların buldukları yerler ise şunlardır: Rum Ortodoks Patrikhane Caddesi'nde Büyük Rum Manastırı(Deyrü'r-Rum), Büyük Rum Manastırı'nın batı tarafında Rum Okulu, Rum Ortodoks Patrikhane Caddesi'nde Rum Okulu karşısında Mar Nikola Manastırı, Büyük Rum Manastırı'nın güney tarafında Mellany Manastırı(Deyrü'l-Banat), Kamame Kilisesi'nin güneybatı köşesinde İbrahim Manastırı, St. Francis Caddesi'nde Fransisken Manastırı, Latin Patrikhane Caddesi'nde Latin Patrikhanesi, Rum Katolik Patrikhane Caddesi'nde Rum Hastanesi, es-Seyyid'in köşesinde St. Authimiyus Manastırı(Deyr-i Mar Eftimos) ve es-Seyyid Caddesi'nde Lady Manastırı²⁵⁴.

²⁵³ Dror Ze'evi, *age.*, s. 26.

²⁵⁴ Adar Arnon, *agm.*, s. 21-23.

Resim 11: 1883-1915'te Kudüs Sur İçindeki Mahalleler ve Şehir Kapıları²⁵⁵

²⁵⁵ Adar Arnon, *agm.*, s. 19.

XIX. yüzyılın ilk yarısında Kudüs'teki Hristiyan nüfusu, şehre gelen seyyahların verdiği bilgilere dayanmaktadır. Bu bağlamda incelediğimiz ilk seyyah Ulrich Jasper Seetzen'dir. Seetzen, yüzyılın başlangıcında(1806) Kudüs'teki Hristiyan cemaatlerin demografik yapısı hakkında bilgiler veren Alman bir seyyahdır. Seetzen'e göre, Hristiyan cemaatlerin demografik dağılımları şöyledir: 1.400'ü Rum, 800'ü Katolik, 500'ü Ermeni, 50'si Kıpti, 13'i Habeş ve 11'i Süryani olmak üzere şehirde toplan Hristiyan nüfus 2.774'tur. 2.774 Hristiyan nüfusa karşılık ayrıca şehirde 4.000 Müslüman ve 2.000 Yahudi bulunmaktadır²⁵⁶.

Çalışmamıza dâhil ettiğimiz ikinci seyyah, Titus Tobler'dir. Ben-Arieh, Titus Tobler'in Kudüs'e ilk ziyaretinin 1835 yılında meydana geldiğini ve bu tarihten sonra seyyahın 1846 yılına ait nüfus verilerinin de dâhil olduğu kapsamlı bir Kudüs monografisinin yayınlandığını belirtmektedir²⁵⁷. Tobler, 1160-1851 tarihleri arasında Kudüs'ün nüfusu hakkında rakamlar verir. Ancak rakamlar birbirleriyle tutarsız olup, bazı yıllarda ayrıntıya girilmeden sadece toplam bir rakam verilirken, bazı yıllarda ise nüfusun toplam kısmı boş bırakılmıştır. Tablo 2'de görüldüğü üzere seyyah bazı yıllarda iki ayrı rakam vermiş ve bazı yıllarda verdiği toplam rakamda bir yanlışlık bulunmaktadır. 1821 yılı için toplam yekûnu 5.000 belirtmesine rağmen, Rum, Ermeni ve Latin nüfusu olarak 2.150 rakamını vermiştir. Yine 1844 yılında verdiği rakamların toplamı 3.455 iken, seyyah 3.390 rakamını vermiştir.

²⁵⁶ Ulrich Jasper Seetzen, *Ulrich Jasper Seetzen's Reisen Durch-Syrien, Palästina, Phönicien, die Transjordan-Länder, Arabia Petraea und Unter-Aegypten*, Berlin 1854, s. 18.

²⁵⁷ Yehoshua Ben-Arieh, "The Population of the Large Towns in Palestine During the First Years of The Nineteenth Century, According to Western Sources", *Studies on Palestine During the Ottoman Period*, Edr. M. Ma'oz, Jerusalem 1975, s. 51.

Tablo 2: Titus Tobler'e Göre 1817-1851 Yılları Arasında Kudüs'te Hristiyan Nüfusu²⁵⁸

Tarih	Rum	Latin	Ermeni	Kıpti	Habeş	Süryani	Protestan	Toplam
1817	2000	800	400	50	-	-	-	-
1816-18	-	-	-	-	-	-	-	5000
1818	6500	450	1500	-	-	-	-	8450
1821	1100	800	200	50	-	-	-	5000
	2000	1000	500	-	-	-	-	-
1823	-	-	-	-	-	-	-	5000
1824	-	-	-	-	-	-	-	4000
1828	3000	1000	4000	-	-	-	-	8000
1831	2000	1000	500	60	-	-	-	3560
1837	-	-	-	-	-	-	-	3500
	2000	800	1000	80	-	-	-	3880
1838	1840	1040	620	-	-	-	-	3500
	-	-	-	-	-	-	-	10000
1842	-	-	-	-	-	-	-	3390
	-	-	-	-	-	-	-	5000
1844	-	600	200	-	-	-	-	920
	2000	900	350	100	20	20	65	3390
1845	-	-	-	-	-	-	-	3500
1846	2000	950	400	100	38	20	50	3558
1847	1000	450	-	-	-	-	-	-
1848	-	-	-	-	-	-	-	10000
1851	-	-	-	-	-	-	-	7488

Üçüncü önemli seyyah Edward Robinson'dur. Robinson, 1838'den sonra Kudüs'ü ziyaret etmiş²⁵⁹ olup, Seetzen ve Tobler gibi ayrıntılı bilgi vermemiştir. Robinson'a göre şehirde 460 Rum, 260 Latin ve 130 Ermeni olmak üzere toplam 850 erkek bulunmakla birlikte şehirde Hristiyan nüfusu yaklaşık 3.500'dür²⁶⁰. Tobler 1838 yılı için iki ayrı rakam vermektedir. Robinson'un 1838 yılı sonrası için verdiği rakam, Tobler'in 1838 yılının toplamı için verdiği rakamlarından biriyle aynıdır.

XIX. yüzyılın ortalarında şehrin nüfusunu konsoloslardan öğrenen belirten seyyahlar da bulunmaktadır. Bunlardan biri bilgileri Prusya Konsolosu Schultz'den alan Liebetrut'tur. Liebetrut göre, 1851'de Kudüs'teki tahmini Hristiyan cemaatlerin nüfusu şöyledir: 2.000 Ortodoks, 900 Katolik, 350 Ermeni, 100 Kıpti, 20 Süryani, 20 Habeş ve 100 Protestan olmak üzere toplam 3.490'dır. Ayrıca Liebetrut, 3.490

²⁵⁸ Titus Tobler, *Denkblätter Aus Jerusalem*, Scheitlin und Zollikofer 1853, s. 360-361.

²⁵⁹ Yehoshua Ben-Arieh, *agm.*, s. 51.

²⁶⁰ Edward Robinson and E. Smith, *Biblical Researches in Palestine, Mount Sinai and Arabia Petraea (A Journal of Travels in the Year 1838)*, II., Boston 1841, s. 85.

Hristiyan nüfusa karşılık şehirde 7.000 Yahudi ve 5.000 Müslüman olduğunu belirtmektedir²⁶¹.

İncelediğimiz bu seyyahların dışında XIX. yüzyılda Kudüs'ün tahmini nüfusu hakkında Ben-Arieh'in seyyahlardan ve araştırmacılardan derleyerek hazırlanmış olduğu tablolar bulunmaktadır. Birçok araştırmacılar tarafından değerlendirilen bu tablolar XIX. yüzyılda şehrin nüfusu hakkında derli toplu rakamlar vermesi açısından dikkat çekicidir. Daha önce belirtildiği üzere seyyahların verdiği nüfus verileri bazen dini grupların siyasal iddialarına arka çıkmak amacıyla çarpıtılmış veya değiştirilmiş olabilmektedir. Tablo 3'den anlaşılacağı üzere özellikle Yahudi nüfusu için verilen rakamların aniden yükselmesi ve Müslüman nüfusunun giderek Hristiyan nüfusu ile eşitlenmesi incelenmeye değer bir konudur. Ancak çalışmamızın sınırları açısından burada şehirdeki Müslüman ve Yahudi nüfusu üzerinde durmayıp, Hristiyan nüfusu üzerinde duracağız.

Tablo 3: Ben-Arieh'e Göre XIX. Yüzyılda Kudüs'ün Tahmini Nüfusu²⁶²

Yıl	Müslüman	Hristiyan	Yahudi	Toplam
1800	4000	2750	2000	8750
1835	4500	3250	3000	10750
1840	4650	3350	5000	11000
1850	5350	3650	6000	15000
1860	6000	4000	8000	18000
1870	6500	4500	11000	22000
1880	8000	6000	17000	31000
1890	9000	8000	25000	42000
1900	10000	10000	35000	55000

²⁶¹ Friedrich Liebetrut, *Reise Nach Dem Morgenlande, Insorderheit Nach Jerusalem Und Dem Heiligen Lande*, II., Hamburg 1854, s. 25; Yehoshua Ben-Arieh, *agm.*, s. 52.

²⁶² Yehoshua Ben-Arieh, "The Growth of Jerusalem in the Nineteenth Century", *Annals of the Association of American Geographers*, LXV/2, July 1975, s. 262.

Tablo 4: Ben-Arieh'e Göre XIX. Yüzyılda Hristiyan Nüfusunun Cemaatlere Dağılımı²⁶³

Yıl	Rum Ortodoks	Rum Katolik	Romalı Katolik	Ermeni	Ermeni Katolik	Kıpti	Habeş	Süryani	Protestan	Toplam
1800	1400	-	800	500	-	30	10	10	-	2750
1835	1650	-	900	530	-	100	30	20	Birkaç kişi	3250
1850	1850	50	1000	550	-	100	30	20	50	3650
1860	2000	50	1100	580	10	100	50	10	100	4000
1870	2200	50	1200	640	20	100	75	15	200	4500
1880	3000	90	1600	700	20	100	75	15	400	6000
1890	4000	150	2150	770	30	100	75	25	700	8000
1900	5000	200	2700	800	30	120	100	50	1000	10000

Seyyahların verdiği rakamlarla Ben-Arieh'in hazırlamış olduğu Tablo 3 birbiriyle örtüşmektedir. Ben-Arieh, 1800'de şehirde 2.750 Hristiyan nüfusu verirken 1806'da Seetzen 2.778 rakamını vermektedir. Ben-Arieh, 1835'te 3.250 Hristiyan nüfusu belirtirken, 1838'de Robinson 3.500 rakamını vermektedir. Son olarak Ben-Arieh, 1850 yılında şehirde Hristiyan nüfusunu 3.650 olarak vermesine karşılık aynı yılda Liebetrut 3.490 rakamını vermektedir. Burada rakamlar ve tarihler birbirleriyle bire bir aynı olmasa da rakamlar tahmini nüfusa dayandığından rakamların birbirleriyle paralel olduğu açıkça görülebilmektedir.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Kudüs'teki Hristiyan nüfusu hakkında daha doğruluk payı yüksek, düzenli ve resmi bilgileri bulunmaktadır. 1870/1 yılına ait Kudüs'teki Hristiyan nüfusunu sancağın Suriye vilayetine bağlı olduğu dönemde hane bazında tespit edilebilir.

Tablo 5: 1870/1 Yılında Kudüs'ün Merkezindeki Hristiyan Cemaatlerin Hane Sayıları²⁶⁴

Rum	Latin	Ermeni	Katolik	Protestan	Kıpti	Süryani	Toplam
299	179	175	18	16	44	7	738

Bu salnamedeki nüfus sayımı yukarıda da belirtildiği üzere hane sistemine dayanmaktadır. Gayrimüslimler sadece kazanın merkezi için ayrı ayrı cemaatlere bölünmüş ve her cemaatin kaç hanesi olduğu belirtilmiştir. Burada iki sorun karşımıza çıkmaktadır. Birincisi Kutsal Yerlerde Habeş cemaatinin varlığı ve hakları kabul edilmekle birlikte, kayıtlarda rastlanılmamasıdır. XIX. yüzyılda Habeş cemaatinin kayıtlarda geçmemesi, Habeşlilerin vergi ödemeyen bir sınıftan mı

²⁶³ Yehoshua Ben-Arieh, "Patterns of Christian Activity Nineteenth-Century Jerusalem", *Journal of Historical Geography*, II/1, 1976, s. 51.

²⁶⁴ Suriye Vilayet Salnamesi, Def'a:3, 1288, s. 149.

olduğu, yoksa kayıtlarda bunların fazla etnik ve dini farklılıklarına girilmeden diğer cemaatlere dâhil edilerek mi kaydedildiğini bilemiyoruz²⁶⁵.

İkinci sorun ise hane sayılarından yola çıkarak, toplam nüfusu tahmini olarak bulmaktır. Esasen bir yerin nüfusunu tespit etmek için hane sayıları belli kat sayılarla çarpılabilir. Ömer Lütfi Barkan'ın hane karşılığı olarak tespit ettiği 5 katsayısı bugün birçok araştırmacının kabul etmesine rağmen bu katsayıyı az bulan ve 5 katsayısı yerine 7 katsayısını kullananlar da vardır²⁶⁶. Ben-Arieh, XIX. yüzyılda kentleşen bir Filistin için 4 veya 5 katsayısının düşük bir tahmin olduğunu belirtmektedir. Alexander Schölch ise 6 kat sayısını uygun görerek çalışmasında bu kat sayıyı kullanmıştır²⁶⁷. Bu durumda 5, 6 ve 7 katsayısını kullanarak, 1870/1 yılında Kudüs'teki Hristiyan cemaatlerin tahmini nüfusunu hesaplayıp, ortaya çıkan rakamları Tablo 4'nun verileriyle kıyaslayabiliriz.

Tablo 6: 5, 6 ve 7 Katsayılarına göre 1870/1 Yılında Kudüs'teki Hristiyan Cemaatlerin Nüfusu

	Rum	Latin	Ermeni	Katolik	Protestan	Kıpti	Süryani	Toplam
5 Katsayısı	1495	895	875	90	80	220	35	3690
6 Katsayısı	1794	1074	1050	108	96	264	42	4428
7 Katsayısı	2093	1253	1225	126	112	308	49	5166

Bu hesaplama neticesinde Tablo 4'deki 1870 yılına ait nüfus ile Tablo 6'deki 6 katsayısı kullanılarak bulunan rakam arasında çok ciddi bir fark bulunmamakla birlikte bulunan bu rakamlar bir tahminden öteye geçmemektedir. Ancak Sancağın 1881'den sonraki nüfusu için daha kesin rakamlara ulaşılabilir.

²⁶⁵ 1553/4 tarihli Kudüs tahrir defterinde 30 Habeş, 1562/3 tarihli tahrir defterinde de 20 Habeş nüfusu kayıtlıdır. Aradan iki asır geçmesine rağmen XIX. yüzyılın ilk yarısında seyyahların Habeş cemaati için verdiği rakamlar tahrir defterindeki bu rakamlarla orantılı olup, aralarında çok fazla fark yoktur. Tahrir defterlerindeki rakamlar için bk. Emine Erdoğan, *XVI. yüzyılda Kudüs Merkez ve Nahiyesinde Nüfus ve Etnik Yapı*, Ankara 1998, s. 70, 93.

²⁶⁶ Nejat Göyünç, "Hane Deyimi Hakkında", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. 32, İstanbul 1977, s. 332.

²⁶⁷ Alexander Schölch, "The Demographic Development of Palestine, 1850-1882", *International Journal of Middle East Studies*, XVII/IV, December 1985, s. 485.

Tablo 7: 1881/2-1897 Yılları Arasında Kudüs'teki Hristiyan Cemaatlerin Nüfusu

Cemaatler	1881/2 ²⁶⁸	1884/5 ²⁶⁹	1885/6 ²⁷⁰	1893/4 ²⁷¹	1894 ²⁷²	1895 ²⁷³	1897 ²⁷⁴
Rum	12022	11252	12022	19070	16706	17769	19070
Ermeni	847	622	1147	825	939	788	825
Katolik	51	30	51	469	422	424	469
Protestan	544	439	534	785	654	685	385
Latin	6052	5908	6052	8355	6849	7739	8355
Kıpti	-	-	84	-	-	-	-
Toplam	19516	18251	19890	29504	25567	27405	29104

Tablo 7'yi incelediğimizde 1881/2-1897 yılları arasında Kudüs'teki Hristiyan cemaatlerin nüfuslarıyla ilgili daha önceki yılların nüfuslarına oranla daha net rakamlara ulaşıldığı görülebilmektedir. Ancak Kutsal Yerlerde varlıkları inkâr edilmeyen Süryani, Kıpti ve Habeş cemaatlerine ait rakamların, 1885/6 yılındaki Kıpti nüfusu hariç tutulursa, hiç olmaması şüphesiz önemli bir eksikliktir. Bunun yanında 1881/2-1897 yılları arasında elde ettiğimiz rakamlar neticesinde Kudüs'teki Hristiyan cemaatlerin toplamı 16.9237'dir. Bu rakamın dairesel bir grafikteki yüzdelik dağılımı ise aynen aşağıdaki gibidir.

²⁶⁸ Işıl Işık Bostancı, *XIX. yüzyılda Filistin(İdari ve Sosyo-Ekonomik Vaziyet)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi Elazığ 2006, s. 139.

²⁶⁹ Justin McCarthy, *The Population of Palestine: Population History and Statistic*, Columbia University Press 1990, s. 50.

²⁷⁰ Amad A. Dhier, *19. Yüzyılın İkinci Yarısında ve 20. Yüzyılın Başlarında Filistin'de Demografik Yapı ve Nüfus Hareketleri*, Marmara Üniversitesi Ortadoğu ve İslam Enstitüsü Siyasi Tarih ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1999, s. 67.

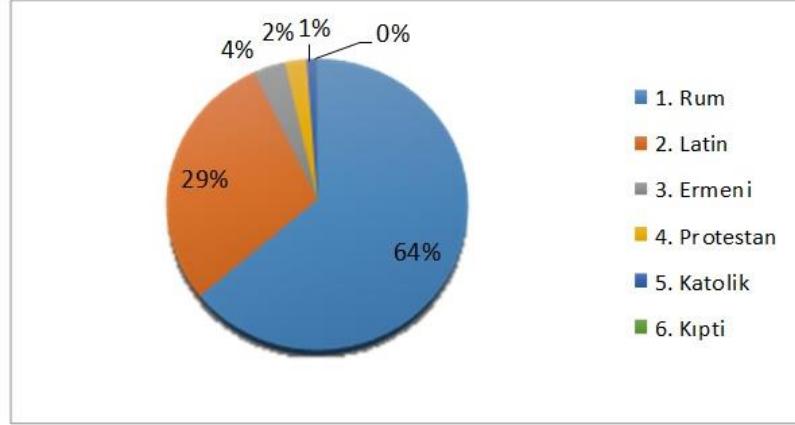
²⁷¹ Justin McCarthy, *age.*, s. 51. 1893 tarihli bir arşiv vesikasında Kudüs, Yafa ve Beytüllahm'da erkek-kadın toplam 766 yerli, 191 rahip ve memur olmak üzere yabancılarla birlikte sancakta toplam 967 Ermeni nüfus olduğu belirtilmektedir. Ayrıca vesikada Gazze ve Halilürrahman kazalarında Ermeni olmadığı belirtilmektedir. Bk. Y. PRK. DH, 6/56.

²⁷² Kemal H. Karpat, *Ottoman Population 1830-1914-Demographic and Social Characteristics*, University Wisconsin Press 1985, s. 152-153.

²⁷³ Kemal H. Karpat, *age.*, s. 156-157.

²⁷⁴ *Age.*, s. 160-161.

Tablo 8: 1881/2-1897 Yılları Arasında Kudüs'teki Hristiyan Cemaatlerin Nüfusunun Yüzdelerle Dağılımı

Ayrıca Tablo 7'deki verilerden şehrin 1881/2'den 1897'ye kadarki nüfusunda düzenli bir yükselişin ya da bir düşüşün de olmadığı açıkça görülmektedir. Şehir nüfusunun düzenli olarak yükselişe geçememesi ya da düşüşe geçememesi bir anlamda şehirdeki misyonerlik faaliyetleriyle veya Avrupalı devletler tarafından himaye edilen yabancı uyruklu nüfus ile açıklanabilir.

Schölch'e göre, Kırım Savaşı'ndan sonra Filistin'e yerleşen Avrupalı tüccar, konsolos görevlileri, misyonerler ve manastırlarda ikamet edenlerin sayısı hakkında güvenilir rakamlar bulunmamakla birlikte, bazı rakamlar verilebilir. Bunlardan ilki La Tere Sainte'nin 1850'li yılın ortalarıyla 1870'li yıllar arasında önce 40.000 sonra 30.000 kişi olduklarına dair verdiği rakamlardır. Avusturya kaynaklarına göre, 1856'da yaklaşık 1.800 himaye edilen ve Avusturyalı kişi bulunmaktadır. 1877 yılında ise ağırlıklı Yahudiler olmak üzere Kudüs'te, el-Halil'de ve Yafa'da 1.416 Avusturya-Macaristanlı kişi bulunmaktadır. Aynı yılda Neumann, sadece Kudüs'te 5.000 yabancı ve himaye edilen kişi olduğunu belirtmektedir. Alman konsolosu, bölgede Almanya tarafından himaye edilenlerin sayısı hakkında 1868 yılı sonunda 231, 1873 yılı sonunda 1.362, 1874 yılı sonunda 1.554 ve son olarak 1877 yılı sonunda 1.495 rakamını vermektedir. 1882 yılında Kudüs ve Yafa konsolosluklarında bulunan Almanların sayısı 587 iken, fiiliyatta 375 olduğu belirtilmektedir²⁷⁵.

²⁷⁵ Alexander Schölch, *Palestine in Transformation 1856-1882 (Studies in Social, Economic and Political Development)*, Çev. William C. Young-Michael C. Gerrity, Washington 1993, s. 120-121.

Avrupalı devletler tarafından himaye edilen vatandaşlar kapitülasyonlar sayesinde kendi ülkesi tabiiyetinde olup, Kudüs nüfusuna dâhil edilmemektedir. Oysaki Osmanlı tebaasından sayılması gerekirken kapitülasyonların sağladığı olanakları kötüye kullanıp, yabancı devletlerin tabiiyetinde bulunmaktaydılar. Bu da tabiatıyla nüfus sayımlarının düşüşünde ya da yükselişinde etkili olabilmektedir.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Kudüs'te Katolikler ve Protestanlar önemli misyonerlik faaliyetlerinde bulunmuş ve şehirde birçok okul açmışlardır. Eylül 1891 yılında şehirde faaliyet gösteren Fransız, İngiliz, Alman, Rus, İtalyan, Yahudi ve Amerikan okullarında kadın-erkek toplam 760 misyoner öğretmen görev yapmakta olup, kız-erkek toplam 11.894 öğrenci okumaktaydı(Bk. Tablo 1)²⁷⁶. Ayrıca daha önce de belirtildiği üzere 1893 yılında şehirde faaliyet gösteren 74 yabancı okul vardır²⁷⁷. Yine Karpas, 1899 yılında Kudüs'te kadın-erkek toplam 5.457 yabancı vatandaş olduğunu belirtmektedir²⁷⁸. Rakamlardan anlaşılacağı üzere şehirde hiç de küçümsenmeyecek kadar misyoner faaliyette bulunmaktadır.

2.2.2. Cemaatlerin Kutsal Yerlerde Demografik Dağılımları

Kudüs'te Hristiyan cemaatlerin demografik dağılımları yanında Kutsal Yerlerde dağılımlarına ilişkin bilgiler de bulunmaktadır. Kutsal Yerlerde bulunan rahipler, tasarruflarındaki yerlerin korunmasını, temizliğini ve yönetimini üstlenirler. Bundan dolayı rahipler tasarruflarındaki yerleri asla bırakmazlar ve kilise içinde ya da mabetlerinin yakınında ikamet ederler. Bunun en güzel örneği Kamame Kilisesi'nde yaşanmaktadır. Kamame Kilisesi'nde tasarruf hakkı olan cemaatler kilise içinde ikamet ederler ve kendi yerlerine başka rahipler gelmeden yerlerini terk etmezler. Nitekim Taylor, Kamame Kilisesi'nde Fransisken Şapeli'ni korumakla görevli rahiplerin, yerlerine başka rahipler gelmeden yerlerini asla terk etmediklerini söylemektedir. Ayrıca Kamame Kilisesi içinde ikamet edip, yerlerini terk etmeyen bu rahiplerin yemekleri de dışarıdaki manastırlardan gelir. Kilisenin kapıları dini törenler ve ayinler dışında kapalı tutulduğu²⁷⁹ için kiliseye getirilen yemekler

²⁷⁶ BOA, Y.PRK.MF, 2/23.

²⁷⁷ Azmi Khouli, *agt.*, s. 79.

²⁷⁸ Kemal H. Karpas, *age.*, s. 161.

²⁷⁹ Kamame Kilisesi'nin kapıları cemaatler arasındaki çekişmelerden dolayı dini törenler ve ayinler dışında genelde kapalı tutulur. 1839-1840 kışında Kudüs'te bulunan Henry Layard, Kamame Kilisesi'nde yaşanan cemaatler arasındaki mücadeleden birkaç kişinin hayatını kaybettiğini ve bundan dolayı Mısır yönetiminin kilise kapısını kapalı tuttuğunu belirtir. Ancak ziyaret etmek isteyen zengin

kilisenin büyük kapısındaki küçük pencereden verilir. Örneğin Fransisken rahiplerinin yemekleri günlük olarak St. Savior Manastırı'ndan gelir²⁸⁰.

Kutsal Yerlerde kilise hiyerarşisi olarak patrik, piskopos ve rahipler bulunmaktadır. Patrik olarak Rum ve Ermeni patriği, başpiskopos olarak Süryani ve Kıptilerin matranı, başrahip olarak da Latin ve Habeş rahipler bulunmaktadır. Bunların sayıları çok fazla değildir. Mesela Sultan II. Süleyman devrine ait ve 1688 tarihli bir vesikada Kutsal Yerlerde Rumların 36 kişi oldukları, bunlardan sadece üç kişinin Kamame Kilisesi'nde mütemekkin oldukları ve rahiplerin üç senede bir Avrupa'daki rahiplerle yer değiştirdikleri belirtilmektedir²⁸¹.

1814'te Kudüs'ü ziyaret eden Light, her önemli cemaatten 3 kişi olmak üzere 12 rahibin Kamame Kilisesi'nde yaşadığını belirtmektedir. Ben-Arieh, Kudüs'te Mısır yönetimi öncesinde Kamame Kilisesi'nde rahiplerin yaşadığını ve bunların sayısının az olduğunu söylemektedir. Monro ise, Mısır yönetimi esnasında kiliseyi yöneten 12 Katolik rahibi, 12 Ermeni rahibi, 15 Rum rahibi ve 2 Kıpti rahibi olmak üzere kilisede 41 rahibin olduğunu belirtmektedir²⁸².

Habeş rahipleri, Deyrüs-Sultan'ı korumak, bakımını yapmak için mabetlerinin yanındaki barakalarda ikamet ederler. Burada ikamet eden Habeşlilerin sayısı hakkında Kane, 1840'ların sonlarında 25 kişi olduklarını belirtmektedir²⁸³. Kanaatimizce Light'in, Curzon'un ve Monro'nun Kamame Kilisesi içinde ikamet eden rahipler arasında Habeş rahiplerini zikretmemeleri bunların kilise içinde değil de kilisenin iliştiğindeki barakalarda ikamet etmelerinden kaynaklanmaktadır.

1851'de Pardieu, Kamame Kilisesi'nde her zaman 3 ayda bir değişen 6 Katolik rahibi yaşadığını belirtmektedir. 1855'te Taylor ise kilisede Fransisken Şapeli'ni sürekli koruyan 13 rahibin olduğunu belirtmektedir²⁸⁴.

seyyahların belli bir oranda bahşiş (backshish) vererek, kiliseye girebildiklerini belirtir. Bk. Sir A. Henry Layard, *Autobiography and Letters from His Childhood Until His Appointment As H.M. Ambassador at Madrid*, I., Edr. William N. Bruce, London 1903, s. 275, 277-278.

²⁸⁰ Yehoshua Ben-Arieh, *Jerusalem in the 19th Century the Old City*, Jerusalem 1984, s. 205-207.

²⁸¹ BOA, A.DVNS. KLS. d, No: 10, s. 35.

²⁸² Yehoshua Ben-Arieh, *age.*, s. 205.

²⁸³ Eillen M. Kane, *Pilgrims, Holy Places, and the Multi-Confessional Empire: Russian Policy Toward the Ottoman Empire under Tsar Nicholas I, 1825-1855*, Princeton University, Ph.D., November 2005, s. 100.

²⁸⁴ Yehoshua Ben-Arieh, *age.*, s. 205-207.

Fransiskan rahipleri çoğu İtalya ve İspanya'dan olmak üzere²⁸⁵ muhtelif Avrupa ülkelerinden gelen rahiplerdir²⁸⁶. XIX. yüzyılda bu rahiplerin şehirdeki sayıları hakkında bilgi sahibi olmamamıza rağmen Mazza'ya göre, bunları sayıları 1915'te 145'tir. Bu rakamın 72'sini İtalyan, 17'sini Osmanlı tebaasından, 4'ünü Portekizli, 31'ini İspanyol, 13'ünü Alman, 3'ünü Amerikan ve 5'ini de Danimarkalı rahipler oluşturur²⁸⁷.

2.3. Kutsal Yerlerin Cemaatler Arasında Mekânsal Dağılımları

Kutsal Yerlerin gerek içinde gerek dışındaki bütün yerler Hristiyan cemaatleri arasında paylaştırılmıştır. Bilindiği gibi tarih boyunca kutsal mekânların paylaşılma zorunda olduğu yerlerde çatışmalar eksik olmamıştır. Bu çatışmalarda siyasi konular bir tarafa bırakıldığında, paylaşılamayan şeyin mekânlar değil bu mekânlara yapılan hizmetin kazandıracağı sevap olduğu ortaya çıkacaktır. Osmanlı Devleti, Hristiyan cemaatlerinin kendi aralarındaki çatışmaları önlemek, şehirde huzur ve asayiş sağlamak için Kutsal Yerlerde en ufak bir şeyi bile cemaatler arasında paylaşmıştır. Mesela Kamame Kilisesi'nin ön avlusundaki birkaç basamaklı merdiven bile cemaatler arasında paylaştırılmıştır. Ancak burada belirtmek gerekir ki, cemaatlerin Kutsal Yerlerde tasarruflarına bırakılan yerleri gösteren fermanlarda, ayrıntılı bir paylaşımından yani tasarruflarına bırakılan bir yerin nihai sınırından bahsetmemektedir. Fermanlarda çok genel ibareler kullanılmıştır. İleriki bölümlerde ayrıntılarıyla üzerinde duracağımız üzere sadece fermanlara dayalı olarak cemaatler arasında yapılacak bir mekânsal dağılımın eksik ve karışık olduğu, Rumlara verilen bir kısım yerlerin Ermenilere de verildiği görülecektir. Örneğin Kamame Kilisesi'ndeki kabr-i İsa fermanlarda hem Rumlara²⁸⁸ hem de Ermenilere verilmiştir²⁸⁹. Yine bir fermanla kabr-i İsa üzerindeki büyük kubbenin Rumlara verildiği belirtilirken²⁹⁰, başka bir fermanla da kabr-i İsa'nın düzenlenmesi ve örtünmesi, kabrin üzerindeki büyük ve küçük iki kurşunlu kubbenin Latinlere

²⁸⁵ Charles A. Frazee, *Catholics and Sultans-The Church and the Ottoman Empire*, Cambridge University Press 1983 s. 60.

²⁸⁶ Roberto Mazza, *age.*, s. 52.

²⁸⁷ Roberto Mazza, "Churches at War: The Impact of the First World War on the Christian Institutions of Jerusalem, 1914–20", *Middle Eastern Studies*, XLV/2, March 2009, s. 217.

²⁸⁸ BOA, A.DVNS.KLS.d, No: 10, s. 7, 8.

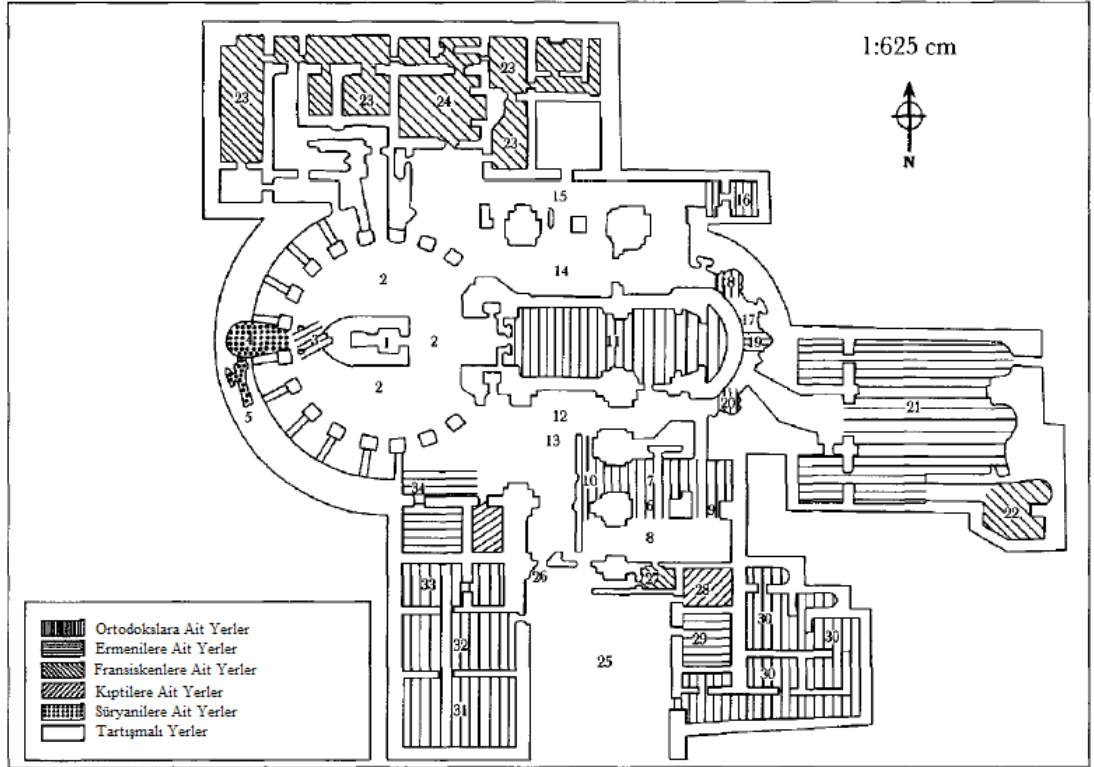
²⁸⁹ Karakoç Sarkis, *Külliyât-ı Kavânîn*, Belge No: 2599; BOA, A.DVNS.GMC.d., No:9, s. 60.

²⁹⁰ BOA, A.DVNS.KLS.d, No: 10, s. 7, 8.

verildiği belirtilmektedir²⁹¹. Bundan dolayı cemaatler arasındaki mekânsal dağılımı açıklarken fermanların yanında, kiliselerin planlarından ve yapmış olduğumuz alan araştırması sırasında öğrendiğimiz bilgilerden istifade edeceğiz.

Kutsal Yerler içinde Kamame Kilisesi en büyük ve cemaatler arasında ayrıntılarıyla paylaşılan bir mabettir. Kilisede Rumların tasarrufuna bırakılan önemli yerler bulunmaktadır. Bu yerler Resim 12’de görüldüğü üzere 7 nolu İsa’nın haça getirildiği yer, 10 nolu Âdem Şapeli, 6 nolu Golgotha, 11 nolu Katolikon, 8 nolu St. Longinus Şapeli, 16 nolu İsa’nın hapsedildiği yer, 20 nolu İstihza Şapeli ve 30 nolu İbrahim Manastırı’dır²⁹². Bunların dışında kilise kapısının karşısında ve kible tarafındaki iki şamdan ve kandilleri, gülgüle üzerinde dört kemerlerin aşağısı ve yukarısı ve Sitt-i Meryem üzerindeki yedi kıta kemerlerin tasarrufu Rumlara bırakılmıştır²⁹³.

Resim 12: Kamame Kilisesi’nde Cemaatler Arasındaki Paylaşım²⁹⁴

²⁹¹ BOA, A.DVNS.KLS.d, No:9, s. 175.

²⁹² Oded Peri, *age.*, s. 34.

²⁹³ BOA, A.DVNS.KLS.d, No: 10, s. 7, 8.

²⁹⁴ Oded Peri, *age.*, s. 34.

Rumlardan sonra Ermeniler, Kamame Kilisesi'nde önemli yerlere sahiptirler. Bu yerler Resim 12'deki 19 nolu Elbise çıkarma Şapeli(Chapel of Parting of Raiment), 21 nolu Helena Şapeli, 29 nolu St. John Şapeli ve 34 nolu Üç Meryem Şapeli'dir²⁹⁵. Bu yerlerin yanında Kamame kapısında iki şamdan ve kandiller, yaktıkları mum ve buhurlar, kapı içinin alt ve üstündeki iki pencere de Ermenilerin tasarrufuna bırakılmıştır²⁹⁶.

Ermenilerden sonra Kamame Kilisesi'nde Latinler söz sahibidirler. Bunların tasarrufuna bırakılan yerler kilisenin kuzey tarafındaki Resim 12'de 22 nolu Yaratılış Şapeli, 23 nolu manastırın etrafındaki yerler, 24 nolu Hayalet Şapeli ve 27 nolu St. Mark Şapeli'dir²⁹⁷. Ayrıca kilisenin kapısı önünden Rum kilisesine varınca demir parmaklık meyandaki küçük sekinin vukuunda büyük kemerdeki kandiller, Sitt-i Meryem denilen yedi kıta kemerin zir ve balası Latinlerin tasarrufuna bırakılarak, Golgotha'da *çabût* yeri tabir edilen yerde Kudâs etmek ve şamdan ile kandiller asmak, Hacerü'l-Muğtesil'de ayin eylemek haklarına sahiptirler²⁹⁸.

Latinlerin tasarruflarındaki yerlerin bitişiğinde Salahaddin vakfına ait bir hangah bulunmaktadır²⁹⁹. 1870 yılında Fransisken rahipleri Avusturya elçisinin iltimasıyla kilisedeki yerlerini genişletmek için Salahaddin vakfına ait birkaç yeri istediler. Bunun karşılığında da 60 bin kuruş vereceklerini söylemişlerdir. Ayrıca manastıra dâhil edilmek istenen yerlerin ahır, mağara ve oda olduğunu ve hangahın üzeri açık olan bölümüne bir duvar çekilmek suretiyle manastıra dâhil edileceğini belirtmişlerdir³⁰⁰. Bölge yöneticilerinin, Avusturya konsolosu ile birlikte yaptıkları keşifte istenilen yerlerin bir tarafta küçük bir oda ile bir merdiven, diğer taraftan bir kemer ve iki küçük oda, ara yerde ise yedi arşın kadar uzunluğunda ve otuz arşın

²⁹⁵ Oded Peri, *age.*, s. 35.

²⁹⁶ Karakoç Sarkis, *Külliyât-ı Kavânîn*, Belge No: 2599; BOA, A.DVNS.GMC.d., No:9, s. 60.

²⁹⁷ *Age.*, s. 36.

²⁹⁸ BOA, A.DVNS.KLS.d, No:9, s. 175.

²⁹⁹ Kudüs'te Salahaddin Eyyubi'nin kurduğu vakıflardan birisi olan bu hangah hemen Kamame Kilisesi'nin arkasındadır. Hangahın içindeki mescidin penceresinden Kamame Kilisesi ve kilise ile hangah arasında kalan boşluk görülebilmektedir. Arşiv vesikalarında bu yerin tarifi şöyle yapılmaktadır: “*Salahaddin Yusuf bin Eyyub vakfından Kuds-ı Şerif sancağında Nasara(Hristiyan) Mahallesinde Kamâme cânibinde olub ya da Salahaddin Eyyubi hazretleri vakfından Kuds-ı Şerif'te Kamâme Kilisesi civarında kâin medresenin*”. Bir arşiv vesikasında da vakfin 1189/90(H. 585) tarihinde kurulduğu belirtilmektedir. Ayrıca bu hangah aynı zamanda bir medrese olarak da kullanılmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bk. VGMA, EV.MKT, 2460/75; VGMA, EV.MKT, 2504/98; VGMA, EV.MKT, 2431/83; VGMA, EV.MKT, 1881/25.

³⁰⁰ BOA, İ.HR, 242/14384.

kadar genişliğinde bir yer olduğu tespit edilmiştir.³⁰¹ Nihayetinde Osmanlı Devleti, Fransisken rahiplerinin isteklerini geri çevirmeyerek, verilecek yerlerin hiçbirisine bina yapılmamasına ve hangah mütevellilerine verilmek istenen 60 bin kuruşun 90 bin kuruşa çıkarılmasına karar vermiştir³⁰². Böylece Latinler, Kamame Kilisesi'ndeki yerlerini daha da genişletmişlerdir.

Latinlerden sonra Kamame Kilisesi'nde Süryaniler önemli yerlere sahiptirler. Bu yerler kabri-i İsa'nın arkasında olup, kilisenin batı kanadındadır. Süryanilerin tasarrufuna bırakan bu iki şapel St. Nicodemus ve *Aramatyalı Yusuf*'a (Fransızca: Joseph d'Arimatee, İngilizce: Joseph of Arimathea) ithaf olunmuş şapellerdir (Bk. Resim 12, 4 ve 5 nolu yer)³⁰³. Bu yerlerin dışında Chateaubriand'a göre İsa'nın öldükten sonra bahçıvan kılığında Magdalalı Meryem'e görünüp kaybolduğu yere yakın bulunan *Magdalene Şapeline* de Süryaniler bakarlar³⁰⁴. Ayrıca *Mecdelli Meryem* ya da *Magdalalı Meryem* olarak bilinen Meryem, İncil'e göre İsa öldükten ve gömüldükten sonra onun dirildiğini gören ilk kişidir³⁰⁵.

Kıptilerin Kamame Kilisesi'ndeki en önemli yeri, kabri-i İsa'nın hemen arkasında tahtadan yapılmış olan küçük bir şapeldir (Bk. Resim 12, 3 nolu yer)³⁰⁶. Bunun yanında St. Michael Şapeli de Kıptilerin tasarrufuna bırakılmıştır³⁰⁷.

Kutsal Yerlerde en zayıf cemaat olan Habeşliler Chateaubriand'e göre, Kamame Kilisesi'nde *İmproperium* sütununun bulunduğu mihraplı daireye sahiptirler³⁰⁸. Habeşlilerin Kutsal Topraklarda konumunu güçlendirmek isteyen Kral Yohannes (Yuhanna), Eski Kudüs surları dışında Rusların *Kutsal Trinity Katedrali* yanında bir manastır inşa etmek için büyük bir toprak satın almıştır³⁰⁹. 1885 yılında Habeşliler, bu yer üzerinde bir kilise inşa etmek için Babiâli'den izin istemişlerdir.

³⁰¹ BOA, İ.HR, 245/14571, s. 1.

³⁰² BOA, İ.HR, 245/14571, s. 3.

³⁰³ Oded Peri, *age.*, s. 37.

³⁰⁴ De Chateaubriand, *age.*, s. 332.

³⁰⁵ Kutsal Kitap ve Yeni Dünya Çevirisi, Markos İncili, 16: 9; s. 1304; Kutsal Kitap ve Yeni Dünya Çevirisi, Yuhanna İncili, 20: 12-18; s. 1390.

³⁰⁶ Horiepiskopos Gabriyel Akyüz *age.*, s. 23; Oded Peri *age.*, s. 37. Meinardus'a göre, Kıptiler bu küçük şapellerini 1537 yılında, bir sunakla birlikte sahip olmuşlardır. Bk. Otto Meinardus, *agm.*, s. 118.

³⁰⁷ Oded Peri, *age.*, s. 37.

³⁰⁸ De Chateaubriand *age.*, s. 332. Pedersen, bir seyyahın verdiği bilgilere dayanarak, Habeşlilerin XVI. yüzyılın ikinci yarısında Kamame Kilisesi içindeki Rotunda'da bir şapeli ve *Mocking of Christ* adıyla bilinen şapeli işgal ettiklerini belirtmektedir. Bk. Kirsten Stoffregen Pedersen, *agm.*, s. 135.

³⁰⁹ Kirsten Stoffregen Pedersen, *agm.*, s. 143.

Babıâli'nin izin vermesi üzerine Habeşliler, bahsedilen bu yer üzerine yeni bir Habeş Kilisesi inşa etmeye başlamışlardır³¹⁰. Babıâli'nin Habeşlilere gösterdiği bu hoşgörü karşısında Habeş Kralı, Padişah'a memnuniyetlerini ve teşekkürlerini sunmuştur³¹¹.

Kamame Kilisesi'nin hemen giriş kapısının yanında yer alan Hacerü'l-Muğtesil üzerindeki kandiller de cemaatler arasında paylaştırılmıştır. Cust'a göre, Hacerü'l-Muğtesil üzerinde toplam 8 kandil olup, bunun 4'ü Rumlara, 1'i Latinlere, 2'si Ermenilere ve sonuncusu ise Kıptilere aittir³¹². Balcı'ya göre ise 8 kandilin 4'ü Rumlara, 2'si Fransiskanlara, 1'i Ermenilere ve sonuncusu Süryanilere aittir³¹³. Görüldüğü üzere en çok kandiller Rumlara aittir.

Resim 13: Hacerü'l-Muğtesil ve Üzerindeki Kandiller³¹⁴

Kamame Kilisesi'nin içindeki bütün kutsal yerler hatta avlu ve avludaki birkaç basamaklı merdiven bile cemaatler arasında paylaştırılmıştır. Peki, avlu ile kilise arasında kalan yani kiliseye girişi sağlayan kapının statüsü nedir, cemaatler arasında bir paylaşımına tabi tutulmuş mudur? Kilisedeki bütün yerlerin cemaatler arasında bir paylaşımına tabi tutulduğu düşünüldüğünde kapının paylaşılması

³¹⁰ BOA, A.DVNS.KLS.d, No:2, s. 195.

³¹¹ *Vesika ve Fotoğraflarla Osmanlı Devrinde Kudüs*, II., Haz. İlhan Ovallıoğlu, Raşit Gündoğdu, Cevat Ekici, Edr. Ömer Faruk Yılmaz, İstanbul 2009, s. 270.

³¹² L. G. A. Cust, *The Status Quo in the Holy Places*, Jerusalem 1980, s. 19.

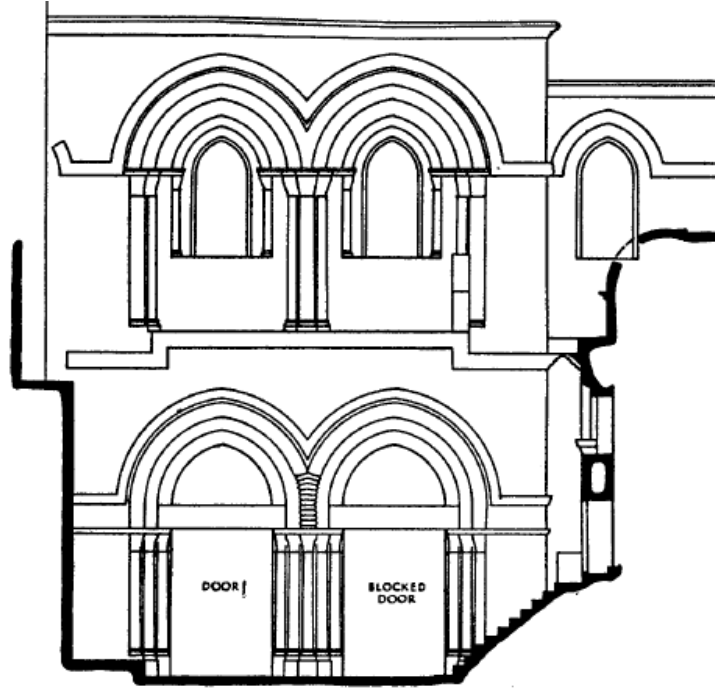
³¹³ Kerim Balcı ve Aykut İnce, *age.*, s. 196.

³¹⁴ http://www.welcometohosanna.com/LIFE_OF_JESUS/048_Crucifixion.htm, Erişim Tarihi 2013.

imkânsız gibi görünmektedir. Ancak kilisenin giriş kapısı Hristiyan cemaatler arasında değil, Müslüman aileler arasında paylaştırılmıştır.

Kamame Kilisesi'nin Haçlılar döneminde doğudan güneye kaydırılmış olan kapısı aslında iki kanatlı iki kapıdan oluşmaktadır. Bunlardan doğu tarafındaki kapı Golgotha'nın yanındaki asma katın altına açılırdı. Eyyubiler zamanında Golgotha'nın yanındaki bölüme ulaşabilmek için dışarıdan bir giriş kapısı daha açıldı. Bu kapıya çıkan merdivenler kilisenin doğu tarafındaki giriş kapısının önünü kapatıyordu. Bundan dolayı bu kapı duvarla örülerek kapatılmıştır³¹⁵. Ana kapının anahtarı Müslümanlara verilmesine rağmen diğer bir kapının anahtarının hangi cemaate verildiği konusunda net bir bilgiye sahip değiliz. Ancak Sadrazam Köprülü Fazıl Mustafa Paşa, zamanında Rumların casusluk yapmalarından dolayı Kamame Kilisesi'nin anahtarının ellerinden alınarak, Frenklere verilmesi bilgisinden bu anahtarın Rumların ellerinde olduğunu düşünebiliriz³¹⁶.

Resim 14: Kamame Kilisesi'nin Kapanmış Kapısı ve Giriş Kapısı³¹⁷

³¹⁵ Kerim Balcı ve Aykut İnce, *age.*, s. 192.

³¹⁶ Şânî-Zâde Mehmed 'Atâ'ullah Efendi, *Şânî-Zâde Târîhi*, Haz. Ziya Yılmaz, II., İstanbul 2008, s. 1034.

³¹⁷ Bu plan, Raymond Cohen'in Kamame Kilisesi ile ilgili çalışmasının sonunda verdiği eklerden alınarak üzerinde küçük değişiklikler yapılmıştır. Bk. Raymond Cohen, *Saving the Holy Sepulchre How Rival Christians Came Together to Rescue Their Holiest Shrine*, Oxford University Press 2008.

Bugün kiliseye sadece bir kapıdan giriş yapılabilmektedir. Bu kapının anahtarı da Müslümanların elindedir. Bu uygulamanın başlangıcı ihtilafli olmakla birlikte Hz. Ömer dönemine kadar geri gitmektedir. Nitekim Abu-Munshar, Hristiyan cemaatlerin kendi aralarındaki çekişmelerinden ötürü bu anahtarın Hz. Ömer zamanında Nesîbe (نسيبه)³¹⁸ ailesinden Abdullah ibn Nesîbe'ye verildiğini belirtir³¹⁹. Bu konuda Es'ad Efendi de şunları söyler: “...Ömer radiyallâhu te'âlâ 'anh yed-i Nasârâ'da ber-vech-i muharrer ibkâ buyurdularına binâ'en, fevkinde olan batrik dâ'iresini mescid-i câmi'i kılub, fakat âyîn-i bâtılların icrâ günleri ehl-i İslâm ma'rifetiyle açılmak ve eyyâm-ı sâ'irede ebvâbı mesdûd olmak üzere Müslim bevvâb ta'yîniyle ibkâ buyurdular ki...”³²⁰.

Ürdün gazetesi, Nesîbe ailesinin bir ferdi olan Hazem Nuseibeh hakkında yaptığı bir haberde, Halife Hz. Ömer'in birbirlerine rakip olan Hristiyan mezhepleri arasındaki çatışmaları önlemek adına, Kamame Kilisesi'nin anahtarlarını -bugün hala anahtarı elinde tutan- güvenilirli ve ünlü Nesîbe ailesine emanet ettiği belirtilmektedir³²¹. Ancak bazı kaynaklar, Salahaddin'in Kamame Kilisesi'nin anahtarını Kudüs'teki Judeh(Jouden) ve Nesîbe(Nuseybe) adlı iki Müslüman aileye teslim ettiğini belirtmektedir³²².

Bu konu hakkında Kudüs'ün Eski Belediye Başkanı Arif el-Arif, daha ayrıntılı bilgiler vermektedir. Arif, Kudüs'ün Müslümanlar tarafından fethedildiğinde Hz. Ömer, Patrik Sophronios'tan (Safranos-صفرنوس)Kamame Kilisesi'nin anahtarını alıp, fetihle yararlıklar gösteren Abdullah'a verdiğini belirtmektedir. Abdullah, el-Hazrecî ailesinden Nesîbe adında bir kadının iki oğlundan biridir. Abdullah, kilisenin anahtarını aldıktan sonra bu işi Haçlılara kadar Nesîbe ailesi yaptı. Haçlılar, Kudüs'e hâkim olunca Nesîbe ailesi Nablus'a bağlı Burin köyüne göç ettiler. Salahaddin, Kudüs'ü Haçlılardan alınca Nesîbe ailesi hemen şehre geri dönmediler. Hz. Ömer'in yolundan giden Salahaddin, Kamame Kilisesi'nin açılması işini Cevdet'in

³¹⁸ Birçok yabancı kaynakta bu ailenin ismi Nesîbe yerine Nuseybeh, Nusaibah, Nuseibah ya da Nusseibeh gibi muhtelif isimlerle belirtilmektedir. Ayrıca bugün bu ailenin bazı fertlerinin Kudüs ile ilgili yapmış olduğu araştırmalarda ve web adreslerinde kendilerini Nuseybeh olarak belirtirler.

³¹⁹ Maher Y. Abu-Munshar, *Islamic Jerusalem and its Christians-A History of Tolerance and Tensions, Tauris Academic Studies*, London-New York 2007, s. 111-112.

³²⁰ *Vak'a-nüvîs Es'ad Efendi Tarihi*, s. 450.

³²¹ Kamel S. Abu Jaber, “Hazem Nusseibeh of Jerusalem”, *The Jordan Times*, 10 Mayıs 2012.

³²² Şibli Numani, *Anadolu-Suriye-Mısır Seyahatnamesi (Sefarnâme-i Rûm u Şâm u Mısır)*, Çev. Yusuf Karaca, İstanbul 2002, s. 154; Catherine Nicault, a.g. mk., s. 70-71.

dedelerinden olan Gadiye'ye vermiştir. Nesîbe ailesi, Kudüs'e geri dönünce haklarını geri istediler. Konunun kadıya taşınması üzerine kadı anahtarın Gadiye ailesinde kalması, ama kilise kapısını açma işinin ise Nesîbe ailesine ait olduğu yönünde bir hüküm verdi. Bu hükme iki taraf da razı oldu³²³. Böylece bu uygulama babadan oğula geçerek yüzyıllar boyunca devam etti. 77 Numaralı Kudüs Şeriye Sicilindeki 1595 tarihli bir hükümde, kiliseyi açma ve kapatmakla görevli Cemal bin el-Kâdfî Muhammed bin Nesîbe, muhtelif ihtiyaçları sebebiyle Babîâlî'ye gitmek istediğini ve bunun için kiliseyi açma kapatma işini oğlu Yusuf'a bırakmak için izin istediği belirtilmektedir³²⁴.

Bugün kiliseyi açıp kapatmakla görevli kişi Nesîbe ailesinden Vecih Yakup Nuseibeh(Wajeeh Yacoub Nuseibeh)'dir. Vecih Yakup'un Ortadoğu Haber Ajansı'nın(MENA) Ramallah temsilciliğine yaptığı açıklamada, Haçlıların Kudüs'e gelişinden sonra Batı Şeria'nın kuzeyinde yer alan Nablus'a bağlı Burin kasabasına kaçtıklarını ve Salahaddin Eyyubî'nin şehri kurtarıp, Haçlıların elindeki kilisenin anahtarını ailesine iade edene kadar 88 yıl boyunca burada yaşadıklarını belirtmiştir. Anahtarı ikinci bir aile ile paylaşmaları konusunda ise 1612 yılında çıkarılan bir fermanla kilisenin anahtarlarını taşıma görevinin kendi ailesiyle birlikte Cude ailesine de verildiğini ve bu ailenin söz konusu görevi Nesîbe ailesiyle birlikte 1624 yılında yürütmeye başladığını ifade etmiştir. Osmanlıların çıkardığı bu fermana göre, anahtar Cude ailesine; kiliseyi açma, kapatma ve koruma görevi ise Nesîbe ailesine verilmiştir. Ayrıca Vecih Yakup, Salahaddin Eyyubî'nin 50 bin dönümlük bir araziyi üç eşit parça halinde Kubbetü's-Sahra, el-Halil kentindeki Hz. İbrahim Camii ve Nesîbe ailesine vakfettiğini söyleyerek, vakıf belgesinin halen Kudüs'teki Ebu Dis İslam Mirası Kütüphanesi'nde muhafaza edildiğini belirtmiştir³²⁵. Fraşerli, bu ailenin maaşının kilisede mahzar-ı hukuk olan cemaat-i muhtelif tarafından ödendiğini belirtmektedir³²⁶.

Gazeteci Sefer Turan, 2004 yılı Mart ayında Vecih Yakup ile yaptığı röportajında, Kanuni Sultan Süleyman zamanında yayınlanan bir fermanla kilisenin

³²³ Arif el-Arif, *age.*, s. 521-522.

³²⁴ <http://www.nuseibehfamily.net/images/Nusiabah.pdf>, Erişim Tarihi 2014.

³²⁵ Al-Anba Gazetesi, 5 Aralık 2010. Gazetenin tam metni için bk.

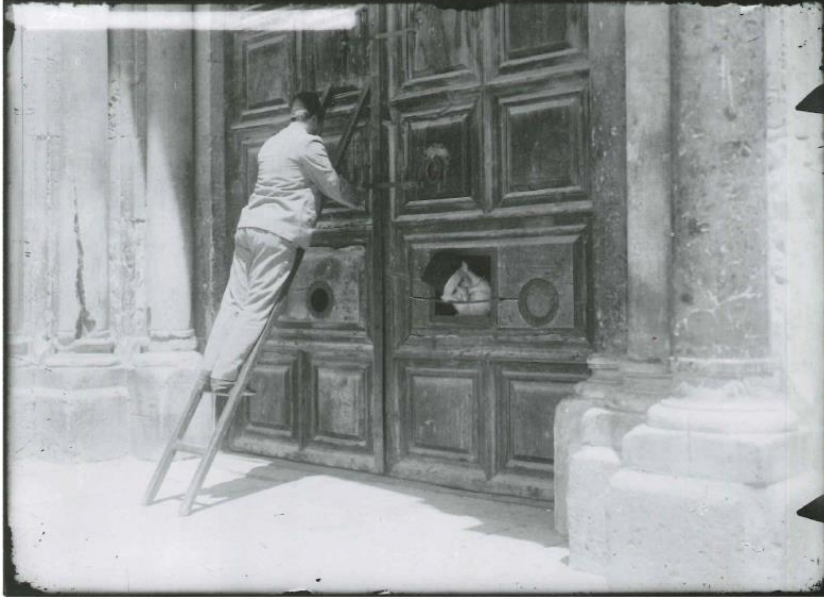
<http://pdf.alanba.com.kw/pdf/2010/12/05-12-2010/55.pdf>, Erişim Tarihi 2014.

³²⁶ Mehdi Fraşerli, *Osmanlı Devleti'nde Kapitülasyonların Uygulanması (İmtiyâzât-ı Ecnebiyyenin Tatbikât-ı Hâzırası)*, Haz. Fahrettin Tızlak, Isparta 2008, s. 124.

açma ve kapatma işinin el-Hazrecîlerden Nesîbe ailesinde olduğunu belirterek, kilisenin anahtarını muhafaza eden iki aileden birinin anahtarı muhafaza ettiğini, diğerinin ise açıp kapattığını söylemiştir. Her sabah dörtte anahtarı taşıyan ailenin yetkilisi Kamame Kilisesi'nin önüne gelip, anahtarı Nesîbe ailesinin yetkilisine veriyor, Nesîbe ailesinin yetkilisi kapıyı açtıktan sonra anahtarı iade ediyor. Akşam saat sekizde anahtar tekrar kilisenin önüne getirilerek, Nesîbe ailesinin yetkilisine verilerek, kilise kapatılıyor³²⁷.

Ayrıca kilisenin nasıl açılacağına da belirli bir kaidesi bulunmaktadır. Kapının anahtarını muhafaza eden ve kapıyı açan aile sabah kilisenin önüne gelince, kilisenin içinde uyuyan rahipler kapının ortasındaki küçük pencereden bir merdiven uzatır. Görevli merdiveni alıp, kapıya dayar ve kilidi açar. Tabi bu sırada ziyaretçiler de kapının önündeki avluda beklemektedirler(Bk. Resim 15)³²⁸.

Resim 15: Kamame Kilisesi'nin Açılması Ritüeli³²⁹

Kamame Kilisesi'nden sonra Rum, Ermeni ve Latinler arasında paylaşılan diğer önemli bir mekân Beytüllahm Kilisesi'dir. Fermanlarda Beytüllahm Kilisesi'nin kapıları, Mağaratü'l-Mehd ve kilisenin etrafındaki bahçe ve zeytinlikler cemaatler arasında paylaşılmıştır. Kilisedeki Mağaratü'l-Mehd adlı Hz. İsa'nın doğduğuna inanılan mağara, kilisenin kuzey ve güney taraflarındaki kapıların

³²⁷ Sefer Turan, *Allah'a İsmarladık Kudüs*, İstanbul 2007, s. 57-58.

³²⁸ Simon Goldhill, *Jerusalem City of Longing*, Harvard University Press 2008, s. 12.

³²⁹ Kerim Balcı ve Aykut İnce, *age.*, s. 190.

anahtarı, kilise etrafındaki iki kıta bahçe ve zeytinlikler Rumlara bırakılmıştır³³⁰. Ermenilere ise Mağaratü'l-Mehd, kilisenin kuzey tarafındaki kapının anahtarı Beytüllahm mağarası yakınında bulunan odalar ve misafir evleri, bağ, bahçe ve zeytinlikler bırakılmıştır³³¹. Fermanlarda anlaşıldığı üzere Mağaratü'l-Mehd ve kilisenin kuzey tarafındaki kapısının anahtarı ve kilise etrafındaki bahçe ve zeytinlikler iki cemaate de verilmiştir.

1883 tarihli bir arşiv vesikasında Beytüllahm Kilisesi'nin iki kapısının anahtarının Rumların ellerinde olduğundan Ermeniler kiliseye rahatça girip çıkmak için bir adet anahtarın kendilerine verilmesini ya da yeni bir kapı açılmasını istediklerini ama Rumların bunu kabul etmedikleri belirtilmektedir³³². 1891 tarihli başka bir arşiv vesikasında ise, kilisenin güney kapısının Rumlara, batı kapısı Latinlere ve kuzey kapısı ise üç cemaat arasında ortak olduğu belirtilmektedir³³³.

Beytüllahm Kilisesi'nde Resim 4'deki 10 nolu geçiş yeri, 18 nolu Fransisken manastır ve 19 nolu Fransisken dehlizi Latinlerin tasarruflarına bırakılmıştır³³⁴. Ayrıca Kutsal Yerler Sorunu devletler arası bir mahiyet kazandığında kilisenin büyük kapısının bir anahtarı da Latinlere verilmiştir.

Fermanlarda Sitt-i Meryem Makberi, hem Rumlara hem de Ermelerin tasarrufuna bırakılmıştır³³⁵. Ayrıca Süryani, Kıpti ve Habeş cemaatlerinin burayı ziyaret etmelerine ve ayin düzenlemelerine müsaade edilmiştir. Osmanlı Devleti, bu kutsal mekânda sadece Latinlerin ayin yapamamasını uygun görmemiş ve türbede hiçbir değişiklik olmaması şartıyla Latinlerin de burayı ziyaret etmelerine ve ayinler düzenlemelerine müsaade etmiştir³³⁶. Bugün Sitt-i Meryem Makberi'nin giriş kapısının hemen sağ tarafında Fransisken rahiplerine ait basamaklı bir merdivenle inilen bir mağaraları da bulunmaktadır.

Kutsal Yerler içinde en küçük yerler Deyrü's-Sultan ve Yükseliş Şapeli'dir. Deyrü's-Sultan Kıptilerin tasarruflarına bırakılan en önemli yerdir. Bu yerde müsafireten kalan Habeşliler sürekli manastırın mülkü üzerinde hak talep etmişler ve

³³⁰ BOA, A.DVNS.KLS.d, No: 10, s. 7, 8.

³³¹ Karakoç Sarkis, *Külliyât-ı Kavânîn*, Belge No: 2599.

³³² BOA, C.ADL, 31/1871.

³³³ BOA, Y.PRK.EŞA, 13/76.

³³⁴ Oded Peri, *age.*, s. 7-8.

³³⁵ BOA, A.DVNS.KLS.d, No: 10, s. 7, 8; Karakoç Sarkis, *Külliyât-ı Kavânîn*, Belge No: 2599.

³³⁶ BOA, A.DVNS.KLS.d, No: 9, s. 193; Karakoç Sarkis, *Külliyât-ı Kavânîn*, Belge No: 4017.

bunun için manastırın etrafında barınmaktadırlar³³⁷. Yükseliş Şapeli ise hiçbir Hristiyan cemaatin tasarrufuna bırakılmamış olup, sadece burada ayin yapmalarına müsaade edilmiştir³³⁸.

3. KUTSAL YERLER SORUNU'NUN ORTAYA ÇIKIŞI

Kutsal Yerler Sorunu, yüzyıllar boyunca Avrupa gerçeğinde ve Ortadoğu tarihinin başlıca bir parçası olarak rol oynamıştır. Bu sorun temelde Hristiyan cemaatleri arasındadır ve Hristiyanların kendi içinde bölünmeleri sonucunda ortaya çıkmıştır³³⁹. Hristiyanların kendi içinde siyasi-dini ihtilaflarla bölünmeleri neticesinde kutsal mekânlara sahip olmak, onlardan yararlanmak ve bakımlarını yapmak için cemaatler yüzyıllardan beri sürüp giden bir çekişmeye sürüklenmişlerdir. Bu mücadelede kilise temsilcileri, başkalarının zararına elde edilen konumlarını kiskanca muhafaza etmek ya da haklarını artırmak için canla başla çalışmışlardır³⁴⁰.

II. yüzyılın başından itibaren ortaya çıkan İsa'nın tabiatıyla ilgili kristolojik tartışmalar giderek artan ihtilaflara sebep olmuştur. İsa'nın kimliği meselesi gündeme gelmiş, Mesih'in tabiatı ve baba ile ilişkileri, oğlun ulûhiyetiyle Tanrı'nın birliğinin nasıl uzlaştırılacağı tartışılmıştır. Neticede bu tartışmalar IV. yüzyıldan başlayarak kilisenin bütünlüğünü sarsacak önemli ayrılıklara sebep olmuştur³⁴¹. Bu tartışmalar Arius'un fikirleriyle daha da alevlenmiştir. Arius, Tanrı'nın bir olduğuna, Mesih'in kâinatın yaratılmadan önce yaratıldığını ya da onun yaratılmış bir kul olduğuna inanmaktaydı³⁴².

İmparator Konstantin, Hristiyanlar arasındaki görüş ayrılıklarını gidermek için 325'te İznik'te bir konsil toplamıştır. Hristiyanlık tarihinde önemli bir yeri olan ve ilk genel konsil olarak kabul edilen bu konsilde büyük tartışmalar olmuştur.

³³⁷ BOA, A.DVNS.KLS.d, No:9, s. 155.

³³⁸ Reşat Kaynar, *age.*, s. 583; Mehmet Tevfik Biren II. Abdülhamid, *Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları*, s. 80.

³³⁹ Walter Zander, "On the Settlement of Disputes About the Christian Holy Places", *Israel Law Review*, VIII/3, July 1973, s. 331.

³⁴⁰ Claire Mouradian, *age.*, s. 162.

³⁴¹ Mehmet Aydın, *age.*, s. 354.

³⁴² Alparslan Yalduz, *age.*, s. 275.

Nihayetinde konsil sonucunda İsa'nın Baba ile aynı cevherde olduğuna karar verilerek, Arius aforoz edilmiş ve fikirleri reddedilmiştir³⁴³.

Arius'tan sonra Hristiyanlar arasında en önemli ayrılıklardan biri Nestorius'un İsa'nın İnsan-Allah değil, Allah taşıyıcısı olduğu görüşünü ileri sürmesiyle ortaya çıkmıştır. Nestorius, tarafından ileri sürülen bu görüşler engellenmek için 431 yılında Efes Konsili toplanmıştır. Konsil sonucunda Nestorius ve tarafları lanetlenerek, Meryem'e *Teotokos* yani *Tanrı Anası* denilmesi kararına varılmıştır³⁴⁴.

Hristiyanlar arasında en büyük teolojik tartışma IV. yüzyılda Monofizit inancının ortaya çıkmasıyla olmuştur. İsa'da tek tabiatı kabul eden Monofizit doktrini, kısa zamanda Ariusçuluğun önüne geçerek Doğu Kiliseleri arasında yani önce Ermeni ve Kıptiler daha sonra da Süryaniler tarafından kabul edildi. Tartışmaların giderilmesi için 451 yılında tarihte dördüncü ekümenik konsil olarak bilinen Kadıköy Konsili toplanmıştır³⁴⁵. Konsil sonucunda İsa'da insani ve ilahi olmak üzere iki tabiatın var olduğu kabul edilmiş ve Monofizit doktrininin taraftarlarına karşı şiddetli bir mücadele başlamıştır³⁴⁶.

İmparator Konstantin döneminde İstanbul, Doğu Roma İmparatorluğunun başşehri olmuş ve bundan dolayı İstanbul'a *Yeni Roma* denilmeye başlanmıştır. 381 yılında İmparator I.Theodos, ülkesindeki teolojik tartışmaları gidermek için topladığı konsilde, yeni başkent olan İstanbul patriğinin mevkiini belirlemiştir. İmparatora göre, İstanbul mademki Yeni Roma diye kabul edilmiştir, o halde onun mevkii Roma Piskoposundan(Papa) sonra birinci olmalıdır. Kadıköy Konsili'nde, İstanbul patriğinin Roma piskoposuna göre konumu net olarak belirlenmiştir. Konsil sonucunda her ne kadar Papa'ya birinci sıra verilmişse de, aynı zamanda Yeni Roma ve Eski Roma piskoposları, yetki yönünden eşit konuma getirilmiştir. Böylece bu maddeyle İstanbul patriği, Roma'daki Papa'da bulunan yetkilerin benzerini kazanmış olup, Anadolu'daki ve Trakya'daki bazı bölgelerin papazlarını tayin yetkisine sahip

³⁴³ Ahmet Hikmet Eroğlu, *agm.*, s.312.

³⁴⁴ Ahmet Hikmet Eroğlu, *agm.*, s. 313; Mehmet Aydın, "Hristiyan Konsillerine Genel Bir Bakış", *Bellekten*, LIV/209, Ankara 1990, s. 376.

³⁴⁵ Thomas A. Idinopulos, *A History of the Holiest City As Seen Through the Struggles of Jews, Christians and Muslims-Jerusalem*, Chicago 1994, s. 148-149.

³⁴⁶ Mehmet Aydın, "Farklı İnançların Diyalog İçinde Olduğu Bir İstanbul", *Türk-İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, S. 13, Konya 2012, s.11.

olmuştur. Dolayısıyla bu madde bir bakıma onları eşit konuma getirmiştir. Papalık delegeleri, bu karara şiddetle itiraz etmelerine rağmen onu değiştirmeyi başaramamışlardır. Böylece alınan bu karar, iki kilise arasında tarih boyunca hüküm süren ve günümüzde de yankılanan düşmanlığın başlangıç noktası olmuştur³⁴⁷.

Bu dini polemikler ve ayrılıklar Kutsal Yerler Sorunu'nu nasıl etkiledi? Kutsal Yerler, ilk başlarda tüm Hristiyanlık âlemi için eşit kutsallıkta kabul edilip, tüm Hristiyanların tasarruflarındaydı. Ancak Hristiyanlar arasındaki bölünmeler ile birlikte kutsal mekânlar belli bir cemaate has olmaya başladı. İlk olarak İmparator Justinian zamanında Monofizit inancını benimseyen kiliseler Kutsal Yerlerden dışlandılar. Bu dışlanma Kudüs'ün Müslümanlar tarafından fethedilmesine kadar devam etti³⁴⁸. 634 yılında Doğu Roma İmparatoru Heraclius, Kudüs'ü ziyaret ederek, Kutsal Yerleri tamir ettirmiş ve İsa'nın doğasıyla ilgili kristolojik tartışmaları giderip, Monofizit inancını benimseyen Ermeni ve Habeş cemaatlerini kendi soydaşlarıyla uzlaştırmaya çalışmıştır³⁴⁹. Lakin tarih bize İmparator'un bu amacına muvaffak olmadığını göstermektedir.

Kudüs, uzun bir süre Roma hâkimiyetinde(M.Ö. 63-M.S. 638) kaldıktan sonra Halife Hz. Ömer yönetimindeki Müslümanlar tarafından 638 yılında fethedilmişti³⁵⁰. Müslümanların Kudüs'e hâkim olmasıyla Kutsal Yerlere hâkim olan Bizans yönetimi ortadan kaldırılarak, Kutsal Yerlerde tüm Hristiyanların ayinlerine ve ziyaretlerine izin verilmiştir. VIII. yüzyılın sonunda Halife Harun el-Reşit(786-809) Kutsal Yerlerde Latinlerin ilgilerini tanıyarak İmparator Charlemagne'nin Avrupalı hacılar için bir pansiyon yapmasına izin vermiştir³⁵¹. Bir rivayete göre de Harun Reşit *adalet-i insaniyenin* bir nişanesi olarak Kamame Kilisesi'nin anahtarını 800'de Charlemagne'ye hediye etmiştir³⁵².

Kutsal Yerlerde Hristiyanlara gösterilen bu teveccüh Fatımiler zamanında sekteye uğramıştır. Daha önce belirtildiği üzere Fatımi Halifesi Hâkim, 1009 yılında

³⁴⁷ Ahmet Hikmet Eroğlu, *agm.*, s. 315-316.

³⁴⁸ Oded Peri, *age.*, s. 42.

³⁴⁹ Walter E. Kaegi, *Byzantium and the Early Islamic Conquests*, New York 1992, s. 76.

³⁵⁰ Moshe Gil, *A History of Palestine 634-1099*, New York 1992, s. 53; *Kudüs-Tarihi Belge*, s. 22-23.

³⁵¹ Oded Peri, *age.*, s. 42.

³⁵² Ali İhsan Gencer, "Tanzimat Fermanı (1839)'dan 1876'ya Kadar Osmanlı İmparatorluğu", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, XI, İstanbul 1989, s. 462; *The New York Times*, 29 Aralık 1852.

Kamame Kilisesi'nin yıkılmasını emretmiştir. Bu olay hem Doğu'da hem de Batı'da oldukça büyük akislere sebep oldu. Ancak “*hayalperest olan halifenin izahı güç olan bu kararı, düşünmeden vermiş*” olabilir. Halifeliğinin sonunda kendisi de bu hareketlerden vazgeçmiş olup, halefleri hanedanlığın sonuna kadar evvelce mevcut olan son derece geniş hoşgörü geleneğini yeniden kurmuş³⁵³ ve Hristiyanların kilise yıkıntıları üzerinde ayinlerini icra etmelerine müsaade edilmiştir³⁵⁴. Ayrıca daha sonra Halife Mustansır Billâh, Kamame Kilise'nin yeniden inşası için Doğu Roma İmparatoru IX. Monomachus'a izin vermiştir³⁵⁵.

1099 yılında Godfrey de Bouillon ve Raymond de Toulouse yönetimindeki Haçlılar, Kudüs'ü aldılar ve Kamame Kilisesi'nde zaferlerini kutladılar³⁵⁶. Kudüs'te Haçlı yönetiminin başlamasıyla Haçlılar, Müslüman ve Yahudi demeden büyük bir katliama giriştiler³⁵⁷. Tarihçi Raimundus, işgalin ertesi günü Mescid-i Aksa'nın bulunduğu mahalle giderken dizlerine kadar kan içinde kaldığını ve cesetlere basa basa geçtiklerini belirtmektedir³⁵⁸.

Haçlılar, şehirde hâkimiyet kurduktan sonra şehrin yönetimini *kutsal mezarın bekçisi* unvanıyla Godefroi de Bouillon'a verdiler. Ardından Kudüs Rum patriğini sürgün ederek, onun koltuğuna Arnoul de Rohes adında bir papazı ilk Latin Patriği olarak atamışlardır. Latin Patriği Arnoul'un ilk işi Kamame Kilisesi'nde Doğu Hristiyanlarının ibadet usullerini kaldırıp, bu usullere göre ibadet eden papazları aferez etmek olmuştur³⁵⁹. Arnoul'tan sonra patrikliğe getirilen Daimbert zamanında da Ortodokslar dâhil olmak üzere Doğu Kiliselerinin Kudüs'te bulunan kiliselerine ve mülklerine el koyulmuştur. Ayrıca Doğu Kiliselerinin geleneklerine aykırı olarak Kutsal Yerlerin hizmetinde rahibeler kullanılmıştır³⁶⁰. Böylece Kutsal Yerleri sadece

³⁵³ CL. Cahen, “Zimme”, *MEB. İslam Ansiklopedisi*, XIII., İstanbul 1986, s. 569.

³⁵⁴ F. Buhl, *agm.*, s. 957.

³⁵⁵ Robert Ousterhout, *agm.*, s. 68.

³⁵⁶ John M. Lundquist, *The Temple of Jerusalem-Past, Present, and Future*, Greenwood Publishing Group 2008, s. 160

³⁵⁷ Ahmet Reşit, “Kapitülasyonlar”, *İstanbul Darülfünun Hukuk Fakültesi Mecmuası*, VII/42, İstanbul 1929, s. 56.

³⁵⁸ Ahmet Ağırakça, “İşgalden Önce Filistin Tarihinin Kavşak Noktaları”, *Uluslararası Yaşayan Filistin Sempozyumu Bildirileri*, 30-31 Mayıs 2009 İstanbul, s. 159-160.

³⁵⁹ Işın Demirkent, “Kudüs”, *TDV. İA.*, XXVI., Ankara 2002, s. 330.

³⁶⁰ Aydın Usta, “Haçlılar ve Doğu Hristiyanların Arasındaki İlişkiler”, *Belleten*, LXXVII/279, Ankara 2013, s. 379.

Latinlerin mülkleri haline getiren Haçlılar, lügatte kullanılan *Kutsal Yerler Sorununu* ortaya çıkarmış oldular³⁶¹.

Hristiyan cemaatlerin Kamame Kilisesi'ndeki yerlerine geri dönmeleri ve buradan rahibelerin çıkarılmasıyla ilgili Urfalı Mateos Vekayinamesi'nde bir olay anlatılmaktadır. Anlatılan bu olaya göre, Kamame Kilisesi'nde kabr-i İsa'da her zaman Cumartesi günü 11'inci saatte bir ışık parlamaya başladığı. Ancak 23-24 Şubat 1101'de bu ışık yanmadı ve kandiller Pazar gününe kadar sönük kaldı. Işığın yanmaması, Latinlerin sağ taraftaki doğru yolu bırakıp, soldaki sapkın yola geçerek yaptıkları zulümlere ve Kutsal Yerlere kadın hizmetçilerin koyulmasına bağlanmıştır. Olayın akabinde kadın hizmetliler Kutsal Yerlerden uzaklaştırılmış ve her cemaat Kamame Kilisesi'nde tasarrufundaki yerlere geri dönmüşlerdir. Hristiyanların kilisede duaya tutuşmaları üzerine mukaddes kabrin kandili Pazar günü tekrar yanmaya başlamıştır³⁶². Şüphesiz Doğu Kiliselerinin Kamame Kilisesi'ndeki mevkilerine geri dönmelerini sadece bu olaya bağlamak eksik olacaktır. Haçlıların bu kararı almasının altında ciddi siyasi nedenler bulunmaktadır³⁶³.

3.1. İslam Tarihinde Kutsal Yerlerin ilk Statüsü

634 yılında Ecnâdeyn zaferinden sonra Müslümanlara Suriye ve Filistin kapıları açılmış ve Bizans'a ait birçok şehir Müslümanların eline geçmiştir. 636 yılında da Yermük zaferiyle Suriye Bizans'ın elinden alınmış ve sıra Kudüs'e gelmiştir. Ebû Ubeyde b. Cerrâh komutasındaki Müslüman orduları tarafından şehir kuşatılmıştır. Kudüs halkı, Müslümanların Suriye şehirleri ile yaptıkları antlaşmalara benzer bir antlaşmanın kendileri ile de yapılmasını ve şehri bizzat Hz. Ömer'e teslim etmek istemişlerdir. Bunun üzerine Ebû Ubeyde, Hz. Ömer'i Kudüs'e davet etmiştir. Câbiye'den Kudüs'e gelen Hz. Ömer, şehri Patrik Sophronios'tan teslim almıştır³⁶⁴.

³⁶¹ Chaim Wardi, a.g. m., s. 386.

³⁶² *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) Ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, Çev. Hrant D. Andreasyan, Notlar: Edouard Dulaurer-Halil Yımanç, Ankara 2000, s. 207-208.

³⁶³ Haçlıların bu kararı almasının altındaki sebeplere dair ayrıntılı bilgi için bk. Aydın Usta, *agm.*, s. 379-383.

³⁶⁴ Casim Avcı, "Kudüs", *TDV. İA.*, XXVI., Ankara 2002, s. 327. Kudüs'ün fetih tarihi kaynaklarda farklılıklar görüldüğünden dolayı net olarak ortaya koyulamamaktadır. Fetih tarihi konusunda Taberi 636 (H. 15) yılını, Hizmetli ve Kaegi 637 (H. 16) yılı verirken, Belâzurî ve Gil 638 (H.17) yılını vermektedir. Bu kaynaklardaki bilgiler doğrultusunda kanaatimizce Kudüs H.16 yılının sonu ile H.17 yılı başlarında fethedilmiştir. Bu doğrultuda biz araştırmamızda 638 yılını kullanacağız. Bk. İbn Kesir, *El Bidâye Ven'n-Nihâye-Büyük İslâm Tarihi*, VII., Çev. Mehmet Keskin, İstanbul, s. 99; Sabri

638 yılının Şubat ayında Kudüs'e gelen Hz. Ömer, Rum Patriği Sophronios ile birlikte bazı kutsal mekânları ve Kamame Kilisesi'ni gezmiştir. Bu gezi sırasında onlar kilisede iken namaz vakti yaklaşmıştı ve Halife, Patrikten namazı nerede kılabileceğini sormuştur. Sophronios, Halife'ye bulunduğu yerde namaz kılmasını rica etti³⁶⁵. Ancak Hz. Ömer kilise içinde namaz kılmaktan imtina ederek namazı kilisenin avlusunda kılmıştır. Daha sonra bu akilâne hareketinin illet ve hikmetini Patriğe şöyle anlatır: *Eğer sizin nazik ricanızı kabul edip, namazı kilisenin içinde kılmış olsaydım, Müslümanlar bana imtisal vesilesiyle size verdiğim ahdi günün birinde bozarlardı*³⁶⁶. Nitekim daha sonra Hz. Ömer'in namaz kıldığı ön avlu Müslümanlar tarafından alınmış ama kiliseye dokunulmamıştır³⁶⁷. Bugün bu yerde Ömer İbn-i Hattab adında küçük bir mescit bulunmaktadır. Kilise ve mescit arasında sadece geniş bir avlu bulunmaktadır. Çile Yolu'ndan yürüyerek, Kamame Kilisesi'ne gitmek isteyen Hristiyanlar bu avludan geçerler. 1854 tarihli mescitin tamiri ile ilgili bir vesikada: *Kuds-ı Şerif'te kâin Kamâme Kilisesi mukâbilinde ta'mîri muktezâ-yı irâde-i seniyyeden olan Mescid-i Ömer ta'miratına*" diye mescitin yerinden bahsetmektedir³⁶⁸.

Hz. Ömer, şehirdeki Hristiyanların canlarına dokunulmayacağını, ibadetlerinde özgür olacaklarını, kilise ve manastırlarının himaye edileceğini belirten bir ferman ilan etmiştir³⁶⁹. Çalışma konumuz bakımından bizzat Hz. Ömer'in belirlediği bu anlaşma şartları, İslam tarihinde Kutsal Yerlerin ilk statüsünü belirlemesi bakımından önemlidir. Ancak belirtmek gerekir ki, anlaşmanın ya da Arapçadaki deyişiyle eş-Şurutü'l-Ömeriyye'nin tam metninin tespitinde kaynaklar yetersiz olup, kaynaklar arasında farklılıklar bulunmaktadır. Ayrıca el-Belâzuri, el-Vâkidî, Ali İbnü'l-Esîr ve Ebu el-Fidâ gibi tarihçiler anlaşmanın tam metnini vermek yerine anlaşmanın önemi üzerinde durmuşlardır³⁷⁰. Biz çalışmamızda Başbakanlık

Hizmetli, *İslâm Tarihi (İlk Dönem)*, Ankara 2006, s. 430; Walter E. Kaegi, *age.*, s. 67; El-Belâzurî, *Fütûhu'l-Buldân*, Çev. Mustafa Fayda, Ankara 1987, s. 198; Moshe Gil, *age.*, s. 51-53.

³⁶⁵ Steven Runciman, *age.*, I., s. 3.

³⁶⁶ Ahmet Reşit, *agm.*, s. 56.

³⁶⁷ Steven Runciman, *age.*, I., s. 3.

³⁶⁸ VGMA, EV.d., Defter No:15405, s. 1.

³⁶⁹ A.S. Tritton, *The Caliphs and Their Non-Muslim Subjects-A Critical Study of the Covenant of 'Umar*, Oxford University Press 1930, s. 39.

³⁷⁰ Maher Y. Abu-Munshar, *age.*, s. 89.

Osmanlı Arşivleri'nde tespit ettiğimiz tam metni kullanarak, diğer metinlerle karşılaştıracamız.

Hız. Ömer'in, Patrik Sophronios'a verdiği ve Ahitnâme-i Ömer, Ömer'in Âmânı ya da eş-Şurûtü'l-Ömeriyye diye adlandırılan teminat Müslüman bir devlette yaşayan gayrimüslimlerin yükümlülüklerini ve himaye şartlarını açıklayan bir belgedir. Ayrıca Hız. Ömer zamanında Hristiyanlara karşı gösterilen muamelenin de göstergesidir. Belâzuri, bu teminat için şunları söyler:

“İliya (Kudüs) halkı, Ebû Ubeyde'den, Şam şehirleri halkının yaptıkları antlaşmalar gibi, kendilerine eman verilmesini ve sulh yapılmasını istediler. Bu şartlara göre, cizye ve harac ödenecek, diğer haklara da sahip olunacaktır. Ayrıca İliya halkı, anlaşmanın bizzat Ömer b. el-Hattab tarafından yapılmasını istediler. Ebû Ubeyde bu durumu Ömer'e yazdı. Ömer İliya'ya geldi. Ahalisi ile anlaşmayı tasdik etti ve anlaşmayı kendi eliyle yazdı”.

Yakubî ise Belâzuri'ye göre, daha kısa bir tabirle metne girmeden anlaşmayı açıklamaktadır. Yakubî, şu cümleyi anlaşma metni olarak vermektedir: *“Bu mektubu Ömer b. Hattab, Beytu'l-Makdis halkına yazmıştır. Sizler, kanınız, mallarınız ve kiliseleriniz üzerine eminsiniz; kiliselerinize oturulmayacak ve bunlar tahrip olunmayacaktır; meğerki genel isyandan mesul olasınız”*³⁷¹.

Bu iki kaynağın ifadeleri, birbirini desteklemektedir. Belâzuri'nin ifadeleriyle Yakubî'nin cümlesi Kudüs halkına can, mal ve kilise emniyetini vermektedir. Bu iki müellif dışında İbnü'l-Esir bu konuda çok daha yüzeysel bilgiler vermektedir. Antlaşma metni konusunda Esir, aynen şunları söyler³⁷²:

“Kudüs halkının isteğini Hız. Ömer yerine getirdi. Onlara emannâme ve barış antlaşmasını içeren bir yazı yazdı. Üzerlerine cizye tarh etti. Bazı şartlar da ileri sürdü. Bu antlaşma metninin yazılmasında Halid b. Velid, Amr b. As, Abdurrahman b. Avf ve Muaviye b. Ebu Süfyan şahid olarak bulundular. Antlaşma metnini Muaviye yazmıştı. Bu antlaşma hicretin 15'inci senesinde yapılmıştır”.

³⁷¹ Mustafa Fayda, *Hız. Ömer Zamanında Gayr-i Müslimler*, İstanbul 2006, s. 162.

³⁷² İbn-i Kesir, *age.*, s. 98.

Bu üç kısa anlaşma metinlerinin yanında anlaşmanın uzun bir metnini Taberi, Seyf b. Ömer'in nakline dayanarak vermektedir. Bu metin aynen şöyledir³⁷³:

“Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla! Allah'ın kulu, Mü'minlerin emiri Ömer tarafından İliya halkına verilen emândır: Halife bu emâni, onların canları, malları, kiliseleri, haçları, hastaları, sağlamları ve diğer dindaşları için vermiştir. Buna göre: Kiliselerde oturulmayacaktır; bu kiliseler ve müştemilatı ile onların haçları ve malları yıkılmayacak ve azaltılmayacaktır. Dinlerinden dolayı rahatsız edilmeyecekler ve onlardan birisi zarar görmeyecektir. İliya'da, onlarla birlikte, herhangi bir Yahudi oturmayacaktır. İliya halkı, diğer şehirlerin halkı gibi cizye verecektir. Onlar İliya'dan Rumlar ile hırsızları çıkaracaklardır. Bunlardan İliya'yı terk eden birisi, kendisi ve malından, ta gideceği yere kadar emin olacak. İliya'da kalacaklar ise diğer halk gibi cizye ödeyecektir. Bizanslarla birlikte İliya'yı terk etmek isteyen halkın da, canları, malları, kilise ve haçları korunacaktır; onlar istedikleri yere ulaşınca kadar, bu koruma devam edecektir. Yeryüzü halkından herhangi birisi İliya'da oturmak isterse, buranın halkı gibi cizye ödeyecektir; isteyen Rumlarla gider, isteyen ailesinin yanına döner. Bunlardan ancak hasat zamanı vergi alınır. Bu metinde olanlara Allah'ın ahdi, Resulünün, halifelerin ve müminlerin zimmeti vardır; ta ki üzerlerine düşen cizyeleri ödesinler. Bu emannameye Halid B. Velid, Amr b. As, Abdurrahman B. Avf ve Muaviye b. Ebu Sufyan şahittirler. Bu eman hicretin 15'inci yılında hazırlanmıştır”.

Hz. Ömer'in Kudüs halkına verdiği hakları gösteren bu tafsilatlı metin daha önce de belirtildiği üzere Ömer b. Seyf tarafından nakledilmiştir. VIII. yüzyılda yaşamış Kûfe asıllı bir tarihçi olan Ömer b. Seyf'in³⁷⁴ şahsiyeti ve diğer kaynaklara göre abartılı sözleri, onun rivayetlerine gölge düşürmektedir. Seyf'in bu metni tafsilatlı olması dışında diğer metinlerle en önemli farklı; şehirde Yahudilerin oturmayacaklarına dair hükmüdür³⁷⁵. Daha önce belirtilen kaynaklardan Belâzuri ve

³⁷³ Muammer Gül, *agt.*, s. 36-37; Ayrıntılı bilgi için bk. *The History of al-Tabarî (Tar'kîkh al-rusul wa'l-mulûk)*, Çev. Yohanan Friedmann, State University of New York Press, s. 191-192.

³⁷⁴ Fikret Işıltan, “Seyf b. Ömer”, *MEB. İslam Ansiklopedisi*, X., İstanbul 1964, s.532.

³⁷⁵ Muammer Gül, *agt.*, s. 38.

Yakubî böyle önemli bir hükümden bahsetmiyorlar. Es'ad Efendi tarihinde ise, ufak farklılıklarla birlikte bu tafsilatlı metin aynen kayıtlıdır³⁷⁶.

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'nde tespit edilen metinde Yahudilerin Kudüs'te oturmayacaklarına ilişkin bir hükümden bahsedilmemektedir. Kaldı ki, bulduğumuz metin elde ettiğimiz metinler içinde en tafsilatlı olanıdır. İstanbul'un fethinden beş yıl sonra Kudüs Rum Patriği Athanasios (Atnasiyos-اطناسيوس) bir grup rahiple İstanbul'a gelerek, Hz. Ömer'in kendilerine verdiği fermanı Fatih Sultan Mehmet'e göstermişler ve eski imtiyazlarının yenilenmesini istemişlerdir³⁷⁷. Akgündüz, Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'nde bulunan nüshanın bu zamanda istinsah edildiğini belirtmektedir³⁷⁸. Konumuz açısından Hz. Ömer'in Kudüs halkına ve özellikle Rum cemaatine verilen hakları gösteren bu ferman son derece önemli bir belgedir. Daha sonraki yıllarda Kutsal Yerlerin statüsü için verilen fermanlarda ve hükümlerde hep Hz. Ömer tarafından verilen statü emsal teşkil etmiştir. Hz. Ömer tarafında kufi hattıyla yazılmış olduğu rivayet edilen bu anlaşmanın metni günümüz Türkçesi ile şöyledir³⁷⁹:

“Sûret-i mersûm-ı Hazret-i Ömerü'l-Hattâb

Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla

Bizleri İslam ile izzetli kılan ve bizlere iman ile ikramda bulunan, Nebi Muhammed(s.a.v.) ile merhamet eden, dalalet ve sapkınlıktan doğru yola erdiren, dağıldıktan sonra bizleri bir araya getiren, kalplerimizi birbirine ıstırdıran, düşmanlara karşı bizleri muzaffer kılan, bizleri farklı ülkelere yerleştiren, birbirlerimizi seven kardeşler kılan Allah'a hamdolsun. İşte ey Allah'ın kulları! Allah'ın bu nimetine karşı Allah'a şükrediniz. Bu ahidnâme, Ömer İbnü'l-Hattab'dan değerli Patrik Sophronios'a verilmiş ahd u misaktır.

³⁷⁶ Vak'a-nüvis Es'ad Efendi Tarihi, s. 448.

³⁷⁷ Bu durum 1458 (Evâsıt Şevval 862) tarihli belgede aynen şöyle anlatılmaktadır: “...Makâm-ı Kostantiniyye feth ü fütüh oldıkda etrâf ü eknâfdan olan şâhlar ve krallar Âsitâne-i Sa'âdetime elçiler gelüb feth ü fütühi 'arz idüb bu def'a Kuds-ı Şerif'de olan Rumların Patriği Atnasiyos nâm râhib ruhânlar ile gelüb Âsitâne-i Sa'âdetime yüz sürüb ve Hazret-i Resûl-ı Ekrem hazretlerinin salla'llâhu 'aleyhi vessellem hazretlerinin mübârek eliyle ve pençesiyle imzâlu olan Hatt-ı Kümâyûnları ve Hazret-i Ömer bin Hattab hazretlerinin radiya'llâhu te'âlâ 'anh virilen Hatt-ı Kûfî ile...”. Bk. BOA, A.DVNS.KLS.d, No: 9, s. 6.

³⁷⁸ Ahmed Akgündüz, “Kudüs'te Osmanlı Modeli ve Bütün Dinlerin Ortak Başşehri”, <http://www.osmanli.org.tr/yazi.php?bolum=4&id=329>, Erişim Tarihi 2010.

³⁷⁹ BOA, A.DVNS.KLS.d, No: 9, s. 5; BOA, HAT, 1516/47.

O; buldukları yerlerdeki keşişler, rahipler, rahibeler, raiyeti olan Kudüs'teki Tûr ez-Zeytun'da bulunanların patriğidir. Bu ahitname nerede olurlarsa olsunlar ve nerede bulunurlarsa bulunsunlar bütün reayayı, papazları, rahip ve rahibeleri kapsar. Ve bu ahitname ve sözleşme bütün bunlara bir güvencedir. Bu kapsamda zimmî olan kimse zimmet hükümlerine uyarısa biz müminler ve bizden sonra yönetimi üstlenenler tarafından kendisine güvence vermek ve kendisini korumak vacip olur. Böylece zimmet ehli sergilemiş oldukları itaat ve boyun eğmeye karşılık olarak ihtiyaçları karşılansın. Aynı zamanda bu belge ve ahitname onlara, kiliselerine, evlerine ve yurtlarına ve Kudüs içinde ve dışında bulunan ellerindeki bütün ziyaret yerleri olan Kamame, Beytüllahm, Mevlid-i İsa(a.s.) el-Kuberâ Kilisesi, güney, kuzey ve batı tarafından üç kapısı bulunan Üç Kapılı Mağaralarına ve orada Kudüs'te bulunan diğer farklı Hristiyan grupları olan el-Kuruc, Habeş ve dışarıdan ziyaret için gelen Fransızlar, Kıptiler, Süryaniler, Ermeniler, Nesakiriler, Yakubiler, Maruniler için bir güvencedir. Bunlar adı geçen Patrike tabidirler. Bu Patrik onlardan önce gelir. Çünkü gönderilmiş habib ve kerim olan nebi hazretleri tarafından bizzat kendi şerefli elinin mührü ile onlara eman ve güvence verilmiş ve şereflendirilmişlerdir. Ve bu nebi onların işlerini görmeyi ve onlara güvence vermeyi emretmiştir. Aynı şekilde biz müminler de onlara iyilikte bulunanın hürmetine karşılık olarak bizlerde onlara iyilikte bulunacağız. Böylece onlar cizye, ğafr ve diğer mevâcib denilen vergilerden muaftırlar. Aynı şekilde karada ve denizde her türlü tehlikeden korunmuşlardır. Kamame'ye ve diğer ziyaretgâhlarına girişlerinde kendilerinden herhangi bir şey alınmaz. Ancak Hristiyan eliyle Patriki ziyarete gelmek üzere Kamame'ye gelenlerden bir dirhem ve bir dirhem üçte biri kadar(1 dirhem + 1/3 dirhem) ücret alınır. Müslüman her bir mümin erkek ve kadın ister sultan olsun, ister hâkim olsun, isterse yeryüzünde hükmeden herhangi bir vali olsun, ister zengin olsun, isterse fakir, kendisiyle emr olduğu bu hususları muhafaza eder ve korur. Hristiyan reislerine bu ferman sahabe-i kiramdan Abdullah, Osman bin Affan, Sa'd bin Zeyd, Abdurrahman bin Avf ve diğer sahabe kardeşlerinden oluşan şerefli kalabalık bir sahabe gurubunun huzurunda verilmiştir. Bu yazılı fermanda açıkladığımız hususlara

riayet edilsin, uygulansın ve ellerinde bulundursunlar. Efendimiz Muhammed ve onun ehli beytine ve ashabına salât ve selam olsun. Âlemlerin Rabbi olan Allah'a hamd olsun. Allah bize yeter. O ne güzel vekildir. Hicri 20 Rebî'l-evvel. Müminlerden her kim bu belgeyi okur ve buna aykırı davranırsa şimdiden kıyamete kadar Allah'a verdiği sözü bozmuş ve Allah'ın sevgili elçisine buğzetmiş sayılsın. Fi 20 Rebiyü'l-evvel sene 15”.

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'ndeki bu vesikayı incelediğimizde, aklımıza bunun bir ferman dan ziyade ahitname olup olamayacağı, Hz. Ömer'den sonra yeni ilavelerin eklenip eklenmediği, belgeye verilen hicri takvimin doğru olup olmadığı gibi sorular gelebilir. Öncelikle vesikada geçen *Ömer İbnü'l-Hattab'dan değerli Patrik Sophronios'a verilmiş ahd u misaktır* tabiri vesikanın bir ahitname olduğunu göstermektedir. Ancak bilindiği gibi bir antlaşma iki tarafın görüşmeleri sonucunda ortaya çıkıp, iki tarafın taahhüdünü içerir. Vesikada ise sadece Müslümanların kabul ve onayları bulunmaktadır. Sophronios liderliğindeki Hristiyanların bir onayı bulunmamaktadır. Dolayısıyla bu vesika Kudüs gayrimüslimleriyle yapılan bir antlaşmadan ziyade Kudüs gayrimüslimlerine verilen bir teminat olduğu kabul edilebilir³⁸⁰. Nitekim Es'ad Efendi tarihinde antlaşma lafzı yerine *sulh-nâme* lafzı kullanılmaktadır³⁸¹. Vesikaya Hz. Ömer'den sonra ilave yapılıp yapılmadığı konusu ise, Hz. Ömer'e nispet edilen *eş-Şurûtü'l-Ömeriyye* veya *Ahidnâme-i Ömer* adlı bölümler ve belgelerin daha sonra ki kaynaklarda ortaya çıktığı bilinmektedir. Gül'e göre; bu belge veya ahidnâmeler uydurma olup, Hz. Ömer devri uygulamalarını aşan gayrimüslim aleyhindeki gelişmeleri göstermektedir³⁸².

Vesikada dikkat çeken diğer önemli bir husus vesikaya verilen hicri tarihtir. Bilindiği gibi İslam Devleti'nin kurulmasından sonra Müslümanlar *Fil Vakası*, *Ficar Savaşı* ve *Veda Hacı* gibi bazı önemli olayları tarih başlangıcı kabul etmekteydiler ve zamanlarını bu olaylara göre belirlemektedirler. Ancak sınırların genişlemesi, toplumsal hayatla ilgili düzenlemeler ve ilişkilerde aksaklıklar görülmesi üzerine Hz. Ömer zamanında Hz. Muhammed'in hicret hadisesi takvim başlangıcı olarak kabul

³⁸⁰ Abd al-Fattah M. El-Awaisi, “Umar's Assurance of Aman to the People of Aelia (Islamicjerusalem): A Critical Analytical Study of the Greek Orthodox Patriarchate's Version”, *World Journal of Islamic History and Civilization*, II/3, 2012, s. 129.

³⁸¹ *Vak'a-nüvîs Es'ad Efendi Tarihi*, s. 448.

³⁸² Muammer Gül, *agt.*, s. 38.

edilmiştir³⁸³. Buradan anlaşılacağı üzere vesikaya konulan hicri tarih doğru olmayıp sonraki tarihlerde konulmuştur. Ayrıca belgedeki Hicri olarak belirtilen 20 Rebiyü'l-evvel sene 15 tarihi, Miladi 2 Mayıs 636 tarihine denk gelmektedir ki, bu tarihte daha Kudüs fethedilmemiştir.

Hz. Ömer'in Kudüs Rum Patriği Sophronios'a verdiği ferman İslam tarihinde Kutsal Yerlerin yasal statüsünün oluşmasında, Hristiyan cemaatleri arasındaki tartışmalarda ve bu tartışmaların giderilmesinde önemli bir yere sahiptir. Çünkü Yavuz Sultan Selim, Kudüs Patriği Attalia'ya bir ferman verirken bu metni esas almış olup, daha sonraki süreçte ortaya çıkan cemaatler arasındaki tartışmaların giderilmesinde hep bu metne atıf yapılmıştır. Bundan dolayı Hristiyan cemaatler Kutsal Yerlerde diğer cemaatlere üstün gelebilmek için Hz. Ömer'in bu fermanına benzer sahte fermanlar uydurmuşlardır. İtalyan Tarihçi G. Golubovich, IV.Murat zamanında Rumların Kutsal Yerlerde üstün olmak gayesiyle Hz. Ömer'in verdiği teminatın bir sahte nüshasını ortaya çıkardıklarından bahseder. Golubovich'a göre, Kudüs Rum Patriği Theophanios(1608-1644), üç yılını İstanbul'da teminatın Sultan Selim'e, II.Mehmet'e, Muaviye ve Hz. Ömer'e dayandırılan sahte bir nüshasını yapmakla geçiren yeğeni Gregory'u desteklemiştir. Nihayetinde 40.000 ekü(*écus*) *rüşvet* yardımıyla Sultan IV.Murat 1634'te Kamame Kilisesi'nde yapılan dini festivallerde Latinler üzerinde Rumlara öncelik veren üç ferman yayınlamıştır. Başka bir ifadeyle bu fermanla Rumlar, Kutsal Yerlerde Latinlere karşı önceliğe sahip oldular. Ancak izlenen yıllarda Theophanios ile Gregory'un araları bozuldu ve Gregory, İstanbul elçisine sahteciliklerini açıkladı. Neticede 1636 yılında ilan edilen ferman iptal edilip, Kutsal Yerlerde Latin hakları yeniden düzenlenmiştir³⁸⁴.

Yine Kutsal Yerlerde Rum ve Latinler arasındaki münakaşayı önlemek için verilen 1690 tarihli bir hükümde, Rumların elindeki Hz. Ömer'e nispet eyledikleri ahdin aslı ve sıhhati olmadığı belirtilmektedir³⁸⁵.

Kutsal Yerlerde diğer cemaatlere karşı öncelikli olmak isteyen Rumlar, XX. yüzyılda da Hz. Ömer'in kendilerine verdiği teminatın başka nüshalarını ortaya çıkarmışlardır. Bunun en iyi örneği 1 Ocak 1953 tarihinde Kudüs Rum

³⁸³ Ünver Günay, "Türk Dünyasında Kronolojik Sistemler", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 20, 2006, s. 244-245.

³⁸⁴ Maher Y. Abu-Munshar, *age.*, s. 103.

³⁸⁵ BOA, A.DVN.DVE.d., 27/2, Hüküm No:46, s. 22.

Patrikhanesi'nin İstanbul'da Fener semtinde bulunan Rum Ortodoks Kütüphanesi'nde tutulan Hz. Ömer'in Kudüs halkına verdiği teminatın Yunanca metninin aslına uygun olarak Arapça'ya çevrildiğini iddia ederek, yeni bir nüshayı ilan etmesidir. İngiliz mandası yönetiminin ve 1948'deki savaş sonrasında Doğu Kudüs'e Ürdün hâkim olduğu zaman, şehirdeki Hristiyanların temsilcisi olan Kudüs Rum Patrikhanesi'nin durumu tartışılmıştı. İşte böyle bir dönemde Kutsal Yerler üzerinde Rumlara öncelik hakkı veren Hz. Ömer'in ahdi bir kez daha ilan edildi. Yayınlanan bu metin en uzun ve açık olarak ilavelerin yapıldığı bir metindi³⁸⁶. Anlaşıldığı kadarıyla tarih bir kere daha tekerrür etmekteydi. Rumlar, hem Kutsal Yerlerde hem de Hristiyan cemaatleri arasında üstünlük kurmak için Hz. Ömer'in ahdinin yeni bir nüshasını ilan etmişlerdi.

3.2. Salahaddin Eyyubi'nin Kutsal Yerlere Karşı Tutumu

Kudüs'te 1099 yılında başlayan Haçlı hâkimiyeti Salahaddin Eyyubi'nin şehri fethetmesine kadar devam etmiştir. Eyyubilerin 4 Temmuz 1187'de Hittin'de Latin kuvvetlerini bozguna uğratmasıyla Kudüs kapıları açılmış oldu³⁸⁷. Bundan sonra Salahaddin, Kudüs'ün teslim edilmesi için müzakerelere girişmesine rağmen bir sonuç alamadı. Bunun üzerine Salahaddin, Kudüs üzerine yürüdü ve 20 Eylül'de Kudüs önünde karargâhını kurdu. Karşılıklı mücadeleler sonunda 2 Ekim 1187'de şehirdeki Hristiyanların fidye karşılığı serbest bırakılması şartıyla Haçlılar, şehri Salahaddin'e teslim ettiler³⁸⁸. Şehir teslim edildikten sonra söz verildiği gibi kimsenin kanı dökülmedi ve Salahaddin, Haçlılarla yapılan anlaşma gereği 7.000 kişiyi 30.000 dinar karşılığında serbest bıraktı³⁸⁹.

Kudüs'ü alan Salahaddin'in Kutsal Yerlere karşı tutumunun ilk göstergesi, Kamame Kilisesi'nin üç gün süreyle kapatılması olmuştur³⁹⁰. Bu karar Kudüs'teki Hristiyanların kaderinin görüşüleceği üç günün izniydi. Bu üç gün zarfında Salahaddin ve danışmanları Hristiyanların ve Kamame Kilisesi'nin durumunu

³⁸⁶ Abd al-Fattah M. El-Awaisi, *agm.*, s. 129, 135; Abd al-Fattah M. El-Awaisi, "Umar's Assurance of Safety (Aman) to the People of Aelia (IslamicJerusalem): A Critical Analytical Study of the Historical Sources", *Journal of IslamicJerusalem Studies*, III/2, Summer 2000, s. 82.

³⁸⁷ Işın Demirkent, "Hittin Zaferi ve Kudüs'ün Müslümanlarca Fethinin Batı'daki Akisleri", *Bellekten*, LII/205, Ankara 1989, s. 1547.

³⁸⁸ Işın Demirkent, "Kudüs", *TDV. İslam Ansiklopedisi*, s. 331.

³⁸⁹ Hans Eberhard Mayer, "Henry II of England and the Holy Land", *The English Historical Review*, XCVII/385, September 1982, s. 738.

³⁹⁰ Maher Y. Abu-Munshar, *age.*, s. 155.

görüştüler. Danışmalarından bazıları Hristiyanların Kudüs'e haç ve ziyaret için gelmemeleri için kilisenin yıkılmasını istedi. Ancak çoğunluk Hz. Ömer'in kiliseye müdahale etmediğini ve Hristiyanların ibadetinin görülebilir binalar değil haç ve mezar olduğunu ve bundan dolayı kilisenin üzerinde bulunduğu toprak, havaya savrulsa bile Hristiyanlar buraya gelmekten vazgeçmeyeceklerini söylemişlerdir. Bunun üzerine Salahaddin, Hz. Ömer'in yolundan giderek, kilisenin yıkılması yolundaki tekliflere kulak asmamış ve kiliseye zarar verilmesini yasaklamıştır³⁹¹. Ayrıca Abü'l-Farac, Salahaddin'in önce kilisede dört Frenk rahibini bırakarak kilisenin idaresini onlara verdiyse de kısa bir zaman sonra kilisenin idaresini Rum Patrikliği'ne verdiğini belirtmektedir³⁹².

Hz. Ömer, Kudüs'e geldiği zaman daha önce de belirtildiği gibi Rum Patriği Sophronios'a canlarından, mallarından emin olmalarına ve ibadetlerini özgürce yapabileceklerine dair bir teminat vermiştir. Salahaddin de Hz. Ömer'in yolundan gidip, Sophronios'a verilen teminatın bir benzerini o zamanki Rum patriğine vermiştir. Araştırmalarımız neticesinde Rum patriğine verilen bu teminatın bir nüshası, Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'nde tespit edilmiştir. Ayrıca Osmanlı padişahlarının Kudüs kadısına gönderdikleri hüküm ve fermanlarda da muhtevasına girilmeden bu teminattan bahsedilmektedir³⁹³. Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'nde tespit edilen ve Salahaddin'e isnat edilen ferman aynen şöyledir³⁹⁴:

*“Selâtin-i Mısıriyyeden Sultân Melik Tahir Es-sefi tarafından evvel
eyyâmda Kuds-ı Şerif patriğine virilen emr-i şerîf-i ‘âlî-i mevlevî-i resmîdir
Sultân-ı müşârinileyhin fazliyle dâ'imâ sâ'ir ümmet ma'mûr olsun ve ehl-i
zimmet olanlardan tâ'ife-i 'ahd u emân 'adetleri üzre ber-karâr olsun mazmûn-
ı resm-i 'âlî budur ki emr-i hazret-i sâmiye-i Sultânî Tûr u Nâvis nâm kebir ve*

³⁹¹ Malcolm Cameron Lyons ve D. E. P. Jackson, *Salahaddin-Kutsal Savaşın Politikaları*, Çev. Zehra Savan, İstanbul 2006, s. 335.

³⁹² Gregory Abü'l-Farac, *Abü'l-Farac Tarihi*, II., Haz. Ömer Rıza Doğrul, Ankara 1999, s. 446.

³⁹³ “... Hz. Ömer radiya'llâhu te'âlâ 'anh hazretlerinden olan 'ahidnâme-i hümayûn ve merhûm melik Salâhaddîn zamanından berû virilen evâmîr-i şerîfeleri mücibince...” Bk. BOA, Kâmil Kepeci Tasnifi Piskopos Mukâtaası, No: 2539, s. 2. Ayrıca başka bir belgede de; “...hazret-i Ömer ve hazret-i Ali radiya'llâhu te'âlâ 'anhâ hazerâtından yedlerine virilen 'ahidnâme-i şerîf ve melik Salâhaddîn ve ecdâd-ı i'zâm hazerâtından feth-i Kuds-ı Şerîf merhûm ve mağfur-leh Sultân Selîm hân tâbe sarâhın hîn-i fethinde ve ba'de Sultân Süleyman Hân ve Sultân Mehmed Hân tâbe sarâhumâ ve sâ'ir selâtîn-i mâziyyeden yedlerine i'tâ olunan hatt-ı hümayûn...” şeklinde Salahaddin Eyyubi'nin verdiği fermana atıf yapılmaktadır. Bk. Karakoç Sarkis, *Külliyât-ı Kavânîn*, Belge No: 2606.

³⁹⁴ BOA, HAT, 1516/47.

muhteşem ve muvakkir ve müseccil Kuds-ı Şerif patrikine nâciz ve müstekir olmuştur ki tekâdüm-i sinîn ve eyâmdan berû mukâddem geçen patriklerin 'adetleri üzre Kamâme didikleri kilisa-yı kebîri ancak evvel patrik huzûrunda açulub ve Efreñç ve sâ'ir tâ'ifeden ziyârete gelenlerden bir ferd dâhil-i kubura evvel patrik tarafından mu'ayyen bir kimse hazır olmadıkça duhûl eylemeye işbû mersûm-ı şerîfe her vâkıf ve muttali' olanlar itimâd ve hükmünden 'udûl itmeyerek muktezâsınca 'amel eylesun bu resm-i hâtt-ı şerîf-i sultânî sâdır olduktan sonra ma'nâ ve mezmûndan hurûca sebîl yoktur.

Fi 'işrîn min-Zi'l-ka'de sene seb'a mie".

Vesikayı incelediğimizde, Hz. Ömer'in Rum patriğine verdiği teminat metni gibi ayrıntıya girilmeden çok yüzeysel ibarelerin kullanıldığını görebilmekteyiz. Teminatta öncelikle daha önce verilen emr-i şerifleri yani Hz. Ömer'in Kudüs patriğine verdiği teminatın tekrar kabul edildiğini ve Kamame Kilisesi'nin Rum patriği huzurunda açılması gerektiği vurgulanıyor. Ayrıca teminatta ikinci önemli nokta ise Kudüs'e ziyaret için gelen Efreñç rahiplerine bir müdahale yapılmamasıdır.

Salahaddin Eyyubi, Kudüs'ü alınca gayrimüslimlerin refahını ihmal etmemiştir. Kendisi Haçlıların sürgün ettiği Rum patriğine koltuğunu iade ederek, Haçlılarla işbirliği yapan Doğu Hristiyan Kiliselerinin bile isteklerini göz ardı etmemiştir³⁹⁵. Doğu Hristiyanların kendi ritüellerine göre ibadet etmelerine ve cizye vermek şartıyla şehirde kalmalarına müsaade etmiştir. Ayrıca şehirdeki yerel Hristiyanların ayinlerini Rum Ortodoks liturjisine göre yapılmasına karar vermiştir³⁹⁶. Bu kararın alınmasında Bizans İmparatoru Isaac Angelus ile Salahaddin arasındaki iyi ilişkiler etkili olmuştur. Nitekim Runciman, Salahaddin'in Kudüs'ü aldıktan sonra İmparator Isaac'tan tebrik mesajı aldığını ve Hristiyanlığın Kutsal Yerlerinin Rum Ortodoks kilisesine intikal etmesi gerektiğini belirtmektedir³⁹⁷.

Salahaddin Eyyubi bu tehlikenin avantajını aldıysa da muhtemelen kaçınılmaz hataları da devraldı. Salahaddin, Ortodokslara Kutsal Yerler üzerindeki hâkimiyetlerini sürdürme izni verdiği zaman sadece Ortodoksları ve Gürcüleri bir

³⁹⁵ A. L. Tibawi, "Jerusalem under Islamic Rule", *Jerusalem the Key to World Peace*, Islamic Council of Europe 1980, s. 146.

³⁹⁶ Maher Y. Abu-Munshar, *age.*, s. 157, 159.

³⁹⁷ Steven Runciman, *A History of the Crusades-The Kingdom of Jerusalem and the Frankish East, 1100-1187*, II., New York 1995, s. 467-468.

zimmitle kurmadı, ayrıca Ortodoks ve Katolikler arasındaki çekişmeyi de sürdürdü. Böylece Hristiyanlara karşı klasik İslam politikasını başlatmış oldu³⁹⁸. Bu politikayla Kutsal Yerlere özen gösterilmiş ve gerektiğinde tamir ve yenilenmesine izin verilmiştir.

Roma-Germen İmparatoru II.Friedrich(1194-1250), 1229 yılında Eyyubi hükümdarı El-Melikü'l-Kamil Muhammed ile 10 yıllık bir anlaşma yaparak, Kudüs'e hâkim olmuştur³⁹⁹. Böylece Latinler de Kutsal Yerlere geri döndüler. Ancak Friedrich'in hâkimiyeti 1244 yılında Harizmlilerin şehri ele geçirmesiyle son bulunca tekrar Kutsal Yerlerden geri çekildiler ve yaklaşık 90 yıl Kutsal Topraklara yanaşmadılar⁴⁰⁰.

3.3. Memluklerin Kutsal Yerlere Karşı Tutumu

Kudüs, Memluk Devleti'nin ilk kuruluş yıllarında(1250-1260) Suriye'deki Eyyubiler ile Memlukler arasında birkaç defa el değiştirdi⁴⁰¹. Ancak Memluk ordusu Eylül 1260 yılında Ayn-ı Câlût'ta Moğolları bozguna uğratmasıyla Eyyubi hanedanı sona erdi ve şehir kesin olarak Memluk hâkimiyetine girdi⁴⁰².

Kudüs, Memluk idaresinin ilk yıllarında Gazze ve Dımaşk naiplerinin tayin ettiği valiler tarafından yönetilmiştir. Haçlılardan sonra Kudüs'ün yeniden bir İslam şehri olmasıyla şehirde yoğun bir imar faaliyeti başlamıştır. Günümüzde Kudüs'te bulunan 150 civarındaki önemli tarihi eserin 80'i Memlukler dönemine aittir⁴⁰³.

Mamlukler, İslami imar faaliyetlerinin yanında Kutsal Yerler üzerinde Hristiyan cemaatleri arasındaki rekabetlere müdahil olmuşlardır⁴⁰⁴. Bu dönemde Kutsal Yerlerin hâkimiyetini içeren kayıtlar, cemaatler arası rekabet ve anlaşmazlıklar iyice gün yüzüne çıkmıştır. Memluk hâkimiyetinde Ermeniler ve diğer Monofizit gruplar olan Süryani, Kıpti ve Habeş cemaatleri oldukça geniş bir

³⁹⁸ Chaim Wardi, *agm.*, s. 386.

³⁹⁹ Işın Demirkent, *agm.*, s. 332.

⁴⁰⁰ Chaim Wardi, *agm.*, s. 387.

⁴⁰¹ Cengiz Tomar, "Kudüs (Memlûkler Dönemi)", *TDV. İslam Ansiklopedisi*, XXVI., Ankara 2002, s. 332.

⁴⁰² Kark Rudolf Schaefer, *Jerusalem in the Ayyubid and Mamluk Eras*, New York University, Ph.D. New York 1985, s. 260.

⁴⁰³ Cengiz Tomar, *agm.*, s. 333.

⁴⁰⁴ Donald Little, "The Governance of Jerusalem under Qâyrbây", *The Mamluks in Egyptian and Syrian Politics and Society*, Edr. Michael Winter and Amalia Levanoni, Brill-Leiden-Boston 2004, s. 149.

dini özgürlükten yararlandılar. Bu cemaatler sadece özel ayrıcalıklar ve korumalar elde etmediler aynı zamanda düzenli vergilerini ödedikten sonra kutsal yerlerini, manastırlarını ve pozisyonlarını genişlettiler. Özellikle XIII. yüzyılın ilk yarısında Ermeniler, uzun zamandır ihmal edilen mabet ve kurumlarını restore etmeyi ve yeni yapılar inşa etmeyi başardılar. Bunlar her yıl sayıları artarak Kutsal Topraklara gelen Ermeni hacıların cömert katkıları, Kilikya Ermeni Krallığı ve Ermeni krallar sayesinde mümkün olmuştur. Ancak Memlukler, Kudüs'te Ermenilere ve diğer cemaatlere her zaman hoşgörü ruhunu ortaya koymadılar. Vergi toplayıcıları onların haklarını ihlal ederek, manastırlara yasal ve meşru olmayan vergiler dayatmışlardır. Ayrıca restorasyon izni vermeyerek, mabetlerinin harap olmasına sebep olmuşlardır. Örneğin XIII. yüzyılın sonunda Kudüs'e gelen Rahip Karapet de Tosp böyle bir zorlukla karşılaşmıştır. Karapet, Sion Dağı'ndaki Ermenilere ait *Surp Purgiç (Holy Saviour)* Manastırı'nın yerel Müslümanlar tarafından el koyulduğunu ve ahıra çevrildiğini söyler. Karapet, 4.000 kuruş ödeyerek, manastırı Müslümanlardan geri aldı ve muhtemelen Kilikya'dan gerekli fonu sağlayarak, Mısır sultanından manastırın restorasyonu için izin aldı⁴⁰⁵.

Memlukler döneminde Gürcülerin bir manastırı bulunmaktaydı. Bu manastır Batı dillerinde *Monastery of the Holy Cross* ya da *Church of the Cross*, Arapçada *Kenisat-ı el-Musallebe* ve Türkçeleştirilmiş şekliyle de *Kutsal Haç Manastırı* diye anılır⁴⁰⁶. Bu manastır Eski Kudüs dışında XI. yüzyılın ilk yarısında kurulmuştur. Gürcüler için özel bir önemi olan manastır aktif bir şekilde Gürcü Kral IV.Bagrat(1027-1072) tarafından destekleniyordu. Memlukler zamanında manastır Gürcülerin merkezi konumundaydı. Ancak 1266 yılında Sultan Baybars zamanında

⁴⁰⁵ Avedis K. Sanjian, *age.*, s. 171-172.

⁴⁰⁶ 1564 yılında bazı Müslümanlar bu kilise üzerinde Kudüs'ün küffar elinden alındıktan sonra bir mescit ve minare yapıldığını iddia etmişlerdir. Yapılan incelemede herhangi bir netice alınmamıştır. 1571 yılında da yine bazı Müslümanlar Musallebe Kilisesi'nin yanında bir mescit inşa edildiğini ve daha sonra Hristiyanların bu mesciti kiliseye ilhak ettiklerini iddia etmişlerdir. Yapılan incelemede kilisenin yanında mescit mihrabının ve kitabenin bazı parçaları bulunmuştur. Bunun üzerine bu yer Müslümanlara geri verilerek, Şam ve Kudüs kadılarına bir hüküm yazılmıştır. Bk. BOA, *12 Numaralı Mühimme Defteri I (Özet-Transkripsiyon ve İndeks)*, Ankara 1996, s. 419-420; *Vesika ve Fotoğraflarla Osmanlı Devrinde Kudüs*, II., s. 161; Uriel Heyd, *Ottoman Documents on Palestine 1552-1615(A Study of the Firman According to the Mühimme Defteri)*, Oxford at the Clarendon Press 1960, s. 177.

manastırdaki başrahip öldürülerek, manastır zaviyeye çevrildi⁴⁰⁷. Bu olaydan sonra 1305 yılında Gürcüler, Bizans'ın yardımıyla Kahire'ye bir elçi gönderip, manastırın kendilerine iadesini istemişlerdir. Gürcülerin bu istekleri Memluk-Gürcü ilişkilerinin yeniden kurulmasıyla kabul edilmiştir. Gürcü krallığı, Memluklerle kurduğu diplomatik faaliyetler sayesinde Memluk sultanından Ermenilere ait mabetleri özellikle de St. James Katedrali'ni ve Kamame Kilisesi'ndeki Golgotha'yı kendilerine verilmesini istediler⁴⁰⁸. Ancak Ermeni Patriği Sargis, Gürcülerden daha hızlı hareket ederek, Memluk sultanından manastırın ve Kamame Kilisesi'ndeki Golgotha üzerindeki haklarının evvelden beri kendilerine ait olduğunu kabul ettirmiş ve bunu teyit eden bir de ferman elde etmiştir. Daha sonra Gürcüler, birkaç kez daha manastırı Ermenilerden almaya çalışsalar da başarılı olamamışlardır⁴⁰⁹. Emmett, Golgotha'nın 1400'lerde 30 yıllık dönemde Ermenilerle Gürcüler arasında beş kez el değiştirdiğini belirtmektedir⁴¹⁰.

Haçlı Seferlerinin bitmesiyle daha önce de belirtildiği gibi Latinler, Kudüs'ü terk etmişlerdir. Memluk hâkimiyetinde Hristiyan cemaatleri olarak Rum, Ermeni, Süryani, Kıpti, Habeş, Gürcü ve Sırp bulunmaktaydı⁴¹¹. Sultan II.Baybars döneminde(1309-1310) 1309 tarihli bir fermanla Fransiskanlardan başka hiçbir Frenk rahibi, gerek Sion Dağı'nda gerek Kamame ve Beytüllahm Kiliselerinde ikamet edemeyecekleri belirtilmekteydi⁴¹². Batı Hristiyan âlemi doğal olarak bu dışlanmayı kabul etmediler ve Kutsal Topraklara yeniden geri dönmek için uğraşlar başlattılar. Nihayet 1333'te Kudüs'e geri gelmeyi başardılar⁴¹³.

Fransiskanlar, Napoli ve Aragon krallıklarının diplomatik faaliyetleri neticesinde 1335'te Kudüs'te vakıflar kurmaya başladılar. Fransiskanlara bu iznin verilmesinde siyasi ve ekonomik çıkarlar rol oynamıştır. Akdeniz bölgesi üzerinde

⁴⁰⁷ Christian Müller and Johannes Pahlitzsch, "Sultan Baybars I and the Georgians: In the Light of New Documents Related to the Monastery of the Holy Cross in Jerusalem", *Arabica*, 51, Fasc. 3, July 2004, s. 259-260.

⁴⁰⁸ Sergio La Porta, "The Armenian Episcopacy in Mamluk Jerusalem in the Aftermath of the Council of Sis (1307)", *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain & Ireland*, XVII/2, April 2007, s. 110-111.

⁴⁰⁹ Avedis K. Sanjian, *age.*, s. 172.

⁴¹⁰ Chad F. Emmett, "The Status Quo Solution for Jerusalem", *Journal of Palestine Studies*, XXVI/2, Winter 1997, s. 19.

⁴¹¹ Chaim Wardi, *agm.*, s. 387.

⁴¹² F. V. Verdy Du Vernois, *Die Frage Der Heiligen Stätten (Ein Beitrag Zur Geschichte Der Völkerrechtlichen Beziehungen Der Ottomanischen Pforte)*, Berlin 1901, s. 18.

⁴¹³ Chaim Wardi, *agm.*, s. 387.

Aragon ve Napoli kralları arasındaki rekabette Kutsal Yerler ve Kutsal Topraklarda yaşayan Hıristiyanların himayesi önemli bir konu olmuştur. Angevins krallığı, Memluklere ve Katalonyalılarına karşı somut ticari adımlar atarken, kendisi için *Kudüs Kralı* unvanını iddia etmiştir. Venedik ise İskenderiye ve Levanter limanlarında ticaret yaparken, Doğu'daki Hıristiyanlarla ilgileniyordu. Çünkü bu dönemde Batılı hacıları Kudüs'e ulaştırmak, taşımacılığını yapmak çok karlı bir işti. Hacılar, Kudüs'e geldiklerinde de burada Fransisken rahipleri kendileriyle ilgilenirdi⁴¹⁴. Bu ticari ilişkilerden dolayı İtalyan şehir devletleri, Memlukler ile ticari ilişkilerinde Kutsal Yerlerden ve buradaki Latinlerden faydalanmaktaydılar. Bu bağlamda daha Ortaçağ'da bile Kutsal Yerler uluslararası ilişkilerde önemli bir referans noktası olduğu görülebilmektedir.

Kutsal Topraklara geri dönen Latinler, ticari ilişkiler sayesinde kısa bir zaman sonra konumlarını Ortodoksların konumuyla eşit hale getirdiler ve mevcut konumlarını genişlettiler. 1341'de Latinler, Kamame Kilisesi'ne geri dönmeyi başardılar. Beş yıl sonra da Beytüllahm Kilisesi'nde ve Sitt-i Meryem Makberi'nde birçok yere sahip olmuşlardır⁴¹⁵. Ayrıca 24 Kasım 1427 tarihli Malik Eşref Ebu-Nasır Seyfeddin Baybars(1422-1438) tarafından verilen ve 17 Nisan 1472 tarihli El-Eşref Seyfeddin Kayıtbay(1468-1496) tarafından verilen fermanlarda Kamame Kilisesi'ni ziyaret etmek için alınan bir dirhemden Frenklerin muaf tutuldukları belirtilmektedir⁴¹⁶. Peki, acaba Latinler kısa bir zamanda nasıl böyle bir konum elde ettiler? Bütün detaylar bilinmemekle birlikte Latinlerin Asyalılara göre daha iyi eğitildiği ve daha iyi disipline edildiği, Memlukler ile giriştikleri ticari faaliyetler ile politikaları Memlukler tarafından desteklendiği bilinmektedir. XIV. yüzyılda Kudüs'te Ortodoksların başlıca destekleyicileri olan Gürcüler bile Latinlerin ilerlemelerine engel olamıyordu⁴¹⁷.

XV. yüzyılın sonlarına doğru Kudüs'ün siyasi, ekonomik ve dini durumu tıpkı Memluklerin diğer şehirleri gibi kötüleşti. Bu bağlamda Memluklerin Kutsal Yerlere yönelik tutumları da değişti. Frankların İskenderiye'ye saldırıları neticesinde

⁴¹⁴ Johannes Pahlitzsch, "Mediators Between East and West: Christians under Mamluk Rule", *Mamluk Studies Review*, IX/2, 2005, s. 35-36.

⁴¹⁵ Charles A. Frazee, *age.*, s. 59.

⁴¹⁶ F. V. Verdy Du Vernois, *age.*, s. 18-23.

⁴¹⁷ Chaim Wardi, *agm.*, s. 387-388.

1365'te Kamame Kilisesi kapatıldı. 1476 yılında da Frankların İskenderiye limanındaki taşkınlıkları nedeniyle Kudüs ve Beytüllahm'deki Franklar tutuklanarak, Kahire'ye gönderildi. XVI. yüzyılın başlarında artık Mekke ve Mağrip'ten Kudüs'e gelen Müslüman hacılar, şehrin güneyindeki anarşiden dolayı gelemiyorlardı. Nihayetinde 1516 yılında Mercidabık'ta yapılan Osmanlı-Memluk savaşında Memluk ordusu yenilgiye uğramış ve Kudüs'te artık Osmanlı hâkimiyeti başlamıştır⁴¹⁸.

⁴¹⁸ Donald P. Little, "Jerusalem under the Ayyubids and Mamluks 1197-1516", *Jerusalem in History*, Edr. K.J.Asali, Essex 1989, s. 194, 196.

İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLI HÂKİMİYETİNDE KUTSAL YERLER SORUNU

Yavuz Sultan Selim, 1516 yılında Memluklere karşı girdiği savaşta zafer kazanmış olup, bir kısım devlet ricali ile birlikte Halep, Hama, Şam üzerinden güneye doğru ilerlemiş ve 31 Aralık 1516 tarihinde Kudüs'ü ziyaret etmiştir⁴¹⁹. Ancak Kudüs'ün Osmanlı hâkimiyetine girmesi ile Yavuz'un şehri ziyaret etmesi ayrı ayrı tarihlerde meydana gelmiştir. Muhtemelen Kudüs'ün fethi Yavuz daha Şam'da iken Ekim 1516 yılında meydana gelmiştir. Yavuz, 28 Eylül 1516-16 Aralık 1516 tarihleri arasında yaklaşık 80 gün Şam'da kalmıştır⁴²⁰. Bu zaman zarfında Kudüs fethedilmiş olacak ki Evrenos oğlu İskender Bey, şehre vali olarak atanmıştır⁴²¹. Yavuz Sultan Selim, Kudüs'ü ziyaret ettiğinde Ermeni ve Rum patriklerine verilen fermanlarda *Saferü'l-hayrın yigirmi beşinci gününde feth-i bâb olunub* diye bir tabir geçmektedir. Ancak fetih tarihi belirtilmemekle birlikte fermanın sonunda *tahrîren fî sene selâse ve işrûn ve tis'a mi'e, be makam-ı Kuds-ı Şerîf Sene 923* tarihi kaydedilmiştir⁴²². Bu durumda fethin 19 Mart 1517(25 Safer 923) tarihinde meydana geldiği anlaşılmaktadır. Fakat bu tarihte Yavuz, Mısır'da Memluk hükümdarı Tumanbay'ı yakalama işiyle meşguldür⁴²³. Hâlbuki vesika da Kudüs'te yazıldığı belirtilmektedir. Bu durumda fetih tarihinde bir yanlışlık olduğu ortaya çıkmaktadır. Ancak bu durumun aynen Hz. Ömer'in ve Salahaddin Eyyubi'nin Rum patriklerine verdiği teminatlarda da geçmesi aklımızda soru işareti bırakmaktadır. Üç vesikada da fetih tarihleri vesika tarihleriyle örtüşmemektedir. Bu bağlamda bazı araştırmacılar gibi tarihin yanlış yazıldığını varsayıp, fetih tarihi için belirli tarihleri kabul etmek pek de mantıklı gelmemektedir. Lakin vesikaların istinsah edilirken mi yoksa fetih sonrasında rivayetler doğrultusunda yazıldığı için mi böyle bir hata ortaya çıktığı hakkında da bir bilgiye sahip değiliz.

⁴¹⁹ Kâmil Cemil El-Aselî, "Kudüs (Osmanlı Dönemi ve Sonrası)", *TDV. İslam Ansiklopedisi*, XXVI., Ankara 2002, s. 334.

⁴²⁰ Yavuz Ercan, *Kudüs Ermeni Patrikhanesi*, s. 7.

⁴²¹ Salâhattin Tansel, "Silâhşor'un Feth-nâme-i Diyârı Arab Adlı Eseri", *Tarih Vesikaları Dergisi*, I/2 (17), Ankara 1958, s. 313.

⁴²² BOA, A.DVNS.KLS.d, No: 9, s. 7; Karakoç Sarkis, *Külliyât-ı Kavânîn*, Belge No: 2599.

⁴²³ Salâhattin Tansel, *Yavuz Sultan Selim*, Ankara 1969, s. 160.

Yavuz Sultan Selim, daha önce de belirtildiği üzere bir kısım devlet ricali ile birlikte 31 Aralık 1516 tarihinde Kudüs'e gelmiştir. Ercan'a göre, Sultanın ziyaret tarihi, fetih tarihi gibi ihtilafli değildir⁴²⁴. Ayrıca Osmanlı padişahları içinde Kudüs'ü ziyaret eden tek padişah Yavuz Sultan Selim'dir. Bu ziyarette konumuz açısından önemli olan nokta; Sultan'ın sadece Kudüs'teki kutsal yerleri görmek ve ziyaret etmek mi, yoksa Salahaddin Eyyubi'nin yolundan gidip Hristiyanlara karşı yürütülen klasik İslam politikasını uygulamak mı? Yavuz'un Kudüs'te meşgul olduğu ve yaptığı işler, Ermenilere ve Rumlara verdiği imtiyazlar dikkate alındığında onun seyahatini yalnız kutsal yerleri ziyaret etme arzusuna bağlamak pek de mümkün görünmemektedir. Yavuz, Kudüs'e geldiği zaman kendisini karşılayanlar arasında Ermeni Patriği Serkis ve Rum Patriği Attalia(Atâlyâ-عطالي) bulunmaktaydı. Karşılama merasiminden sonra Yavuz, şehirdeki Müslümanlar katında çok değerli olan kutsal yerleri gezip, buralarda namaz kılmıştır⁴²⁵. Lakin Hz. Ömer gibi Hristiyanlara ait bazı Kutsal Yerleri gezdiğine dair kaynaklarda bir bilgi bulunmamaktadır. Hammer, Yavuz'un mahiyetinden bir kaçıyla birlikte Kudüs'e giderek peygamberlerin mezarlarını ve Sahretullahı ziyaret ettiğini belirtse de hangi yerleri ve kabirleri ziyaret ettiği konusunda ayrıntıya girmemektedir⁴²⁶.

Yavuz, Müslümanlar katında değerli olan kutsal yerleri gezerken bu yerlerin hadimlerine karşı pek lütufkâr ve çok cömert davranmıştır⁴²⁷. Sultan, Müslümanlara karşı lütufkâr ve cömert davranışlarını karşılama merasiminde bulunan Rum ve Ermeni Patriklerine de yapmıştır. İki Patriğe de Kutsal Yerlerde Hz. Ömer ve Salahaddin Eyyubi zamanından beri tanınmış olan hakları aynen kabul ettiğini ve kendilerine tabi olan kilise, manastır ve ziyaret mahallerinin yine patrikliklerin tasarruflarında olduğunu onaylayan birer ferman vermiştir⁴²⁸.

Bu iki vesika Kudüs'ün fethinden sonra Kutsal Yerlerin statüsünü belirlemesi, patrikhanelerin muafiyetleri ve Kutsal Yerlerde cemaatler arasında ortaya çıkan anlaşmazlıkların giderilmesinde başlıca temel kaynak olması açısından önemli vesikalardır. Ayrıca bu vesikalar Kudüs'te Hristiyanlığın en önemli Kutsal

⁴²⁴ Yavuz Ercan, *age.*, s. 9.

⁴²⁵ Salâhattin Tansel, *age.*, s. 159-160.

⁴²⁶ Hammer, Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, III., İstanbul 1989, s. 497.

⁴²⁷ Salâhattin Tansel, *age.*, s. 159.

⁴²⁸ BOA, A.DVNS.KLS.d, No: 9, s. 7; Karakoç Sarkis, *Külliyât-ı Kavânîn*, Belge No: 2599.

Yerlerinin İslam hâkimiyetine girdiğinin açık delilidir. Peki, ama müstakil ve güçlü bir devletin, kendi hâkimiyetinde yaşayacak olan Hristiyanlara karşı bu kadar hoşgörülü olmasının arkasındaki sebep nedir. Peri'ye göre, bu politikayı yalnızca İslam hukukuna bağlılıkla açıklamak yeterli değildir. Kutsal Yerlere karşı yürütülen politikalar sadece Osmanlı Devleti'ne özgü değildir. Osmanlı'dan önceki İslam devletleri de Kutsal Yerlere dokunmamışlar ve bu yerlerdeki Hristiyanlara bazı haklar tanımışlardır. Dolayısıyla hem İslam devletlerinin hem de Osmanlı Devleti'nin Hristiyan âlemiyle ilişkilerinde Kutsal Yerlerin önemli bir yere sahip olması ve İslam dininin Hristiyanlıktan üstün olduğunu gösterme çabası bu politikada önemli bir kriter olduğu düşünülmelidir⁴²⁹. Singer, Kudüs'te kurulan Haseki Hürrem Sultan Vakfı için söyledikleri de Peri'nin İslam dininin Hristiyanlıktan üstün olduğunu gösterme düşüncesiyle tutarlılık arz etmektedir:

Kudüs'teki imaret gökyüzüne fazla yükselmez, kubbesi yoktur. Yine de endamı gözden kaçmaz; Haremü'ş-Şerif'e bakan tepede yer alması, ayrıca çevresinde sürekli bir trafik akışı olması onu daha belirgin kılar. Diğer büyük Müslüman kurumlarına göre Kamame Kilisesi'ne daha yakındır. Her iki anıt da, tebaasının gözünde yalnızca padişahın sahiplendiği rolü ve statüyü daha da yüceltmekle kalmamış, eskiden Hristiyan olan bu topraklarda Müslümanların gücünü ve üstünlüğünü hem yöredeki hem de dünyadaki Hristiyanlara göstermişlerdi. Bizans ve Kudüs artık sırasıyla İstanbul/İslambol ve Kuds-ı Şerif olarak anılıyordu⁴³⁰.

1. XV. VE XIX. YÜZYILLARI ARASINDA KUTSAL YERLERİN YASAL STATÜSÜ

Kutsal Yerler Sorunu, Haçlı Seferleri dönemi hariç tutulursa 1917'deki İngiliz işgaline kadar Müslümanların hakimiyetinde meydana gelmiştir. Hristiyanların Kutsal Yerlerdeki üstünlük mücadeleleri aslında meselenin uluslararası platforma taşınmasında yeterli bir neden değildir. Avrupalı devletlerin Osmanlı topraklarında yaşayan gayrimüslimler üzerinde yürüttükleri himaye politikaları ve Osmanlı Devleti'nin buna karşı yürüttüğü politikalar neticesinde

⁴²⁹ Oded Peri, *age.*, s. 73-75.

⁴³⁰ Amy Singer, *Osmanlı'da Hayırseverlik: Kudüs'te Bir Haseki Sultan İmareti*, Çev. Dilek Şendil, İstanbul 2004, s. 81.

Kutsal Yerler Sorunu uluslararası bir mahiyet kazanmıştır. Her siyasi otoritenin Kutsal Yerlere karşı yasa çıkarması ya da bazı politikalar yürütmesi, Kutsal Yerlerde çok hassas bir yönetim problemi ortaya çıkarmıştır. Osmanlı Devleti'nin Kutsal Yerler üzerindeki politikası ise İslam hukukuna, fermanlara ve kapitülasyonlara göre şekillenmiştir.

1.1. İslam Hukukuna Göre

Osmanlı Devleti'nde hukuk düzeni uygulamalarda bazı istinai durumlar olmasına rağmen İslam hukukuna dayanmaktadır. Osmanlı hukukunda mevzuat hükümleri iki kısma ayrılmaktadır. Bunlardan ilki, doğrudan Kur'ân ve sünnet temelli ve fıkıhta açıklaması olan hükümlerdir. Bu hükümlere *şer'i hükümler*, *şer'* veya *şer-i şerîf* denir. İkinci kısım hükümler ise, şer'i hükümlerin kabul ettiği kısmî yasama yetkisine ya da içtihat esasına dayanılarak, sosyal, ekonomik, askeri ve idari alanına ait hukuki düzenlemelerdir. Bunlara da yasa, kanunname ve benzeri isimler verilir⁴³¹. Osmanlı Devleti'nde uygulanan bu hukuk Kutsal Yerlerin yasal statüsünün belirlenmesinde başlıca referans olmuştur.

Müslüman toprakları üzerinde yaşayan gayrimüslimler *zimmet* statüsündedirler. *Zimmet*, İslam hâkimiyetini tanımak şartıyla semavi din mensuplarını himaye, emân ve koruma sağladığı, süresiz olarak yürürlükte olan bir tür sözleşmedir. *Zimmet* statüsünün şartları Hz. Muhammed'in Medine'ye hicret etmesiyle şekillenmiştir⁴³². Bu şekillenmede *Medine Vesikası* önemli bir yer tutar. İslam tarihindeki ilk yazılı anlaşma olan bu vesika, muhtelif dinlere mensup olanların bir arada barış içerisinde yaşamalarına imkân tanınması bakımından önemlidir. Ayrıca bu vesika kabile aristokratlarınca yönetilen topraklarda sivil hürriyetleri garanti eden bir metin olması bakımından da ayrı bir öneme sahiptir⁴³³. Kuşkusuz *zimmet*, *darul-harp* ve *darul-İslam* kavramlarıyla da ilgili bir konudur. *Zimmet* cihatın bir sonucudur. Cihat ise *darul-harp* ve *darul-İslam*la ilgilidir. Fıkıhça dünyada iki kısım toprak vardır. Birincisi *darul-harp* yani İslam egemenliğinde olmayan ülkeler, ikincisi, *darul-İslam*, yani İslam egemenliğinde olan ülkelerdir. *Darul-harbe*

⁴³¹ Ahmed Akgündüz, "Osmanlı Hukuku-Kanunnâmeler ve Şer'at", *Köprü Dergisi*, S. 65 (Devleti Aliye Özel Sayısı), Kış 1999, s. 7; Ahmed Akgündüz, "Osmanlı Hukukunun Mahiyeti ve Kaynakları", <http://www.osmanli.org.tr/yazi-4-295.html>, Erişim Tarihi 2013.

⁴³² CL. Cahen, "Zimme", s. 566.

⁴³³ M. Macit Kenanoğlu, *age.*, s. 5.

yaklaşan Müslüman ordusu, savaş başlamadan önce düşmanı Müslüman olmaya çağırır. Bu davet kabul edilmezse, zimmet teklif edilir. Daru'l-harb ülkesi zimmet teklifini kabul ederse İslam hukukundaki zimmet şartlarından faydalanırlar ama zimmet teklifi kabul edilmezse onlarla savaşılır⁴³⁴. Daru'l-harp ülkesi zimmet teklifini kabul etmeleriyle bazı şartlara tabi olurlar. Zimmet şartları mukabilinde bölgeleri fethedilince, Müslümanlar ile zimmîler arasında cizye ödemesi şartıyla sulh anlaşması yapılır. Sulh anlaşması gerek bölge içinde ve gerek dışındaki kiliselerle, havraların yıkılmaması, canlarını korumak, düşmanlarına karşı savaşarak onları müdafaa etmek ve özel günlerinde haç çıkartmak üzere yapılır. Ayrıca bu anlaşma ile birlikte gayrimüslimlerin yeni kilise ve havra yapmalarına izin verilmez⁴³⁵. İslam hukukçularına göre, zimmet akdiyle gayrimüslimler ebedi olarak Müslümanların zimmetinde, yani ahd ve emanında kalır ve daru'l-İslamda sürekli oturma hakkına sahip olurlar. Zimmet akdi uygulaması, Mekke'nin fethinden sonra ortaya çıkmıştır. Mekke'nin fethinden önce de gayrimüslim topluluklarla anlaşmalar yapılmıştır. Lakin bundan önce yapılan anlaşmalarla müşrikler İslamın koruması ve hükmü altına girmiyorlardı⁴³⁶. Hz. Ömer, Kudüs Rum patriğine verdiği emanda "*Habib ve kerim olan nebi hazretleri tarafından bizzat kendi şerefli elinin mührü ile onlara(zimmîlere) eman ve güvence verilmiş ve şereflendirilmişlerdir. Ve bu nebi onların işlerini görmeyi ve onlara güvence vermeyi emretmiştir. Aynı şekilde biz müminler de onlara iyilikte bulunanın hürmetine karşılık olarak bizler de onlara iyilikte bulunacağız*" demektedir⁴³⁷. Bu kapsamda şehirdeki gayrimüslimlere zimmet statüsü tanınarak, İslam hâkimiyetinde huzurlu bir şekilde yaşamaları ve kutsal mekânlarını korunmaları sağlanmıştır. Ayrıca zimmî olan kimse zimmet hükümlerine uygun davranırsa, kendisi ve kendisinden sonra yönetimi üstlenenler tarafından korunacağı garantisi de verilmiştir.

⁴³⁴ Yavuz Ercan, *age.*, s. 5; Coşkun Üçok ve Ahmet Mumcu, *Türk Hukuk Tarihi*, Ankara 1976, s. 63-64. Bu konuda Kur'an-ı Kerim'in Tevbe süresinin 29'uncu ayeti aynen şöyledir: "*O kendilerine kitap verilenlerden oldukları halde ne Allah'a, ne ahiret gününe inanmayan, Allah'ın ve Rasûlü'nün haram ettiğini haram tanımayan ve hak dinini din edinmeyen kimselere küçülmüş oldukları halde elden cizye verecekleri hale kadar harb edin!*". Bk. Kur'an-ı Kerim ve Meâli, 9: 29.

⁴³⁵ İmâm Ebû Yusuf, *Kitâbü'l-Harâc*, Müt. Muhammed Atâ'ullah Efendi, Sad. İsmail Karakaya, Ankara 1983, s. 293, 312.

⁴³⁶ M. Macit Kenanoğlu *age.*, s. 11.

⁴³⁷ BOA, A.DVNS.KLS.d, No: 9, s. 5.

Gerek Hz. Ömer'in gerek Osmanlı padişahlarının Kudüs patriklerine verdiği fermanlarda dikkatimizi çeken önemli bir nokta: *onlar cizye, ğafr ve diğer mevâcib denilen vergilerden muaftırlar* tabiridir. Bilindiği gibi İslam hukukunda zimmet statüsündekiler cizye vergisi vermek zorunda olup, verginin biçimi ve meblağını/oranını Hz. Ömer, tarafından belirlenmiştir. Hz. Ömer'in tespit ettiği mukarrerata göre, zimmîler üç sınıfa ayrılmıştır. Birinci sınıf, zenginler her baş için altın para ile 4 dinar veyahut 48 dirhem gümüş; ikinci sınıf, orta halliler 2 dinar veyahut 24 dirhem; üçüncü sınıf fakirler ise 1 dinar veyahut 12 dirhem cizye veriyordu⁴³⁸. Ayrıca başta Kudüs olmak üzere Şam bölgesinin birçok şehirleri sulh yoluyla fethedilmiş ve gayrimüslim ahalisine terk edilerek, haraca bağlanmıştır yani bu bölge arazi-i hariciyeden⁴³⁹ kabul edilmiştir⁴⁴⁰. Bu bilgiler karşısında vesikada geçen tabir nasıl açıklanabilir? Bu tabir patrikhaneye bağlı tüm piskopos, keşiş ve papazları kapsar mı? Öncelikle vesikadaki tabir çok genel bir tabir olduğundan, bu tabir patrikhaneye bağlı tüm piskopos, keşiş ve rahipleri kapsar diyebiliriz. Bu konuda patriklerden tekâlif-i örfiye talep edilmemesi gerektiğine⁴⁴¹ ve Avrupa'dan Kudüs'e getirilen kilise eşyaları ve kiliselere verilen hediyeler için gümrüklerde vergi alınmamasına dair Kudüs kadısına ve mutasarrıfına gönderilen hükümler de bulunmaktadır⁴⁴². Ancak XIX. yüzyılın sonunda patriklik beratlarında böyle bir muafiyetin belirtilmeden sadece gümrük ve limanlardan geçerken vergi talebiyle patriklerin rencide edilmemesinin belirtilmesi⁴⁴³ ve patrikhanenin devlete bir kısım borçlarının olması⁴⁴⁴ bize fermanlardaki tabirden kastedilenin Kudüs'te Hristiyanlığın Kutsal Yerlerinde bütün din adamlarını değil, dini elbiseleriyle

⁴³⁸ Boris Christoff Nedkoff, "Osmanlı İmparatorluğunda Cizye (Baş Vergisi)", Çev. Şinasi Altundağ, *Bellekten*, S. 32, Ankara 1944, s. 606, 608-609.

⁴³⁹ Araz-i hariciyeden kabul edilen Şam bölgesindeki topraklar zamanla araz-i miriyeye dönüşmüştür. XIX. yüzyılın ortalarında Şam eyaletindeki toprakların statüsü ile ilgili bilgi için bk. BOA, İ.MVL, 460/20714.

⁴⁴⁰ Halil Cin, "Filistin Topraklarının Osmanlı Dönemindeki Hukukî Statüsü ve Yahudilere Karşı Alınan Tedbirler", *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, II/2, Konya 1989, s. 22. Bu çeşit toprakların açıklanması kanunnameye şöyle açıklanır: "bir kısmı dahi arz-ı haraciyyedir ki hîn-i fetihten keferenin ellerinde mukarrer kılınub, kendülere temlik olunub, üzerlerine hâsıllarından öşür yahud sümün yahud subu' yahud südüis nisfa değin, arzın tahammülüne göre harac-ı mukaseme vaz' olunub, yılda bir miktar akçe dahi harac-ı muvazzaf vaz' olunmuştur". Bk. Ömer Lütfi Barkan, *XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukukî ve Mali Esasları*, I., İstanbul 1943, s. 298.

⁴⁴¹ Karakoç Sarkis, *Külliyât-ı Kavânîn*, Belge No:4013.

⁴⁴² BOA, A.DVN.DVE.d, No: 33/8, Hüküm No: 256, s. 59; BOA, A.DVN.DVE.d, No: 32/7, Hüküm No: 272, s. 73; BOA, A.DVN.DVE.d, No: 2, Hüküm No: 262, s. 69.

⁴⁴³ Karakoç Sarkis, *Külliyât-ı Kavânîn*, Belge No:2506; 3403.

⁴⁴⁴ BOA, İ.MMS, 104/4411.

dolaşan, tamamen kendini ibadete vermiş ve herhangi bir iş icra etmeyen din adamları olduğunu düşündürmektedir. Nitekim Ercan, önceleri bütün din adamlarının vergiden muaf iken, sonradan çalışan ve para kazananların vergiye tabi tutulduğunu belirterek, hastalar, sakatlar, yaşlılar ve kendini tamamen ibadete vermiş, hiçbir işle uğraşmayan gerçek din adamlarının vergiden muaf tutulduğunu söylemektedir⁴⁴⁵. Yine Kenanoğlu, Osmanlı Devleti içerisindeki manastır ve kiliselerde bulunan rahiplerin iki sınıfa ayrıldığını belirtmektedir. Bunlardan birincisi, münzevi yani târik-i dünya takımı olup, hiçbir işle meşgul olmayan ve manastırlarda ikamet edenler, ikincisi ise kiliselerde sadece bulunanlardır⁴⁴⁶.

Osmanlı Devleti'nde cizyenin niteliği ve niceliğinde bazı değişiklikler olmuştur. Mesela paranın birimi ve değeri ile cizye veren zimmîlerde aranan şartlar bu değişiklikler arasındadır. Osmanlı Devleti'nde cizye ve haraç toplanırken zimmîlerden fazla para alınmaması, herhangi bir zarar verilmemesi, hakaret edilmemesi sık sık vurgulanmaktaydı⁴⁴⁷. Ayrıca Kudüs'e ziyaret için gelenlerden gümrüklerden adet edilenden fazla para alınmaması ve bunlara müdahale edilmemesi için sık sık emirler çıkarılarak, bazı düzenlemelerde bulunulmuştur⁴⁴⁸.

1811 yılında Kudüs'te bulunan Rum ve Ermenilerden fazla vergi alınmaması için bir düzenleme yapılmıştır. Bu düzenlemeye göre Rum ve Ermeniler, 8.000 kuruş Şam valisine, 2.700 kuruş sancak beyine, 1.000 kuruş kadûme ve 6.000 kuruş da harçlık adı altında bir yılda toplam 17.700 kuruş ödeyeceklerdir. Ayrıca belirlenen bu miktardan fazla akçe alınmaması emredilmiştir⁴⁴⁹. Ancak bu düzenlemeye rağmen 1817 yılında Şam valisi Fransa ruhbanından alması gereken 7.000 kuruşa kanaat etmeyip, Latinlerden 77.000 kuruş, Rumlardan ise 100.000 kuruş fazla para toplamıştır. Bunun üzerine Fransız elçisi araya girerek, Kudüs'teki Fransız ruhbanından haksız yere alınan 77.000 kuruşu geri istemiştir. Fransa elçisinin bu isteği üzerine alınan fazla paralar geri verilerek, bir daha böyle olayların

⁴⁴⁵ Yavuz Ercan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimlerin Ödedikleri Vergiler ve Bu Vergilerin Doğurduğu Sosyal Sonuçlar", *Bellekten*, LV/213, Ankara 1991, s. 379.

⁴⁴⁶ M. Macit Kenanoğlu, *age.*, s. 261.

⁴⁴⁷ Yavuz Ercan, *agm.*, s. 372, 377.

⁴⁴⁸ Kudüs'e ziyaret için giden Rum ve Ermeni rahiplerinin İstanbul ve Sultaniye gümrüklerinde adet edilenden fazla akçe alınmamasına dair bk. BOA, HAT, 122/4987. Kudüs'e gelen Ermeni ziyaretçilerden adet edilenden fazla akçe alınmamasına dair bk. BOA, C.ADL, 58/3487; BOA, C.ADL, 49/2937.

⁴⁴⁹ BOA, HAT, 1516/48.

yaşanmaması için Rum ve Ermeni cemaatlerin Şam valilerine verecekleri paraların yeniden tespit edilmesi kararlaştırılmıştır. Yeni düzenlemede Rumların 60.000 kuruş vermelerine karşılık Ermenilerin 7.000 kuruş vermesinin uygun ve eşit olmadığı gerekçesiyle Ermenilerin de 60.000 kuruş vermeleri kararlaştırılmıştır⁴⁵⁰.

1821 yılında Kudüs Rum patriği, cizye borçlarının kalan kısımlarını manastırlarındaki ihtiyar papazlar ve çocuklardan tahsil edilmesinin engellenmesini istemiştir. Ayrıca Rum manastır ve bahçelerinde muhtelif bahanelerle 27.048 kuruş, Efrenc manastırlarından 8.913 kuruş ve Ermeni manastırlarından 16.203 kuruş tahsil edilerek, fakir rahip ve reayayı perişan ettiklerini belirtmiştir. Ruhbanlar, Şam valisi ve Kudüs kadısına bir hüküm yazılarak, reayaya yapılan bu müdahalenin engellenmesini istemişlerdir⁴⁵¹.

1.2. Padişah Fermanlarına Göre

Osmanlı Devleti'nde Kutsal Yerlerin yasal statüsünü belirleyen İslam hukukundan sonra Osmanlı padişahlarının Kudüs patriklerine verdikleri fermanlar gelmektedir. Kutsal Yerler için Kudüs patriklerine verilen ilk ferman, daha öncede belirtildiği üzere Fatih Sultan Mehmet tarafından Kudüs Rum Patriği Athanasios'a verilen fermanıdır. İstanbul'un fethinden beş yıl sonra Kudüs Rum Patriği Athanasios bir grup rahiple İstanbul'a gelmişler ve Hz. Ömer'in kendilerine verdiği fermanı Fatih'e göstererek, eski imtiyazlarının yenilenmesini istemişlerdir. Fatih de Hz. Muhammed tarafından *sadaka ve ihsan olunan mübarek pençesiyle imzalı hattı*⁴⁵² ve Hz. Ömer'in ve geçmiş sultanların verdiği fermanlar gereğince imtiyazlarını yenilemiştir. 1458 tarihli bu fermanla Kamame Kilisesi, Gürcü Manastırı olan Mar Yakup ve Beytüllahm Kilisesi, Mağaratü'l-Mehd ve kilisenin güney, kuzey ve batı anahtarlarının Rumlara ait olduğu belirtilmektedir. Ancak anlaşıldığı kadarıyla fermandaki Kutsal Yerler ile ilgili bilgiler çok genel ibarelerdir. Çünkü daha önce de belirtildiği üzere gerek Kamame Kilisesi gerek Beytüllahm Kilisesi çok büyük yapılar olup, Ortodoks, Katolik, Ermeni, Kıpti, Habeş ve Süryani cemaatleri arasında

⁴⁵⁰ BOA, HAT, 774/36305.

⁴⁵¹ BOA, C.ML, 24058/585.

⁴⁵² Hz. Resûl-i Ekrem tarafından sadaka ve ihsan olunan, mübarek pençesiyle imzalı hattın kasıt, Hz. Muhammed'in İslam ülkelerinde gayrimüslimlere ne şekilde muamele edileceğine dair malumat veren belgedir. Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'nde bu belgeye istinat edilen birkaç Arapça yazılmış Hatt-ı Hümâyûn bulunmaktadır. Bk. BOA, HAT, 1516/47.

paylaştırılmıştır. Bundan dolayı fermanda Rumların tasarruflarına bırakılan yerlerden kasıt, bu yerler içinde eskiden beri Rumlara ait olan yerlerdir. Ayrıca fermanın sonuna “*eğer bundan sonra gelen halîfeler ve vüzerâ-yı ‘izâmlardan ve ‘ulemâdan ve ehl-i ‘örfden ve kapum kullardan ve sâ’ir ümmet-i Muhammed’den akçe için veyahud hâtır için feshine murâd iderler ise, Allâh’ın ve Hazret-i Resûlün hışmına uğrasun*” eklenen bu ibareyle Rumlara verilen imtiyazlar daha sonraki dönemlerde de güven altına alınmıştır⁴⁵³.

Kudüs daha fethedilmeden Fatih, neden Kudüs Rum Patriğinin eski imtiyazlarını kabul edip, bunların kendisinden sonra da uygulanmasını istedi? Memluk hâkimiyetinde olan Kudüs Rum Patrikliği neden Fatih’e gelip, eski imtiyazlarının yenilenmesini istedi? İki taraflı incelenmesi gereken bu sorulara cevap verebilmek için vesikayı bir kere daha incelediğimizde bunun Kudüs’teki Rumlara verilen bir lütuf olduğunu görebilmekteyiz. Ancak fermanın bir lütuf olarak ele alınması, meselenin çok yüzünde kalmaktan başka bir şey ifade etmez. Fatih’i ve Rum Patriğini bu tarzda harekete sevk eden birçok sebep arasında, bütün Ortodoks Rumları, İstanbul Rum Patrikliği altında birleştirmek istenmesi, Patrik ve ruhbanların Osmanlı topraklarında serbestçe dolaşmaları ve Kutsal Yerler tartışmalarında Kutsal Yerler üzerinde üstün olma gayesi sayılabilir. Öncelikle birinci sebebi izah etmeye çalışalım. Daha önce de belirtildiği gibi Fatih, İstanbul’u fethettiği vakit İstanbul Rum Patriğine emsali görülmeyen imtiyazlar ve lütuflar verip, Hattox’un ifadesiyle *primus inter paresti* yani eşitler arasında birinci konuma getirmiştir⁴⁵⁴. Ancak bu dönemde Kudüs Rum Patrikhanesi’nin İstanbul’a bağlandığına dair bir bilgiye sahip değiliz. Bunu fırsat bilen Fatih, Kudüs’teki Rumları İstanbul Patrikliğine bağlamak istemiş olabilir. Nitekim Kudüs Rum Patrikhanesi’nin Osmanlı hâkimiyetine geçmesinden sonra Kudüs patrikleri 1654-1845 yılları arasında Kudüs’te değil, İstanbul’da ikamet etmişlerdir. İkinci sebep olarak saydığımız patrik ve ruhbanların Osmanlı topraklarında serbestçe seyahat edebilmeleri şikkî fermanda açıkça belirtilmiştir. Fermanda geçen “*tasarrufumda ve hükmümde olan memleketler eğer deryadan ve eğer karadan hâkim’ül-vakt olanlar Kuds-i Şerif patriği ve ruhbanları mezbûrlara himâyet ve sıyânet ve âherdan kimesne rencide eylemeyeler*” ibaresi

⁴⁵³ BOA, A.DVNS.KLS.d, No: 9, s. 6.

⁴⁵⁴ Ralh S. Hattox, “Mehmed the Conqueror, The Patriarch of Jerusalem, and Mamluk Authority”, *Studia Islamica*, S.90, 2000, s. 110.

bunu kanıtlamaktadır. Ayrıca Kudüs'teki ruhbanların Anadolu ve Rumeli'de tasadduk akçesi toplamalarına engel olunmaması için de böyle bir yola başvurdukları düşünülebilir⁴⁵⁵.

Son olarak Kutsal Yerler tartışmalarında üstün olma gayesi ise konumuz açısından en önemli olan şıktır. Esasen Rum, Ermeni ve Latinler evvelden beri Kutsal Yerlerde üstün olma gayesi içindedirler. Cemaatler bu iddialarını desteklemek için ellerindeki vesikaları dayanak noktası olarak gösterirler. Latinler, ilgili haklarını Abbasi Halifesi Harun el-Reşit zamanına kadar geriye götürmektedirler. Rumlar ise, daha öncesine gitmekte olup, Hz. Ömer'in Kudüs Rum Patriği Sophronios'a verdiği fermana dayandırmaktadırlar⁴⁵⁶. Buradan anlaşıldığı kadarıyla Rumlar, Hz. Ömer'in fermanından sonra Fatih'ten eski imtiyazlarını geçerli olduğu dair bir fermanı alıp, gelecekte Latinlerin, Ermenilerin ve diğer küçük Monofizit kiliselerin Kutsal Yerlerdeki iddialarını dayanaksız bırakmak istemişlerdir.

Osman Devleti'nde Fatih'ten sonra Kudüs Patriğine Kutsal Yerler için verilen fermanı Yavuz Sultan Selim vermiştir. Yavuz, 31 Aralık 1516 tarihinde Kudüs'e geldiği zaman kendisini karşılayanlar arasında Kudüs Rum Patriği Attalia ve Kudüs Ermeni Patriği Serkis bulunmaktaydı. Yavuz, burada her iki Patriğe de Kutsal Yerlerdeki haklarını teyit eden birer ferman vermiştir. Osman Devleti'nde Kutsal Yerlerin statüsünü belirleyen asıl ferman işte bu iki Patriğe verilen fermanlardır. Esasen Fatih de Kutsal Yerler için bir ferman vermiş olmasına rağmen, daha sonraki yıllarda ortaya çıkan Kutsal Yerler tartışmalarında hep Hz. Ömer ve Yavuz'un verdiği fermanlar dayanak noktası olarak gösterilmiştir. Konumuz açısından son derece önemli olan ve daha sonraki süreçlerde cemaatler arasında yaşanan çekişmelerde dayanak noktası olarak gösterilen bu iki fermanı aynen veriyoruz:

“Fâtih-i Kuds-ı Şerîf merhûm Sultân Selim hân hazretlerinin Hatt-ı Hümâyûn ile mu‘avenet-i ihsân buyurdıkları emr-i ‘âlîşândır

*Emr-i şerîfîm mücebince ‘amel her kim bir gayri şekl iderse ve bozarsa
Allahu te‘âlânın kılıcına uğrasın*

⁴⁵⁵ M. Macit Kenanoğlu, *age.*, s. 89, 118.

⁴⁵⁶ Ş. Tufan Buzpınar, “Makamat-ı Mübareke Meselesi ve Kırım Harbi”, *Savaşın Barışa: 150. Yıldönümünde Kırım Savaşı ve Paris Antlaşması (1853-1856): Bildiriler*, İstanbul 2007, s. 182.

Bi avni'llâhi te'âlâ ve Resûlihi habîbi Kuds-ı Şerîf('den) Beytullah'a gelüp Saferü'l-hayrın yigirmi beşinci gününde feth-i bâb olunub Rum keferesine patrik olan Attalia nâm râhib cümle râhibân ile ma'ân re'âyâ ve berâyâ gelüb itâ'at ve ricâ ve temennâ kılmışlardır kadîmden vâki' olan kilise ve manastırları ve ziyâretleri ve içerü ve taşrada kadîmden ne minvâl üzere zabt u tasarruf idegelmişler ise ol minvâl üzere mezbûr patrik dahî zabt u tasarruf eyleye ve Hazret-i Ömer radiya'llâhu 'anh hazretlerinden olan 'ahidnâme-i hümayûn ve selâtîn-i mâziyyeden olan evâmir-i şerîfeleri mücebince zabt u tasarruf eylemek için deyu buyurdum ki, hükm-ı şerîfe mücebince zabt u tasarruf eyleye Kamame kapusu karşusunda ve kible tarafında muğtesil kadîmi iki şem'dan ve kanâdiller ve yine mahall-i mezbûrda vâki' patrikliğe tâbi' gülgüle üzerinde dört kemerin aşağısı ve yukarısı ve Sitt-i Meryem üzerinde yedi kıt'a kemerler, zîr ve bâlâsı ve kilise-i kebîr ortası ve türbesi ma'ân cümle ziyâretleri ve taşra Kamame havlısı üç kiliseleri ve karşusuna Kilise-î Mar Yuhanna ve patrik mütemekkin olan evlerde kilise olan Elene dimeğle ma'rûf ve Mar Tekilla ve Sitte Yani ve Mar Eftimiyos ve Mar Mikail ve Mar Yorgi ve Mar Yuhanna ve bağçe ve Mar Vasil ve Mar Nikola ve Mar Dimitri ve Sitt-i Meryem ve diğer Mar Yuhanna ve diğer kiliseleri ve Mar Yakub Gürcü Manastırı ve Mar Yorgi nâm kiliseleri ve Kuds-ı Şerîf taşrasında Meryem Ana Makberesi ve Mar Seyon ve Hazret-i İsa'nın zindanı, Hanan'ın evi sahrada olan makbereleri ve Gürcü Manastırı Musallebe ve Mar Simon ve Mar İlyas Manastırı ve bağ ve zeytûn ve Mar Sava Manastırı ve Karye-i Beyt-i Jala Mar Yorgi ve Hazret-i İsa 'aleyi's-selamın doğduğu Beytü'l-lahm nâm mağara ve kenisede vâki' mevzi'-i şimâl ve kible taraflarında olan iki kapunun miftâhları ve etrâfından olan iki kıt'a bağçe ve zeytunluk ve makberelikleri ve sâ'ir karyelerde olan kilise ve manastırları ve patriğe tâbi' olan Gürcü ve Habeş ve Sırb ve sâ'ir vakf olanları ve metropolidleri ve râhibleri ve mürd olan metropolid ve piskopos ve râhiblerin metrûkâtları ahz u kabz idüb ve Kuds-ı Şerîf'in kapusunda zemzem suda ve Arap fenârında ve iskelelerde ve keşf ittiklerinde ve gümrük ve bâc ve sâ'ir tekâlif-i 'örfiye bi'l-küllîye mu'âf ve müsellemler olalar mezbûr veçh-i meşrûh üzere olan emr ü şerîfim mücebince âher millet müdâhale ve rencide eylememek sâ'ir milletden Rum patriği olan

mukaddem ola. Hazret-i Ömer radiya'llâhu 'anh hazretlerinin 'ahidnâme-i hümayûn ve selâtîn-i mâziyyeden olan evâmir-i şerîfeleri mücebince ben dahî virdim ve buyurdum ki hükm-ı şerîfim mücebince ba'de'l-yevm veçh-i meşrûh üzere olan emrime sultân olanlar yâhûd ve vüzerâ-yı 'izâm ve 'ulemâ ve sulehâdan ve kadılardan ve mîr-i mîrân ve mîrlivâ ve voyvodaları ve beytü'l-mâl-ı kassâm âdemleri ve subaşıları ve zu'amâ ve erbâb-ı timâr ve müferrika ve çâvuş ve sipâh ve yeniçeri ve sâ'ir kapum kullarından her kim fesh murâdları olur ise Allâhu te'âlânın hışmına, 'azâbına uğrasun deyu bu hükm ü hümayûnımı mezbûrların yerlerine ibkâ idüb 'alâmet-i şerîfe i'timâd kılalar tahrîren fî sene selâse ve ısrûn ve tis'a mi'e be Makam-ı Kuds-ı Şerîf, Sene 923''⁴⁵⁷.

“Fâtih-i Kuds-i şerif merhûm ve mağfür-leh Sultân Selim hân abdu'r-rahman ve'l-gufrân hâzretlerinin Ermeni tâ'ifesine ihsân buyurdular menşûr-ı alînin sûretidir

Mücibince 'amel olına minba'ad kimesne dahl itmeye

Bi avni'llâhi te'âlâ ve Resûlihi habibi Kuds-ı Şerîf('den) Beytüllah'a geliüp mâh-ı Saferü'l-hayrın yiğirmi beşinci gününde feth-i bâb olub Ermeni tâ'ifesine patrik olan Serkis nâm rahib cümle ruhbân ile ma'an re'ayâ ve berâyâ geliüb 'atâ ve in'amımdan ricâ ve temenna kılmuşlardır kadîmden meşrûtalari olub 'uhdelerinde olan kilise ve manastır ve sâ'ir ziyâretleri ve içerüde ve taşrada vâki' kilise ve ma'bedhâneleri kadîmden zabt ve tasarruf idegeldükleri minvâl üzere Ermeni tâ'ifesine patrik olanlar zabt ve tasarruf eyleyeler Hâzret-i Ömer radiyallahu teâla anhu hâzretlerinden olan ahidnâme-yi hümayûn ve merhûm melik Salahaddin zamanından berû verilen evâmir-i şerîfeleri mucibince zabt ve tasarruflarında olan Kamâme ve Beytü'l-lahm mağara ve şimâl tarafındaki kapu ve kilisa-yı kübrâları Mar Yakub ve Deyru 'z-Zeytûn ve Habsü'l-Mesih ve Nablus ve kenisâlarına tâbi' hem milletleri olan Habeş ve Kıbtî ve Süryani milletleri Mar Yakub kiliselerinde mütemekkin olan Ermeni patrikleri tarafından zabt ve tasarruf olunub aher milletlerden

⁴⁵⁷ BOA, A.DVNS.KLS.d, No: 9, s. 7. Muhtelif arşiv ve kataloglarda ufak değişiklikler olmakla birlikte bu fermanın başka suretleri bulunmaktadır. Bk. BOA, A.DVNS.KLS.d, No: 8, s. 11; BOA, A.DVNS.KLS.d, No: 10, s. 7; BOA, HAT, 1516/47; BOA, C.ADL, 47/2827; Karakoç Sarkis, *Külliyât-ı Kavânîn*, Belge No: 3995; Topkapı Sarayı Müze Arşivi(TSMA), Defter No: 7016, s. 6.

minba'ad bir ferd müdâhale itdirilmemek bâbında bu nişân-ı hümayûn-ı sa'adet-makrûnı virdim ve buyurdum ki, mûcibince 'amel olunub zikr olunan kilisa-yi kübrâları Mar Yakub'da mütemekkin olan Ermeni patrikleri içerde ve taşrada vâki' olan kiliseleri ve manâstırları vesâ'ir ziyaretgâhları ve kendülere tâbi' hem milletleri ve yamâkları olan Habeş ve Kıbtî ve Süryani milletleri ayinleri üzere zabt ve tasarruf iyleyüb vâki' olan umûrlarını ve 'azl ve nasb vesâ'ir vakıflarına müte'allik husûslarını ve mürd olan metropolid ve piskopos ve ruhbân ve papaz ve yamâklarının ve sâ'ir Ermeni tâ'ifesinin metrûkatlarını ahz ve kabz idüb mâ-takaddemden berû Ermeni tâ'ifesi patriklerinin zabt ve tasarruflarında olan kilise ve manastır ve ma'bed ve sa'ir ziyaretlerinin ve kendülere tâbi' hem-milletlerine ve yamâklarına aher-i milelden minba'ad bir ferd müdâhale eylemeyüb ve Kamâme ortasında vâki' olan türbesi ve Kuds-ı Şerif taşrasında Meryem Ana Makberesi ve Hazret-i İsa aleyh'i-s-salavati's-selam doğduğu Beytü'l-lahm mağara ve şimâl tarafında olan kapunun miiftâhı ve içerde Kamâme kapusundan iki şem'dan ve kanâdilleri ve türbe kapusundan ve içerüsünde olan kandilleri ve yakdıkları şem' ve buhûrları ve Kamâme içinde ayinleri üzere nâr ve şem' zuhurunda kendülere tâbi' olan hem-milletleri ile türbe dâhiline girüb ve havalisinde devr etmeleri ve kapu içerüsünü zir' ve bâlası ve iki penceresi ve içerde olan ma'bed ve ziyâretleri ve Su kapusu ve Kamâme havalisinde vâki' Mar Yuhanna Kenisesi ve taşrasında Mar Yakub kurbunda vâki' Habsü'l-Mesih ve sâ'ir manâstırları ve makberelikleri ve medfenleri ve Beytü'l-lahm mağara kurbunda olan odaları ve misafirhâneleri ve bâğ ve bâğçe ve zeytünlükleri ve bi'l-cümle zikr olunan kenise ve manâstır ve ma'bed ve ziyâretgâhları ve kendülere tâbi' hem-milletleri ve sâ'ir emlâk ve tevâbi'-i kadimeleri ta'yin olunduğu üzere Ermeni tâ'ifesi ve patrikleri zabt ve tasarruf eyleyüb ve keniselerine ziyârete gelen Ermeni tâ'ifesi zemzem ta'bir olunur su üzerine ve pınarlarına ve sâ'ir ma'bed ve ziyâretlerine vardıklarında ehl-i örf tâ'ifesinden ve aherden minba'ad bir ferd dahl ve ta'arruz eylemeyüb bade'l-yevm vech-i meşrûh üzere virilen nişân-ı hümayûn-i sa'âdet-makrûnum mucibince 'amel olunub aher milletler bir ferd müdahale itdürmeyüb ol-bâbda evlâd-ı emcâdımdan veyahud vüzerâ-yı 'izamdan ve sulehâyi'l-kirâmdan ve kadılardan ve beğlerbeği ve

sancakbeği ve mirmirân ve voyvodaları ve beytü'l-mâl ve kassâm 'âdemleri ve subâşıları ve zuemâ ve erbâb-ı timâr ve mübâşirin ve 'ummâl ve iş erleri ve mutasarrıfın-ı emvâl ve sâ'ir kapum kullarından ve gayriden muhâssala vaz'î ve refî' ve sagir ve kebirden hiç ferd-i efrâd âferîdeden kâinen men kâne vechen mine'l vücûh ve sebeben ve mine'l-esbâb dahl ve ta'arruz kılmayub tebdil ve tağyir eylemeler her kim dahl ve ta'arruz idüb tebdil ve tağyir iderse inde'llahü'l-melikü'l-mü'in zümre-yi mücrimin ve âdâd itmişden ma'dûd olalar şöyle bileler hükm-i kişver küşâ-yı tuğrâ-yı garrâ-yı âlem-ara ile mücellâ ve müzeyyen görenler mazmûn-ı meymûn muhakkak ve fehvâ-yı hümâyûna musaddak bilüb 'alâmet-i şerife itimâd kılalar ketb fî sene selase ve işrin ve tis'a mie be Medine-yi Kuds-ı Şerif"⁴⁵⁸.

Her iki metinde de açıkça görüldüğü gibi Kutsal Yerler ve diğer muhtelif konularda Ermeni ve Rumlara tanınan haklar tek tek kendilerine bildirilerek, onların herhangi bir haksızlığa uğramaları engellenmiştir. Ayrıca bu yolla onların diğer mezhep mensuplarının haklarına müdahale etmekten de alıkoyulmuştur. Fermanın sonundaki ibarelerden anlaşılacağı üzere Kutsal Yerlere verilen statüye hiçbir ferdin ya da görevlilerin müdahale etmeyeceği kesin olarak belirtilip, buna uymayanlara beddua okunmaktadır.

Ayrıca fermanlarda Rumlara verilen bir kısım hakların Ermenilere ya da Ermenilere verilen bir kısım hakların Rumlara da verildiğini görüyoruz. Fermanlarda iki cemaate verilen yerler şunlardır: Kamame kapısındaki şamdan ve kandiller, Mağaratü'l-Mehd yanındaki bahçeler, Hz. Meryem'in mezarı ve Habeş cemaatinin tabiiliği. Fermanlarda bu Kutsal Yerlerin hangi cemaat tarafından kullanılacağı ayrıntılı olarak belirtilmemiştir. Acaba fermanlarda geçen ifadeler kati sınırlar olarak mı belirtilmiş yoksa sadece genel bir sınır çizmek amacıyla mı yazılmıştır? Bilindiği gibi Kutsal Yerlerde birçok yer cemaatlerin ortak tasarruflarındadır. Bundan dolayı fermanlarda bir yanlışlık aramak yerine fermandaki ibarelerin bütün ayrıntılarıyla değil de genel ifadeler olarak kabul edilebilir. Bu kapsamda fermanda geçen ortak yerler iki cemaatin ortak tasarrufunda olduğunu kabul edilebiliriz. Nitekim başka bir

⁴⁵⁸ BOA, A.DVNS. KLS.d, No: 9, s. 60-61. Bu ferman da Rumlara verilen ferman gibi muhtelif arşiv ve kataloglarda başka nüshaları bulunmaktadır. Bk. BOA, HAT, 1516/47; BOA, KPT, Piskopos Mukataası 2539, s. 2; BOA, C.ADL, 47/2827; BOA, C.ADL, 106/6325; BOA, ŞD, 2279/1; Karakoç Sarkis, *Külliyât-ı Kavânin*, Belge No: 2599.

fermanda “Kuds-ı Şerif’e tâbi’ Beytüllahm karyede hazret-i İsa aleyhisselâm doğduğu mağara ve Kuds-ı Şerif taşrasında Meryem anâ makberesi ve Kamâme ta’bir ettikleri kenisâ ki mevâzi’ selese cemî’ millet-i nasâraya mahsus ve âliyü’l-iştirâk ziyaretgâhları olmağla” diye geçen ibare buna delil teşkil eder⁴⁵⁹. Ancak Habeş cemaatinin Ermeni Patrikhanesi’ne mi yoksa Rum Patrikhanesi’ne mi bağlılığı konusu tartışmalı olup, daha sonraki bölümde ayrıntılılarıyla üzerinde duracağız.

Fermanlarda diğer önemli bir durum da, Kudüs patriklerine verilen yetki ve muafiyetlerdir. Fermanlarda bir rahip, metropolit ya da piskopos ölmesi durumunda ardında bıraktığı mallara patriklerin el koyma yetkisi olduğu belirtilmektedir. Patriklerin bu yetkisi muhtelif zamanlarda patrikhane ve ölen rahibin varisleri arasında sorun olabilmektedir⁴⁶⁰. Bunun için 1873 yılında *bilâ varis ölen rahiplerin terekeleri hakkında* bir buyruldu hazırlanmıştır. Buyrulduya göre, 1591/2(H.1000) tarihinden itibaren beratların bir kısmında *bila-vâris* lafzının atlandığı için bu hususun sorun yarattığı anlaşılmış ve *bilâ vâris veyahud vâris-i gâ’ibi olarak vefat eden rehâbinin terekelerine beytü’l-malden müdahale olunmayub vârisleri mevcud ve hazır olanlara kiliseye müte’allik sâlib ve elbise ve sâ’ir eşya-yı ruhbanıyyesinin mensûb oldukları kilise me’murına ve ma’ada emvâl ve emlakının vâris-i hâzıra ve mevcûdeye terk olunması varis-i hâzıra tarafından talep ve istid’a vuku’unda ma’rifet-i şer’ile tahrîr ve beyân ol-vârise taksîm kılınması* belirtilmiştir⁴⁶¹. Muafiyetleri hususunda da Rum taifesinin gümrük, haraç, bac ve muhtelif tekâlîf-i örfiyeden muaf tutulduğu belirtilmektedir. Ancak Ermenilere verilen fermanda böyle bir muafiyetten bahsedilmemektedir.

Yavuz Sultan Selim’den sonra Kutsal Yerlerin statüsü için verilen ferman, Kanuni Sultan Süleyman’ın cülusu münasebetiyle Kudüs Rum Patriği Germanos’a (Barmanos-برمنوس)⁴⁶² ve ikinci defa Kudüs Ermeni Patriği Serkis’e verilen fermanlardır⁴⁶³. Kanuni, Hz. Ömer, salâtin-i mâziyyeden ve babası tarafından verilen emr-i şerifler mucibince bu fermanları kendisinin de kabul ettiğini belirtip, bunları yeniden birer birer fermanda saymaktadır. Bu fermanlar Yavuz’un iki patriğe

⁴⁵⁹ Karakoç Sarkis, *Külliyât-ı Kavânîn*, Belge No: 2608.

⁴⁶⁰ Karakoç Sarkis, *Külliyât-ı Kavânîn*, Belge No:2516.

⁴⁶¹ Düstur, I. Tertip, III. Cilt, s. 568-570.

⁴⁶² BOA, A.DVNS.KLS.d, No: 9, s. 8-9.

⁴⁶³ Karakoç Sarkis, *Külliyât-ı Kavânîn*, Belge No: 2600.

verdiği fermanlarla aynı olup, sadece bir kısım yerlerde daha açık ifadeler kullanılmıştır. Küçük farklılıklardan birisini örnek verecek olursak; Yavuz'un Rumlara verdiği fermanında “*gümrük ve bâc ve sâ'ir tekâlif-i 'örfiyye bi'l-küllîye mu'âf ve müsellemler olalar*” denmekte, aynı ifade Kanuni'nin Rumlara verdiği fermanında ise “*gümrük ve bâc ve cizye ve kilise meremmâtına vaz'-ı kadîmi üzere fermân olunmak ve odalar binâ eylemek ve kapu ve pencere açmak veyahûd kapamak ve evden eve kemer eylemek ve sâ'ir tekâlif-i 'örfiye küllisinden mu'âf ve müsellemler olalar*” şeklinde daha ayrıntılı olarak belirtilmektedir⁴⁶⁴.

Kanuni Sultan Süleyman'dan sonra her taht değişikliğinde tevdid edilen fermanlarda, “*kadîmden vaki olan kilise ve manastırları ve ziyaretleri içeri ve taşrada kadîmden ne minval üzere zabt u tasarruf idegelmişler ise ol minvâl üzere*” anlayışıyla hareket edilmiş ve kiliseler arasında ortaya çıkan tartışmalarda ya da anlaşmazlıklarda Hz. Ömer'in Rum Patriği Sophronios'a ve Yavuz Sultan Selim'in Rum Patriği Attalia ile Ermeni Patriği Serkis'e verdiği fermanlar esas alınmıştır⁴⁶⁵. Esasen Kanuni'den sonra IV.Murat(1623-1640)⁴⁶⁶, I.İbrahim(1640-1648)⁴⁶⁷, IV.Mehmet(1648-1687)⁴⁶⁸, II.Süleyman(1687-1691)⁴⁶⁹, III.Osman(1754-1757)⁴⁷⁰ ve III.Mustafa(1757-1774)⁴⁷¹ tarafından Kudüs Rum Patriklerine verilen fermanlar bulunmaktadır. Ayrıca 1689, 1690, 1691, 1692, 1698, 1717/8, 1742, 1756, 1791 ve 1810⁴⁷² yıllarında Latinlere verilen fermanlar da bulunmaktadır. Ancak bu fermanlar Hz. Ömer ve Yavuz'un verdiği fermanlar gibi Kutsal Yerlerin statüsünü belirlemek amacıyla verilmiş fermanlar olmayıp, Kutsal Yerlerde cemaatler arasında ortaya çıkan kavgaları gidermek, saltanat değişikliği nedeniyle cemaatlerin imtiyazlarını yenilemek ve Kutsal Yerlerin tamiri amacıyla ilan edilmiş fermanlardır.

Fermanlarla Hristiyan cemaatleri arasında Kutsal Yerler her ne kadar paylaştırılmışsa da bir cemaatin yerini diğer cemaatin yerinden tamamen ayırmak çok da mümkün değildir. Çünkü cemaatler sürekli Kutsal Yerleri ziyaret ederek,

⁴⁶⁴ BOA, A.DVNS.KLS.d, No: 9, s. 8.

⁴⁶⁵ BOA, HAT, 3/88; BOA, İ.DH, 1237/96911.

⁴⁶⁶ BOA, A.DVNS.KLS.d, No: 9, s. 9-10, 14.

⁴⁶⁷ BOA, A.DVNS.KLS.d, No: 9, s. 15-16.

⁴⁶⁸ BOA, A.DVNS.KLS.d, No: 9, s. 11-12, 13, 16-17.

⁴⁶⁹ BOA, A.DVNS.KLS.d, No: 9, s. 19-21.

⁴⁷⁰ BOA, A.DVNS.KLS.d, No: 9, s. 21-25.

⁴⁷¹ BOA, A.DVNS.KLS.d, No: 9, s. 25-29.

⁴⁷² BOA, A.DVNS.KLS.d, No: 9, s. 174-179.

oralarda ayinler yapmaktaydılar. Gerek ayin sırasında gerek ziyaret esnasında cemaatlerin birbirlerine engel olmamaları, ziyaret ettikleri yerleri kirletmemeleri⁴⁷³ ve birbirlerinin haklarına uymaları gerekirken, Hristiyan cemaatler bu kurallara uymayıp, sürekli birbirleriyle kavgaya tutuşurlardı. Dolayısıyla mezhepler arasında ortaya çıkan anlaşmazlığı gidermek amacıyla ilan edilen her ferman Kutsal Yerlerde cemaatlerin konumunda bazı değişikliklere yol açabiliyordu. Rusya'nın Ortodoksları, Fransa'nın Katolikleri himaye ederek, Kutsal Yerlerde nüfuzlarını genişletmek istemeleri ise bu değişiklikleri apayrı bir boyuta taşımaktadır.

Wardi, 1625 ve 1637 yılları arasında IV.Murat'ın önceki fermanlarla çelişen en az 12 ferman ilan ettiğini belirtmektedir⁴⁷⁴. Bu süreç Sultan Abdülmecit'in 1852 yılında statükoyu ilan etmesine kadar devam etmiştir⁴⁷⁵. Statükoyla birlikte Kutsal Yerlerde Hristiyan cemaatlerin hakları tek tek belirlenerek, bundan sonra hiçbir şeyin yerinin değişmeyeceği ilan edilmiştir.

1.3. Kapitülasyonlara ve Antlaşmalara Göre

Osmanlı Devleti'nde Kutsal Yerlerin yasal statüsünü belirleyen İslam hukuku ve padişah fermanları dışında Kutsal Yerlerdeki Hristiyan varlığını ve faaliyetlerini düzenleyen en önemli kaynak, Katolik Kilisesi mensuplarının temsiline yer verilen kapitülasyonlardır. Latince *sözleşme yapma* anlamındaki *capitulare* kelimesinden geldiği tahmil edilen kapitülasyon, *Avrupalı devletlerin kendi ülkeleri dışında sürekli ya da geçici olarak bulunan yurttaşlarının, ülkesinde buldukları devletin yetkilerine değil de, kendi devletlerinin yetkilerine tabi olmak biçiminde elde ettikleri ayrıcalıklarla, ticaret ve gümrük konularında elde ettikleri kolaylıklar ve ayrıcalıklar düzeni* şeklinde tanımlanabilir⁴⁷⁶.

Kapitülasyonlara genel olarak bakılacak olursa başlıca hukuk, ticaret, din ve siyaset alanlarıyla yabancılara tanınan imtiyazlar oldukları görülecektir. Hukuk

⁴⁷³ 1565 tarihli Kudüs kadısına gönderilen bir hükümde gerek Müslümanların gerek Hristiyanların sair kutsal mekânlarında bazı hatunların çevreyi kirleterek edebe aykırı hareketler sergilediklerinin belirtilmesi üzerine, derhal bu gibi hareketlerin giderilmesini ve kutsal mekânlarda temizliğe dikkat edilerek, edebe uyulması gerektiği bildirilmiştir. Bk. BOA, *Gökkubbe Altında Birlikte Yaşamak-Belgelerin Diliyle Osmanlı Hoşgörüsü*, Edr. Cevat Ekici, s. 127-128.

⁴⁷⁴ Chaim Wardi, *agm.*, s. 389.

⁴⁷⁵ Roberto Mazza, *age.*, s. 56.

⁴⁷⁶ Aybars Pamir, "Kapitülasyon Kavramı ve Osmanlı Devleti'ne Etkileri", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, LI/2, Ankara 2002, s. 80.

alanındaki imtiyazlar yabancıların haklarını, şahısların ve malların dokunulmazlığını garanti altına alan imtiyazlardır. Ticaret alanında verilen imtiyazlar, yabancıların serbestçe ticaret, ithalat ve ihracat yapabilmeleri ile birtakım vergi ve harçlardan muaf tutuldukları imtiyazlardır. Konumuz açısından alakalı olan din ve siyaset alanında verilen imtiyazlarda ise yabancılar kamuyu ilgilendiren hususlar ile yönetim alanında ayrıcalıklar veriyordu. Örneğin dinsel inançlarda özgürlük ile ibadetlerin ve dinsel ayinlerin rahatça icra edebilmesi bu tür haklardandır⁴⁷⁷.

Osmanlı Devleti, Avrupalı devletlere verdiği kapitülasyonlarda ve devletlerarasında yaptığı antlaşmalarda Kudüs'teki Kutsal Yerlerin serbestçe ziyaret edilebileceğini ve gerektiğinde bu yerlerin tamir edilebileceğini teyit etmiştir. Bu konuda en fazla ayrıcalığı da Fransa elde etmiştir. Fransa'ya ilk kapitülasyonlar 1535 yılında verilmiştir. Bu kapitülasyon antlaşması Şubat ayında İstanbul'da Osmanlı'yı temsilen Damat İbrahim Paşa, Fransa'yı temsilen Jean de la Forest arasında imzalanmıştır⁴⁷⁸. Ancak Fransa, kapitülasyon antlaşmasına herhangi bir hüküm koymamasına rağmen kapitülasyon antlaşmasından yedi sene önce I.François, Katolikleri resmen himaye etmeye başlamış ve Kanuni'ye bir mektup göndererek, Kudüs'te camiye çevrilen bir kilisenin iadesini talep etmiştir. Kanuni, I.François'un bu talebini reddederek, kendisine yazdığı mektupta şunları söylemiştir⁴⁷⁹:

⁴⁷⁷ Osman Nebioğlu, *Bir İmparatorluğun Çöküşü ve Kapitülasyonlar*, Ankara 1986, s. 1-2.

⁴⁷⁸ Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuk ve Siyasi Tarih Metinleri*, I, Ankara 1953, s. 9-15; Kapitülasyon metninin Fransızcası için bk. Le Baron I. De Testa, *Recueil Des Traités De La Porte Ottomane*, I., Paris 1864, s. 15-21.

⁴⁷⁹ Mehdi Fraşerli, *age.*, s. 78. Fransa'nın kiliseden camiye çevrildiğini iddia ettiği yerin neresi olduğuna dair kaynaklarda bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak Collas, I.François'un Kamame Kilisesi'ni Kanuni'den kendilerine verilmesini istediğini belirtse de bu doğru bir bilgi değildir. Çünkü Kamame Kilisesi, hiçbir zaman camiye çevrilmemiştir. Kanaatimizce bu yer Kanuni zamanında Yahudiler ve Fransisken rahiplerinin arasındaki tartışmalardan dolayı camiye çevrilen *Son Akşam Yemeği Odası* adlı mekandır. Bu yer Hz. Davut'un kabrinin bulunduğu mekânın üst katı olup, Hristiyanlara göre Hz. İsa'nın Romalılar tarafından yakalanmadan önce, bir Perşembe akşamında 12 havrisiyle toplandığı yerdir. XIV. yüzyılda Fransisken rahiplerinin elinde olan bu mekân, Yahudiler için de kutsal kabul edildiğinden dolayı XIV. ve XV. yüzyıllar boyunca Fransisken rahipleriyle mekânın sahipliği konusunda tartışmalar yaşanmıştır. Sonunda Kanuni, mekânı camiye çevirerek, tartışmaları sonlandırmıştır. Bugün mevcut olan mekânın 8 Ocak 1524 tarihli kitabesinde Osmanoğlu Süleyman'ın bu mekânın küfürden arındırılması ve camiye çevrilmesini emrettiği kayıtlıdır. Yine bir ihtimal ki, Eyyubiler zamanında camiye çevrilen Yükseliş Şapeli ya da Hz. Ömer'in Kamame Kilisesi'nin avlusunda namaz kıldığı ve Müslümanlar tarafından camiye çevrilen yer de olabilir. Bk. Kerim Balcı ve Aykut İnce, *age.*, s. 248; Bernard Camille Collas, *La Turchia Nel 1864*, Milano 1865, s. 133. Bu eser Teoman Tunçdoğan tarafından *1864'te Türkiye-Tanzimat Sonrası Düzenlemeler ve Kapitülasyonların Tam Metni*, İstanbul 2005 adıyla Türkçeye çevrilmiştir. Çevir hataları olabilir kaygısıyla her iki eserden karşılaştırmalı olarak yararlanmayı uygun bulduk.

“*Câmi-i şerîften mâ’adâ olan makâmât, Hristiyanların elinde kalacak ve zamân-ı saltanatımızda orada mukîm olanları hiç kimse rencîde itmeyecek ve zîr-i cenâh-ı himâyemizde huzûr ve rahatla imrâr-ı hayat idecekler ve makâmâtın kapu ve pencereleri ta’mire müsâ’ade olunarak, hâlen işgâl itdikleri kürsi ve mebânî kemâl-i emniyyetle muhâfaza iderek, hiçbir sûretle ve hiçbir kimse tarafından rencîde ve tazyik idilmeyecektir*”.

Fransa, 1535 yılındaki kapitülasyonlarla Kutsal Yerler konusunda amacına ulaşmasa da 1604 yılında bu amacına ulaşmıştır. I.Ahmet zamanında 20 Mayıs 1604 tarihinde Fransa Elçisi M. de Brèves’in iltimasıyla imzalan kapitülasyonun 4’üncü maddesinde, Kudüs’teki Kutsal Yerleri ziyaret etmeye gelen ister Fransız tebaası ister Fransa’ya tabi milletlerden olsun hiçbir şekilde müdahale olunmayacağı belirtilmektedir. Ayrıca yine aynı kapitülasyonun 5’inci maddesinde, Kudüs’te ve Beytüllahm’de oturup ayinlerini icra eden rahiplerin orada tam bir emniyet ve huzur içinde oturabilecekleri, istedikleri yere gidebilecekleri, tecavüze uğramayacakları, lüzumu halinde kendilerine yardım ve himaye esirgenmeyeceği yazılıdır. Görüldüğü gibi her iki madde de Fransa ve müttefiklerinin Kutsal Yerleri ziyaret etmeleri, ayinlerini huzur içinde yapmaları ve güvenlikleriyle ilgili olup, Kutsal Yerlerde Fransa’ya herhangi bir üstünlük verilmemektedir⁴⁸⁰.

1604 Kapitülasyonlarından sonra Fransa 1614, 1618, 1635, 1640 ve 1673 yıllarında önceden elde edilen ayrıcalıkları teyit eden Kutsal Yerlere ve dini konulara ilişkin bazı eklemelerin yapıldığı yeni kapitülasyonlar elde etmiştir⁴⁸¹.

Fransa ile imzalanan kapitülasyon anlaşmalarının en tanınmış en kapsamlısı ve Katoliklerin Kutsal Yerlerdeki imtiyazlarını kesin olarak belirleyen 1740 Kapitülasyonlarıdır. Bu kapitülasyon antlaşması 28 Mayıs 1740 tarihinde Sultan I.Mahmut’un sadrazamı El-Hac Mehmet Paşa ile XV. Louis’in elçisi Louis-Sauveur Marquis de Villeneuve tarafından imzalanmıştır⁴⁸². Esasen anlaşmanın Kutsal Yerler

⁴⁸⁰ Gülnihâl Bozkurt, *age.*, s. 33-34. 1604 Kapitülasyon anlaşmasının maddeleri için bk. Le Baron I. De Testa, *age.*, s. 142-151.

⁴⁸¹ Bernard Camille Collas, *1864’te Türkiye-Tanzimat Sonrası Düzenlemeler ve Kapitülasyonların Tam Metni*, Çev. Teoman Tunçdoğan, İstanbul 2005, s. 116.

⁴⁸² *Muâhedât Mecmûası*, I., (Tıpkı Basım), Ankara 2008, s. 14; Nihat Erim, *age.*, s. 97.

ile ilgili maddeleri 1673 Kapitülasyonlarındaki⁴⁸³ Kutsal Yerlerle ilgili maddelerin tekrarı gibi görünse de, Katoliklerin Osmanlı Devleti'nde Kutsal Yerlerdeki imtiyazlarının bir kere daha teyit edilmesi ve 1740 Kapitülasyonlarında zikredilmesi bakımından önemlidir.

1740 Kapitülasyon antlaşmasının metni Muâhedât Mecmûası ve Erim'in çalışmasında düz metin olarak verilmesine rağmen, Collas'ın çalışmasında maddeler haline sıralanmakta olup, 85 maddeden oluştuğu belirtilmektedir. Ayrıca Fransa elçisi de muhtelif zamanlarda Hariciye Nazırına verdiği tavrilerde antlaşmanın bazı maddelerini vurgulamaktadır. Konunun daha iyi anlaşılması için çalışmamızda 1740 Kapitülasyonların Kutsal Yerler ile ilgili yerleri, maddeler halinde Collas'a göre sıralanmıştır. Buna göre antlaşmanın 1'inci, 32'nci, 33'üncü ve 82'nci maddeleri Kutsal Yerler ile ilgili olduğu görülmektedir. Şimdi bu maddeleri tek tek inceleyelim.

- (Birinci madde) Kudüs'ü ziyaret etmek için gelen ve giden Fransızlara ve Kamame Kilisesi'ndeki ruhbanlara dahl ve taarruz olunmayacaktır.
- (Otuz ikinci madde) Fransa'ya tabi olan piskoposlar ve sair Frenk mezhebinde olan ruhban taifesi her ne cinsten olur ise olsun memâliki padişahîde kadiminde oldukları yerlerde kendi hallerinde olup, ayinlerini icra eylediklerinde hiç kimse müdahale etmeyecektir.
- (Otuz üçüncü madde) Kudüs'ün içinde, dışında ve Kamame Kilisesi'nde eskiden olduğu gibi ikamet eden Frenk rahipleri hâlâ ikamet edip, bunlara kimse müdahale etmeyecek ve vergi talebiyle rencide etmeyecektir. Ayrıca bir davaları olduğunda mahallinde halledilemez ise İstanbul'a sevk olunacaktır.
- (Seksen ikinci madde) Fransa'ya tabi olan rahiplerin Kudüs'te zabt ve tasarruflarında olan yerler zaman içinde harabeye dönerek, yıkılmaması için tamire muhtaç olduğunda İstanbul'da oturan Fransa

⁴⁸³ 1673 Kapitülasyonlarının maddeleri için bk. *Muâhedât Mecmûası*, I., s. 4-14; Reşat Ekrem Koçu, *Osmanlı Muahedeleri Ve Kapitülasyonlar 1300-1920 Ve Lozan Muahedesi 24 Temmuz 1923*, İstanbul 1934, s. 77-83.

büyükelçisinin iltimasıyla mesağ-şer' üzere tamir edilmesine müsaade edilecektir⁴⁸⁴.

Görüldüğü gibi antlaşma maddeleri, tamamen Osmanlı Devleti tarafından Frenk ruhbanlarına verilen bir lütuftur. Kutsal Yerlerde Fransa ruhbanına herhangi bir üstünlük vermeyip, sadece ruhbanların özgürce ibadet etmeleri, hiç kimsenin onlara müdahale etmemesi gerektiğini ve ihtiyaç hâsıl olduğunda mabetlerinin tamir etme haklarını garanti altına almaktadır.

Osmanlı Devleti'nde kapitülasyonlar dışında devletin uluslararası yaptığı antlaşmalarda da Kutsal Yerler ile ilgili maddeler bulunmaktadır. Bu maddeler sayesinde Kutsal Yerlerin tamiri, buradaki cemaatlerin hakları ve Kudüs'e ziyaret için gelen ve giden ruhbanların herhangi bir müdahaleden korunması güven altına alınmıştır. Nitekim 1681 yılında Osmanlı-Rusya arasında imzalanan Bahçesaray Antlaşması'nda Rus vatandaşı rahiplerin Osmanlı topraklarında özgürce seyahat edebilecekleri ve Kudüs'ü ziyaret etmek isteyenlere de herhangi bir müdahalede bulunulmayacağı belirtilmektedir⁴⁸⁵. Yine Rusya ile 1700'de imzalanan İstanbul Antlaşması'nın 12'nci maddesinde aynı durum geçerli olup, sadece gayri yerlerde gümrük, haraç, pişkeş talep olunmaması ve yol kâğıtları için akçe alınmaması eklenmiştir⁴⁸⁶.

Osmanlı Devleti'nin ilk toprak kaybettiği antlaşma olan Karlofça Antlaşması'nın Kutsal Roma İmparatoru I.Leopold ile imzalanan kısmında kapitülasyonlardaki maddelere benzer şekilde ruhbanların Kudüs'ü ziyarete geldiklerinde ve gittiklerinde müdahale olunmaması ve gerektiğinde kiliselerini tamir edeceklerini dair bir madde bulunmaktadır. Antlaşmanın 13'üncü maddesi olarak kayda geçen bu madde aynen şöyledir⁴⁸⁷:

“Hazret-i İsa dîninde olub rîm-i Papa'ya mensûb olan râhiblerin hakkında selâtîn-i pişîn-i nisfet-i âyin zamân-ı sa'âdetlerinde virilen 'ahidnâme-i hümayûnlarında mestûr ve mukayyed olan mevâdd ve mahsûsân

⁴⁸⁴ BOA, İ.HR, 327/21172, s. 3; *Muâhedât Mecmûası*, I., s. 14-35; Nihat Erim, *age.*, s. 97-114; Bernard Camille Collas, *age.*, s. 317-339.

⁴⁸⁵ C. Bickford O'Brien, "Russia and Turkey, 1677-1681: The Treaty of Bakhchisarai", *Russian Review*, XII/4, October 1953, s. 266.

⁴⁸⁶ *Muâhedât Mecmûası*, III., s. 218; Nihat Erim, *age.*, s. 46.

⁴⁸⁷ *Muâhedât Mecmûası*, III., s. 99; Nihat Erim, *age.*, s. 32.

ihşân ve 'inâyet olunan nişân-ı 'âlişân-ı evâmir-i şerîfenin mazmûnu ba'de'l-yevm dahi mer'î tutulmak üzre taraf-ı hümâyûnumdan te'kîd oluna şöyle ki; kiliselerini vaz'-ı kadîmi üzre ta'mir ve termîm idgeldikleri âyînlerin icrâyâ mûmâni'at olunmaya ve hilâf-ı şer'i şerîf ve mugâyir-i 'ahid-nâme-i hümâyûn akçe mütâlebesi ve gayri bahâne ile mezbûr râhibler her ne sınıfdan olursa rencîde olunmayub himâye-i pâdişâhânemde asûde-i hâl olalar ve müşârünileyh Roma İmparatorunun büyükelçisi Âsitâne-i sa'âdetime geldikde âyînlerine ve Kuds-ı Şerîf'de vâki' ziyaretgâhlarına müte'allik siparişlerini i'lâm eyleye".

Görüldüğü gibi bu madde Katolik din adamlarının kiliselerini tamir etmelerine ve ayinlerine müdahale edilmeyeceğine dairdir. Daha sonra Avusturya ile imzalanan 1718 Pasarofça Antlaşması'nın 11'inci maddesiyle⁴⁸⁸, 1739 Belgrat Antlaşması'nın 9'uncu maddesiyle⁴⁸⁹ ve 1791 Zıştovi Antlaşması'nın 12'inci maddesiyle⁴⁹⁰ yenilenen bu taahhütlerde, Avusturya'ya Osmanlı topraklarındaki Katolik reayayı himaye etme hakkı veren herhangi bir bilgi yoktur. Maddeler, Roma Katolik Kilisesi mensubu olan rahiplerin Kudüs'ü ziyaret etmeleri, Kutsal Yerlerin tamir ve bakımıyla ilgilidir.

XIX. yüzyılda Kutsal Yerler Sorunu açık bir şekilde artık divandan kaldırılmış olup, uluslararası alanda politik bir güç aracı haline gelmişti. Böyle bir gücü kullanmaya çalışan da Rusya idi. 1700'de İstanbul Antlaşması'yla Rusya Ortodoks Hristiyanlar üzerinde kazandığı sınırlı himaye ve Kudüs'e yönelik hac organizasyonu hakkını, 1711 Prut Barışı'nda kaybetti. Ancak Rusya, 1720'de *Kudüs hâdimliği* statüsünü yeniden kazandı. Şüphesiz bu başlangıç 1774 Küçük Kaynarca ve 1792 Yaş Antlaşmaları ile tamamlanacaktı⁴⁹¹.

Küçük Kaynarca Antlaşması, iki asır boyunca Rusya ile Osmanlı Devleti arasında yapılan birçok antlaşmanın uzun süreli neticeleri bakımından en önemlisi olmuştur. Ayrıca bu antlaşma iki devlet arasında sonraki yüzyıllarda imzalanacak diğer antlaşmaların temelini oluşturmakla birlikte Rusya, sürekli bu antlaşmaya atıfta

⁴⁸⁸ *Muâhedât Mecmûası*, III., s. 107; Nihat Erim, *age.*, s. 66-67.

⁴⁸⁹ *Muâhedât Mecmûası*, III., s. 124; Nihat Erim, *age.*, s. 86.

⁴⁹⁰ *Muâhedât Mecmûası*, III., s. 161; Nihat Erim, *age.*, s. 174.

⁴⁹¹ İlber Ortaylı, "XVIII. Yüzyıl Türk-Rus İlişkileri", *Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl*, Ankara 1999, s. 130.

bulunarak, bazı haklar iddia etmiştir⁴⁹². Antlaşmanın konumuz açısından önemi ise Rusya'nın antlaşmayı kendi görüşüne göre yorumlayarak, Osmanlı reayası olan Ortodokslar üzerine himaye hakkı iddia etmesidir. Rusya'nın XIX. yüzyılda Kutsal Yerlerdeki iddialarının dayanak noktasını oluşturan bu maddeler aynen şöyledir⁴⁹³:

- (Yedinci madde) Devleti 'Aliyyemiz ta'ahhüd ider ki Hristiyan diyânetinin hakkına ve kenisalarına kaviyyen sıyânet ide ve Rusya Devleti'nin elçilerine ruhsat vire ki her ihtiyaçda gerek ondördüncü maddede zikr olunub mahrûse-i Kostantiniyye'de beyan olunan kenisâ-yı mezkûre ve gerek hademesinin sıyânetine ibrâz-ı tefhîmât-ı mütenevvi'a eyleye ve elçi-i mûmâileyhin bir gûne 'arûzu Devlet-i 'Aliyye'min dost-ı sâfi ve hemcivârî olan devlete müte'allık âdem-i mu'temedi tarafından 'arz ve tebliğ olunmağla Devlet-i 'Aliyyemiz tarafından kabul eylemeleri Devlet-i 'Aliyyemiz ta'ahhüd ider.
- (Sekizinci madde) Rusya Devleti'nin gerek rehâbin zümresinden ve gerek sa'ir re'ayasından olanlar tamamen ruhsat verile ki Kuds-ı Şerif ve şâyeste-i ziyâret olan sâ'ir mahallere seyâhat ideler bu gûne yolcu ve seyyâhlardan gerek Kuds-ı Şerif'te ve gerek sâ'ir mahallerde ve esnâ-yı tarikde dahi bir dürlü cizye ve harâc ve virgü ve asla bir teklif talep olunmaya sâ'ir düvelin re'ayalarına virilen fermânlar ve yol emirleri ve mersûmûna dahi vech-i lâyıki üzre eda olunalar ve mâdemki Devlet-i Âliyye'miz arazisinde ikâmet iderler kendulerine bir dürlü dahl ve ta'arruz olunmayub kuvvet-i ahkâm-ı şeri'at muktezâsınca tamamen himâyet ve sıyânet olunalar.
- (On dördüncü madde) Düvel-i sâ'ireye kıyâsen kilisâ-yı mahsûseden mâ'adâ Galata tarafında Beğoğlu nâm mahallenin yolunda tarîk-i 'âmmede Rusya Devleti bir kenisa itdirmek câiz ola işbû kenisâ kenisâ-yı 'avâm olub Rus-Grek kenisâsı ta'biriyle tesmiye ve ilelebed

⁴⁹² Hasan Şahin, "Kaynarca'dan(1774) Paris Barışı'na(1856) Kadar Şark Meselesi Perspektifinde Osmanlı-Rus Münasebetlerine Genel Bir Bakış", *Türkler*, XII., Edr. Hasan Celâl Güzel vd., Ankara 2002, s.532.

⁴⁹³ *Muâhedât Mecmûası*, III., s. 258-259, 261; Nihat Erim, *age.*, s.124-127; Antlaşmanın Rusça metni için bk. E. I. Drujinina, *Kyuçuk- Kajnardjiyskiy Mir 1774 goda (ego podgotovka i zaklyuçenie)*, Moskova 1955, s. 349-360.

Rusya Devleti'nin elçisi sıyânetinde olub her türlü ta'arruz ve müdâhâleden emîn ve berî ve hırâset oluna.

Maddelerden de açıkça anlaşıldığı gibi Osmanlı Devleti'ndeki Hristiyanlar, dini yaşantıları ve kiliseleri ile beraber Osmanlı Devleti'nin sıyanetinde yani koruması ve himayesindedirler. Bundan anlaşılacağı üzere Osmanlı Devleti sınırları içerisindeki Hristiyanların ikinci bir koruyucusu ya da himayecisi yoktur. Antlaşma maddelerinde mezhep farklılığına değinilmediğinden dolayı Osmanlı Devleti, sadece Ortodoksların değil, bütün Hristiyanların koruyucusudur. Rusya ile ilgili olan ve Rusya'nın korumakla mükellef olduğu Osmanlı Devleti tebaası olan Ortodokslar değil, İstanbul'da Galata tarafındaki Beyoğlu'nda herkesin gidip geldiği yol üzerinde inşa edilecek olan kilisedir. Bu kilisenin adı da Rus-Grek⁴⁹⁴ kilisesi olacaktı. Yine 7'nci madde gereği İstanbul'da bulunan Rus elçileri bu kilise ve görevlileri hakkında bir istekte bulunulursa Osmanlı Devleti bu istekleri dikkate alacaktı⁴⁹⁵. Ayrıca antlaşmanın 14'üncü maddesinin Rusça metninde kurulacak kilisesinin ismi *Grek-Rus*(Greko-rossiyskogo ispovedeniya tserkov)⁴⁹⁶, İtalyanca metninde ise Rus-Grek(*Russo-greca*) kilisesi olarak adlandırılmaktaydı⁴⁹⁷. İstanbul'da kurulacak olan kilisenin isminin *Dosografa* kilisesi olduğu yönünde yanlış bir anlamada geçerli olmuşsa da Davison'a göre, bu antlaşma maddesindeki Rus-Grek tabirinin Dosografa olarak okumaktan kaynaklanmıştır⁴⁹⁸. Ayrıca Beyoğlu'nda Rusya himayesinde herkesin gidip gelebileceği bir kilise inşa edilmesi, antlaşma maddesi olarak yazılmasına rağmen Osmanlı Devleti, bu maddenin mahzurlarını belirterek,

⁴⁹⁴ Demiroğlu'na göre, Rusya'nın Rus-Grek isimiyle Beyoğlu'nda bir kilise inşa etmesi, Osmanlı coğrafyasında yaşayan Ortodoksların Avrupa Hristiyanlarından uzaklaşarak, kendi nüfuzu altına almak istemesinden kaynaklanmaktadır. Böylece Rusya, Osmanlı topraklarındaki Ortodoksların tebaası üzerinde nüfuzunu artıracak ve Osmanlı Devleti'nin iç işlerine sürekli karışma fırsatı bulacaktı. Bk. Hasan Demiroğlu, *Rus Kaynaklarına Göre Rusya'nın Balkan Siyaseti: Ortodoksların Birliği ve Panislatvizim (1856-1878)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2009, s. 40.

⁴⁹⁵ Osman Köse, *1774 Küçük Kaynarca Antlaşması*, Ankara 2006, s. 206.

⁴⁹⁶ E. I. Drujinina *age.*, s. 353-354.

⁴⁹⁷ Roderic H. Davison, "The Treaty of Kuchuk Kaynardja: A Note on Its Italian Text", *The International History Review*, X/4, December 1988, s. 619.

⁴⁹⁸ Roderic H. Davison, "The 'Dosografa' Church in the Treaty of Küçük Kaynarca", *Essays in Ottoman and Turkish History, 1774-1923 (The Impact of the Wests)*, Texas 1990, s. 51-52.

Rusya'nın bu talebinden vazgeçmesini istemiştir. Bunun üzerine Rusya da kilise yapılması maddesini ertelemiştir⁴⁹⁹.

XVI., XVII. ve XVIII. yüzyıllarda gerek kapitülasyonlarda gerek uluslararası yapılan antlaşmalarda Kutsal Yerler ve bu yerlerdeki cemaatler ile ilgili belirttiğimiz hüküm ve maddelerin olmasına rağmen XIX. yüzyılın ilk yarısında yapılan Bükreş, Akkerman, Edirne ve Hünkâr İskelesi Antlaşmalarında bu konulara dair herhangi bir hüküm ve maddelere rastlanmamaktadır. Ancak bazı araştırmacılar Sultan Abdülmecit'in 1852'de Kutsal Yerlere verdiği statükonun 1856 Paris Barış Antlaşması'nda ve 1878 Berlin Antlaşması'nda değişmeyeceği ve Osmanlı Devleti tarafından güvende olduğunu bir kere daha teyit edildiğini belirtmektedirler⁵⁰⁰. Öncelikle Paris Barış Antlaşması'nın maddelerini incelediğimizde, antlaşmanın 9'uncu maddesinin konuyla ilgili olduğu görülmektedir. Ancak kanaatimce bu madde Kutsal Yerlere verilen düzeni vurgulamaktan ziyade 28 Şubat 1856 tarihinde ilan edilen Islahat Fermanı'na atıf yapmaktadır. Çünkü maddede çok genel ifadeler kullanılıp, kavmiyet ve diyanet ayırmayarak Osmanlı topraklarında yaşayan Hristiyan ahaliye verilen bir ferman-ı âlinin ilan edildiğini ve buna bir delil ibraz etmek istediklerinden antlaşmaya dâhil edildiği belirtilmektedir. Ayrıca bu fermanla ne padişahın kendi tebaasıyla olan ilişkilerine ne de devletin iç işlerine gerek münferit gerek ortak müdahale etmeye antlaşma devletlerine hiçbir şekilde bir hak verilmediği açıkça belirtilmektedir⁵⁰¹. Osmanlı diplomatları özellikle de Âli Paşa, Paris Barış Antlaşması'nın 9'uncu maddesinin Küçük Kaynarca Antlaşması gibi Rusya'nın maddeyi farklı yorumlamasını engellemek için yoğun diplomatik çabalar harcamıştır. Antlaşmanın 9'uncu maddesi bir yönüyle, hükümranlık, gayri-müdahale ve eşitlik prensiplerine dayanan Avrupa devletler sistemine Osmanlı Devleti'nin de dâhil edildiği anlamına gelmekteydi. Bu anlamda antlaşma hukuki değerinin ötesinde, fiili değer de taşımaktadır. Osmanlı devlet adamları bunu hem konferans esnasında hem de sonrasında kullanmışlardır. Örneğin konferans sonrasında Osmanlı

⁴⁹⁹ Osman Köse, *age.*, s. 207. Bu durum Sefaretnâme-i Abdülkerim Paşa'da şöyle zikredilir: “Galâta'da kenisâ binâsı şurût-ı mu'âhededen iken mücerred İstanbul ahâlisi beyninde ihtilâl ve kil ü kâl hudûsı mülâhazâlarına binâ'en bu maddeler te'hîr olundu”. Ayrıntılı bilgi için bk. Mehmed Emin Nahifi, *Sefaretnâme-i Abdülkerim Paşa*, İkdam Matbaası-İstanbul 1316, s. 53.

⁵⁰⁰ Roberto Mazza, “Le Chiese Cristiane di Gerusalemme Nella Guerra Mondiale, 1914-1920”, *Contemporanea*, XI/4, December 2008, s. 622; Chad F. Emmett, *agm.*, s. 20; Samuel J. Kuruvilla, *agm.*, s. 202.

⁵⁰¹ *Muâhedât Mecmûası*, IV., s. 248-249; Nihat Erim, *age.*, s. 346.

devlet adamları artık Osmanlı'nın aleyhine işlemeye başlamış olan kapitülasyonların, aynı sistem içinde yer alan devletlerarasında bu tür ayrıcalıkların olamayacağı düşüncesiyle, kaldırılması gerektiğini savunmuşlardır⁵⁰².

1877-1878 yılları arasında Osmanlı Devleti ile Rusya arasında ortaya çıkan savaş neticesinde Berlin Antlaşması imzalanmıştır. Antlaşmanın maddelerine baktığımızda aynı Paris Barış Antlaşması gibi Kutsal Yerlere verilen statükodan doğrudan bahsetmeyen ama ilgili konulara değinen iki madde bulunmaktadır. Antlaşmanın 20'nci ve 62'nci maddeleri olan bu maddelerde yine Paris Barış Antlaşması'ndaki gibi genel ibareler kullanılmıştır. Antlaşmanın 20'nci maddesinde, öncelikle Osmanlı Devleti'nin herhangi bir devletle imzalamış olduğu ya da imzalanacağı her türlü antlaşmanın hükümlerine riayet edileceği belirtilmiş ve sonrasında ne halde bulunur ise bulunsunlar ecnebilerin haiz oldukları muafiyetlere riayet edilip, bunların özgürce ayinlerini yapabileceklerine dair taahhüt verilmektedir. Antlaşmanın 62'nci maddesinde ise, birkaç konuya vurgu yapılmaktadır. Bunların ilki, din ve mezhep ayrımı yapılmayarak kimsenin hakkına müdahale edilmeyip, mahkeme önünde herkesin şahitliği kabul edilecektir. Cümle mezheplere serbestçe icra-yı ayin etmeleri sağlanarak, cemaatlerin rütbe hiyerarşinin tertibinde cemaat reislerine müdahale edilmeyecektir. Her milletten ruhbanların Osmanlı memleketlerine yaptığı seyahatlerinde bu haklardan faydalanabilecek olup, Osmanlı memleketlerinde ikamet eden konsolosların ve memurların eşyaları, Kutsal Topralarda ve muhtelif yerlerde olan dini ve hayri kurumlarını himaye edebilecektir. Son olarak Fransa'nın istihsal etmiş olduğu hukuk sarahaten muhafaza edilerek, mahal-i mübârekesine(ıstâtûko) müdahale edilmeyecek ve herhangi bir memleketten gelen Ayranoz papazlarının bundan evvelki malları muhafaza olunarak, istisnasız hukuk ve imtiyazlardan faydalanabileceklerdir⁵⁰³. Bu maddeden anlaşıldığı üzere Kudüs'teki Kutsal Yerlerden doğrudan bahsedilmemiş olup, kısmen 1852 statükosuna atıf yapılmıştır. Maddede Kudüs ya da Kutsal Yerler yerine mahal-i mübâreke lafzı kullanılmış ve sadece Fransa'ya verilen haklara müdahale edilmeyeceği vurgulanmıştır. Kanaatimce bu durum Osmanlı Devleti'nin ileride

⁵⁰² A. Nuri Yurdusev ve Esin Yurdusev, "Osmanlı İmparatorluğunun Avrupa Devletler Sistemine Girişi ve 1856 Paris Konferansı" *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç*, Ankara 1999, s. 138-139.

⁵⁰³ *Muâhedât Mecmûası*, V., s. 124, 139-140; Nihat Erim, *age.*, s. 412, 423.

Kutsal Yerlerde ortaya çıkacak iddiaların önünün kesilmesi, iddiaların dayanaksız bırakılmasından kaynaklanmaktadır. Çünkü antlaşmaya eklenecek her hak ileride cemaatler arasında ortaya çıkan çatışmalarda Avrupalı devletlerin müdahalesine dayanak teşkil edecektir.

2. XIX. YÜZYILDA KUTSAL YERLER ÜZERİNDE KİLİSELER ARASI ÇEKİŞMELER

Kutsal Yerler daha önce de belirtildiği üzere Hristiyanlığın altı farklı grubu arasından paylaştırılmıştır. Bunlar arasında hem Kutsal Yerlerde hem şehirde güçlü bir otoriteye sahip cemaatler sırasıyla; Rumlar, Ermeniler ve Latinlerdir. Kutsal Yerlerde küçük hakları olan ve bu üç büyük cemaatlerin rekabetleri arasında kalan gruplar da; Süryani, Kıpti ve Habeş Kiliseleridir. Hristiyanlığın altı farklı bu grupları hem inanç hem ritüelleri konusunda birbirilerinden farklıdırlar ve Kutsal Yerlerin tasarrufu için birbirleriyle sürekli rekabet içindedirler.

Hz. İsa'nın sevgi, dayanışma ve barış mesajlarının yankılandığı Kudüs'te kiliseler arasındaki rekabetin sebebi nedir? Kutsal Yerlerin bakımı, onarımı ve temizlenmesi kiliseler için niçin çok şerefli bir iş kabul edilmiştir? Osmanlı Devleti'nin kiliseler arasındaki rekabete karşı tutumu nedir? Kiliseler arasındaki rekabete şahitlik eden arşiv vesikaları kiliseler arasındaki rekabeti tam manasıyla açıklayabilmekte midir? Bu bölümde bu sorular çerçevesinde Kutsal Yerler üzerinde kiliseler arasındaki çatışmalar ele alınmaya çalışılacaktır.

İnsanları sevgi, dayanışma ve barış içinde yaşamaya çağıran Hz. İsa'nın yaşadığı ve gömüldüğü yerlerde kiliseler arasındaki rekabetin siyasi nedenleri bir tarafa bırakılacak olursa, ortaya çıkan sebepler tamamen dini olmaktadır. Çünkü insanların dini tecrübe etmeye çalıştığı, hatalarını telafi edip, derecesini yükselterek kutsal varlığa, bir anlamla Allah'a ulaşmayı amaçladığı kutsal mekânlar kutsallaştırılmış ve tarih boyunca sahip olunmak istenmiştir⁵⁰⁴. Bu sahiplik ve sevap toplama anlayışından dolayı kiliseler arasında rekabet ortaya çıkmıştır. Ortaya çıkan rekabete II. yüzyıldan beri İsa'nın tabiatıyla ilgili kristolojik tartışmalar ve Doğu ile Batı Kiliselerinin siyasi etkenleri de eklenince kiliseler arasındaki rekabet aşılmaz dağlar misali keskin olmaktadır.

⁵⁰⁴ Hüseyin İbrahim Yeğin, *agt.*, s. 31.

Ayrıca kiliseler arasında ortaya çıkan çekişmeler sadece Hristiyanlara has bir durum olmayıp, dünyada birçok dinde ve kabilede görülebilmektedir. Örneğin İslamiyet'ten önce Araplar, Mekke'de kutsal mabetleri olan Kâbelerini tamir etmek istemiş ama Kâbe'ye duydukları saygı o denli fazla idi ki ona el sürmekte bile tereddüt etmişlerdir. Nihayetinde Araplar, Kâbe'yi tamir etmiş ve sıra cennetten düştüğü rivayet edilen Hacerü'l-Esved adındaki taşı yerine koymaya gelmiştir. Araplar arasında bu taşı yerleştirmek çok şerefli bir iş kabul edildiğinden Arap kabileleri arasında şiddetli bir çekişme baş göstermişti. Hatta birbirileriyle savaşmaya bile hazırlanmışlardı. Nihayetinde yaşlı bir adamın *“ey Kureyşliler tartıştığınız konuda sizi uzlaştıracak bir hakem seçin ve mescide girecek olan ilk adam bu konuda hakem olsun”* demesiyle uzlaşma sağlandı. Bunun üzerine mescide ilk giren İslam Peygamberi Hz. Muhammed taraflar arasında hakem seçilmiştir. Durumun Hz. Muhammed'e anlatılması üzerine o bir bez parçası getirttirerek, Hacerü'l-Esved'i üzerine koydu ve her kabileye bezin bir ucundan tutmasını söyledi. Daha sonra Hacerü'l-Esved'i hep birlikte kaldırılarak, yerleştirileceği yere gelince Hz. Muhammed, onu alıp kendi eliyle yerleştirdi. Böylece kabileler arasındaki tartışma giderilmiş oldu⁵⁰⁵.

Kudüs'ün fethinden itibaren Kutsal Yerler üzerinde kiliseler arasındaki çekişmeler bazı dönemlerde Osmanlı Devleti için önemli bir sorun olmuştur. Nitekim *kiliseler arasındaki çekişmeler hakkında akortsuz, ahenksiz dini törenlerin gürültüsünden, hakaret ve dövüşlerden, bölge sınırlarından, lamba sayısı ya da halıların yerleştirilmelerinden, ayin günü ve saatleri konusundaki tartışmalardan, tamir veya temizlik haklarını saptamak için sonu gelmeyen müzakerelerden söz etmeyen hatıra ve seyahatname yoktur*⁵⁰⁶. Bir örnek verecek olursak; Falih Rıfki Atay'ın Ortadoğu hatıralarında kiliseler arasındaki çekişmeler hakkında verdiği bilgiler dikkat çekicidir⁵⁰⁷:

“...Kamame Kilisesi'nin Hristiyan milletler arasında taksim edilmiş olduğunu bilirsiniz, içerisinin her parçası ve bütün kilisenin her hizmeti bir başka cemaatindir. Bu cemaatler yalnız anahtarı pay edememişlerdi... İsa'nın

⁵⁰⁵ Martin Lings (Ebubekir Siraceddin), *Hz. Muhamed'in Hayatı*, Çev. Nazife Şişman, İstanbul 2006, s. 47-48.

⁵⁰⁶ Claire Mouradian, *agm.*, s. 162.

⁵⁰⁷ Falih Rıfki Atay, *Zeytindağı*, İstanbul 1943, s. 41, 70.

mezarı, üstünü temizlemenin sevabı pay edilemediği için toz toprak içindedir. İpi koparak düşen çanı hiç kimse kaldırıp yerine takamaz. Beytullahm Kilisesi de böyle idi: Enver Paşa kilise camlarının niçin kırık bırakıldığını sorduğu zaman, masrafi pay etmek sevabını milletlerin paylaşmadığını ve her teşebbüsün arkasından kan ve kavga çıktığını söylemişlerdi...”

Kutsal Yerlerde bir mezhebin diğer bir mezhebe en ufak bir müdahalesi kolayca kavgaya hatta ölümlere sebep olabiliyordu. Çoğu zaman olayın neden çıktığı bile bilinmemektedir. Mesela 1891 yılında nedeni bilinmeyen bir olayda Beytullahm’da Rumlarla Latinler arasında ihtilaf çıkmış olup, ruhbanların silahlandığı haberi alınmıştır. Bunun üzerine mahalli yöneticiler bir takım tedbirler alarak, Rumların vukuatsız kiliseye girmesini sağlamıştır. Babıâli, Avrupalı devletlerin müdahalesine mahal vermemek için bu olayın derhal kontrol altına alınmasını istemiştir⁵⁰⁸. Mahalli yöneticiler ise meselenin devam etmesiyle birlikte olaya ne dereceye kadar müdahale olunabileceğini merkeze sormuşlardır. Neticede iki cemaat arasında ortaya çıkan ihtilafın derhal giderilmesi ve askerlere karşı silah kullanmadıkça karşılık verilmemesine karar verilmiştir⁵⁰⁹. Yine 28 Ekim 1893 tarihinde Beytullahm Kilisesi’nde dini bir festival esnasında önemsiz bir tartışmayla başlayan bir olay, bir rahibin ölümüne iki rahibin de yaralanmasına sebep olmuştur⁵¹⁰. Bunun için Kutsal Yerlerde en küçük bir eşyanın dahi hangi mezhebe ait olduğu belirtmek zorundaydı. Mesela, Kamame Kilisesi’nin çeşitli yerlerinde bulunan kandillerin bir kısmı Rumlara, bir kısmı Latinlere ve bir kısmı da Ermenilere aittir. Bu kandillerden hangileri hangi mezhep tarafından konulmuşsa, ancak o mezhep tarafından yakılıp söndürülebilir ve temizlenebilirdi. Yine kilisedeki tabloların temizlenmesi ve duvara asılması konusunda bir paylaşım söz konusuydu. Kilisedeki bazı tabloların çivileri bir cemaat çakarken, başka bir cemaat de tabloyu duvara asmaktadır. Bundan dolayı bu tabloları duvardan indirmek ve temizlendikten sonra tekrar yerine asmak hakkı bir cemaate, temizleme hakkı diğer bir cemaate ait olmuştur. Bir tablonun tozunu alacak kişi, onu indirip tekrar takacak kişiye danışmadan bu işi kendi başına yapamazdı⁵¹¹. Kilisedeki merdiven basamakları da

⁵⁰⁸ BOA, İ. DH, 1229/96219.

⁵⁰⁹ BOA, MV, 65/87.

⁵¹⁰ The New York Times, 29 Ekim 1893.

⁵¹¹ Mehmet Tevfik Biren’nin II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları, s. 84.

cemaatler arasında paylaştırılmıştır. 1905 yılında Kamame Kilisesi'nde Latinlere ait bölümle Ermenilere ait olan Sitt-i Elini Şapeli arasında kalan merdivenin en üst/son basamağının süpürülmesinden dolayı Latinlerle Ermeniler arasında sürtüşme yaşanmıştır⁵¹².

Bazı Batılı gözlemciler, Kutsal Yerler Sorunu'nda Osmanlı Devleti'nin herhangi bir politikasının olmadığını ya da var ise bile etkili olmadığını belirtmişlerdir. Bu gözlemcilere göre, Kutsal Yerlerin yasal statüsü tahttaki padişahın ruh haline ve geçici isteklerine bağlı olarak, değişken ve gelişigüze idi. Ancak bu iddialar doğru olmayıp, daha önce de belirtildiği üzere Osmanlı Devleti'nde Kutsal Yerlerin statüsü İslam hukuku, fermanlar, kapitülasyonlar ve uluslararası yapılan antlaşmalar doğrultusunda şekillenmiştir. Nitekim Osmanlı Devleti, Kutsal Yerler için birbirlerinin haklarına müdahale eden kiliseler arasında genelde taraf tutmadığı ve mevcut düzene uygun kararlar verdiğini incelediğimiz fermanlarda açıkça görülmektedir. Burada eleştirilecek bir şey varsa; o da Peri'nin ifade ettiği gibi farklı cemaatlere verilen fermanlarda aynı hakların belirtilmesiydi⁵¹³. Daha önceki bölümde görüldüğü üzere Kutsal Yerlerde cemaatlerin imtiyazlarının belirlendiği ve Kudüs patriklerine verilen fermanlarda çok genel ibareler kullanılarak, kiliselere benzer haklar verilmiştir. Bazen aynı tarihte aynı imtiyazlar içeren fermanlar ilan edilmiştir. Ancak Hristiyanların hiçbir müdahaleye maruz kalmadan Kudüs'e gidip gelmek ve orada ayinlerini özgürce icra etmek için fermanlarda, kapitülasyonlarda ve antlaşmalarda çok açık ifadeler bulunmaktadır. Kutsal Yerlerin tasarrufuna sahip olan bir kilise, bu siyasetin bir gereği olarak diğer cemaatlere müdahale etmemesi ve onların kilisede ibadet etmesine müsaade etmesi gerekmektedir. Bu konuda cemaatler birçok kez uyarılmışlardır⁵¹⁴. Bu düzen uygulandığı sürece, Osmanlı Devleti açısından hangi kilisenin Kutsal Yerlere sahip olduğu çok da önemli değildir. Ancak genelde önemli kutsal mekânlarda Rum ve Ermeni Kiliseleri aslan payına sahip olmuştur.

⁵¹² BOA, DH.MKT, 929/91.

⁵¹³ Oded Peri, *age.*, s. 126, 132.

⁵¹⁴ Kutsal Yerlerde Rumların haklarına müdahale edilmesi hakkında bk. BOA, HAT, 1361/53655; BOA, İ.HR, 3/132-A. Frenk Katolik rahiplerinin diğer cemaatlerin haklarına müdahale etmesinin engellenmesine ve birbirlerinin hukukuna riayet edilmesi hakkında bk. BOA, HR.MKT, 23/75.

Ayrıca yine Batılı yazarların iddialarına göre, Osmanlı Devleti'nin kiliseler arasındaki çekişmelerden faydalanıp, maddi yararlar elde ettiği ileri sürülmektedir. Baron de Tott'a göre, Kudüs'teki Türkler Kutsal Yerlerde Rum-Latin mücadelesinin canlı tutulmasından memnun olmaktadır. Çünkü bu durum Osmanlı yöneticilerini yanına çekmek isteyen iki Hristiyan gruptan sürekli rüşvet akışını sağlıyordu⁵¹⁵. Esasen muhtelif zamanlarda cemaatler rüşvet karşılığında sahte fermanlar düzenlemiş ya da bazı imtiyazlar elde ettikleri bilinmektedir. Ancak bu çabaların bir sonuç getirdiği, devletin Kutsal Yerlere karşı tutumunu belirlediği söylenemez.

Kudüs'ün ileri gelen Müslümanlarının Kutsal Yerler hakkında İstanbul'da verilecek bir kararı etkileyip etkileyemeyeceğini ya da ne kadar etkili olabileceğini değerlendiren Peri, Hristiyanlara karşı Müslümanların bir netice alamadıklarını belirtmektedir⁵¹⁶. Ayrıca XIX. yüzyılda Avrupalı devletlerin himaye politikaları neticesinde Kutsal Yerlerin idaresinde dış baskılar etkili olduğu savunulsa da, Avrupalı devletlerin talepleriyle Osmanlı Devleti'nin tutumunun birebir örtüşmediği fermanlarda ve antlaşmalardaki genel ibarelerden açıkça anlaşılmaktadır.

Kiliseler arasındaki rekabete şahitlik eden arşiv vesikaları kiliseler arasındaki rekabeti tam manasıyla ortaya koymada yeterli olmamaktadır. Özellikle kiliseler arasındaki rekabette ortaya çıkan ihtilafların sebebinin ne olduğu, Hristiyanlık dininde neyi ifade ettiği ve meselenin nereden çıktığı hakkında hemen hemen hiç bilgi bulunmamaktadır. Bazen bir belgede, bir örtüden dolayı Rumlarla Latinlerin çekiştikleri ile ilgili bilgiler yer alırken⁵¹⁷, bazen de bir başka belgede *cedi nam mahallin* tasarrufuyla ilgili Ermenilerle Süryaniler arasında çekişmelerin yaşandığına dair bilgiler bulunmaktadır⁵¹⁸. Osmanlı arşiv vesikalarına dayanarak tespit ettiğimiz kiliseler arasındaki çekişmeleri üç başlık altında toplayabiliriz. Bunlar: Monofizit kiliselerin tabiiyeti, Kutsal Yerlerin mülkiyeti ve Kutsal Yerlerde yapılan ayinlerde ortaya çıkan çekişmelerdir.

⁵¹⁵ Charler A. Frazee, *age.*, s. 215.

⁵¹⁶ Oded Peri, *age.*, s. 149.

⁵¹⁷ BOA, HR.MKT, 32/58.

⁵¹⁸ BOA, MV, 70/13.

2.1. Monofizit Kiliselerin Tabiiyeti İçin Çekişmeler

Hristiyan teolojisinde İsa'daki insani tabiatın ilahi tabiat içinde kaybolduğunu yani İsa'da yalnızca bir tek ilahi tabiatın bulunduğunu savunan Monofizit Kiliseler; Ermeni, Süryani, Kıpti ve Habeş Kiliseleridir⁵¹⁹. Kutsal Yerlerde Rumlarla Ermenileri karşı karşıya getiren en önemli mesele, Monofizit Kiliselerin tabiiyeti meselesidir. Devletin güçlü olduğu dönemlerde Kutsal Yerlerde hiçbir sorun çıkarmayan, Yavuz'un ve Kanuni'nin Kutsal Yerlere verdiği statüye uyan kiliseler, XVII. yüzyılın ilk yarısından itibaren giderek artan bir mücadele içine girip, birbirlerinin haklarına müdahale etmişlerdir⁵²⁰. Özellikle XVII. yüzyılın ortalarında Monofizit Kiliseler vergi borçlarını ödeyememeleri üzerine Rumlar ve Ermeniler onların Kutsal Yerlerde sahip olduğu birkaç yeri ele geçirmek istemişlerdir. 1654 yılında Süryaniler borçlarını ödeyememelerinden dolayı Kamame Kilisesi'ndeki kutsal yerlerini Ermenilere bırakmak zorunda kalmışlardır⁵²¹.

Yine aynı tarihlerde zayıflayan ve güçsüzleşen Sırp ve Gürcü taifelerinin bütün haklarını Rumlar devralmışlardır⁵²². Vergi borçlarını ödeyemeyen Habeş taifesi ise, hem Kamame Kilisesi'nden çıkarılmışlar hem de kilise içindeki Mar İbrahim Manastırı ile birlikte diğer şapellerini de kaybetmişlerdir⁵²³. Habeşlilerin Kamame Kilisesi'nden çıkarılmaları üzerine onların Kutsal Yerlerine sahip olmak isteyen Ermeniler ve Rumlara arasında Monofizit Kiliselerin tabiiyeti meselesi gündeme gelmiştir. Esasen zayıflayan Monofizit Kiliseler hangi cemaatinin tabiiyetinde olursa, o cemaat onların kutsal yerinin tasarruflarını da almış kabul ediliyordu. Bu durumda Monofizit Kiliseler hangi cemaatin tabiiyetine girerse, o

⁵¹⁹ Şinasi Gündüz, *age.*, s. 266.

⁵²⁰ Yavuz Ercan, *Kudüs Ermeni Patrikhanesi*, s. 20.

⁵²¹ Oded Peri *age.*, s. 121.

⁵²² Oded Peri, *age.*, s. 121; Albert Rhodes, *Jerusalem As It Is*, London 1865, s. 326; Kutsal Yerlerde güçlü bir konumda olan Rum ve Ermeniler maddi olarak güçsüzleşen Süryani, Sırp ve Gürcü Kiliseler üzerinde borçlarını ödemek suretiyle hâkimiyet kurmak istemişlerdir. Ancak kendileri maddi olarak zayıflayıp, Müslümanlardan borç para aldıklarında durumun tam aksine bir hareketle karşılaşmışlardır. Mar Yakup Manastırı'nda buluna Ermeniler, Müslümanlardan 6 bin kese akçe borç almışlardır. Borçlarını ödeyememeleri üzerine Kudüs Ermeni Patriği durumu merkeze bildirip, borçun taksitlendirilmesini istemiştir. Bunun üzerine 6 bin keseden 10 bin keseye varan Ermenilerin Müslümanlara olan borçları, Aralık 1828 tarihinden itibaren 8 yıla yayılmış olup, her yıl faizsiz 750 kuruş ödenmesi istenmiştir. Yine aynı tarihte Rumların manastırlarının masraflarını karşılamak için Müslümanlardan aldıkları borçlardan, %5'ten fazla faiz alınmaması için Müslümanlar uyarılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. BOA, HAT, 774/36318; BOA, HAT, 774/36318-A; BOA, A.DVNS.ŞM.d, No:7, s. 177, 187; Işıl Işık Bostancı, *agt.*, s. 202.

⁵²³ Archbishop Basilios, *agm.*, s. 872-873.

cemaatinin nüfuz alanı genişlemekteydi. Böyle olunca da Monofizit Kiliselerin tabiiyeti meselesi iki cemaat arasında bir rekabet konusu haline gelmiştir.

Monofizit Kiliseler Ermenilere mi yoksa Rumlara mı tabidir? Ermeniler kendileri gibi Süryani, Kıpti ve Habeş Kiliselerinin Monofizit itikadı benimsediklerinden dolayı, Ermeni kilisesine bağlı olduğunu iddia etmişlerdir. Rumlar ise Monofizit itikadının ortaya çıkmadığı dönemde Süryani, Kıpti ve Habeşlilerin Rum Ortodoks Kilisesine bağlı olduğunu savunmuşlardır⁵²⁴.

Yavuz Sultan Selim tarafından Ermenilere verilen fermana, Habeş, Kıpti ve Süryaniler Ermenilere tâbi olduğu belirtilmiştir⁵²⁵. Lakin Yavuz'un aynı zamanda Rumlara verdiği fermana baktığımızda açık bir şekilde Kıptiler ve Süryaniler hariç, Habeş cemaatinin Rumlara tabi olduğu belirtilmektedir⁵²⁶. Konuya ilişkin daha sonraki tarihli belgelere baktığımızda Ermenilere verilen fermanı teyit eden Kanuni Sultan Süleyman tarafından verilen fermana Habeş, Kıpti ve Süryanilerin Ermenilere tabi olduğu belirtilmiştir⁵²⁷. Ancak yine Kanuni Sultan Süleyman'ın Rumlar hakkında Kudüs sancak beyine ve kadısına gönderdiği hükümde Gürcü, Habeş ve Kıpti taifesinin Rum patriğine tabi olduğu belirtilmektedir⁵²⁸.

1657 tarihinde Kudüs Rum Patriği ve bölgedeki rahipler padişaha müracaat ederek, Gürcü, Süryani, Kıpti ve Habeş taifelerinin Hz. Ömer'den beri kendilerine tabi olduğunu, buna Ermeni ve Frankların müdahale etmemesini istemişlerdir. Ayrıca Sultan Murat zamanında yapılan yargılamada Ermenilerin iddialarının geçersiz olduğunun mahkeme kararı ile tespit edildiğini belirtmişlerdir. Neticede Gürcü, Süryani, Kıpti ve Habeş taifelerinin Rumlara tabi olduğu ve buna Ermenilerin müdahale etmemesi gerektiğine karar verilmiştir⁵²⁹. Yine Kasım 1733 tarihli bir arşiv vesikasında Gürcü, Sırp, Süryani, Kıpti ve Habeş taifelerinin Rumlara tabi olduğu, Ermenilerin *Habeş taifesi bize yamaktır deyip* itirazları üzerine Sultan Mehmet zamanında yapılan divanda Ermenilerin ibraz ettikleri hüccet, senet ve şurutların

⁵²⁴ Oded Peri, *age.*, s. 122.

⁵²⁵ Karakoç Sarkis, *Külliyât-ı Kavânîn*, Belge No: 2599.

⁵²⁶ BOA, A.DVNS.KLS.d, No: 9, s. 7.

⁵²⁷ Karakoç Sarkis, *Külliyât-ı Kavânîn*, Belge No: 2600.

⁵²⁸ BOA, A.DVNS.KLS.d, No: 9, s. 8.

⁵²⁹ Karakoç Sarkis, *Külliyât-ı Kavânîn*, Belge No: 3998.

kadimden gelen geleneğe aykırı olduğu gerekçesiyle reddedildiği belirtilmektedir⁵³⁰. Ancak 26 Ocak 1734 tarihli başka bir belgede ise Kudüs ve memalik-i mahrûsedeki Ermeniler, Hz. Ömer ve Hz. Ali tarafından kedilerine verilen teminatlar olduğunu ve bunun Salahaddin'in, Yavuz'un, Kanuni'nin ve diğer Osmanlı padişahlarının kabul ettiğini belirterek, Süryani, Kıpti ve Habeş taifelerinin hemmilletleri olduğu belirtilmektedir. Ayrıca Rumların hemmilletleri olan Gürcü, Sırp ve Rus taifeleriyle yetinmeyip, Ermenilerin hemmilletleri olan Süryani, Kıpti ve Habeş taifelerine müdahale ettiklerini ve bir takım hilelerle divânı-ı hümâyûnda emir çıkardıklarını söylemişlerdir. Nihayetinde Süryani, Kıpti ve Habeş taifelerinin Ermenilere tabi olduğu kabul edilmiş ve Rumların buna müdahale etmemesi gerektiği söylenmiştir⁵³¹. 1740 tarihli bir Hattı Hümâyûnda, *Habeş, Kıpti ve Süryani milletlerinin Rum tâ'ifesinin kat'a alakaları olmayub kadîmden berû Ermeni tâ'ifesine yamâk oldukları...* şeklinde açık bir ifadeyle Monofizit Kiliselerin Ermenilere tabi olduğu belirtilmiştir⁵³². 1758 yılında da saltanat değişikliği nedeniyle Süryani, Kıpti ve Habeş taifelerinin Ermenilere yamak oldukları, cümle işlerinin Kudüs Ermeni Patriği tarafından yapıldığı bir kere daha yenilenecek, 1734 tarihli ferman yenilenmiştir⁵³³.

Bu anlatılardan anlaşıldığı kadarıyla hem Ermeniler hem de Rumlar zaman zaman Süryani, Kıpti ve Habeş taifelerinin tabiiyeti için rekabet etmişler ve bu kiliselerin tabiiyetini de ele geçirmişlerdir. Ancak fermanlarda görülen tutarsızlıkların sebebinin yönetimden mi yoksa iki cemaatin sürekli sahte evraklar düzenleyip, Monofizit Kiliselerin tabiiyetini ele geçirmeye mi çalıştıklarını bilemiyoruz. Ayrıca iki kilise arasındaki bu mesele XVIII. yüzyılda kesin olarak halledilmemiş olup, XIX. yüzyılda da devam etmiştir.

Sultan IV.Mustafa'nın tahta geçmesi vesilesiyle Rumların Kudüs'teki ziyaretgâhlarına Ermenilerin iştiraklerini içeren 1706/7(H.1118) ve 1757/8(H. 1171) tarihli fermanların terkin kaydına dair 1803(Evail Recep 1218) tarihli bir ferman ilan edilmiştir. Bu fermana göre, Gürcü, Habeş, Kıpti ve Süryani taifeleri Hz. Ömer,

⁵³⁰ BOA, HAT, 3/88; 6. H. 1067 tarihinde Rumlar ile Ermeniler arasındaki tartışma üzerine Sultan IV. Mehmet tarafından Monofizit Kiliselerin Rumlara tabi olduğunu belirtten fermanın hülâsası için bk. BOA, A.DVNS.KLS.d, No:9, 182.

⁵³¹ Karakoç Sarkis, *Külliyât-ı Kavânîn*, Belge No: 2910.

⁵³² BOA, HAT, 772/36204.

⁵³³ Karakoç Sarkis, *Külliyât-ı Kavânîn*, Belge No: 2606.

Yavuz ve Kanuni'den beri Rum taifesine bağı olduğu ve bunun Sultan Ahmet tarafından yenildiği, Ermenilerin Sultan Murat zamanında Rumlara ait bir kısım yerleri kendi tasarruflarına geçirip, Habeş taifesinin kendilerine yamak olduğunu iddia ettiklerini ve yapılan divanda Rumlara ait Ermenilerin gasp ettikleri yerlerin Rumlara geri verilmesi, Gürcü, Habeş, Kıpti ve Süryani taifelerinin Rumlara tabi olduğu kabul edilerek, yenildiği belirtilmektedir⁵³⁴.

1808 yılında Kamame Kilisesi'nde büyük bir yangın çıkmış olup, yangının şiddetiyle kilisenin bazı yerler yıkılmıştır. Kilisenin yeniden inşası Ermeniler ve Rumlar arasında ihtilafa sebep olunca Sultan II.Mahmut bir ferman yayımlayarak, tamiri işini Rumlara havale etmiştir. Ocak 1812 tarihli bu fermanla geçen,

“Habeş ve Kıpti ve Süryani tâ'ifeleri Ermeni tâ'ifesinin hem milletleri olduğundan kadîmden berû bize yamâk tahsîs olunmuşken Rum milleti hilâf-ı emr-i âlî bizlere yamâkdır deyû iddi'a idüb lâkin yamâk didikleri tâ'ife Kudüs ziyâretine gelecek olduğuna nazarân gâ'ib-i an-el-meclis olduklarında Kuds-i Şerif kadısına emr ısdârıyla te'âmül-i kadîm ne-vechle câri ola-gelmiş ise mahallinde ba'de't-tahkîk ol-vechle 'amel ve hareket olunmak üzere mahalline ihâle olunmak iktizâ eylediği”

ibaresinden anlaşıldığı kadarıyla Monofizit Kiliselerin tabiiyeti meselesi mahallinde incelenmek üzere Kudüs kadısına havale edilmiştir⁵³⁵. Meselenin çözümünün mahalli kadıya havale edilmesi, meselenin mahallinde görülmesinin daha uygun olduğu için mi yoksa bu işin fermanlarda geçen ortak ibarelerden dolayı çözülememesinden mi bilinmemektedir⁵³⁶. Ancak mahalli kadı Süryani, Kıpti ve Habeş taifelerini Ermenilere tabi olduğuna hükmetmiş olacak ki, Ocak 1813 tarihinde Ermenilerin imtiyazlarını belirleyen fermanla Monofizit Kiliseler Ermenilere tabi olduğu belirtilmiştir. Üzülerek belirtmeliyiz ki bu fermanın aslı elimizde olmayıp, bu bilgiyi Sultan Abdülmecit'in cülusu münasebetiyle Ermenilere verilen 1839 tarihli fermanla öğreniyoruz. Fermanla 1813(Evâil Muharrem 1228) tarihli fermân-ı hümayûnun cülus münasebetiyle yenildiğini ve Süryani, Kıpti ve Habeş taifelerinin Ermenilere yamak ve hemmillet oldukları belirtilmiştir⁵³⁷. Ancak

⁵³⁴ Karakoç Sarkis, *Külliyât-ı Kavânîn*, Belge No: 4009.

⁵³⁵ BOA, HAT, 526/25754; BOA, A.DVNS.KLS.d, No: 9, s. 76.

⁵³⁶ Bilgehan Pamuk, “Osmanlılar Zamanında Rum-Ermeni Kiliseleri Arasındaki İlişkiler(Kudüs Örneği)”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 16, 2001, s. 243.

⁵³⁷ Karakoç Sarkis, *Külliyât-ı Kavânîn*, Belge No: 2615.

XIX. yüzyılın sonlarında Kudüs Rum Patriklerine verilen beratlardan anlaşıldığı kadarıyla Monofizit Kiliselerin tabiiyeti meselesi bu zamana kadar devam etmiştir. Çünkü bu beratlarda Süryani, Kıpti ve Habeş taifesinin Rum Patrikhanesine tabi olduğu belirtilmektedir⁵³⁸. Kudüs Ermeni Patriklerine verilen beratlar da ise, sadece Habeş ve Kıpti taifelerinin patrikhaneye tabi olduğu belirtilmektedir⁵³⁹. Ayrıca 1891 tarihli Süryani Patrik vekili tarafından yazılan bir vesikada Süryani, Kıpti ve Habeş cemaatlerinin Ermenilere tabi olduğunu Kudüs Ermeni Patrik beratlarında, Rumlara tabi olduğunu Kudüs Rum Patrik beratlarında zikredilmekte olup, yamalık meselesi hakkında bir mahkeme kararının olmadığı belirtilerek, bu durumun Babîâli tarafından hiçbir vakit dikkate alınmadığı belirtilmektedir⁵⁴⁰.

Monofizit Kiliselerin tabiiyeti meselesi ile ilgili fermanlarda açıklanması gereken önemli bir nokta, Süryani, Kıpti ve Habeş taifelerinin Rumlara veya Ermenilere *yamak* ya da *hem millet* oldukları ifadesinden kasıt ne olduğudur. Nitekim Süryani Patriği Petrus (پطرس), Babîâli'ye 10 Temmuz 1891 tarihinde yazdığı telgrafta Ermenilerin Süryani, Kıpti ve Habeş taifelerinin kendilerine yamak olduğunu gösteren fermanlarda bazı ibarelere dayanarak, Kamame Kilisesi'nde ve sair mabetlerde Süryanilerin haklarına tecavüz ettiklerini bildirmiştir. Ayrıca “*yamâklık ta'birâtının lafzı her sınıf teba'a-i sâdikalarında serbest müsâvâtî kaziyesine ma'tûf buyrulan kasd*” şeklinde yamalık tabirine de bir açıklık getirmektedir⁵⁴¹. Babîâli, hükümetçe resmen tanınan dinlerin serbest olduğundan ve bu dinlerden biri kabul edilen Süryanilerin kutsal yerlerine ve ayinlerine Ermenilerin müdahale etmemesi gerektiğini belirtmiştir. Ayrıca bu meselenin adilâne çözülmesi için Adliye ve Mezâhib-i Nezâret-i Celilesince Meclis-i Mahsûs-ı Vükâla'ya havale etmiştir⁵⁴².

Süryani Patrik vekili tarafından yazılan bir arzda, Ermenilere yamak yani hem millet olabilmek için onlarla hem lisan hem de mezhep yönünden birlik olması gerektiğini belirterek, Ermenilerle Süryaniler arasında hem mezhepçe ihtilaf

⁵³⁸ Karakoç Sarkis, *Külliyât-ı Kavânîn*, Belge No:2506; 3403.

⁵³⁹ BOA, A.DVNS.GMC.d., No:9, s. 49, 59, 68.

⁵⁴⁰ BOA, ŞD, 2279/1.

⁵⁴¹ BOA, İ.DH, 1250/97980, s. 1.

⁵⁴² BOA, İ.DH, 1250/97980, s. 2.

bulunmakta hem de kiliselerde kullanılan lisanlarda bir birlik olmadığını söylemektedir⁵⁴³.

2.2. Kutsal Yerlerde Ayin için Çekişmeler

Kamame Kilisesi içinde kabr-i İsa'da Latinler ve Rumlar aynı haklara sahip olup, bu mahalde ayin ve ziyaretlerini yapacaklarına dair 1819 yılında bir ferman ilan edilmişti⁵⁴⁴. Ancak 1813 yılında Latinler, yapılan *Kudâs Ayini'ne*⁵⁴⁵ müdahale etmişlerdir. Durumu Kudüs Rum patriği İstanbul'a bildirmesi üzerine Rumların kabr-i İsa'da yaptıkları ayine Latinlerin müdahale etmemesi gerektiği belirtilerek, bu konuda bir ferman Kudüs patriğine verilmiştir⁵⁴⁶.

Ermeniler de Rumlar gibi kabr-i İsa'da Kudâs Ayini yapma hakkına sahiptirler⁵⁴⁷. Latinler, 1813 olayından sonra ilan edilen fermanın kaidelerine uymamış olacaklar ki; 1829 yılında bu sefer kabr-i İsa'da Ermenilerin Kudâs Ayini'ne müdahale etmişlerdir. Latinlerin bu müdahaleleri neticesinde yeni bir fermân-ı âli ilan edilerek, Ermenilerin kabr-i İsa'da Kudâs Ayini yapmak, şem' ve buhur salmak, kandil yakmak hakları bir kere daha teyit edilmiş ve hem Rumların hem de Latinlerin buna müdahale etmemesi gerektiği belirtilmiştir⁵⁴⁸. Cemaatlerin Kamame Kilisesi'nde yapacakları ayinlerde birbirlerinin haklarına müdahale etmekten men eden bu fermân-ı âli, Sultan Abdülmecit'in cülusunda bir kere daha yenilenmiştir⁵⁴⁹.

Osmanlı arşiv vesikalarında Kamame Kilisesi'nde sebebi ve yeri belirtilmeden Celcele adlı mahallin örtüsü üzerine kiliseler arasında çekişmeler yaşandığı belirtilmektedir. 1847 yılında Rumlar ve Latinler Kamame Kilisesi içinde Celcele nam mahal üzerinde bulunan bir örtüden dolayı birbirleriyle münakaşa etmiş

⁵⁴³ BOA, ŞD, 2279/1.

⁵⁴⁴ BOA, HAT, 1310/51021.

⁵⁴⁵ En önemli Hristiyan ayinlerinden biri olan Kudâs Ayini için Komünyon Ayini(sofra ayini), Kutsal Komünyon(kutsal sofr), Kutsal Kurban, Ökaristi(Şükran) Ayini, Rabbin Akşam Yemeği ve Ekmek-Şarap Ayini isimleri kullanılmaktadır. Bu ayin, İsa'nın havarilerle birlikte yediği son akşam yemeği hatırasına kutlanmaktadır. Hristiyanlara göre, bu ayine katılanın, İsa'nın bedeniyile bütünleştiğinden manevi yönden büyük bir güç ve kuvvet kazandığına inanılır. Ayrıca bu ayin Hristiyanlar için kurban niteliğindedir. Ayrıntılı bilgi için bk. Şinasi Gündüz, *age.*, s. 122-123; Ahmet Hikmet Eroğlu, "Ekmek Şarap Ayini (Evharistiya Konusunda Katolikler ve Protestanlar Arasındaki Anlayış Farklılıkları)", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXXIX, 1999, s. 439-453.

⁵⁴⁶ BOA, HAT, 1272/49328;

⁵⁴⁷ BOA, C.ADL, 47/2821.

⁵⁴⁸ Karakoç Sarkis, *Külliyât-ı Kavânîn*, Belge No: 6392.

⁵⁴⁹ Karakoç Sarkis, *Külliyât-ı Kavânîn*, Belge No:2636.

olup, iki tarafın yatırılmasıyla münakaşaların önü kesilmişti⁵⁵⁰. Örtü münakaşasının giderilmesinden bir yıl sonra Kudüs'e gelen ziyaretçi akınının Paskalya Yortusuna tesadüf etmesiyle birlikte hiçbir tartışmanın olmamasından dolayı padişaha bir teşekkürnâme gönderilmiştir⁵⁵¹. Esasen cemaatler Osmanlı padişahlarının Kutsal Yerleri kendilerinin tasarruflarına bıraktıkları ve buralarda sağladığı düzen için muhtelif zamanlarda Kamame Kilisesi'nde dua ettikleri ve padişaha teşekkür mektupları gönderdikleri bilinmektedir⁵⁵².

Osmanlı Devleti, iki grup arasında cereyan eden örtü münakaşasının basit bir perde meselesi olmadığını, grupların birbirlerinin hukukunu iptale çalıştığını, bunun önlenmemesi neticesinde örtü meselesi halledilse bile Paskalya'da yeni bir mesele çıkaracaklarını düşünmekteydi. Onun için öncelikle Rum, Latin ve Ermeni toplulukların patriklerine hukuku kadimeleri söylenerek, biran önce meselenin halledilmesi gerektiği bildirilmiştir⁵⁵³. Ayrıca bu örtü meselesi eski bir mesele olmadığından dolayı kadimden ne minval üzere ola gelmiş ise yine öyle icra olsun demek mümkün olamayacağından hiçbir tarafın hakkına ve ibadetine engel olmayacak şekilde, halledilmesi gerekmektedir. Neticede Osmanlı Devleti önce Rumlar perdelerini örtmesini ve ayinleri bittiği gibi kaldırmasını, bununla bir güne ihtilaf kalmamak şartıyla Rumların örtüleri üzerine koyduğu tahtlar yerine Latinler tarafından koyulacak yerin ölçülerine göre ölçüleri tam olarak belli (tûlen iki zirâ' bir seles ve 'arzen bir zirâ' üç rabi' ve kadd'an seles zirâ' cesâmetde) dört ayaklı bir iskemle koyup üzerine kendi örtülerini örtmelerini uygun bulmuştur. Bu karar gereğince, Rumların ibkası emelinde oldukları örtüsü yine kalacak ve üzerine koyulacak iskemle Latinlerin ayinleri biter bitmez kaldırılacaktır. Ayrıca Latinler, Rumların örtüleri üzerine fırsat buldukça perde örtmeleri engellenerek, iki tarafın hakkına hanel gelmesi önlenecektir⁵⁵⁴.

Rumlar ve Latinler arasında münakaşaya sebep olan örtü iki cemaat için neyi ifade eder? Kamame Kilisesi'nde Celcele adlı mahalden kasıt yer neresidir? Osmanlı arşiv vesikalarında cevabını bulamadığımız bu iki soru aslında meselenin özünü

⁵⁵⁰ BOA, HR.MKT, 18/50.

⁵⁵¹ BOA, A.AMD, 4/44.

⁵⁵² Ayrıntılı bilgi için bk. BOA, Y.PRK.AZN, 6/67; BOA, Y.MTV, 140/14; BOA, DH.MKT, 1342/102.

⁵⁵³ BOA, İ.MSM, 32/926.

⁵⁵⁴ BOA, HR.MKT, 32/58.

teşkil etmektedir. Öncelikle Celcele *çan sesi*, *gök gürültüsü* ve *Golgotha tepesi* manalarında kullanılan bir tabir olup⁵⁵⁵, bu tabirden kastedilen yer Golgotha'dır. Daha önce de belirtildiği gibi Golgotha, İsa'nın çarmıha gerildiği yer olup, Kamame Kilisesi bu tepe üzerinde inşa edilmiştir.

Rumlarla Latinler arasında tartışmaya neden olan örtü ise, kanaatimizce altarn(sunak) üzerindeki küçük dolabın üzerine örtülen örtüdür. Bu örtü ayinde kullanılan kutsal ekmek ve şarabın konulduğu küçük dolabın(taht veya sepet) üzerine örtülür. İsa'nın çarmıhta kendisini kurban etmesi altarı simgelemekle birlikte, altarn örtüsü de İsa'nın kefenini simgeler ve beyaz renklidir. İki cemaatin örtüleri ise kendilerine ait figür ve semboller taşıdığından dolayı birbirlerinden farklıdır. Tartışmanın asıl sebebi, Paskalya Yortusu'nda bir kilisede düzenlenen Kudâs Ayini'nin günde sadece bir defa yapılabileceğinden ve bu ayinde altarn üzerindeki küçük dolaba hangi mezhep kendisini simgeleyen örtüyü örterse ayinin o mezhebe göre yapılması gerektiğinden kaynaklanmaktadır⁵⁵⁶.

Kamame Kilisesi'nde yapılan ayinlerde kiliseler arasında yaşanan diğer önemli bir çekişme de Ermeni ve Süryaniler arasında meydana gelmiştir. 1890 yılında Kamame Kilisesi'nde bir odanın Ermeniler tarafından tamirine teşebbüs edilmesinden dolayı Süryaniler ile Ermeniler arasında tartışmalar başlamıştır. Her iki cemaat de odanın kendisine ait olduğunu iddia etmişlerdir⁵⁵⁷. Süryani patriği, Kamame Kilisesi'nde *Cedi* nam mabedin tasarrufunun 1700 seneden beri kendilerine ait olduğunu belirtip, bu mahalde yaptıkları ayinlere Ermenilerin müdahale ettiklerini İstanbul'a bildirmişlerdir⁵⁵⁸. Kudüs Ermeni patriğinden ve Süryani patriğinden gelen şikâyetler üzerine Osmanlı Devleti mahalli yönetime meselenin incelenmesini bildirmiştir. 9 Nisan 1891 tarihinde Babiâli'ye sunulan tahkikat raporunda, tartışmalara sebep olan yerin Ermenilere ait olduğu ve Süryanilerin Ermenilere yamak olduğu için orada ayinlerini yapmalarına müsaade edildiği belirtilmiştir. Bu rapor üzerine Süryani patrik vekili maddeler halinde itirazlarını dile getirmiştir⁵⁵⁹:

⁵⁵⁵ Ferit Develioğlu, *age.*, s. 130.

⁵⁵⁶ Sami Kılıç ve İhsan Satış, "Osmanlı Arşiv Vesikalarına Göre Hristiyan Cemaatlerin Kamame Kilisesi İle İlgili Tartışmaları", *History Studies- International Journal of History*, 3/3, Kasım 2011, s. 236.

⁵⁵⁷ BOA, ŞD, 2279/1.

⁵⁵⁸ BOA, İ. DH, 1209/94689; BOA, ŞD, 2279/1.

⁵⁵⁹ BOA, ŞD, 2279/1.

- Ermenilere yamak yani hemmillet sayılmak için onlarla hem lisan hem de mezhep yönden birlik olması lazım gelir. Oysaki Ermenilerle aramızda hem mezhepçe ihtilaf bulunmakta hem de kiliselerimizde milletimize mahsus lisanlar kullanılmaktadır.
- Süryanilerin Ermenilere tabi olduğu Kudüs Ermeni patrik beratında, Rumlara tabi olduğu Kudüs Rum patrik beratında zikr edilmiş olup, bu yamaklık meselesi hakkında bir mahkeme kararı yoktur. Milletimiz kadimden beri ayrı bir patrik tarafından idare edilmektedir.
- Kastedilen yamaklık tabirine Kıptiler dâhil olup, onların Kamame Kilisesi'nde müstakil hakları varken neden Süryanilerin yoktur.
- Kamame Kilisesi'nde mezkûr mahallimizde tasarrufumuzda bulunan kandiller olup, matranımızın bulunmadığı bir vakitte Ermenilerden biri gelip kandillerimizi kaldırıp, hakkımıza tecavüz etmiştir. Bundan dolayı iki cemaat arasında birkaç yıldır tartışmalar devam etmektedir.
- Süryani, Habeş ve Kıptilerin Ermenilerin yamakları olduğuna dair Ermeni beratlarında zikredilmişse de, bu durum hiçbir zaman hükümet tarafından dikkate alınmamıştır. 1852 statükosunda milletimiz müstakilen zikr olunarak, haklarımız temin altına alınmıştır.
- Mezkûr mahallin kadimden beri tasarrufumuzda bulunduğu ve tamire muhtaç olduğunda tarafımızdan tamir edildiği 20 Kasım 1564 tarihli fermân-ı âli ve 8 Mart 1532, 6 Temmuz 1583 ve 12 Nisan 1641 tarihli hüccet-i şer' ile sabittir. 1852 statükosuna göre cemaatlerin tasarruflarındaki yerler kemakân ellerinde olacaktır. Kamame Kilisesi'nde Ermenilerin tasarruflarında 4 yeri varken bizim bir mahallimizi de ellerine geçirmek istiyorlar.
- Mezkûr mahallin içinde Mar Yusuf ve Mar Nicodemus'un kabirleri bulunmasından ötürü her vakit bütün milletlerin ziyaretine açık olup, tasarrufu Süryanilere aittir. Orada yalnız Süryaniler icra-yı ayin eylemekte olup, bunun diğer cemaatlerden sorulması gerekmektedir.

Nihayetinde Osmanlı Devleti meseleyi 1852’de Kutsal Yerlerde ilan ettiği statükodaki “*cümlesinin hali hazıra üzerine ibkası*” maddesine göre halledilmesine karar vermiştir⁵⁶⁰. 1892 yılında Kudüs Ermeni patriği, kadimden beri Süryanilerin kendilerine yamak olduğu ve bunun için kendilerine ait ziyaretgâhlarda onların icra-yı ayin etmelerine müsaade edildiğini belirterek, bu aralık Süryanilerin haklarını kendilerinden ayırmak için yani bağımsız hareket edebilmek için Kamame Kilisesi’nde huzursuzluk çıkarmakta olduklarını söylemiştir. Kamame Kilisesi’nde ortaya çıkan tartışmaların müsebbihlerinin Süryaniler olduğu tahkik edilmekle birlikte, bu durum ceza mahkemesi tarafından da sabittir. Şimdiye kadar Kıpti ve Habeş taifeleri Ermeni patriğine müracaat ederek, ölülerini Ermeni kabristanına gömerlerdi. Ancak Süryaniler buna uymayarak, sorunlar çıkarmışlar ve bunu Ermeniler bizim ölülerimizi defetmemize müdahale ediyorlar şeklinde lanse etmişlerdir⁵⁶¹.

Kamame Kilisesi’nde özellikle *Paskalya Yortusu*⁵⁶², *Palmye Pazarı Hacı*, *Kutsal Ateş Ayini*(*Nur Çıkarma Ayini*) ve *Ayak Yıkama Ayini*⁵⁶³ gibi ayinlerde sık sık tartışmalar ve kavgalar meydana gelirdi⁵⁶⁴. Çünkü bu ayinler sırasında Kamame Kilisesi’nde binlerce Hristiyan toplanırdı. Ayrıca Hristiyanların Paskalya Yortuları, Müslümanların Nebi Musa Şenlikleri⁵⁶⁵ ile aynı tarihlere denk

⁵⁶⁰ BOA, MV, 70/13.

⁵⁶¹ BOA, Y.MTV, 68/54.

⁵⁶² Hristiyanların en eski ve en büyük bayramı olan Paskalya, İsa Mesih’in çarmıhtan sonra tekrar dirilip göğe yükselmesi hatrasına, 21 Mart’tan sonra oluşan ilk dolunaydan sonraki Pazar günü kutlanmaktadır. Bayramın isminden de anlaşıldığı üzere Paskalya, Yahudilerin Pesah(Passover) Bayramı’na denk gelen bir kutlamadır. Yortunun kutlama tarihi hususunda kiliseler arasında farklılık olmakla birlikte, genelde Nisan ayı içerisinde kutlanır. 2007 yılının Paskalyası Batı ve Ortodoks ülkelerinde 8 Nisan’da kutlanırken, 2008 yılında Batı’da 23 Mart’ta, Ortodokslarda ise 27 Nisan’da kutlanmıştır. Bk. Mustafa Ünal, *Dinlerde Kutsal Zamanlar(Takvimler, Dini Gün, Bayram ve Törenler)*, İstanbul 2008, s. 178; Şinasi Gündüz, *age.*, s. 105, 302.

⁵⁶³ Ortodokslar yedi sakrameni temel ritüel olarak kabul etmelerine rağmen Hz. İsa’nın yaptığı bazı hareketleri de sakramen değerinde kabul etmişlerdir. Bunlardan biri de Ayak Yıkama ritüelidir. Ayak Yıkama ritüeli, Hz. İsa’nın son akşam yemeğinde belline bir havlu sarıp, havarilerinin tek tek ayaklarını yıkayarak, belline sardığı havlu ile kurulamasına dayanır. Kudüs’te bu ritüeli Rum Ortodokslar ve Süryani Kadim kilisesi korumuştur. Bu cemaatler kendi takvimlerine göre Kamame Kilisesi’nin avlusunda tören düzenler ve Kudüs patriği, dini hiyerarşide kendisinin altındaki 12 piskoposun ayaklarını yıkar. Bk. Yuhanna İncili, 13: 4-5; Kerim Balcı ve Aykut İnce, *age.*, s. 189; Kürşat Demirci, *Bir Hristiyan Mezhebi Olarak Ortodoksluğun Teolojisi*, İstanbul 2005, s. 53.

⁵⁶⁴ Kerim Balcı ve Aykut İnce, *age.*, s. 189.

⁵⁶⁵ Nebi Musa Bayramı ya da Nebi Musa Nişanı diye adlandırılan bayram, Kudüs’te Müslümanların en önemli dini törenlerinden biridir. Bu bayram Eyyubiler zamanında(XII. yüzyılın başlarında) başlamış olup, Osmanlı’nın son dönemine kadar büyüyerek kutlanmaya devam etmiştir. Nebi Musa Bayramına katılımlar, XIX. yüzyılda Osmanlı padişahlarının Kutsal Topraklarda Hristiyanların Paskalya Bayramına karşı bir denge istemesi üzerine zirve noktasına ulaşmıştır. Kutlamalar her yıl

gelmekteydi⁵⁶⁶. Bundan dolayı bu şenlik ve ayinlerin düzenlendiği aylarda Kudüs binlerce ziyaretçiye ev sahipliği yapmaktaydı⁵⁶⁷. Bu konuda İhsan et-Tercüman hatıratında iki törenin üst üste geldiği bir günde Kudüs'te Müslüman, Hristiyan 30-40 bin kişiden fazla insan olduğunu ve bu durumun izdihamın artmasına yol açtığını belirtmektedir⁵⁶⁸.

Kamame Kilisesi'nde binlerce kişinin toplandığı Nur Çıkarma Ayini'nde kalabalık içinde bir yere düşen kişi bir daha yerden kalkamazdı. Bundan dolayı ayinde kavgalar da eksik olmazdı. Kudüs mutasarrıfı ve askerler çıkabilecek olayları önlemek, düzeni sağlamak için ayinde hazır bulunurlardı⁵⁶⁹. Nur Çıkarma Ayini, Kamame Kilisesi'ndeki kabr-i İsa'da Rum patriğinin bir meşaleyi yakıp, diğer insanların bu meşaleden meşalelerini yakması şeklinde olmaktaydı. Kabr-i İsa'nın açılması iki Ermeni rahibinin yardımıyla Rum patriği tarafından yapılırdı. Bu ayin Hristiyanlar için çok önemli olup, yakılan ateşin semadan indiğine ve Hz. İsa'nın kabrinden çıkan nuru temsil edildiğine inanılırdı. Hatta her kim kutsal ateşten meşalesini ilk yakarsa onun cennetlik olduğuna inanılırdı⁵⁷⁰. Kudüs Mutasarrıfı Mehmet Tevfik Bey, bu kutsal ateşin ilk meşalesinin açık artırma ile satıldığını ve bedelini kesin olarak hatırlamadığını belirterek, 200 altın liraya bazen de fiyatının 1.000 altına kadar çıktığını söylemektedir⁵⁷¹.

baharın sonunda Hristiyanların kutlamalarıyla birlikte olurdu. Bayrama katılanlar Nablus, Remle, Yafa ve El-Halil gibi yerlerden gelirler. Bu yerlerden gelen insanlar ellerinde şehirlerinin veya köylerinin ismiyle bayraklar taşıyarak, Kudüs'te toplanırlardı. Daha sonra ellerinde bayraklarını taşıyan insanlar, Kudüs ve Eriha arasındaki Hz. Musa'ya atfedilen kabire giderlerdir. Hz. Musa'nın makamında birkaç gün kaldıktan sonra, büyük bir törenle tekrar Kudüs'e doğru yola çıkarlardı. Kalabalık Kudüs'e geldiğinde ise namaz için Harem-i Şerif'e toplanırdı. Bu bayram, Hristiyan hacıların Paskalya Yortusu bitene kadar devam ederdi. Bk. Mehmet Tütüncü, *Turkish Palestine(1067-1917) Inscriptions al-Khalil(Hebron), Nabi Musa and Other Palestinian Cities under Turkish Rule*, Haarlem 2008, s. 43-44; İzzet Derveze, *Osmanlı Filistininde Bir Posta Memuru*, Ter. Ali Benli, Ankara 2007, s. 113-115; Thierry Zarcone, *Sufi Pilgrims from Central Asia and India in Jerusalem*, Japonya 2009, s. 6.

⁵⁶⁶ İzzet Derveze, *age.*, s. 113.

⁵⁶⁷ Binlerce kişinin Kudüs'e geldiği bu vakitlerde şehirde ve Kutsal Yerlerde asayişin sağlanması zor olmakla birlikte bu önemli görev Kudüs mutasarrıfına düşmekteydi. 1852 yılında Kudüs eşrafi, uleması ve halkı Nebi Musa Şenliklerinde ve Paskalya Yortusunda binlerce Müslüman ve Hristiyan'ın Kudüs'te olmasına rağmen düzeni ve asayişin sağladığı için Kudüs Mutasarrıfı Hafız Ahmet Paşa'ya duydukları memnuniyetlerini Padişah'a arz etmişlerdir. Bk. BOA, İ.HR, 87/4289; BOA, İ.HR, 87/4288.

⁵⁶⁸ İhsan et-Tercüman, *Çekirge Yılı Kudüs 1915-1916*, İnceleme ve Notlar: Selim Temârî, Ter. Ali Benli, İstanbul 2012, s. 103-104.

⁵⁶⁹ *Mehmet Tevfik Biren II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları*, I., s. 85.

⁵⁷⁰ BOA, Y.MTV, 120/95.

⁵⁷¹ *Mehmet Tevfik Biren II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları*, I., s. 86.

1895 yılında yaklaşık 20 bin kişinin toplandığı Kamame Kilisesi'nde Nur Çıkarma Ayini'ninde Rum ve Ermeniler arasında arbede çıkmıştır. Olaya askerler derhal müdahale ederek, asayişi sağlamışlar ve arbedeye sebep olanları tutuklamışlardır. 13 Nisan 1895 tarihli Kudüs mutasarrıflığı tarafından merkeze gönderilen telgrafta, bu sene Ermenilerin bir uygunsuzluk fikriyle Rumların haklarına müdahale ettiğini ve bundan dolayı arbedenin çıktığı belirtilmektedir⁵⁷². *Badische Zeitung* gazetesine göre ise Rumlar bu sene Ermenilerin ayine katılmalarını istememişler. Bunun üzerine Kudüs mutasarrıfı âdeti kadime uymak adına iki cemaatin ayine katılmasına istemiştir. Daha önce de belirtildiği üzere kabr-i İsa'nın açılması iki Ermeni rahibinin yardımıyla Rum patriği tarafından yapılmaktaydı. Arbedenin yaşandığı gün Rumlar, Ermenileri kiliseye almak istememişler. Ancak Ermeniler onlardan önce kiliseye gelip, Rum patriğinin arkasında kendilerine mahsus yere oturmuşlardı. Bunun üzerine Rumlar, Ermeniler üzerine hücum edip, sakallarından çekerek onları yere yuvarlamışlar. Böylece kilisede büyük bir arbede çıkmış olup, birçok kişi yaralanmış, Rum patriği dahi yere düşmüştü. Olaya asker derhal müdahale ederek, kilisede huzur ve asayişi sağlamıştır⁵⁷³.

Süryanilerden sonra Ermeniler, Kıptilerle münakaşaya girmişlerdir. 16 Nisan 1900 tarihinde Ermeniler, Kıpti Şapeli'nin yanından geçtikleri vakit, Kıptiler üzerinde kitap okunan küçük bir kitap rahlesini önlerine koymuşlar ve Ermenilerin itirazlarına rağmen bunu kaldırmamışlardır. Bunun üzerine iki cemaat arasında başlayan münakaşalar üç gün boyunca devam etmiştir. Esasen Hristiyan cemaatler kabr-i İsa'nın etrafından döndükleri vakit, Kıptilerin kitap rahlesini önlerine koymaları düzene aykırı bir durumdur. Ancak Ermeniler kilisede mevcut düzeni korumakla görevli memurlara haber vermek yerine, kitap rahlesini cebren kaldırmaya çalışınca iki cemaat arasındaki münakaşa büyümüştür. Meseleyi gideren Kudüs Mutasarrıfı Tevfik Bey, bu aralar Ermeni ve Kıptiler arasında en ufak şeyin bile münakaşaya sebep olduğunu söylemektedir. Ayrıca Mutasarrıf, meselenin Ermenilere yamak olan Kıptilerin, Ermenilerden ayrılarak bağımsız bir kilise olmak hevesine düştüklerinden kaynaklandığını belirtmektedir⁵⁷⁴. Buradan anlaşıldığı

⁵⁷² BOA, Y.A.HUS, 324/64.

⁵⁷³ BOA, Y.MTV, 120/95.

⁵⁷⁴ BOA, Y.HUS, 405/68.

kadarıyla Kıptiler de Süryaniler gibi Ermeni Kilisesi'nden ayrılmak için Ermenilerle türlü türlü bahaneler üreterek, kopmak istemektedirler.

2.3. Kutsal Yerlerin Mülkiyeti İçin Çekişmeler

Kutsal Yerlerin mülkiyeti Osmanlı Devleti'ne ait olup, sadece Hristiyanların ayinlerini ve ziyaretlerini gerçekleştirmek için tasarruflarına bırakılmıştır. Lakin cemaatler muhtelif zamanlarda Kutsal Yerleri tamir ederek, bu yerlerin mülkiyeti üzerinde hak iddia etmişlerdir⁵⁷⁵. Çünkü Doğu'da yeniden inşa hakkını ya da ayrıcalığını elde etmek hem kilisenin yasal mülkiyetine bir işaret hem de gelecekteki talepleri için bir emsaldir⁵⁷⁶.

1808 yılında daha öncede belirtildiği üzere Kamame Kilisesi'nde büyük bir yangın ortaya çıkmıştır. Bu yangın neticesinde kilisede birçok yer yanmış ve yangının şiddetiyle bazı mahaller yıkılmıştır. Bunun üzerine kilisenin tamiri Ermenilerle Rumlar arasında münakaşaya sebep olmuştur⁵⁷⁷. Ermeniler tamir ruhsatının kendilerine verilmesi karşılığında Kudüs'te yapılan cephanenin masrafları için 200.000 kuruş vereceklerini vaat etmişlerdir⁵⁷⁸. Rumlar ise Ermeniler yerine tamir ruhsatının kendilerine verilmesi karşında 1.000 kese akçe vereceklerini söylemişlerdir⁵⁷⁹. Ancak Osmanlı Devleti Ermeniler ve Rumlar arasında ortaya çıkan bu münakaşayı şer'i şerif ile halledilmesi yoluna giderek, meselenin incelenmesi için şeyhülislam, fetva emini, Kasım, Yusuf Ağâh ve Aziz Efendiler adında yardımcılarından müteşekkil bir heyet oluşturmuştur⁵⁸⁰. Rumeli Kazaskeri Ali İzzet Bey huzurunda, nakibüleşraf, ulema, ricalden ve Kudüs'ten gelen Rum ve Ermeni ileri gelenlerin toplandığı üç ayrı mecliste iki tarafın iddiaları dinlenmiştir⁵⁸¹. Neticede Kamame Kilisesi'nin tamiri hiçbir şekilde yükseltme ve genişletme yapılmaması şartıyla tamir izni Rumlara verilmiştir. Bunun yanında Ermenilerin Osmanlı Devleti'nin reayası olduğundan dolayı hiçbir şekilde haklarına halel gelmemesi ve Rumların, Ermenilerin ziyaret ve ayin haklarına müdahalede

⁵⁷⁵ Kamame Kilisesi'nin hiçbir cemaate mülk suretiyle verilmediğine, cemaatlerin ayinleri için tasarruflarına bırakıldığına ve bu konudaki bazı iddialara dair bk. BOA, HAT, 1271/49236-A; BOA, HAT, 772/36206.

⁵⁷⁶ Chaim Wardi, *agm.*, s. 391.

⁵⁷⁷ BOA, A.DVNS.KLS.d, No:9, s. 57-58.

⁵⁷⁸ BOA, HAT, 1272/49327.

⁵⁷⁹ BOA, HAT, 1272/49329.

⁵⁸⁰ BOA, HAT, 1557/54.

⁵⁸¹ BOA, HAT, 772/36203.

bulunmaması kesinlikle belirtilmiştir⁵⁸². Tamir hakkının Rumlara verilmesi üzerine Latinleri himâye eden Fransa, *Devlet-i 'Aliyye Rum milletini Fransa devletine takdîm idüb bizleri tahkîr eyledi* diyerek durumu protesto etmiştir⁵⁸³.

Tamir ruhsatını ellerine geçiren Rumlar, bu durumu fırsat bilerek, kilisenin merkezi kısmın tamamını ve Katholikon'u kendilerine ayırmışlardır⁵⁸⁴. 1811 yılında Fransa'nın İstanbul'daki maslahatgüzarı, Kamame Kilisesi'nin tamiri hiçbir şekilde yükseltme ve genişletme yapılmaması şartıyla Rumlara verildiğini belirterek, Rumların Efreñç rahiplerinin ziyaretlerine dahl ve taarruz olunmaması gerektiğini ancak Rumların Kudüs'e gelen Efreñç rahiplerine müdahale ettiklerini ve ziyaret mahallerini cebren el koyduklarını dile getirmiştir. Ayrıca maslahatgüzar Osmanlı-Fransa arasında imzalanmış olan 1673 ve 1740 Kapitülasyonlarının maddelerine göre Kudüs'e giden Efreñç rahiplerine hiçbir şekilde dahl ve taarruz yapılmaması gerektiğini söylemiştir. Bunun üzerine Osmanlı Devleti, Efreñç rahiplerine yapılan müdahalenin giderilmesine, ziyarete gelen-giden rahiplerin tasarruflarındaki mahallere müdahale olunmamasını ve Rum taifesinin tamiri fırsat bilerek, şehirdeki Efreñç rahiplerine müdahale etmemeleri gerektiğini Şam valisi ve Kudüs kadısına bildirmiştir⁵⁸⁵.

Kamame Kilisesi'nin yanmasıyla birlikte kilise içindeki cemaatlere ait ayın aletleri de yanmıştır. Kilisenin tamirinden sonra Latinler yanan küçük *erganûn*⁵⁸⁶ yerine büyük bir *erganûn* koymak istemeleri üzerine Rumlarla münakaşaya girmişlerdir. Esasen Latinler eskiden büyük bir *erganûn*ı Avrupa'dan getirip, kiliseye koydurmak istemişler ama sesinin çok yüksek ve kötü çıkmasından dolayı diğer cemaatler bunu kabul etmemişlerdir. Kilisede çıkan yangından dolayı küçük *erganûn* yanmasını fırsat bilen Latinler, büyük bir *erganûn*unun 150 borusunu çıkararak, onu küçük *erganûna* çevrilmesi şartıyla Rumları ikna etmişler ve *erganûn*ı kiliseye koymuşlardır. Ancak bir süre sonra Latinler *erganûn*larına 47 boru eklemeleri, Rumlarla Latinleri bir kere daha karşı karşıya getirmiştir. Neticede Latinlerin

⁵⁸² BOA, A.DVNS.KLS.d, No:9, s. 80.

⁵⁸³ BOA, HAT, 1295/50293.

⁵⁸⁴ Catherine Nicault, *agm.*, s. 71.

⁵⁸⁵ BOA, A.DVN.DVE.d, 31/6, Hüküm No: 135, s. 11.

⁵⁸⁶ Latince organum kelimesinden gelen *erganûn*, klavyeli ve pedallı bir tür enstürümandır. Bu enstürümanda ses, körükle verilen havanın metal ya da ahşap borulardan geçerken, içindeki havanın sütunlarla titreşmesiyle elde edilmektedir. Bk. Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul 2006, s. 90; [http://tr.wikipedia.org/wiki/Org_\(Erganun\)](http://tr.wikipedia.org/wiki/Org_(Erganun)), Erişim Tarihi 2013.

erganûna eklediği 47 boru çıkartılarak, iki grup arasındaki münakaşaya son verilmiştir⁵⁸⁷.

Resim 16: Kamame Kilisesi'nde Bir Erganûn⁵⁸⁸

Kamame Kilisesi'nde ortaya çıkan yangından sonra Rumlarla Latinleri karşı karşıya getiren diğer önemli bir mesele de kabri İsa'nın örtünmesi ve süslenmesi meselesidir. Kabri İsa'nın örtünmesi ve süslenmesi işi Rum ve Latinlere ortak verilmesine rağmen iki cemaat arasında münakaşalar ortaya çıkmıştır. Bunun üzerine Kudüs'e bir ferman gönderilerek, biran önce iki cemaat arasındaki münakaşanın giderilmesini ve fermanın cümle ruhban önünde okunmasına karar verilmiştir⁵⁸⁹.

25 Mayıs 1834(16 Muharrem 1250) tarihinde Kudüs'te meydana gelen depremden dolayı Yükseliş Kubbesi zarar görmüştür⁵⁹⁰. Daha önce de belirtildiği gibi bu yer Müslümanlara ait bir yer olup, sadece Hristiyanların burayı ziyaret etmelerine ve muhtelif vakitlerde Rum, Ermeni ve Latinlerin ayin yapmalarına müsaade edilmiştir. Kubbenin tamiri Rum, Latin ve Ermeni cemaatleri arasında

⁵⁸⁷ BOA, DVNS.KLS.d, No:9, s. 83-84, 115, 188; BOA, C.ADL, 25/1505.

⁵⁸⁸ İhsan Satış, Temmuz 2013, Kudüs.

⁵⁸⁹ BOA, HAT, 1271/49236.

⁵⁹⁰ Spyridon, bu depremin 13 Mayıs 1834 Pazar günü saat altıda meydana geldiğini belirtmektedir. Bk. S. N. Spyridon, "Annals of Palestine 1821-1841", *Journal of Palestine Oriental Society*, XVIII., 1938, s. 92.

müşterek olarak yapılması ve masrafları cemaatler arasında karşılanması görüşülürken, Ermeniler 1835/6(H.1251) ve 1837 tarihlerinde iki tane ferman alıp, kubbeyi tamir ederek, etrafına yeni binalar inşa etmişlerdir. Ayrıca kubbenin içine kandiller ve şamdanlar koymuşlar, tasvirler çizmişler ve kubbeyi zapt etmişlerdir⁵⁹¹. Bunun üzerine Babıâli, Yükseliş Kubbesi'nin incelenmesi ve cemaatler arasındaki ihtilafın giderilmesi için Kudüs'e Fetva Emini Arif Efendi'yi göndermiştir⁵⁹². Fransız elçisi de Babıâli'de iltimaslarda bulunarak, Yükseliş Kubbesi'ni ziyaret ederken Rum ve Ermeniler tarafından haklarına müdahale edildiğini ve tamir vesilesiyle haklarına yapılan müdahalenin giderilmesini ve bu konuda bir ferman ilan edilmesini istemiştir⁵⁹³.

Arif Efendi yaptığı incelemede Ermenilerin Yükseliş Kubbesi'nin içinde kandiller ve şamdanlar koyduğunu, tasvirler çizdiğini ve kubbenin yanında yeni papaz odaları gibi ebniyeler inşa ederek, mesciti kiliseye çevirdiklerini ortaya çıkarmıştır. Ayrıca Kamame ve Beytüllahm Kiliselerinde cemaatlerin haklarının belirlendiği fermanlar gibi Yükseliş Kubbesi hakkında fermanların olmadığını, Ermenilerin kubbede ihdas eyledikleri ebniyeler hakkında Rum ve Latin cemaatlerinin ifadeleriyle de tasdik olunmuştur. Neticede kubbenin içinde çizilen tasvirlerin silinmesine, kandiller ve şamdanların kaldırılmasına ve kubbe dışındaki ebniyelerin yıkılarak kubbenin tamamen eski haline getirilmesine karar verilmiştir. Ayrıca yine eskiden olduğu gibi kubbenin anahtarını da Ömer Efendi adına bir Müslüman'a teslim edilmesi kararlaştırılmıştır. Arif Efendi'nin yaptığı çalışmalar neticesinde cemaatler arasında ihtilaf giderilmiş ve diğer cemaatlerin Yükseliş Kubbesi'ndeki hakları muhafaza olunmuştur⁵⁹⁴. Günümüzde bu kubbeli yapı herhangi bir cemaat tarafından kullanılmamakta olup, sadece ziyaret edilen bir mahal konumundadır. Kubbenin içinde ise herhangi bir tasvir olmayıp, içinde sadece bir mihrap ve inanışa göre Hz. İsa'ya ait olan bir ayak izi vardır. Ayrıca son halini Osmanlı Devleti'nin verdiği söylenen bu kubbe, çok sade bir yapıda olup, kesme taşlardan yapılmış bir eserdir.

⁵⁹¹ BOA, HAT, 772/36200-A; BOA, A.DVNS.KLS.d, No:9, s. 105.

⁵⁹² BOA, HAT, 772/36201.

⁵⁹³ BOA, A.DVN.DVE.d, No: 32/7, Hüküm No:11, s. 4.

⁵⁹⁴ BOA, HAT, 772/36196; BOA, HAT, 772/36202; BOA, HAT, 772/36202-A.

Resim 17: Yükseliş Kubbesi⁵⁹⁵

Yükseliş Kubbesi'nde eski düzenin tekrar kurularak, Paskalya'da Latinlerin burada ayin ve ziyaret etme hakkına hanel getirilmemesi üzerine Fransa elçisi Osmanlı Devleti'ne şükranlarını ve memnuniyetlerini bildirmişlerdir⁵⁹⁶. Hatta bu memnuniyetlerini göstermek için Arif Efendi'ye bir saat hediye etmek istemişlerdir. Ancak Arif Efendi, merkezin izni olmadan böyle bir hediyeyi kabul edemeyeceğini belirtmiştir⁵⁹⁷.

Kutsal Yerlerin mülkiyeti için kiliseler arasındaki en büyük münakaşalardan birisi de kilise kapılarının anahtarlarının hangi cemaate verileceği konusudur. Kamame Kilisesi daha öncede belirtildiği gibi anahtarları Kudüs'ün iki Müslüman ailesine verildiği için cemaatler arasında böyle bir şey yaşanmaz. Ama Beytüllahm Kilisesi'nde böyle bir düzen takip edilmediğinden dolayı cemaatler arasında muhtelif zamanlarda münakaşalar yaşanmıştır. Esasen kilise kapısı bir anlamda cemaatler için bir kutsiyet de taşır. Nitekim Eliade, *“bir kilisenin kapısını açan kimse, esasen*

⁵⁹⁵ İhsan Satış, Temmuz 2013, Kudüs.

⁵⁹⁶ BOA, HAT, 772/36201-C.

⁵⁹⁷ BOA, HAT, 772/36198.

*dışarıdan farklı olan bir mekâna girer. Bu kapı dindışı ile kutsal arasındaki eşiği temsil eder” demektedir*⁵⁹⁸.

Beytullahm Kilisesi'nin üç kapısı bulunmaktadır. Bu kapılardan birisi ana giriş kapısı, diğerleri kanaatimizce Mağaratü'l-Mehd'de inen iki kapıdır. Fermanlardan anlaşıldığı üzere kilisenin kuzey kapısı Ermenilere ve Rumlara⁵⁹⁹, güney kapısı ise sadece Rumlara aittir⁶⁰⁰. Ayrıca Latinlerin de hangi kapıdan olduğu bilinmemekle birlikte kullandıkları anahtarları bulunmaktadır⁶⁰¹. Ancak muhtelif vakitlerde kilisenin anahtarları için cemaatler arasında münakaşalar yaşanmıştır.

Beytullahm Kilisesi'nin kuzey kapısı hüccet-i şer' ile kapatılmıştır⁶⁰². Latinler bu kapatılan kapının kendilerine ait olduğunu, Ermenilerin istidaları üzerine kapatıldığını ve kiliseye gelen Latin ziyaretçilerin zorluk çektiklerini belirterek, kapının yeniden açılmasını istemişlerdir⁶⁰³. Fransa elçisi duruma müdahale ederek, kapının kapatılması için bir ferman ya da irade olmadığını, Şam valisinin emriyle kapandığını belirterek, kapının açılmasını talep eder. Babiâli, Kamame Kilisesi'nin yanmasıyla ortaya çıkan tartışmalardan ötürü Fransa'nın bu yöndeki iddialarının uzun bir süre devam ettiğini düşünerek, kapı meselesini ciddiyle ele alır⁶⁰⁴. Nihayetinde kapatılan kapının açılması için Kudüs mollasına bir ferman gönderilir⁶⁰⁵.

Kapı meselesinin halledilmesinden sonra 1852'de bu sefer de kapıların anahtarlarının hangi cemaate ait olacağı meselesi gündeme gelmiştir. Bunu fırsat bilen Latinler, kilise kapılarının birer anahtarlarını talep ederler. Babiâli yaptığı incelemede, kilisenin bir anahtarının Latinlerde bulunması gerektiğini ama kilise içindeki Mağaratü'l-Mehd'de geçmeleri için kendilerine mahsus ve kiliseye çıkan bir kapıları olduğu cihetle kilisenin başka kapısının anahtarına ihtiyaçları olmadığını

⁵⁹⁸ James L. Cox, *Kutsalı İfade Etmek-Din Fenomenolojisine Giriş*, Çev. Fuat Aydın, İstanbul 2004, s. 131.

⁵⁹⁹ BOA, HAT, 1525/30.

⁶⁰⁰ Karakoç Sarkis, *Külliyât-ı Kavânîn*, Belge No:4009; 2615.

⁶⁰¹ 1637 yılında Latinler kilisenin bir anahtarı bize verildi diyerek, Rumlardan kilisenin üç anahtarını alıp, kiliseyi zapt etmişlerdir. Olayın neticesinde kilisenin üç adet anahtarı Kudüs Rum Patriğine teslim edilmiştir. 1689/90(H. 1101) tarihli Latinlere verilen bir fermana göre de, Latinlerin kilisede kendilerine ait anahtarları bulunduğu belirtilmektedir. Bk. BOA, DVNS.KLS.d, No:9, s. 14, 175.

⁶⁰² BOA, HAT, 529/26096-A; Karakoç Sarkis, *Külliyât-ı Kavânîn*, Belge No:2625.

⁶⁰³ BOA, HAT, 529/26096-A.

⁶⁰⁴ BOA, HAT, 771/36187.

⁶⁰⁵ BOA, HAT, 529/26096-A.

tespit etmiştir. Babîâli, bu durumu Fransa elçisine bildirerek, anahtarı dava etmemelerini istemiştir. Ayrıca Kudüs Mutasarrıfı Hafız Ahmet Paşa'ya durumu bildirerek, oradaki Latin rahiplerin iddialarına kulak vermemesi söylenmiştir⁶⁰⁶. Ancak Kutsal Yerler Sorunu uluslararası platforma taşınca 1853'te Babîâli, kilisenin büyük kapısının anahtarını Latinlere vermeyi kabul etmiştir. Kilisenin bu anahtarının Latinlere verilmesiyle kadimi veçhile mürûr hakkı verilip, kilise içinde icra-yi ayin etmek ve tasarrufunda Rumlara iştirak eylemek hakkı ise verilmemiştir. Ayrıca kilisede mevcut durumun bozulmaması, içinde yapılan ayinlere müdahale edilmemesi ve düzenin değiştirilmemesi kesin şarta bağlanmıştır⁶⁰⁷.

1854 yılında Latinler, önceki yıl Beytüllahm Kilisesi'nin büyük kapısından geçerken Rumlar tarafından engellendiklerini Fransız elçisi aracılığıyla iletip, bu sene tekrar haklarına müdahale edilmemesini istemişlerdir. Ayrıca ilan edilen ferman-ı âli gereğince kilisenin büyük kapısından geçtiklerini belirterek, haklarına kimsenin müdahale etmemesini ve fermana aykırı bir durumun meydana gelmemesi için de Beytüllahm karyesine bir memur gönderilmesini talep etmişlerdir⁶⁰⁸.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Beytüllahm Kilisesi'ndeki Mağaratü'l-Mehd'in kuzey kapısında ruhani elbiselerle geçme meselesi Rumlarla Latinler arasında önemli münakaşalara sebep olmuş ve uzun bir zaman boyunca devam etmiştir. Mağaratü'l-Mehd'in bir kuzey bir de güney merdiveni bulunmaktadır. Noel gecesinde yani Hristiyanlara göre Hz. İsa'nın doğduğu gecede kilisede *prosesyon(geçit ayini)* yapılmasından önce ayin alayı güney merdiveninden mağaraya girip, kuzey merdiveninden çıktıktan sonra bir metropolitin tekrar mağaraya güney merdiveninden girip ruhani elbiseleriyle *messe(ekmek şarap ayini)* yapması adettendir. Lakin messe bittikten sonra ruhani elbiseleriyle mi mağaradan çıkacak yoksa elbiselerini mağarada indirip, normal elbiseleriyle mi mağaradan çıkacağı Rumlarla Latinler arasında münakaşa konusu olmuştur. Latinler eskiden beri kuzey merdiveninin kendi tasarruflarında olduğunu, bir metropolitinin normal günlerde ruhani elbiseleriyle geçmesine müsaade ettiklerini ama Noel gecesinde ruhani elbiseleriyle bu merdivenden geçmelerine müsaade etmeyeceklerini iddia etmişlerdir.

⁶⁰⁶ BOA, İ.HR, 327/21179.

⁶⁰⁷ BOA, A.MKT.MHM, 756/104; BOA, İ.HR, 327/21191.

⁶⁰⁸ BOA, HR.MKT, 91/39.

Ayrıca messe bittikten sonra Rum metropolitinin ruhani elbiseleriyle dolaşmasına lüzum olmadığını, ruhani elbiselerini mağarada çıkararak, kuzey merdiveninden geçmesinde bir sakınca olmadığını söylemişlerdir⁶⁰⁹.

4 Ağustos 1875 tarihinde Rus elçisi bu meselede yalnızca Latinlerin ifadesi alınarak, bitirilmesinin doğru olmadığını, Latinlerin güney merdiveninden geçmek gibi yeni hakların verilmesini kabul etmeyeceklerini ve meselenin Müslümanlardan müteşekkil bir komisyon kurularak mahallinde meseleye vakıf adamların ifadeleri alınarak, bitirilmesi gerektiğini söylemiştir⁶¹⁰. Rusya, Müslümanlardan müteşekkil bir komisyon tarafından meselenin halledilmesini istemesi, kanaatimizce 7 Haziran 1875 tarihinde örnek olarak hazırlanan karma bir komisyondan olsa gerek. Bu komisyonda Rumlardan 3 kişi, Ermenilerden 1 kişi, Latinlerden biri rahip diğeri konsolos olmak üzere Fransa'dan 2 kişi, Avusturya'dan 2 kişi, İtalya'dan 2 kişi, Rumlardan biri rahip diğeri konsolos olmak üzere Rusya'dan 2 kişi, Yunan devletinden 2 kişi, tarafsız olarak da Almanya'dan 1 kişi, İngiltere'den 1 kişi ve Kudüs mutasarrıfı olmak üzere toplam 17 kişiden oluşmaktaydı⁶¹¹. 5 Ağustos'ta Petersburg elçisinden Hâriciye Nezâreti'ne gelen takrire göre Rusya, Osmanlı Devleti'nin Beytüllahm Kilisesi'ndeki hadiseler için aldığı tedbirlerin yeterli olduğuna ikna olduğu belirtilmektedir⁶¹².

1891 yılında ise bu mesele halledilmemiş olacak ki, rahiplerin birbirlerini öldürmeye çalışacak kadar büyümüştür. Kudüs Rum Patriği Gerasimos(Patrikliği 1891-1897) tarafından yazılan telgrafta 20 Şubat'ta Latinlerin Rum rahiplerine saldırarak, üç rahibi yaraladıkları ve 23 Mayıs'ta da 25 kadar Latin rahibi mutasarrıfın tüm ihtarlarına kulak asmayarak, kilisede Rumlara saldırmış ve üç rahibi ağır yaralayıp, Rum metropolitini öldürmeye çalıştıkları belirtilmektedir⁶¹³. Olaya mutasarrıfın emrindeki askerler müdahale ederek, kilisede sükûneti sağlamışlardır. Neticede Rum metropoliti, 2 Rum rahibi ve 1 Latin rahibi yaralanmıştır⁶¹⁴. 5 Haziran'da Fransız elçisi olaya müdahale ederek, güney merdivenin Rumlara, kuzey merdivenin ise Latinlere ait olduğunu ve eskiden Rumların kuzey merdiveninden

⁶⁰⁹ Mehmet Tevfik Biren II. Abdülhamid, *Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları*, I., s. 106.

⁶¹⁰ BOA, Y.EE, 132/39.

⁶¹¹ BOA, Y.A.HUS, 247/95.

⁶¹² BOA, Y.A.HUS, 250/18.

⁶¹³ BOA, Y.EE, 79/11, s. 3; BOA, Y.PRK.EŞA, 13/76.

⁶¹⁴ BOA, Y.EE, 79/11, s. 4-5.

senede 5 defa geçerken şimdi sık sık Osmanlı askerlerinin himayesinde geçtiklerini, bu durumun Latinler aleyhine olduğunu ve statükoyu ihlal ettiklerini Babîâlî'ye bildirmiştir. Ayrıca elçi meselenin ileride daha fazla müşkülâtlara sebebiyet verilmemesi için Rumların kuzey merdivenini kullanmalarının engellenmesini istemiştir⁶¹⁵. Ancak 1852 statükosuna göre güney merdiveni Rumlara, kuzey merdiveni ise Rum, Ermeni ve Latinler arasında müşterek kullanılacağı belirtilmiştir. Şimdi mevcut düzenin değiştirilmesi Rusya'nın da müdahalesine sebep olabileceğinden, meselenin hakimane çözülmesi gerekmektedir. Kudüs Mutasarrıfı Reşat Bey(1889-1891), bu meselede teamülün anlaşılması için tahminen bundan 10 sene evvel Beytüllahm Kilisesi'nde müdür olarak bulunan Hafız Bey tarafından kilisedeki cemaatlerin durumlarını kaydettiği defterin incelenmesini ve kilisede düzeni sağlamakla görevli bulunan askeri zabitanın ifadesinin alınmasını istemiştir⁶¹⁶.

Kudüs Rum patriğinin İstanbul'un Fener semtinde bulunan Arşimandrit Geramanios'a gönderdiği 2 Kasım 1891 tarihli telgrafta, Mağaratü'l-Mehd'in kuzey kapısından papazların ruhani elbiseleriyle geçmelerine müdahale edildiğini ve bu durumun statükoya aykırı olduğunu belirterek, haklarına müdahale edilmemesini istemektedir. Patriğin bu iddialarına karşın Kudüs mutasarrıflığının verdiği cevapta, Rumların 10 seneden fazla zaman boyunca ruhani elbiseleriyle mezkûr kapıdan geçmedikleri tahkik edilmiş olup, ziyaretgâhlarda mevcut kaideler korunması gerekmektedir. Ayrıca Rumların mezkûr kapıdan geçmelerine Latin ve Ermenilerin inzimâm-ı muvâfakatlarına mütevakkıf olunacağı patrikhaneye bildirilmiştir⁶¹⁷.

1893 yılında Rusyalı iki kişi yanlarına Rusya Filistin Cemaatinden bir Karadağlı'yı alıp, Beytüllahm Kilisesi'ni ziyaret etmeye gitmişler. Kilisede Mağaratü'l-Mehd'de indiklerinde Latinlerin prosesyon suretiyle icra eyledikleri ayine denk gelmişler. Bunun üzerinde Karadağlı ve Latin rahipleri arasında başlayan tartışma bir Latin rahibinin ölümüne, iki rahibin de yaralanmasıyla neticelenmiştir. Neticede Karadağlı tutuklanarak durum Kudüs Mutasarrıfı İbrahim Bey(1891-1897) tarafından merkeze bildirilmiştir⁶¹⁸. Babîâlî, derhal asayişin sağlanmasına, Karadağlı'nın kim olduğunun araştırılmasına, cemaatler arasında başka bir olayın

⁶¹⁵ BOA, Y.A.HUS, 247/95.

⁶¹⁶ BOA, Y.A.HUS, 247/95.

⁶¹⁷ BOA, DH.MKT, 1884/83.

⁶¹⁸ BOA, Y.A.HUS, 283/13.

çıkmasına mahal verilmemesine karar vererek, olayın yanlış lanse edilmemesi için mutasarrıflıktan gelen haberin Fransa ve Rusya elçiliklerine bildirilmesini istemiştir. Durumun Fransa ve Rusya'ya bildirilmesini isteyen Babiâli, bu olayın iki devlette ne tesir hâsıl edeceğini öğrenmek istemesinden kaynaklanmaktadır⁶¹⁹.

1896 yılında Noel gecesini Mağaratü'l-Mehd'de messe yapan Rum metropoliti kuzey merdiveninden geçerken ellerinde sopa ve silah bulunan Latin rahipleri, buna mani olmak istemişlerdir. Rum metropoliti kuzey merdiveninden çıkmayı ısrar edince, büyük bir kavga daha çıkacakken Fransız konsolosu(Charles Ledoulx) olaya müdahale ederek; *“Fransa Cumhuriyeti namına söz veriyorum, yakında mesele kati olarak Latinlerin lehine hal olunacak ve gelecek sene Noel’de Rum metropoliti buradan ruhani elbiseleriyle geçemeyecek”* diyerek sükûneti sağlamıştır. Bu dönemde Kudüs mutasarrıfı olarak görev yapan Mehmet Tevfik Bey, seleflerinden kalan bu meselenin kesin olarak halledilmesi gerektiğine inanmaktaydı. Neticede şu çözümü bularak iki cemaatin ruhanilerini razı etti:

“Noel gecesini Rum ruhanilerinin büyük prosesyonlarının güney merdiveninden girip kuzey merdiveninden çıkmalarına müteakip Rum metropolidi tekrar güney merdiveninden girip messe yaptıktan sonra kuzey merdiveninden resmi elbisesiyle bizzat çıkmak yerine, prosesyon esnasında mağaraya girildiği zaman, prosesyonu yapan heyet içinde mevcut ruhanilerden birini önceden mağarada bırakmış olarak, kuzey merdiveninden çıkıp gider. Mağarada kalan ruhani de bir müddet sonra üzerinde resmi kıyafeti olduğu halde kuzey merdiveninden çıkar”.

Böylece mağarada kalmış olan ruhani önce ayin ile birlikte, kuzey merdiveninden çıkıp, sonra güney merdiveni ile mağaraya girip messe yaptıktan sonra ikinci kez kuzey merdivenini kullanmasına gerek yoktur⁶²⁰. 1897 yılında Mağaratü'l-Mehd'de mevcut düzenin korunması ve bir daha Rumların kuzey kapısından ruhani elbiseleriyle geçerken Latinlerin müdahale etmemesi için Kudüs mutasarrıfına gerekli tedbirlerin alınması bildirilmiştir⁶²¹.

⁶¹⁹ BOA, Y.A.HUS, 283/22.

⁶²⁰ Mehmet Tevfik Biren II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları, s. 106-107, 109.

⁶²¹ BOA, İ.HUS, 60/52; BOA, İ.HUS, 59/89.

Kutsal Yerlerin mülkiyeti için Rum, Ermeni ve Latinler birbirleriyle münakaşa yaşarken Kıptiler de Habeş taifesiyle münakaşaya girmişlerdir. Kıptilerin ellerindeki en önemli kutsal mekân Deyrû's-Sultan'dır. Habeş taifesi Kamame Kilisesi'nde kutsal yerlerini kaybedince Deyrû's-Sultan'da kalmaya başlamışlardır. Zamanla Habeş taifesi manastırın mülkiyeti üzerinde hak iddia etmeye başlayınca, iki grup arasında münakaşalar başlamıştır.

Emmett, 1838 yılında Deyrû's-Sultan'daki Habeşlilerin büyük çoğunluğunun koleradan öldüğünü, Kıptilerin bu esnada konumlarını güçlendirmek için Mısır'daki İbrahim Paşa vasıtasıyla manastır üzerindeki iddialarını tekrarlayıp, Habeşlilerin manastır üzerindeki iddialarının dayanak noktası olan belgeleri yaktıklarını belirtmektedir. Böylece manastırdan asla vazgeçmeyen Habeşlilerin manastır üzerine hak iddia edebilecekleri bir şey kalmamış olup, sadece manastırda kalmaya ve Kamame Kilisesi'nin avlusundaki Paskalya kutlamalarına katılabilmişlerdir⁶²².

1863 yılında münakaşalar karşısında Mısır'daki Kıpti patriği iki cemaatin hukuku kadimelerinin belirli olduğunu vurgulayarak, kilisenin Kıptilere ait olduğunu, Habeşlilerin sadece ziyaret edebileceğini ve 1687 yılında manastır tamire muhtaç olduğunda Kudüs kadısından aldıkları şer'i şerifte manastırın Kıptilere ait olduğunun belirtildiğini söylemiştir. Neticede mahalli hükümet olaya müdahale etmiş ve Habeşlilerin, Kıptilere yaptıkları müdahaleyi engelleyerek, durumu İstanbul'a bildirmiştir⁶²³.

Manastırın ellerine geçiremeyen Habeş taifesi, aynı yıl manastırın anahtarını gündeme getirip, anahtarın kendilerine verilmesini istemişlerdir. Ancak yine çabaları sonuçsuz kalmış, manastırın anahtarı Kıptilere teslim edilme kararı verilmiştir. Manastırın anahtarı Kıptilere teslim edecek olan memur, sehven anahtarı Habeşlilere teslim edince, mesele yine çıkmaza girmiştir. Habeşliler, anahtarı Kıptilere vermek istemiyor, Kıptiler ise anahtarın kadimden beri tasarruflarında olduğunu dile getirmekteydi. Neticede Ermeni manastırının tercümanı ve ihtiyarlarının bulunduğu Kudüs meclisinde mesele tekrar incelenmiş ve Kıptilerin lehine bir karar alınmıştır.

⁶²² Chad F. Emmett, *agm.*, s. 22.

⁶²³ BOA, A.DVNS.KLS.d, No:9, s. 155.

Bu karara Habeşliler, tekrar itiraz etmeleri üzerine Ali Efendi ve Musa Efendi tarafından manastırın kilidi değiştirilerek, yeni anahtar Kıptilere teslim edilmiştir⁶²⁴.

Deyrû's-Sultan'da kalmaya devam eden Habeşliler, 1893 yılında tekrar Kıptilerin haklarına müdahale etmişlerdir. Mısır'daki Kıpti reisi, manastırda kalmaya devam eden Habeşlilerin, manastırı kendilerine mülk etmek için türlü türlü hileler çevirdiklerini ve İtalya devletinin himayesine sığınarak, haklarına müdahale ettiklerini söylemiştir. Ayrıca 1863 yılında anahtar meselesinin giderildiği vakit Habeşlilerin, manastırda çıkarılmamalarından dolayı şimdi tekrar huzursuzluk çıkardıklarını belirterek, haklarına yapılan müdahalenin giderilmesini istemişlerdir⁶²⁵. 1894 yılında Kudüs Kıpti matranı, şehirde sadece Deyrû's-Sultan adındaki deyrleri buldukları, Habeşlilerin ise 1 deyr, birkaç hane ve menzilhane ile 1-2 kilise inşa etmiş ya da satın almış olduklarını belirterek, hâlâ manastırda kaldıklarını, kendi haklarına ve gelen ziyaretçilere müdahale ettiklerini söylemiştir. Ayrıca Kıpti matranı, Habeşli matranların ruhsat almayarak, bu tarafa geldiklerini ve bazı Habeşlilerin memleketlerinden kaçan asker kaçakları olduğunu belirterek, bu ruhsatsız matran ve asker kaçakların geri dönmesini, manastırdaki Habeşlilerin de inşa ettikleri mahallere nakledilmesini istemiştir⁶²⁶.

1897 yılında Kudüs'teki Habeş reisi duruma itiraz ederek, Hz. İsa, Hz. Muhammed ve Yavuz Sultan Selim zamanlarından beri Habeşistan ile kurulan iyi ilişkileri belirterek, manastırın kendilerine verilmesini istemişlerdir⁶²⁷. Lakin çabaları sonuçsuz kalmış olup, manastır Kıptilerin tasarrufunda kalmaya devam etmiştir.

⁶²⁴ BOA, A.DVNS.GMC.d., No:9, s. 5.

⁶²⁵ BOA, A.MTZ(5), 13/68.

⁶²⁶ BOA, Y.MTV, 103/7.

⁶²⁷ BOA, Y.EE, 62/17.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

XIX. YÜZYILDA KUTSAL YERLER SORUNU'NUN ULUSLARARASI PLATFORMA TAŞINMASI

XIX. yüzyılda Kutsal Yerler Sorunu, divân-ı hümâyûnda karara varılan bir mesele olmaktan çıkıp, uluslararası alanda siyasi bir güç aracı haline gelmiştir. Yüzyıllar boyunca Kutsal Yerler için kiliseler arasında meydana gelen tartışmalar ve çekişmeler, bu yüzyılda Avrupalı devletlerin yürütmüş oldukları dini himaye politikalarının içine çekilmiştir. Esasen XVI. ve XVIII. yüzyılları arasında Kutsal Yerlerde yaşanan kiliseler arasındaki çatışmalarda bir Avrupa devletinin etkili bir müdahalesi söz konusu değildir. Ancak XIX. yüzyılda Avrupalı devletler Osmanlı coğrafyasındaki çıkarları için devletin bir iç sorunu olan Kutsal Yerler Sorunu'na müdahale ederek, meseleyi uluslararası platforma taşımışlardır. Bu doğrultuda Kutsal Yerlerde yaşanan çatışmalara Fransa Katoliklerin hamisi, Rusya Ortodoksların hamisi sıfatıyla ve İngiltere ise Ortadoğu'daki çıkarları gereği müdahale etmiştir.

Kudüs'te cemaatler arasındaki mevcut denge 1829'dan sonra Latinler, aleyhine Rusya'nın Ortodoksları koruma politikasının yükselişiyle birlikte bozuldu⁶²⁸. Mısırlıların Suriye'den çıkarılmaları esnasında başta Fransa olmak üzere Avrupa'nın muhtelif çevrelerinde uluslararası bir "*Kudüs Sorunu*" ortaya çıkarılmaya çalışıldı. Bu projenin amacı Avrupa hâkimiyetinde ayrı bir Hristiyan yönetim birimi oluşturmaktır. Ancak bölgenin yeniden Osmanlı hâkimiyetine girişi ve Tanzimat Fermanı'nın ilan edilmesi ile bu proje boşa çıkmıştır⁶²⁹. Yine Fransa, bağımsız bir Suriye ortaya çıkarılması adına bir plan denemiştir. Fransa'nın Mısır valisinden Süveyş Kanalı'nın açılması konusunda aldığı imtiyazlar İngiltere ile Osmanlı Devleti tarafından engellenmekteydi. III.Napolyon, bu engellemeyi önlemek için Mısır ile Osmanlı Devleti arasında Fransa'ya eğilimli bir tampon devlet kurulması düşüncesini benimsemiştir⁶³⁰. Ancak bu proje de başarılı olamamıştır.

1840'lı yıllarda Fransa'nın Katolikleri, Rusya'nın Ortodoksları himaye etme eğilimlerinin arttığına dair karanlık işaretler iyice ortaya çıkmıştı. 1841 Nisan'ında

⁶²⁸ Gülnihal Bozkurt, *age.*, s. 44.

⁶²⁹ Schölch Alexander, *agm.*, s. 230.

⁶³⁰ Cevdet Küçük, "Lübnan Meselesi", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, I/3, İstanbul 1987, s. 37.

I.Nikola, Kudüs'e giden Rus hacılarına han olarak kullanması için iki Rus Ortodoks Manastırı'nın onarılmasını istemişti. Rusya, 1842 yılında Kutsal Topraklardaki dinî durumu incelemek üzere Kudüs'e bir memur göndermeyi planlayarak, 1843 yılında Viyana elçiliğinin eski rahibi olan Arşimandrit Porfirii Uspenskii'yi Kudüs'e göndermişti⁶³¹. Porfirii Uspenskii, öncelikle İstanbul'a gelerek, buradaki elçilikle görüşmüştür. Buradan aldığı talimatla Kudüs'e giden Uspenskii, öncelikle Rumların Rusya'ya karşı gösterdiği emniyetsizliği ortadan kaldırmaya çalışmıştır⁶³². Ayrıca daha önce belirtildiği üzere 1845 yılında Kudüs Rum patriği ikametgâhını İstanbul'dan Kudüs'e taşımıştır. Şüphesiz bu yer değişikliğinde Rusya'nın rolü olmakla birlikte Kudüs'te Latinlerin etkinliğine karşı atılmış bir adımdı. Bu rekabette zafer için en iyi güvence Kutsal Yerlerin korunmasında imtiyazlar elde etmek ve her yıl Kutsal Topraklara gitmek isteyen hacıların Kudüs'te ilk *Rus Kilise Misyonunun* kurulmasıyla anlam kazanıyordu. 1830'larda birçok Rus hacısı Kutsal Yerleri ziyaret etti ve bunların yazıları sayesinde Kutsal Yerlere ilgi arttı. Bu dönemde Rusya'da Kutsal Yerlere en büyük ilginin öncüsü Andrey Nikolayeviç Muraviev'di (Андрей Николаевич Муравьев 1806–1874)⁶³³.

Muraviev, Çar I. Nikola'ya *Puteşestvie k Svyatım Mestam v 1830 godu (1830 yılında Kutsal Topraklara Seyahat)* adlı iki ciltlik bir hac yolculuğu kitabı sunmuştur. Muraviev'in bu kitabı Rus yöneticileri ve toplumunda Kutsal Topraklara karşı güçlü bir sempatinin doğuşunda önemli bir etki etmiş olup, Muraviev'in Çar tarafından Kutsal Sinod'a idareci olarak atanmasına vesile olmuştur. Muraviev, bu göreve atandıktan sonra Kudüs'te Rus hacıların konaklaması ve Rus okullarının kurulması için yerler satın alınmasını öngören bir uğraş içine girmiştir. Bu şekilde daha önceleri Rum Kiliselerinde konaklamak zorunda kalan Rus hacıların konaklama sorunlarını çözmeye çalışarak, Rus hacıların Kutsal Topraklara ilgisini daha da artıracaktı⁶³⁴. Rusya'nın yaptığı faaliyetler sonucunda Kudüs'e giden Rus hacı sayısı

⁶³¹ Matthew Smith Anderson, *age.*, s. 133.

⁶³² BOA, HSD.AFT, 4/72.

⁶³³ Theofanis George Stavrou, "Russian Interest in the Levant 1843-1848: Porfirii Uspenskii and Establishment of the First Russian Ecclesiastical Mission in Jerusalem", *Middle East Journal*, XVII-1/2, Winter-Summer 1963, s. 95.

⁶³⁴ Melikşah Arslan, *Emperyal Rusya ve Kutsal Topraklara Hac: Rus Ortodoks Köylü Hacılarıyla Kudüs'e Seyahat(1912)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2014, s. 43-44.

ileride *-Hristiyan Hacilar* bölümünde- görüleceği üzere yüzyılın başından sonuna kadar katlanarak artmıştır(Bk. Tablo 13).

Rusya'nın çabaları karşısında Fransızlar boş durmuyorlardı. XVIII.Louis hükümeti 1819 yılından beri Kutsal Yerlerde Latinlerin hakları sorununu ele almaktaydı. Ancak mesele üzerine çok eğilememiş ve Yunan isyanının ortaya çıkardığı sorunlar arasında mesele gündemden düşmüştü. 1842 yılında Fransız hükümeti, Kamame Kilisesi'nin tamir hakkının Latinlere düştüğünü iddia etmiş ve tamir hakkının Rumlara verilmesi üzerine durumu protesto etmiştir. Ayrıca 1843 yılında Kudüs'te Fransız konsolosluğunun açılması, Paris'te Kutsal Yerler Sorunu'na daha çok ilgi duyulmaya başladığının göstergesiydi⁶³⁵.

1847 yılında Papa IX.Pius, Kutsal Topraklarda Katoliklerin kayıp konumunu yeniden düzenlemeye karar verdi. 1187'den beri ilk kez Kudüs'e bir Latin patriği olarak Joseph Valerga(Patrikliği 1847-1872)'yı atadı⁶³⁶. Böylece Kudüs Latin Patrikliği yeniden kurulmuş ve başına da ilk patrik olarak çok enerjik bir kişiliğe sahip Valerga atanmıştı. Valerga, Kutsal Topraklarda Latin haklarını korumak için aktif bir misyonerdi ve bu zamana kadar Musul'da görev yapmış olup, birçok Doğu dilini biliyordu⁶³⁷. Valerga, 1849'da Avrupa'ya giderek, Katolik prenslerini Kamame, Beytüllahm ve Gethsemane'de Latinlerin eski haklarını yeniden düzenlemek için Osmanlı'yı ikna etmeleri için uğraştı. Bu seyahatte Valerga, Katolikler ile ilişkilerini güçlendirmek isteyen Louis Napolyon'u istekli bir dinleyici olarak bulmuştur⁶³⁸.

28 Ocak 1848 tarihinde Fransız Elçisi Mösyö Borkine, Kudüs'teki makamlarının çok önemli olduğunu ve Efrenc rahiplerine reislik yapmak için Latin Patriği olarak Joseph Valerga'nın atandığını belirterek, ona gerekli hürmetin gösterilmesini, patriklik ünvanının verilmesini ve bir nişan verilmesini istemiştir. Buna karşılık Osmanlı Devleti, patriklik unvanı yalnızca kendi tebaasındaki patriklere verildiğini belirterek, Joseph Valerga'nın taşıdığı patrik ünvanının sadece bir unvandan ibaret olduğunu ve kendisine verilecek nişanın ise patriklere verilen

⁶³⁵ Matthew Smith Anderson, *age.*, s. 133.

⁶³⁶ Raymond Cohen, *agm.*, s. 95.

⁶³⁷ Theofanis George Stavrou, *agm.*, s. 94.

⁶³⁸ Charles A. Frazee, *age.*, s. 306.

nişan olmadığını, yabancılara verilen birinci dereceden bir nişan olacağını söyleyerek karşılık vermiştir⁶³⁹.

1. AVRUPALI DEVLETLERİN KUTSAL YERLER ÜZERİNDEKİ NÜFUZ ÇEKİŞMELERİ VE KUTSAL YERLER SORUNU'NA MÜDAHALELERİ

Kutsal Yerler Sorunu, Avrupalı devletlerin Osmanlı coğrafyası üzerindeki nüfuz çekişmelerinde önemli bir kesittir. Avrupalı devletler nüfuz çekişmelerini meşru zemine dayandırmak için kullandıkları en belirgin uygulamalarından biri kendi mezhepdâşları olan cemaatleri himaye etmek ya da bu hakkı iddia etmektir. Kutsal Yerler Sorunu'na müdahale eden ve Osmanlı coğrafyasındaki gayrimüslimleri himaye eden Avrupalı devletler hangileridir? Katolikler, genellikle Fransa, İtalya ve Avusturya tarafından himaye edilirken, Protestanlar, İngiltere, Almanya ve Amerika tarafında himaye edilmektedir. Son olarak Ortodokslar ise, Rusya tarafından himaye edilmekteydi. Rusya; İstanbul, Boğazlar ve Doğu Anadolu illerini ele geçirmek için Ortodoks ve Ermenileri İngiltere; Ortadoğu, Mısır, Arabistan ve Mezopotamya'daki nüfuzunu korumada ve genişletmede Protestanları ve Yahudileri Fransa; ise Lübnan ve Suriye'deki çıkarları için Katolikleri himaye etmekteydi⁶⁴⁰.

XIX. yüzyılda Kutsal Yerler Sorunu'na müdahale eden ve Osmanlı Devleti'nin bir iç meselesini uluslararası bir mesele haline getiren devletler: Katoliklerin hamisi sıfatıyla Fransa, Ortodoksların hamisi sıfatıyla Rusya'dır. Burada izah edilmeden geçilmeyecek bir konu vardır ki; o da Ortodoksların hamisi olarak sadece Rusya devleti ön plana çıkarken, Katolikleri himaye eden Avusturya, İtalya ve Fransa sayılmasına rağmen, XIX. yüzyılda Kutsal Yerler Sorunu'nda Katoliklerin hamisi olarak sadece Fransa'nın ortaya çıkmasıdır. Başka bir ifadeyle, Latinlerle diğer cemaatler arasında bir sorun ortaya çıkması halinde mahalli hükümet, sorunun giderilmesi için yalnızca Fransa'nın müdahalesini kabul etmekteydi. Ancak daha önce de belirtildiği gibi Kutsal Yerlerde Latinlerin haklarını savunan, bu yerlerde tasarrufları bulunanlar Fransisken rahipleridir yani bunların çoğu İtalya ve İspanya olmak üzere muhtelif Avrupa ülkelerinden gelen rahiplerdir. Bundan dolayı siyasi birliğini kuran ve devletlerarasında güç arayışına giren İtalya, yüzyılın sonlarına

⁶³⁹ BOA, İ.MSM, 32/900.

⁶⁴⁰ Salahi R. Sonyel, *agm.*, s. 652.

doğru Kutsal Topraklarda kendi vatandaşları olan rahiplerin himayesinin kendisine ait olduğunu iddia etmiştir.

1847 yılında Latin Patrikhanesinin yeniden kurulması Fransisken rahiplerini rahatsız etmiştir. Çünkü Fransisken rahipleri ve yeni Roma Katolik patriği arasında görüş ayrılıkları bulunmaktaydı. Fransa, Latin Patrikliğini kendi özel misyonu olarak görüyor, bu kurum kanalıyla bir yandan Anglo-Prusya Protestan faaliyetlerine, diğer taraftan da Rusya'nın Kutsal Yerlerdeki nüfuzunu genişlemesine engel olabileceğine inanıyordu. Ancak Fransisken rahipleri, Kudüs'te Roma politikasını temsil etmektedirler. Fransa'nın politikalarıyla kendi etkinliklerini kaybedeceklerine ve Filistin'de Katolikliğin ilk temsilcileri olmalarının önemsenmeyeceğine inanıyorlardı. Bunun için Roma, patrikhaneyi Antakya'ya taşımak istemiş ama Fransa'nın baskıları neticesinde bu projeyi iptal etmiştir⁶⁴¹.

Dinî himayenin önemini kavrayan İtalya ve Avusturya daha sonraki yıllarda ise Almanya, Fransa'nın Katolikleri himaye etmesi gibi politikalar yürütmek istemiş olup, Kudüs'te kendi tebaaları üzerinde olan himaye haklarını artık Fransa'ya değil kendilerine ait olması gerektiğini düşünüyorlardı.

Esasen 1878 Berlin Antlaşması'na göre, gerektiğinde ruhbanlar kendi ülke konsoloslarına başvurma hakkını elde etmişlerdi. Buna rağmen Vatikan, Kutsal Topraklarda tek yetkili olarak Fransa'yı görüyor ve Katoliklerin himayesinin bölünmesini istemiyordu. Ancak 1898 yılında Alman İmparatoru II.Wilhem'in(1888-1918) Kudüs'e yaptığı ziyaret, bölgede Alman nüfuzunu yükseltmiş ve 1871 Versay Antlaşması'ndan beri fiilen Almanlar tarafından elde edilmiş olan Katolik Almanların himayesini daha da güçlendirmiştir⁶⁴². Bundan dolayı Alman İmparatoru'nun Kudüs ziyareti, Fransa'nın Katolikleri himaye politikasına bir darbe olarak algılanmış ve Fransa ile Papalık tarafından hoş karşılanmamıştır⁶⁴³. Nitekim Alman İmparatoru'nun Kudüs ziyaretinin iki maksada dayandırıldığı söylentileri yayılmıştır. Bunlardan biri Fransa'nın kadimden beri Şark Hristiyanları üzerinde

⁶⁴¹ Yehoshua Ben-Arieh, "Patterns of Christian Activity Nineteenth-Century Jerusalem", s. 62.

⁶⁴² Bayram Soy, "Kudüs'teki Erlöserkirche'nin Açılışı-II. Wilhelm'in İkinci Doğu Seyahatindeki(1898) Dinî Motifler", *Tarih ve Toplum-Yeni Yaklaşımlar*, S. 6(246), İstanbul 2008, s. 130-131.

⁶⁴³ Ali İhsan Gencer, "Dünya Basımında II. Wilhem'in Kudüs ve Şam Ziyareti ve Gösterilen Tepkiler", *Sosyoloji ve Coğrafya*, İstanbul 2006, s. 286.

zayıflayan himaye politikasından faydalanarak, bu himaye hakkını kendisi almak istemesidir. İkinci söylenti ise, Alman tebaası için bazı imtiyazlar elde ederek, Alman ticaretini artırıp, Şark'ta Alman nüfuzunu genişletmektir⁶⁴⁴. Ayrıca Kafkaslarda ve Balkanlarda kendini yavaş yavaş hissettirmeye başlayan Alman nüfuzunun Ortadoğu'da da kendisini hissettirmesi bölgede büyük çıkarları olan Rusya'yı da hiç memnun etmemiştir⁶⁴⁵.

1901 yılında Latinlerle Rumlar arasında Kamame Kilisesi avlusunda meydana gelen kavga nedeniyle papazların şahsi haklarının korunması konusu gündeme gelmiş olup, meseleye İtalya ve Almanya da müdahale etmiştir⁶⁴⁶. Kudüs Mutasarrıfı Kazım Bey tarafından merkeze gönderilen tahriratta, Rusya'nın açıktan açığa değilse bile el altından Rumları himaye ettiğini, Rum patriğinin o aralıkta İstanbul'da bulunmasından dolayı Rumları idare edecek muktendir bir reisin bulunmadığını belirterek, bunların olabilecek bir dış müdahalede hükümetin ne kadar zor duruma sokacağını hesap etmeyerek, Latinlerin cezalandırılması konusunda ısrar ettiklerini söylemektedir. Ayrıca Mutasarrıf, Fransa konsolosunun Katolikleri himaye politikasının zarar görmemesi için çalıştığını, Almanya konsolosunun ise, Katolikleri himaye ederek, onların ceza almadan af edilmesine çalışmakta ve bu yolda onların gözüne girerek, rahiplerin mahkemeye sevk edilmesinde tabiiyetinde buldukları konsolusun marifetiyle olmasına çalıştığını belirtmektedir⁶⁴⁷. Bu olaydan sonra ruhbanların şahsi korunması konularında sıradan halk gibi mensup oldukları konsolosların müdahale etmeleri gelenek olmaya başladı. Dolayısıyla 1901'den sonra ruhbanlar arasında en küçük bir olay meydana geldiğinde statükonun devamı için rahiplerin büyük çoğunluğunun İtalyan olması sebebiyle İtalya konsolosuna, eğer olaya Alman rahipleri karışmış ise de Almanya konsolosuna meselelere müdahale etmeye başlamıştır. Böylece, Kudüs'te her zaman özel bir öneme haiz olan Kutsal Yerler Sorunu Avcı'nın ifadesiyle, *Avrupalı devletler arasında her geçen gün şiddetlenen rekabetten ötürü giderek daha spekülâtif bir konu olmuştur*⁶⁴⁸.

⁶⁴⁴ BOA, Y.PRK.EŞA, 30/79.

⁶⁴⁵ Ali İhsan Gencer, *agm.*, s. 286.

⁶⁴⁶ Yasemin Avcı, *age.*, s. 69.

⁶⁴⁷ BOA, HSD.AFT, 4/72; *Vesika ve Fotoğraflarla Osmanlı Devrinde Kudüs*, II., s. 214-217.

⁶⁴⁸ Yasemin Avcı, *age.*, s. 70.

1.1. Fransa'nın Katolikleri Himayesiyle Ortaya Çıkan Müdahalesi

XVIII. yüzyılın sonlarında Fransa, Osmanlı topraklarında geniş ticari çıkarılara sahip bir devlettir. Bu zamanda Osmanlı toprakları içinde 80 kadar ticari müessesesi mevcuttu. Fransız tebaası, kapitülasyonlarla teminat altına alınmış imtiyazları sayesinde geniş muafiyetlerden faydalanıyordu. Fransa'nın İstanbul, İzmir, Girit, Bağdat, Selanik, Rodos, Kıbrıs, Halep, Sayda, Şam ve İskenderiye gibi başlıca liman ve şehirlerinde konsoloslukları vardı. Babıâli, Fransa ile ilişkilerinde genelde dostça bir tavır sergilemekteydi⁶⁴⁹. Ancak Fransa, bu dostça ve müsamahakârlığa karşı muhtelif zamanlarda dostluk ile yakışık almayacak projelere ve ittifaklara girmiştir. Nitekim Napolyon'un sürgünde bulunduğu sırada kaleme aldığı *Sainte-Hélène* hatıralarında şunları yazar:

“Ben, Rusya ile Osmanlı'yı paylaşabilirdim, aramızda birkaç defa söz konusu oldu ama İstanbul sorunu her seferinde Osmanlı'yı kurtardı. Başkent İstanbul aramızdaki en büyük sorundu ve uzlaşmanın gerçek engeli oldu. Rusya orasını istiyordu, ben de vermeye razı olmuyordum; İstanbul çok değerli bir anahtardır, bir imparatorluğa değer; ona sahip olan dünyayı yönetebilir. Bu fikir, Ruslar İstanbul'u almayı arzu ettiği zaman Napolyon bağırarak: İstanbul! Fakat İstanbul dünyanın anahtarıdır diye sözünü tekrarladı”⁶⁵⁰.

Fransa, Osmanlı topraklarındaki çıkarlarını korumak ve imparatorluktaki nüfuzunu genişletmek için misyonerlik faaliyetlerinde bulunmuş ve Katolikleri himaye ederek⁶⁵¹, Kutsal Yerler Sorunu'na müdahale etmiştir. Esasen 1673 ve 1740 Kapitülasyonlarına dayanarak Fransa, Osmanlı ülkesindeki Katoliklerin hamisi olduğunu iddia etmekteydi. Daha önceki bölümde de belirtildiği üzere Fransa'ya verilen kapitülasyon maddelerinde Kutsal Yerlerde Katoliklerin üstünlükleri ya da Katoliklerin himayesinin Fransa'ya ait olduğuna dair tek bir satır bulunmamaktadır. Maddeler tamamen Kutsal Yerleri ziyaret etmek isteyen gerek Fransız tebaası gerek

⁶⁴⁹ İsmail Soysal, *Fransız İhtilâli ve Türk-Fransız Diploması Münasebetleri(1789-1802)*, Ankara 1999, s. 41.

⁶⁵⁰ Trandafir G. Djuvara, *Cent Projets De Partage De La Turquie(1281-1913)*, Paris 1914, s. 343-344.

⁶⁵¹ 1652 yılında Halep Konsolosu Fr. Piquet, Katolik'e geçen herkesin Fransa'nın himayesinde olduğunu ilan etmiş ve 1660'tan sonra Ege Adaları'ndaki Katolik kiliselerinin Fransız himayesinde olduğunu belirtmek için Fransız bayrağı dalgalandırılmıştır. Bk. Robert Anhegger, “Bir Hıristiyan ve İki Ermeni-Osmanlı Devleti'nde Hıristiyanlar ve İç Tartışmaları(Düşünceler ve Örnekler) I”, *Tarih ve Toplum*, VIII/48, İstanbul 1987, s. 55.

Fransa'nın müttefiki olan devletlerin tebaalarındaki ruhbanların özgürce ziyaret edebilecekleri, Kutsal Yerlerin tamire muhtaç olduğunda tamir edileceği ve hiçbir müdahaleye maruz kalmayacaklarıyla ilgilidir.

Fransa, kapitülasyon maddelerini kendi çıkarları uğruna farklı değerlendirerek, Osmanlı Devleti'nin Katolik vatandaşlarının himayesinin Fransa'ya ait olduğunu iddia etmiştir. Hatta bu konuda *Papalık Propaganda Kongregasyonu*, Osmanlı Devleti'ne tabi Katoliklerin yaşadığı bölgeleri himaye bölgelerine ayırmış ve bu bölgeleri devletlerarasında taksime tabi tutmuştur. Buna göre, Balkanlar Avusturya'ya geri kalan bölgeler ise Fransa'ya bırakılmıştır. Ancak Fransa'da din ile devlet işlerinin ayrılmasıyla Papalık ve Fransa'nın arası açılmış ve siyasi birliğini tamamlayan İtalya da Katolikleri himaye iddiasında bulunmuştur. Bunun üzerine Papalık Propaganda dairesi yeni bir düzenleme yaparak, Osmanlı sınırları içinde Katolikliğin himaye bölgelerini yeniden taksim etmiştir. Yapılan bu yeni taksimde zayıflayan Avusturya göz ardı edilerek, İstanbul, Arnavutluk, Trablusgarp, Bingazi, Ege Adaları İtalya'nın, diğer bölgeler ve Kudüs Fransa'ya bırakılmıştır⁶⁵².

Fransa, bir yandan Katolikleri himaye politikası yürütürken, bir yandan da Osmanlı topraklarına gönderdiği Fransisken ve Kapusen(Capucin) tarikatlarının ruhbanları aracılığıyla ülkede Rumlara ve özellikle de Ermenilere yönelik yoğun bir misyonerlik faaliyetlerine girmiştir⁶⁵³.

Fransa, Katolikleri himaye ederek, Osmanlı Devleti'nin bir iç meselesi olan Kutsal Yerler Sorunu'na müdahale etmesi 1789 yılındaki büyük devrimden önce ve sonra diye iki kısma ayrılabilir. Devrimden önce 1755 yılında Fransiskenler, Gethsemane'deki Sitt-i Meryem Makberi'nin denetimini ellerine geçirdiler. Bu gelişme kiliseler arasındaki dengeleri bozdu ve Rumlara bir saldırı için planlar hazırladılar. 2 Nisan 1757 tarihinde Paskalya Bayramı'ndan önceki Cumartesi günü 1.000 kadar Ortodoks, Fransiskenlere saldırdı. Papazlar kilisede bir bariyer kurup,

⁶⁵² Abdurrahman Bozkurt, "Fransa'nın Osmanlı Devleti'ndeki Katolikleri Himaye Hakkı ve Bunun Sona Ermesi", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. 52, İstanbul 2011, s. 141.

⁶⁵³ Durmuş Yılmaz, *Fransa'nın Türkiye Ermenilerini Katolikleştirme Siyaseti*, Konya 2001, s. 46, 57-58. Fransa'nın Ermenilere yönelik uyguladığı misyonerlik faaliyeti başarı göstermiş olup, bu başarının bir meyvesi olarak Ermeni Katolik cemaati 1830 yılında müstakil bir millet olarak Sultan II. Mahmut tarafından tanınmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Kemal Beydilli, *II. Mahmud Devri'nde Katolik Ermeni Cemâati ve Kilisesi'nin Tanınması(1830)*, Yay. Şinasi Tekin-Gönül Alpay Tekin, 1995, s. 1-3, 21-36; Ahmet Türkan, *Ermenilerin ve Doğu Hıristiyanlarının Sorunları Çerçevesinde Osmanlı Papalık İlişkileri*, İstanbul 2012, s. 18-19.

savunmaya geçtiler. Bir süre boyunca kendilerini savunsalar da Ortodokslar onları Kamame Kilisesi'nden çıkardı ve sadece Beytüllahm Kilisesi'ndeki haklarını değil aynı zamanda Gethsemane'de yeni kazandıkları haklarını da kaybettiler⁶⁵⁴. Olayın ardından Kudüs Rum Patriği Parthenios(Patrikliği 1737-1766), çıkarları için acele etti ve Sultan'dan önce Ragıp Paşa'nın sayesinde konuyu ele aldı. Böylece kadı durumun aksine Rumların zaferini onaylamış ve III.Osman Ortodoksların lehine bir ferman ilan ederek, Latinlerin iyi durumunu tersine çevirdi⁶⁵⁵.

İstanbul'daki Fransız elçisi durumu protesto ederek, Babiâli'ye 23 Kasım 1766 tarihinde verdiği takrirde, 1756/7(H.1170) tarihinde Rum taifesinin Kamame Kilisesi'nde Efrenc rahiplerinin kıymetli/değerli kandil ve şamdanlarını gasp etmiş ve bununla kanaat etmeyerek, elde ettikleri fermanlarla Beytüllahm Kilisesi'nde ve Sitt-i Meryem Makberi'nde bazı haklarını ve kutsal yerlerini ele geçirdiklerini belirtmektedir. Ayrıca Sitt-i Meryem Makberi'nin 1759/60(H.1173) tarihinde Efrenc rahipleri tarafından tamir edilmesini Rumların hazm edemediklerini ve Şubat/Mart 1760(H. Receb 1173) tarihinde Kamame Kilisesi'nde kavga çıkararak, Efrenc rahiplerinin altından ve gümüşten 9 adet kandillerini gasp ettiklerini, bunun Kudüs Kadısı Abdullah Efendi'ye söylenmesi üzerine ilan edilen emr-i âlide Rumların yaptıklarından sadece yarım satır zikrolduğunu söylemektedir. Yine Fransa, Mart 1767 tarihinde Sultan III.Mustafa'ya gönderdiği takrirde, *“kadîmü'l-eyyâmdan berü inâyet-i pâdişâhâne buyrulan uhûd-ı şerîfe ve berevât-ı münîfeye bina'en Efrenc ruhbanlarının mukaddemâ yed-i tasarruflarında olan ziyâretgâhların Rum tâ'ifesi dest-i betâvül ile takrib ahz u zabt ve ol-vechile kesb-i gurûr eyledikleri[ni]...”* belirterek, bir müddetten beri Rum taifesinin Efrenc rahiplerinin ellerinde bulunan ziyaretgâhları zapt etmeleriyle ortaya çıkan ihtilafın giderilmesi için uğraşlar sarf edildiğini, Kudüs'teki Efrenc taifesinin kendilerine tabi olduğu gerekçesiyle Efrenc'lere ait ziyaretgâhların tamamının geri verilmesini ve bu konuda bir ferman ilan edilmesini istemiştir⁶⁵⁶. Ayrıca Frazee, III. Mustafa'ya gönderilen bu takrirle birlikte sadrazamı etkileyebilmek için 800.000 Frank gönderildiğini belirtir⁶⁵⁷.

⁶⁵⁴ Charles A. Frazee, *age.*, s. 215.

⁶⁵⁵ Chaim Wardi, a.g. m., s. 391. Sultan III.Osman tarafından Kudüs Rum Patriği Parthenios'a verilen Ağustos 1757 tarihli ferman için bk. BOA, DVNS.KLS.d, No:9, 21-25.

⁶⁵⁶ Mustafa Kesbi Efendi, *İbretnü mâ-yı Devlet*, Millet Kütüphanesi, Demirbaş No: AETrh484, v. 69B-70A, 70B-72A.

⁶⁵⁷ Charles A. Frazee, *age.*, s. 215.

Neticede Osman Molla Efendi, Mirza-zâde Es-seyyid Muhammed Said Efendi ve Ebubekir Efendi-zâde Osman Efendi, Rumeli ve Anadolu kazaskerlerinden oluşan bir heyet tarafından Sultan IV.Murat'ın zamanına kadar Rum ve Efrencilere verilen fermanlar incelenmiş olup, bunların Rum ve Latin haklarına muhalif olmadığı tespit edilmiştir. Ancak komisyon 1634/5(H. 1044) tarihinde IV.Murat zamanında kadimden gelen minvalle ihtilafı bir ferman tespit etmişse de, 1637/8(H.1047)'de Şeyhülislam Yahya Efendi, kazaskerler ve vezirler huzurunda kurulan divanda bu ferman incelenmiş ve Ortodoksların lehine bir hükme bağlanmıştır. Bunun dışında Ragıp Mehmet Paşa'nın sadareti esnasında Kesbi Efendi'nin tabiriyle *bazı şer'i kanun bilmeyen vükelâ*, Efrencilere bir iki tane ferman vermişse de, komisyon tarafından bu fermanlar Fransa'nın iddialarına bir delil olarak kabul edilmemiştir⁶⁵⁸. Ancak Fraşerli, 1757'de Rumlarla Latinler arasında meydana gelen münazaanın Latinler lehine halledildiğini belirtmektedir⁶⁵⁹.

Fransa, 1789'daki ihtilalinden sonra laik bir politika takip ederek, o güne kadar Katoliklerin hamisi sıfatıyla Kutsal Yerler Sorunu'na müdahale etmesine rağmen, bu tarihten sonra meseleyle çok alakadar olmadı. Ancak Viyana Kongresi'nden sonra Fransa'da krallık idaresi yeniden kurulunca, Fransa kralları vaktiyle kapitülasyonların Katoliklere tanımış olduğu haklardan tekrar faydalanmak istediler⁶⁶⁰. Bunun için de her fırsatta Fransa, Kutsal Yerler Sorunu'na müdahale etti.

1831 yılında Fransız elçisi Cezayir meselesini görüşürken, sözü Kamame Kilisesi'ne getirip, bir yıl önce "*Ermeni milleti yedine tecdîden i'tâ kılınan fermân-ı 'âli'den sonra Fransa elçisi gûyâ emr-i şerif-i mezkûrun ahkâmı millet-i mersûmenin hukûk-ı kadîmelerinden ziyâde ve Fransalûya virilen 'ahidnâme-yi hümayûna menâfi olmak iddi'asıyla resm-i takrîr tâkdîm idüb*" diyerek ısrarla Kamame Kilise hakkında konuşmak istemiştir⁶⁶¹. Yine Fransa, 1837 yılından sonra Kamame Kilisesi ve diğer Kutsal Yerlerin tamirinde Latinleri himaye edip, tamir hakkının Latinlere verilmesini istemişse de bunu başaramamıştır.

⁶⁵⁸ Mustafa Kesbi, *age.*, v. 72A-72B. Baldi, Rumların para yardımıyla Ragıp Mehmet Paşa'dan bir ferman elde ettiklerini belirterek, bu ferman sayesinde Kutsal Yerlerin tasarrufunu Latinlerle paylaştıklarını belirtmektedir. Bk. Paschal Baldi, *The Quoestion of Holy Places In General*, Franciscan Press 1918, s. 65.

⁶⁵⁹ Mehdi Fraşerli, *age.*, s. 85.

⁶⁶⁰ Midhat Sertoğlu, *Mufassal Osmanlı Tarihi (Resimli-Haritalı)*, VI. Ankara 2011, s. 3018.

⁶⁶¹ BOA, İ.DUİT, 139/21.

Bu durum 1848'deki ihtilale kadar devam etti. Louis Napolyon, cumhurbaşkanlığına seçildikten sonra elde etmeyi umduğu imparatorluğa kavuşmak için papazlar sınıfının desteğine ihtiyaç hissettiğinden dini bir politika takip etmeye başladı. Aynı zamanda Ortadoğu'da kaybettiği nüfuzlarını ve I.Napolyon ile Louis Filip zamanında ihmal edilmiş eski hak ve imtiyazları yeniden kazanmak emelindeydi. Ancak bu sefer Kutsal Yerlerde Ortodoksları himaye eden Rusya'yı karşısında bulmuştur⁶⁶².

İlk çatışma 1847 yılında meydana geldi. Küçük bir olay bir çığın başlamasına sebep oldu. Beytüllahm Kilisesi yanında Rumlara ait mezarlığa kabul edilmek için Latinler fuzuli olarak bir çukur açmışlardı. Bunun üzerine Rumlarla Latinler arasında münakaşa başlamış, Arabistan ordu kumandanı Namık Paşa⁶⁶³ ve Kudüs Mutasarrıfı Mustafa Paşa'nın olaya müdahale etmesiyle araz-i mezkûrenin Rum taifesine mahsus olduğu tespit edilmiş ve eski haline getirilerek Rumlara teslim edilmiştir. Bunu kabullenmeyen 20-30 kadar Latin rahibi, Beytüllahm Kilisesi'nde Rum ve Ermeni rahipleriyle şiddetli bir kavgaya tutuşmuşlardır⁶⁶⁴. Bu kavga sırasında Katoliklere ait olan Mağaratü'l-Mehd'de üzerinde *Hic de Virgine Maria Jesus Christus Natus Est(İsa burada bakire Meryem'den doğmuştur)*⁶⁶⁵ adlı Latince yazıtı bulunan gümüşten bir yıldız kayboldu⁶⁶⁶.

⁶⁶² Midhat Sertoğlu, *age.*, s. 3019.

⁶⁶³ Mısırlıların Suriye'den çıkarılmasından sonra Babıâli'nin başlattığı merkezileştirme politikası neticesinde, seraskerlik makamına getirilenlere askeri fonksiyonlarının yanı sıra idari işlerde de görevlendirilmiştir. 1843'te seraskerlik makamına Arabistan Ordusu'nun başkumandanı olarak Namık Paşa atanmıştır. Namık Paşa'nın görevleri oldukça fazla olup, idari ve askeri birçok yükümlüğü vardı; bölgede barışın ve düzenin sağlamak, bedevileri kontrol altında tutmak ve vergileri düzenli toplamak. Bk. Ceride-i Havadis, No:158, 17 Zilkade 1259; Moshe Ma'oz, "Tanzimat'ın İlk Yıllarında Modernleşme Hareketinin Suriye Siyaseti ve Toplumunu Üzerindeki Etkisi", *Tanzimat-Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Çev. Hayrettin Pınar, Edr. Halil İnalçık-Mehmet Seyitdanlıoğlu, İstanbul 2012, s. 270-271.

⁶⁶⁴ BOA, İ.MSM, 32/925, s. 5.

⁶⁶⁵ *Suriye, Filistin ve Batı Arabistan Eski Eserleri*, Yayına Haz. Nevzat Artuç, Ankara 2012, s. 58.

⁶⁶⁶ BOA, İ. MSM, 32/925, s. 5; The New York Times, 17 Mayıs 1853. Qustandı Shomalı, *agm.*, <http://www.unesco.org/archi2000/pdf/shomali.pdf>, Erişim Tarihi 2012.

Resim 18: Mağaratü'l-Mehd'deki Hic de Virgine Maria Jesus Christus Natus Est Yazıtlı Yıldız⁶⁶⁷

Bu yıldız kilisede Katolik varlığının bir işareti sayıldığından dolayı Katolikler için büyük öneme sahipti. Katolikler, Ortodoksları bu yıldızı çalmakla itham ettiler⁶⁶⁸. Neticede 19 Nisan 1847 tarihinde Mutasarrıf Mustafa Paşa, birkaç süvariyle olayı yatıştırarak, meselenin incelenmesi için Rum, Ermeni ve Latinlerin bir bir ifadelerini almak için cemaatleri Kudüs meclisine toplamıştır. Bu sırada Kudüs'teki Fransız konsolosu, Kutsal Yerlerde Katolik haklarının Fransa'nın himayesinde olduğunu ve bu meselenin Kudüs patrikleri tarafından kendi konağında görülmesi gerektiğini söyleyerek duruma müdahale etmiştir. Mustafa Paşa, konsolosa bunun usule aykırı bir davranış olduğunu, bu güne kadar bu meselelerin mahkeme önünde incelediğini ve bunun maslahattan olduğunu söylemiştir⁶⁶⁹. Ayrıca Mutasarrıf, durumu merkeze bildirerek, olayın çok büyümemesi için biran önce yeni bir yıldızın hangi cemaat tarafından yaptırılacağı belirlenip, yerine konması gerektiğini bildirmiştir⁶⁷⁰.

Eugéne Boré, Kutsal Yerler Sorunu ile ilgili hazırladığı raporunda yıldız meselesinin çözülememesinde yerel yöneticilerin suçlu olduğunu ve olaya rüşvetin karıştığını belirterek, Katoliklere ait yıldızın Katolik rahipleri tarafından

⁶⁶⁷ <http://sevilla.abc.es/20120115/sevilla/sevi-maruja-vilches-pionera-201201150105.html>, Erişim Tarihi 2014.

⁶⁶⁸ Derek Hopwood, *The Russian Presence in Syria and Palestine 1843-1914-Church and Politics in the Near East*, Oxford at the Clarendon Press 1969, s. 46. Yaklaşık dört yıl önce 1843 yılında Latinler, Rumların bu yıldızı ve kitabeyi Mağaratü'l-Mehd'den kaldırdıklarını, tekrar yerine konmasını istediklerinde ise Rumların yıldızı kırdıklarını iddia etmişlerdi. Bk. BOA, A.DVN.DVE.d, No: 33/8, Hüküm No: 77, s. 25.

⁶⁶⁹ BOA, İ.MSM, 32/925, s. 5.

⁶⁷⁰ BOA, İ.MSM, 32/925, s. 2.

çalınmasında Katoliklerin ne çıkarı olabilir ki demektedir. Ayrıca Kudüs Mutasarrıfının *Fransa Konsolosu bu işe karışmasaydı ben yıldızı bulurdum* dediğini belirtip, suçluların bilindiğini ama tutuklanmadığını söyler. Yine Boré, Kudüs kadısının kendi lehlerine karar vermek yerine 11.000 kuruş karşılığında manastır rahiplerini susturmaya çalıştığını ama bu paranın Katolik onuruna dokunduğunu belirtir⁶⁷¹.

Kudüs Mutasarrıfının Fransa konsolusuna verdiği cevaptan bir gün sonra konsolos, mutasarrıflığa verdiği tahriratında Osmanlı-Fransa arasındaki ahitnameler gereği yapılan muamelenin uygun olmadığını, durumu protesto ettiğini, meseleyi Fransa'ya bildirdiğini ve artık meselenin kendilerinden çıkıp, iki devlet arasında hükme bağlanacağını bildirmiştir⁶⁷². Böylece artık mahalli bir mesele ulusal bir boyuttan çıkıp, uluslararası bir mahiyet kazanmış bulunmaktaydı.

Konsolostan durumu öğrenen İstanbul'daki Fransız Elçisi Mösyö Borkine, derhal Hariciye Nazırı Âli Paşa'ya sefaret baş tercümanı olan Mösyö Cour ile bir talimat göndermiştir. Talimatında Borkine, Beytüllahm Kilisesi'nde meydana gelen kavgadan ötürü toplanan mecliste mutasarrıf, Fransız konsolosuna hiddetlenip, kilise işlerine konsolosların müdahale etmeye haklarının olmadığını ve Kudüs'te Katolik cemaati üzerindeki himayelerini kabul etmeyeceğini söylemiştir. Ancak 1740 Kapitülasyonlarının 1'inci, 33'üncü, 34'üncü ve 82'nci maddelerinde Fransa'ya verilen haklardan mutasarrıfın yeterince bilgi sahibi olmadığını ve iki devlet arasındaki hukuka muhalif hareket ettiğinden dolayı gerekli tembihlerin yapılması gerekmektedir. Ayrıca Beytüllahm Kilisesi'nde kavga esnasında gasp edilen Latin hakları geri verilerek, kilisedeki eski halin kurulması gerektiğini belirtmiştir⁶⁷³. Hariciye Nazırı Âli Paşa, 12 Aralık 1847 tarihinde Fransız Elçisi Mösyö Borkine'nin verdiği takrire cevap vermiştir. Âli Paşa, öncelikle Osmanlı Devleti ile Fransa arasında imzalanan antlaşmalara Osmanlı'nın sürekli sadık olduğunu, kaybolan yıldızın derhal bulunup, yerine konulması ve Mutasarrıf Mustafa Paşa'nın Fransa'ya verilen haklara aykırı bir hareketi olmuş ise bunun gereğinin yapılacağı bildirilmiştir. Ancak meselenin Beytüllahm Kilisesi yanındaki bir mahallin hukukundan dolayı

⁶⁷¹ Eugéne Boré, *Ouestion des Lieux Saints*, Paris 1850, s. 69-71.

⁶⁷² BOA, İ.MSM, 32/925, s. 3.

⁶⁷³ BOA, İ.MSM, 32/925, s. 4.

ortaya çıkan arbedede yıldızın kaybolduğunu ve cemaatler arasındaki ihtilafın giderilmesi için yapılan tahkikata konsolos müdahale ederek, Kutsal Yerlerin himayesinin kendilerine düştüğünü ifade ederek meseleyi kendisinin çözmek istediğini bildirmiştir. Bu müdahale iki devlet arasındaki antlaşmaya aykırı bir durum olup, ahitnamelerle Fransa'ya verilen Katoliklerin himayesi değil, sadece Kutsal Yerlere giden ve gelen ruhbanların hiçbir taarruza uğramadan, özgürce icrayı ayinleriyle ilgilidir. Siz de bilirsiniz ki; Osmanlı tebaasından biri ve Fransız tebaasının biri arasında gelişen münakaşayı gidermek Osmanlı yöneticilerine düşmektedir. Konsolosunuza düşen hak sadece cemaatler arasındaki ihtilafın giderilmesi için kurulan meclise katılmakken, buna kanaat etmeyip, mutasarrıfı bertaraf ederek, meseleyi kendi konağında halletmek istemeğe hakkı yoktur. Ayrıca son olarak, kilisede Latinlerin gasp edilen hakları geri verileceği ve kırılan yerlerin ise tamir edileceğini söylemiştir⁶⁷⁴.

Osmanlı Devleti, Beytüllahm Kilisesi'nde kaybolan yıldızın Latinler tarafından yapılmasını kabul etmemiştir. Çünkü Osmanlı Devleti, yıldız meselesinin daha büyümemesi, yapılacak olan yeni yıldızın ileride mülkiyeti için ortaya yeni yeni münakaşaların çıkmaması için, eski yazı ve şekliyle yeni bir yıldız kendi tarafından yaptırılarak, eski yerine konulmasına karar vermişti. Ancak Fransa'nın yeni elçisi olan General Aupick 1848'de verdiği talimatnamede, Osmanlı'nın bu kararından hoşnut kaldığını ama bir tarafın iddiaları vaki iken diğer tarafın küstahane inkârı ortadayken meselenin böyle giderilmesinin uygun olmadığını dile getirerek, durumu protesto etmiş ve yeni bir yıldızın yapılması ruhsatının kendilerine verilmesini istemiştir⁶⁷⁵. Ayrıca meselenin böyle giderilmesinin Rumların istediği gibi hareket edildiği manasına gelmekte olduğunu, bir vakitten beri Kudüs'e gelen hacıların çoğunlukla Rum olduklarını ve meselenin böyle halledilmesi ileride tekrar münakaşaya sebep olarak Rumların, Latinlerin haklarını kanıtlamalarını istemelerine sebep olacağını söylemiştir⁶⁷⁶.

1849 yılında Latinler, Beytüllahm Kilisesi'nde Rumlara mahsus bölümde yeni bir ayin icra eyleyerek, Rumların haklarına müdahale etmişlerdir. Bu

⁶⁷⁴ BOA, İ.MSM, 32/925, s. 6.

⁶⁷⁵ BOA, HR.MKT, 29/61; BOA, HR.MKT, 24/10.

⁶⁷⁶ BOA, HR.MKT, 29/61.

müdahaleyle birlikte Latinler, yıldız meselesini de tekrar gündeme getirdiler. Osmanlı Devleti, öncelikle Kutsal Yerlerde cemaat haklarının fermanlarla belirlendiğini, hiçbir cemaatin ayinlere ve ziyaretlere müdahale edemeyeceğini Rum, Ermeni ve Latin patriklerine bildirerek, Kudüs mutasarrıfına Latinlerin müdahalelerinin men edilip, birbirlerinin hukukuna riayet etmelerinin sağlanmasını bildirmiştir. Yıldız meselesinde ise bu konunun kesinlikle karara bağlandığını ve yıldızın Osmanlı Devleti tarafından yaptırılacağını belirterek, bir daha bu konunun mütalaaya açılmayacağı Latinlere söylenmiştir⁶⁷⁷.

Aynı yıl içinde daha öncede belirtildiği üzere Kudüs Latin Patriği Valerga, Avrupa'ya bir gezi yaparak, Papa IX.Pius ve Louis Napolyon'la görüşmüştür. Bu görüşmede Patrik, Kutsal Yerlerde Latinlerin haklarının 1757 yılından önceki duruma getirilmesi için Papa ve Napolyon'dan destek istedi⁶⁷⁸. Bunun üzerine Napolyon, Kudüs'teki Latin varlığını incelemek üzere Eugène Boré'yi Kudüs'e gönderdi. Boré, Kudüs'te kaldığı sürede Rusya'nın Kutsal Yerlerde artan etkisine bir tepki olarak, bu yerlerde Latin haklarını ve Fransa'nın Latinleri himaye etme hakkını gösteren, *Memoire surles Lieux Saints* adıyla ayrıntılı bir rapor hazırlamıştır. Daha sonra Boré, kiliseler arasındaki sürtüşmeyi gidermek ve Ermeni Kilisesi ile görüşmek için Papa IX.Pius tarafından gönderilen Kardinal Ferrieri'ye yardım etmek için İstanbul'a gelmiştir⁶⁷⁹. Osmanlı Devleti, bu teşebbüsü olumlu karşılamıştı. Çünkü kiliseler arasındaki sürtüşmelerin giderilmesiyle birlikte Kutsal Yerler Sorunu'nun büyümeden bertaraf edileceğine inanıyordu. Ancak bu teşebbüsten Ekümenik Patriğinin şiddetli itirazları ve Rus tahrikleri nedeniyle bir sonuç elde edilememiştir. Böylece Fransa'da bir yandan liberaller, öte yandan da Katolikler tarafından sıkıştırılan Guizot hükümeti, bir çıkar rol aramak zorunda kalıyordu. Bu maksatla Boré, raporunu vermek üzere Paris'e çağrıldı. Aylarca Kudüs'te bulunan Boré, memleketine dönünce Şubat ihtilali kopmuş bulunuyordu. Bunun üzerine Şark Katolikleri, Fransa hükümeti yerine şimdi doğrudan doğruya Fransız milli meclisine başvurarak, davalarının yürütülmesini istediler. Bu sıralarda Boré, *Qestion Des Lieux Saints* başlıklı bir broşür çıkardı. Yeni Kudüs patrikliğinin bir nevi manifestosunu

⁶⁷⁷ BOA, HR.MKT, 23/75.

⁶⁷⁸ Charles A. Frazee, *age.*, s. 306; Avedis K. Sanjian, *age.*, s. 196.

⁶⁷⁹ Stafford Poole, "Eugene Bore and the Vincentian Missions in the Near East," *Vincentian Heritage Journal*, V/1, 1984, s. 85-86.

teşkil eden bu yazıya karşılık İstanbul'da karşı tarafın görüşünü aksettiren iki broşür yayınlanmıştır⁶⁸⁰.

Stratford Canning'ten Lord Palmerston'a gönderilen 20 Mayıs 1850 tarihli raporda, Kutsal Yerler Sorunu'nu *tartışmaya ve kargaşaya fazlaca açık olma ihtimali olan bir sorun olarak* tanımlanmış ve Latin ile Rum Kiliselerinin zıt düşen çıkarları arasında ortaya çıkmak üzere olduğu belirtilmiştir. Raporun devamında Canning, iki cemaat arasındaki çatışmanın birinci noktası Kudüs'teki Kamame Kilisesi'nin belirli yerlerine sahip olma hakkı olduğunu, Rumların Katoliklere ait olan mülkleri zorla almakla ve küçük kiliselerin, özellikle Godefroi de Bouillon ve Guy de Lusignan'ın mezarlarının yok olmasına sebep olduğu için suçlandığı ve Papa'nın Fransa tarafından benimsetilen görüşlerin artmasında etkisini göstermek için harekete geçtiğini ve Katolik güçlerini aynı amaç için birleştireceğini belirtmektedir. Yine raporda General Aupick, bu tartışma konusunun sadece bir mülkiyet sorunu ve anlaşma şartlarının ifadesi olduğunu ifade etmekle birlikte, bu tür sorunları siyasi koşullardan ayırmanın zor olduğunu ve Rusya'nın Ortodoksları himaye iddiasıyla meseleye müdahale etmesinin tartışmayı büyüteceğini belirtmektedir. Raporun sonunda Canning, Babiâli için şu tavsiyede bulunmaktadır: "*Babiâli'nin bu zirvedeki tartışmanın iki tarafında da yer almaktan kaçınmakla iyi yapacağını düşünüyorum*"⁶⁸¹.

28 Mayıs 1850 tarihinde Fransa, daha da ileri giderek, Elçisi Aupick aracılığıyla Hariciye Nazırı Âli Paşa'ya bir nota verdi. Bu nota ile vaktiyle Katoliklere ait iken sonradan Ortodokslar tarafından zapt olunan yerlerin iadesi isteniyordu. Nota ile istenilen yerler şunlardır⁶⁸²:

1. Beytullahm Kilisesi, kilise içindeki Mağaratü'l-Mehd'de kaybolan yıldızın yerine koyma hakkı ve mağaranın döşemelerinin yenilenmesi.
2. Sitt-i Meryem Makberi

⁶⁸⁰ Bekir Sıtkı Baykal, "Makamat-ı Mübareke Meselesi ve Babiâli", *Bellekten*, XXIII/ 90, Ankara 1959, s. 245.

⁶⁸¹ *Correspondence Respecting the Rights and Privileges of the Latin and Greek Churches in Turkey*, London 1854, Belge No: 1, s. 1-2.

⁶⁸² Hayreddin, *1270 Kırım Muharebesinin Tarih-i Siyâsiye*, İstanbul 1326, s. 74; *Correspondence Respecting the Rights and Privileges of the Latin and Greek Churches in Turkey*, Belge No: 7, s. 4-5.

3. Kamame Kilisesi'nin büyük kubbесinin Latinler tarafından tamir edilmesi ruhsatı ile kabr-i İsa'nın bulunduğu alan ve kilise içindeki Hacerü'l-Muğtesil.
4. Kamame Kilisesi'nde her şeyin 1808 yangından önceki hale getirilmesi.

Böylece Napolyon, kendisini destekleyen Katolik fırkasına ve tebaasına yaranmak, politika sahasını genişlemek ve taşıdığı isme layık, birinci derecede söz sahibi olmak için Kutsal Yerler Sorunu'nu iyice alevlendirmişti⁶⁸³. Her ne kadar bu talepler Fransa'nın iç politikasının bir uzantısı gibi görünmesine rağmen, Rus karşıtı bir hamle olmasından dolayı Rusya'nın güçlü tepkisiyle karşılaşacağı muhakkaktı. Fransa'daki ikinci cumhuriyete ve Napolyon'a karşı yoğun bir düşmanlık besleyen I.Nikola Kutsal Yerlerdeki statükoyu korumak için elinden gelen her şeyi yapacaktı. Sonuç olarak izleyen üç yıl boyunca tartışmaya konu olan önemsiz detaylardan dolayı Babıâli, kendisini Paris ve St. Petersburg'un tehdit ve şikâyetleri arasında bulmuştur⁶⁸⁴. Böylece Kutsal Yerler Sorunu artık kiliseler arasında ortaya çıkan çatışmalar olmayıp, Avrupalı devletlerin müdahalelerini ihtiva eden, mahalli kadılar tarafından çözülemeyen diplomatik bir konu olarak uluslararası platforma kesin olarak taşınmıştı.

İngiltere'nin Kudüs Konsolosu James Finn tarafından Palmerston'a gönderilen 25 Eylül 1850 tarihli bir raporda, Fransa'nın Latinleri himaye politikasının yetersiz olduğunu vurgulanarak, Osmanlı Devleti ile tek bir antlaşması olmayan Sardunya'nın bu politika ile alay ettiğini ve Kudüs'te birkaç rahibi bulunan Avusturya'nın bu yıl Terra Santa Hazinesine yaklaşık 35.000 kron para yatırarak, konumunu güçlendirdiğini belirtmektedir. Ayrıca Finn, "*Doğudaki Hristiyanlığın Koruyucusu*" unvanına şimdiye kadar diğer Romalı Katolik Güçler tarafından öyle çok karşı çıkıldı ki, şimdi ki dini ayinler gibi önemli törenlerde Fransız konsolosuna herhangi bir imtiyaz tanınmadığını söylemektedir⁶⁸⁵.

⁶⁸³ Midhat Sertoğlu, *age.*, s. 3019.

⁶⁸⁴ Matthew Smith Anderson, *age.*, s. 135.

⁶⁸⁵ Mordechai Eliav, *Britain and the Holy Land 1838-1914: Selected Documents from the British Consulate in Jerusalem*, Jerusalem 1997, s. 162-163.

1.2. Rusya'nın Ortodoksları Himayesiyle Ortaya Çıkan Müdahalesi

Ruslar, Svyatoslav'ın oğlu Vladimir(980-1015) zamanında 988'de Hristiyanlığın Ortodoks mezhebini kabul ettiler⁶⁸⁶. Vladimir, vaftiz olduktan sonra Hristiyanlığı Rusya'nın resmi dini ilan etti ve kaynaklara göre, *tüm dünyayı Hristiyanlaştırma* kararı aldı⁶⁸⁷. Vladimir'in Hristiyanlığı kabul etmesiyle Ortodoksluk, *zamanla Rus ülkelerinin birleşmelerinin ve Moskova devletinin mevkiine yükselişinin, gölgesinde vuku bulduğu düşünce bayrağı* olmuştur⁶⁸⁸. Böylece Rusya, Osmanlı toprakları üzerinde yayılırken ya da himayesi altına almaya çalışırken Ortodoks mezhebini kullanarak din yoluyla cebri temsil siyasetini kullanmıştır. Rusya, bu amacına meşru zemin oluşturmak için ilk başlarda *Üçüncü Roma* iddiasında bulunarak, kendisini hem Doğu Roma'nın varisi hem de tüm Ortodoksların hamisi olarak kabul etmiştir⁶⁸⁹.

Rusya'nın sıcak denizlere inme ya da güney siyasetinin belirlenmesinde Çar I.Petro'nun bir vasiyetname bırakmış olması önemlidir. Tarih-i Cevdet'te yer alan bu vasiyetname toplam 14 maddeden oluşmaktadır. Vasiyetnamede I.Petro, Ruslara İstanbul ve Hindistan'a hâkim olunursa, dünyaya hâkim olunabileceğini söylemektedir. Ayrıca vasiyetnamenin 12'nci maddesinde Papa'nın ruhani gücü inkâr edilerek, Macaristan ve Osmanlı Devleti'ndeki Ortodoks Rumlar, Rusya tarafına çekilip ve bunların koruyucusu olunarak, her bir düşman vilayetlerinde dost kazanılması gerektiği söylenmektedir⁶⁹⁰.

Aslen Alman olan ve Büyük Petro'nun izinden yürüyen II.Katerina(1762-1796), Ortodoksluk menfaatini şiddetle müdafaa ederek, Rusya'yı hedefine ulaştırmak istemiştir. Bu uğurda Osmanlı Devleti'nin kuzeyden gelen akıncı bir ırk tarafından tahrip edileceğine dair masalsı bir hikâyeyi bütün Balkan memleketlerine yaymıştır⁶⁹¹.

⁶⁸⁶ Memet Yetişgin, *agm.*, s. 673.

⁶⁸⁷ Aslanova Sevinç, *Rus Ortodoks Kiliseleri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2006, s. 25.

⁶⁸⁸ Muzaffer Tufay, "Türkler, Ruslar ve Bulgarlar", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, V/2, Ankara 1988, s. 207.

⁶⁸⁹ Memet Yetişgin, *agm.*, s. 680, 682-683.

⁶⁹⁰ Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, I., İstanbul 1309, s. 352-355.

⁶⁹¹ Edouard de Driault, *Şark Meselesi: Bidâyet-i Zuhûrundan Zamanımıza Kadar*, Çev. Mehmet Nafiz, İstanbul 1328, s. 78-79.

II.Katerina döneminde Osmanlı Devleti'ne karşı kazanılan en büyük başarı Küçük Kaynarca Antlaşması'dır. Bu anlaşmanın 7'nci maddesi Ortodoksların padişah tarafından himaye edilmesi ilkesini içermesine rağmen, madde Ruslar tarafından farklı yorumlanarak, genişletilmiş ve Rusya'nın Ortodoksların hamisi şeklinde değerlendirilerek, çok geniş boyutlar içinde XIX. yüzyıla yansıtılmıştır⁶⁹². Ayrıca 1787 yılında Osmanlı Devleti'nin yenilgisiyle Avrupa'daki topraklarının paylaşılması hususunda II.Katerina ve II.Jozef arasında bir anlaşma imzalanmıştır. *Grek Projesi* adı verilen bu anlaşmaya göre⁶⁹³, yeni bir Doğu Roma İmparatorluğu kurulacak ve bunun başına da Katerina'nın torunu Konstantin geçecektir⁶⁹⁴. Rusya'nın bu siyaseti bir Rus bilgininin şu sözleriyle ifade edilmektedir⁶⁹⁵: “Rusya'nın güneye doğru inişi, tarihi, siyasi ve ekonomik bir zarurettir. Bu inişe karşı koyacak yabancı devlet, düşman bir devlettir. Rus siyasetinin istediği şey, kuzeyden gelen kumral bir ırk tarafından Doğu İmparatorluğu'nun canlanmasıdır”.

XIX. yüzyılda Rusya, Osmanlı Devleti'ni yıkıp, Boğazlara hâkim olmak ve Akdeniz'e inmek için geleneksel değişmez politikasını devam ettirmiştir. Bunun en iyi örneklerinden birisi İmparator I.Nikola(1824-1855) zamanında Rusya'nın Kutsal Yerler Sorunu'na müdahale etmesidir. Çar, Avrupa'ya karşı *mutlakiyetçiliğin ve sınırların korunması* düşüncesini ciddiyetle savunurken, Osmanlı tebaasındaki Ortodoksları himaye ederek, İstanbul Rum Patrikhanesinin Rus yönetimince idaresini ileri sürmüş ve Kutsal Yerler Sorunu üzerinden Osmanlı Devleti'ni yıkma siyasetine sarılmıştır⁶⁹⁶. Bu dönemde Rusya sadece İstanbul Rum Patrikliğiyle ilgili iddialarda bulunmamış, Kudüs Rum Patrikliğiyle ilgili isteklerde de bulunmuştur. 1844 yılında Rus Elçisi Mösyö Titof(Titov) Kudüs Patrikliğinin *istiklali imtiyazât-ı kadîmesinin* Osmanlı Devleti tarafından teminat altına alındığını, bu patrikliğın Filistin'deki Hristiyanlar nazarında dinin azizi ve muhteremi olarak kabul edildiğini ve Kamame Kilisesi'nin gerek idaresinde gerek kilise reisi atamasına bugüne kadar bir müdahale yapılmamışken şimdi müdahale edilmesinin doğru olmadığını belirterek, patriklik

⁶⁹² Memet Yetişgin, *agm.*, s. 691.

⁶⁹³ Tülây Duran, “Rusların Orta Asya ve Yakın Doğu İstilasını, Uygulayamadıkları Grek Projesi”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S. 27, Aralık 1969, s. 50.

⁶⁹⁴ Fahir Armaoğlu, *19. Siyasî Tarihi*, İstanbul 2010, s. 49.

⁶⁹⁵ Reşat Sagay, *XIX. ve XX. Yüzyıllarda Büyük Devletlerin Yayılma Siyasetleri ve Milletlerarası Önemli Meseleler*, İstanbul 1972, s. 71.

⁶⁹⁶ Memet Yetişgin, *agm.*, s. 691.

imtiyazatında ve haklarında şimdiye kadar devam edilen usulün devam edilmesini istemiştir⁶⁹⁷.

I.Nikola, İmparator Pavel Petroviç'in üçüncü oğlu olup, 1796 yılında doğmuştur. Nikola, çok kaba ve inatçı bir mizaca sahip olup, askerliğe merak etmiş ve küçük subaylıktan başlayarak, orduda fiilen görev yapmıştır. Tahsili kıt, bilgisi az, görünüşü kaba bir asker zihniyetinde olan Nikola, kendisini Ortodoks Kilisesi'ne adanmış bir lider olarak görüyordu. Tahta çıkıncaya kadar devlet idaresi hakkında pek bir tecrübesi ve bilgisi yoktu. Fakat imparator olarak taç giydikten sonra kendi tabiatına uygun bir siyaset izleyerek, Rus tahtında tam otuz yıl(1825-1855) kalmayı başarmıştır⁶⁹⁸.

Çar Nikola, Avrupa'da ortaya çıkabilecek milliyetçi veya mutlakiyet karşıtı hareketlere karşı Avusturya ve Prusya'nın yanında dururken, Osmanlı Devleti'ne karşı yıkıcı bir politika takip etmekteydi. Balkanlar'da İslav ve Ortodoks tebaasını bir yandan kışkırtmakta bir yandan da Rusya ve Avusturya'ya karşı ayaklanan Macar ve Polonya milliyetçilerine karşı mücadele içine girmişlerdir⁶⁹⁹. Bu devrimci niteliği olan olaylar yüzünden Rusya daha da güçlenmişti. İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Palmerston'un ifade ettiği gibi, o sıralarda dimdik ayakta duran(*standing upright*) devletler Rusya ve İngiltere'ydi⁷⁰⁰. Bunun içindir ki Rusya, Osmanlı Devleti'ne karşı İngiltere ile bir ittifak yapmak istemiştir. Bu sırada İngiltere'de meydana gelen kabine değişikliği İngiltere ve Rusya arasında kurulacak bir ittifak için iyi bir gelişmeydi. İktidara gelen muhafazakâr başvekil Robert Peel, Rus taraftarlığı ile tanınmış; Palmerston yerine Hariciye Nazırı olan Lord Aberdeen de, İngiltere'nin birçok hususta Rusya ile anlaşabileceği kanaatindeydi⁷⁰¹. Ancak Rusya, Osmanlı'yı İngiltere ile taksim etmek istediğini Peel ve Aberdeen ile görüştüğünde,

⁶⁹⁷ BOA, A.DVN.DVE, 1A/64.

⁶⁹⁸ Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi(Başlangıçtan 1917'ye Kadar)*, Ankara 2010, s. 319.

⁶⁹⁹ Memet Yetişkin, *agm.*, s. 692.

⁷⁰⁰ Paul Kennedy, *The Rise and Fall of the Great Powers-Ekonomik Change and Military Conflict from 1500 to 2000*, Britanya 1988, s. 170.

⁷⁰¹ Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya-XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri(1798-1919)*, Ankara 2011, s. 65.

Aberdeen belirsiz bir gelecek için Osmanlı'yı taksim planları ve amaçları şu anda ortaya çıkarılırsa *büyük hata* olacağını belirtmiştir⁷⁰².

İmparator Nikola, İngiltere ile Osmanlı Devleti'ni paylaşmak konusunda bir antlaşmaya varamayınca Osmanlı'yı kendi himayesine ya da güdümüne almayı düşündü. Nitekim III.Selim döneminde Fransızların Mısır'dan çıkarılmalarında ve II.Mahmut döneminde Mehmet Ali Paşa'nın kuvvetlerine karşı İstanbul'un müdafaasında Rusya, Osmanlı Devleti'ne yaptığı desteklerle böyle bir himayeyi sağlamıştı. Ancak akabinde gelişen olaylar neticesinde Rusya, bu himayeyi elinden kaçırmıştı⁷⁰³. 1841 yılından sonra Rusya'ya karşı ittifak yapan Avrupa devletlerin tavsiyesi ile Sultan Abdülmecit ve Mustafa Reşit Paşa'nın Tanzimat Fermanı'nı uygulayarak, Hristiyan tebaa hakkında ıslahatlara girişmesi, adalet ve eşitlik ilkesinin benimsenmesi Ortodoksları himaye eden Rusya'yı hiç memnun etmemişti. Ayrıca Rusya, Tanzimat Fermanı'nın senelerden beri haiz olduğu himaye hakkını ihlal ettiği iddiasında bulunmuştu. Rusya, bu fermanla Ortodoksları elinden kaçırdığını ve rakip devletlerin menfaatlerini temin ettiğini düşünüyordu. Ruslar, Macar Mültecileri meselesinde Avrupa devletlerinin Osmanlı Devleti'ni desteklediklerini görünce bir müellifin tabiriyle *hiddetlerinden kudurdular*. Bunun için Rusya, Fransa'nın ortaya attığı Kutsal Yerler Sorunu'nu ele geçmez bir fırsat olarak görmüş ve emellerini tek başına gerçekleştirmek için meseleye müdahale etmiştir⁷⁰⁴.

Colonel Rose tarafından *Earl of Malmesbury*⁷⁰⁵'a gönderilen 5 Aralık 1852 tarihli raporda, Rus Elçisi M. D'Ozeroff'un Küçük Kaynarca Antlaşması ile Osmanlı'daki Rum dinini ve Ortodoksları himaye etme hakkını elde ettiğini ve bunun Fransa büyükelçisi olan M. de Lavalette'ye bildirdiğini belirtmektedir. Lavalette, bu duruma çok içerleniyordu. Çünkü son zamanlarda Fransa'nın

⁷⁰² G. H. Bolsover, "Nicholas I and the Partition of Turkey", *The Slavonic and East European Review*, XXVII/68, December 1948, s. 137.

⁷⁰³ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi-Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri(1789-1856)*, V., Ankara 1983, s. 227.

⁷⁰⁴ Erdoğan Keleş, *Osmanlı, İngiltere ve Fransa İlişkileri Bağlamında Kırım Savaşı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2009, s. 44-45.

⁷⁰⁵ Earl of Malmesbury, İngiltere'de bir soyluluk unvanı olup, ilk defa 1800'de James Harris'e verilmiştir. Colonel Rose tarafından kaleme alınan 5 Aralık 1852 yılında bu unvana sahip kişiler sırasıyla şunlardır: James Howard Harris, (Üçüncü Earl of Malmesbury 1807–1889), Edward James Harris, (Dördüncü Earl of Malmesbury 1842–1899). Bk.

http://en.wikipedia.org/wiki/Earl_of_Malmesbury, Erişim Tarihi 2014.

Osmanlı'daki Roma Katoliklerine himaye hakkı iddia edemeyeceği ilan edilmişti. Babiâli, Rusya'nın 10-11 milyonluk Ortodoks tebaası üzerinde himaye hakkı iddia etmesinden hoşnut değildi. Colonel Rose, raporunun sonuna Küçük Kaynarca Antlaşması'nın 7'nci, 8'inci ve 14'üncü maddelerini ekleyerek şu yorumu yapmaktadır: "M. D'Ozeroof Ortodoksları himaye hakkını antlaşmanın 7'nci maddesine dayandırmasına rağmen bu madde, Babiâli'nin Hristiyanlık dinini ve kiliseleri koruyacağına dair sözünün, Rusya'nın Ortodoksları himaye hakkı kazanması anlamına denk gelmediği gibi, Rusya'nın Ortodoksları himayesi Rus elçisinin şapeli ve Galata'da yeni inşa edilecek Ortodoks Kilisesi ile sınırlandırıyor"⁷⁰⁶.

1.3. Avusturya, İngiltere ve Diğer Devletlerin Tutumları

Kutsal Yerler Sorunu'nda Fransa ve Rusya'nın doğrudan müdahaleleri dışında Avusturya, İngiltere, bazı İtalyan ve Avrupa şehir devletleri diplomatik yollarla meseleye müdahil olmuşlardır. Fransa ve İngiltere, Avrupa siyasetindeki önemli bir mesele olan İspanya ortaklıkları meselesinden dolayı birbirlerinden ayrılmışlardı. Bu iki devlet arasında Doğu Sorunları hakkında mevcut olan uzlaşmanın dahi anlaşmazlığa dönüşmesinden korkulabilirdi⁷⁰⁷. Ancak iki devlet de çıkarları gereği Rusya'nın karşısında yer alacaklardır.

Kutsal Yerler Sorunu'nda İngiltere ve Avusturya meseleye doğrudan müdahil olmamış, meselenin çözümünde rol oynamışlardır. İspanya, İtalya, Portekiz, Belçika, Napoli ve Sardunya ise, sadece Fransa'nın Kutsal Yerler üzerindeki iddialarını İstanbul'daki temsilcilikleri aracılığıyla desteklemekle yetinmişlerdir⁷⁰⁸.

XVIII. yüzyıl boyunca İngiltere, Rusların Ortadoğu'daki politikalarını desteklemiştir. Ancak İngiltere, Rusların bölgede üstünlüğü sağlaması karşısında ekonomik çıkarlarının tehlikeye gireceği ve Avrupa güçler dengesinin bozulacağı düşüncesiyle bu desteğinden vazgeçmiştir. Kapitülasyonların düşürdüğü gümrük vergileri, Osmanlı ülkesini İngiliz malları için ideal bir pazar, hammadde ve yiyecek

⁷⁰⁶ *Correspondence Respecting the Rights and Privileges of the Latin and Greek Churches in Turkey*, Belge No:54, s. 50.

⁷⁰⁷ Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*, Çev. Ali Reşad, İstanbul 1999, s. 89.

⁷⁰⁸ Charles A. Frazee, *age.*, s. 306; Enver Ziya Karal, *age.*, s. 226.

kaynakları için de önemli bir kaynak haline getirmişti⁷⁰⁹. Bu nedenle Palmerston, Osmanlı Devleti'nin bağımsızlığı ve toprak bütünlüğü politikasını yürüterek, Ruslara karşı Osmanlı Devleti'ni savunmuş ve 1833 Hünkâr İskeleyi Antlaşması'nı bozmak için 1841 yılına kadar uğraşmıştır⁷¹⁰. İngiltere bir taraftan Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğü ilkesinin savunuculuğunu yaparken, diğer taraftan da İstanbul'daki elçisi Lord Ponsonby(Elçiliği 1832-1841)'e Osmanlı Devleti'ndeki ticari etkilerini artırmak için tedbirler almasını, kapitülasyonların ve muhtelif ticari antlaşmaların ortadan kaldıramadığı *yed-i vâhit usulünü* ortadan kaldırmasını istemekteydi⁷¹¹. Nihayetinde gerek İngiltere'nin Hünkâr İskeleyi Antlaşması'nı hükümsüz bırakması gerek Avrupa'daki 1848 ihtilalleri İngiltere ve Rusya'nın arasını açtı. Doğu Sorununu etkileyen olaylar Budapeşte'de başladı. Temsilciler Meclisi, Macaristan'ın Habsburg İmparatorluğu'ndan koptuğunu ilan ederek, yalnızca İmparatorların egemenliğini kabul edip, Avusturya ile birleşti. Çıkan ayaklanmada imparator Viyana'dan kaçmak zorunda kaldı. Yeni İmparator I.Franz Jozef(1848-1916) Avusturya ve Budapeşte'yi aldı(1849)⁷¹². Ancak Lajos Kossuth'un önerisiyle 15 Nisan 1849'da Macar *Diyet Meclisi* kendi cumhuriyetini ilan etti ve Lajos Kossuth geçici olarak devlet başkanlığına getirildi. Avusturya İmparatoru, Macar ihtilalini tek başına bastıramayacağını anlayınca Felik Scwarzenberg'in tavsiyeleri üzerine Çar Nikola'dan yardım istedi. Çar Nikola, Macar ihtilalinin başarıya ulaşması halinde Macar ordusunda savaşan Polonyalıların Rusya'ya karşı harekete geçeceklerinden korkuyordu. Bu nedenle Çar, Avusturya'nın yardım teklifini kabul ederek, ihtilalciler üzerine bir ordu gönderdi. Rus ve Avusturya orduları karşısında yenilgiye uğrayan ihtilalci liderlerin çoğu Osmanlı topraklarına sığındı⁷¹³. İlk başta İngiltere Rus müdahalesini kabul etti; ancak Rusların başarılı olması, bu işbirliğini bozan başlıca neden oldu. İngiltere Ortadoğu'daki temel çıkarlarının Rusya'dan çok Fransa'ya yakın olduğunu düşünmekteydi. Macaristan, Eflak ve Polonya'dan kaçan yüzlerce mutlakiyet karşıtı mülteci Osmanlı topraklarına sığınması büyük çaplı bir uluslararası

⁷⁰⁹ Stanford J. Shaw ve Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, II, Çev. Mehmet Harmancı, İstanbul 2006, s. 173.

⁷¹⁰ Sevim Ünal, "Tanzimat Döneminde Dış Politika", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyum*, Ankara 1994, s. 203.

⁷¹¹ Yusuf Kemal Tengirşenk, "Tanzimat Devrinde Osmanlı Devleti'nin Harici Siyaseti", *Tanzimat I*, İstanbul 1940, s. 299-301.

⁷¹² Stanford J. Shaw ve Ezel Kural Shaw, *age.*, s. 173.

⁷¹³ Bayram Nazır, *Macar ve Polonyalı Mülteciler Osmanlı'ya Sığınanlar*, İstanbul 2007, s. 25-26.

bunalıma yol açtı. Ruslar ihtilalci liderlerin geri verilmesini istediler. Mustafa Reşit Paşa, bu isteklere karşı direnince ilişkiler koptu ve savaş olasılığı baş göstermeye başladı. İngiltere ve Fransa bir saldırı karşısında Osmanlı Devleti'ni desteklemek üzere donanmalarını Çanakkale Boğazına gönderdiler. Fuat Paşa uzlaşma aramak için Petersburg'a gidince I.Nikola, isteklerinden vazgeçti ve ihtilalci mültecilerin kendi sınırlarından uzak bulundurulmaları durumunda, mültecileri istemeyeceğini bildirdi. Böylece bunalım sona erdi. Ancak Kutsal Yerler Sorunu'nun içerdiği dinsel duygular işe karıştığı zaman, Rusya bir kere daha İngiltere ile anlaşma yoluna gidecekti⁷¹⁴.

Bu dönemde devletlerarasında mevcut durumun muhafazası için çaba sarf eden devletlerden bir de Avusturya'dır. Avusturya, Çar Nikola'nın amaçlarını gerçekleştirmek için gerek Avusturya'nın Petersburg'daki elçisi olan Kont Ficquelmont gerek Rusya'nın Viyana'daki elçisi olan Tatisçef(Tatischev) vasıtasıyla Metternich'e ilettiği teklifleri reddetmiştir⁷¹⁵. Çünkü Avusturya, bu süreçte Rusya'nın yanında yer alırsa, Doğu'da güç dengesi bozulacak, Fransa ve İngiltere'nin düşmanlığı karşısında Rusya'nın bir uydusu haline gelecekti. Eğer Fransa ve İngiltere'nin yanında yer alır ise bu sefer de coğrafi konumundan ötürü Rusya'ya karşı mücadele yükünü üstlenmek zorunda kalacaktı. Avusturya Dışişleri Bakanı Kont Buol, bu zamanda politikalarını şöyle açıklamaktaydı: *"Biz Avrupa'da, özellikle bize zararı dokunabilecek bir karışıklığı/çatışmayı önlemek için tüm tarafları uzlaştırmak istiyoruz"*⁷¹⁶.

3 Şubat 1851 tarihinde Avusturya maslahatgüzarı, Osmanlı Devleti ile Avusturya arasında imzalanan Karlofça, Pasarofça, Belgrat ve Zıştovi Antlaşmaları gereğince Latin rahiplerin haklarının muhafazasına dair hukuktan bahsederek, bu meselenin bir sonuca bağlanabilmesinin tek çaresinin 1740 Kapitülasyonunun incelenmesine bağlı olduğunu ve bunun için de karma bir komisyonun kurulmasının faydalı olacağını bildirmiştir⁷¹⁷.

1853 yılında Rusya, Osmanlı'ya karşı İngiltere ile bir ittifak kurmak niyetini yeniledi. Bunun için 9 Ocak 1853 tarihinde Çar Nikola, Grand Duchess Helen

⁷¹⁴ Stanford J. Shaw ve Ezel Kural Shaw, *age.*, s. 175.

⁷¹⁵ G. H. Bolsover, *agm.*, s. 118, vd.

⁷¹⁶ Norman Rich, *Why the Crimean War? A Cautionary Tale*, London 1985, s. 67.

⁷¹⁷ Hayreddin, *age.*, s.77-78.

tarafından verilen bir akşam yemeğinde⁷¹⁸, İngiliz Elçisi Sir Hamilton Seymour'un yanına gelerek şunları söyledi:

“İngiltere ile samimî bir dostluk arzu ederim. Siz bir zamandan beri buradasınız ve birçok meselede menfaatlerimizin ortak olduğunu bilirsiniz. Biz anlaştıktan sonra Batı Avrupa Devletlerinden asla endişe etmem; diğerlerinin düşüncesi benim için ehemmiyetli değildir. Türkiye'ye gelince, bu başka bir mesele! Bu memleket vahim bir halde olup, bize birçok müşkilât çıkarabilir”. İngiliz Elçisi, Çar'a *“tarafı haşmet-penahilerinden sudur edecek birkaç kelime Türkiye'ye aid endişeleri teskin etmez mi”* diye karşılık vermesi üzerine Çar, sözlerine şöyle devam etti: *“kucağımızda hasta ve pekte ağır hasta bir adam var; biz hazırlıklı bulunmadan onu elimizden kaçırırsak büyük bir musibet olur”.* İngiltere Elçisi Çar'a verdiği cevapta: *“zat-i haşmetpenâhileri o adamın hasta olduğunu söylüyorlar; âlicenâb ve kavi olan adama düşen, hasta ve zaif adama iyi bakmak olduğunu arz etsem beni ma'zur görmek lütfunda bulunurlar”* diye karşılık vermiştir. Bu görüşmelerden 5 gün sonra Çar, Seymorla tekrar görüşünce, Osmanlı Devleti'nde birkaç milyon Hristiyan ahalinin menfaatini gözetmeğe mecbur olduğunu ve mevcut olan haklarından vazgeçmeyeceğini bildirerek, cümlelerine şöyle devam etti: *“Bakınız! Biz hastanın temdid-i hayatını arzu ediyoruz; fakat hasta ansızın ölebilir, biz öleni dirilmeğe kadir değiliz. Bundan ortaya çıkacak hercümerce maruz kalmaktan ise her ihtimale karşı evvelden hazır bulunmak daha iyi olmaz mı? İşte hükümetinizin nazarı ittılâına arz etmek istediğim mesele budur”*⁷¹⁹.

İngiltere, Fransa'nın Kutsal Yerler Sorunu üzerinden büyük bir kriz çıkarmasını kabul etmiyordu. Bundan dolayı İngiltere'nin Paris Elçisi Cowley, Fransa Dışişleri Bakanı Drouyn de Lhuys'a *“Osmanlı İmparatorluğu'nun bağımsızlığı tehlikeye uğrarsa, bu sırf Fransa'nın hatası yüzünden olacaktır”* demişti⁷²⁰.

İngiltere'nin Filistin ya da Kudüs ile ilgilenmesinin temelinde tamamen stratejik ve ekonomik sebepler yatmaktadır. Filistin bölgesi, Hindistan ve Asya ile yakın olmasından dolayı İngiltere'nin gözünde her zaman büyük öneme sahip

⁷¹⁸ G. H. Bolsover, *agm.*, s. 138.

⁷¹⁹ Ali Fuat Türkgeldi, *Mesail-i Mühimme-i Siyâsiye*, I., Haz. Bekir Sıtkı Baykal, Ankara 1987, s. 7.

⁷²⁰ Erdoğan Keleş, *agt.*, s. 61.

olmuştur. Bu ilgi, 1869 yılında Süveyş Kanalı'nın açılması, 1875'te kanalın hisse senetlerinin satılması, 1882'de Mısır'ın işgali ve 1901'de İran Petrol imtiyazlarının elde edilmesi gibi olaylarla çok daha fazla artmıştır⁷²¹.

1.4. Osmanlı Devleti'nin Kutsal Yerler Sorunu'na Hal Çareleri Araması ve Kurulan Komisyonlar

Fransa ve Rusya'nın Kutsal Yerler üzerindeki iddiaları arasında kalan Osmanlı Devleti, her iki tarafın aynı zamanda gönlünü yapmaya meselenin mahiyeti elverişli olmamasına rağmen meseleyi bütün teferruatıyla inceleyip, tam bir tarafsızlıkla bu meseleyi halletmek istiyordu. Babiâli, Fransa'nın istediği şekilde bahis konusu Kutsal Yerlerin Ortodokslardan alınarak, Katoliklere verilmesinde bir takım ciddi sıkıntılar görüyordu. Ayrıca Rusya'nın meseleye müdahale edeceğini biliyor ve bu sebeple meseleyi sükûtle geçiştirmek için gerek Paris'teki elçisi ve gerek İstanbul'daki Fransız elçisiyle görüşüyordu. Fakat her defasında:

“Biz ahden müstahak olduğumuz şeyleri istiyoruz, iki devlet arasında mün'akid olan ahдын icrasına kimsenin bir şey demeğe hakkı yoktur ve bir muamele tarafeyn-i mu'ahideynin inzimâm-i muvafakatiyle değiştirmek veyahut ibtal olunmadıkça anın hükmü ilelebed bakidir ve yalnız bir tarafın rey-i hodiyle te'hir-i icrası veya feshi kabil değildir” gibi cevaplarla karşılaşılıyordu⁷²².

Fransız elçisi, işi biran evvel bitirmek amacı ile durmadan Babiâli'ye müracaat ederek, 28 Mayıs 1850 tarihinde verdiği notanın cevabını istiyordu. Nihayet Osmanlı Hariciye Nazırı Âli Paşa, 1 Ocak 1851'de Babiâli'nin cevabi notasını General Aupick'e verdi⁷²³. Bu notada Âli Paşa, Osmanlı Devleti'nin antlaşmalara daima bağlı kaldığını, bunları yürürlükte saymakta devam ettiğini ifade ederek,

“Kuds-ı Şerif'te kâin Hristiyan ziyaretgâhlarının cümlesinde mezâhib-i muhtelif-i İseviyye'nin kâffeten hisse-i ziyâretleri olduğundan her tarafın

⁷²¹ David Kushner, “The ‘Foreign Relations’ of the Governors of Jerusalem Toward the End of the Ottoman Period”, *Palestine in the Late Ottoman Period*, Jerusalem 1986, s. 310.

⁷²² Ali Fuat Türkgeldi, *age.*, s. 229-230.

⁷²³ Stratford Canning'ten Lord Palmerston'a gönderilen 4 Ocak 1851 tarihli yazıda Ali Paşa'nın 30 Aralık 1850 tarihinde General Aupick'e cevap verdiği belirtilmektedir. Bk. *Correspondence Respecting the Rights and Privileges of the Latin and Greek Churches in Turkey*, Belge No:9, s. 9.

yedinde müte'adid evâmir-i 'aliyye ve senedât-ı kadîme mevcut olmasıyla gerek zıkr olunan mu'ahededen evvel ve gerek sonra i'tâ olunmuş olan ma'mûl-bi ve mu'teber evâmir-i seniyye ve senedât-ı sâ'ire evvel emirde keyfiyet mahlût bir komisyon ma'rifetiyle bi'l-etrâf ve kemâl-i bi'taraf ve hakâniyet ile mutâla'a ve ru'iyet olunmadıkça bu bâbda Devlet-i 'Aliyye tarafından kat'a bir söz virilmek bi't-tabî mümkün olamayacağını” söylemiştir⁷²⁴.

Bu cevapla hiç de tatmin olmayan General Aupick, Osmanlı Devleti'nin hem 1740 Kapitülasyonunun geçerli olduğunu ve hükmünün baki olduğunu kabul ettiğini hem de Rumlara verilen senetlere ehemmiyet vermesinin birbirine zıt olduğunu belirterek, bu durumu Fransa'nın kabul edemeyeceğini zikretmiştir⁷²⁵.

Âli Paşa, Fransa ve Rusya ile her türlü anlaşmazlıktan kaçınarak, meselenin giderek büyüüp devletlerarasında bir savaşa sebep olmasını önlemeye çalışıyordu. Louis Napolyon, imparatorluğunu ilan etmeye hazırlandığı ve bunun için dindar muhafazakârların desteğine ihtiyaç duyduğu bir zamanda General Aupick'ı azlederek yerine Kont M. de Lavalette'yi⁷²⁶ orta elçi sıfatıyla İstanbul'a göndermiştir⁷²⁷.

Kont Lavalette, selefi gibi Kutsal Yerler Sorunu için görevlendirilmişti. Elçi, İstanbul'a gelir gelmez diplomatik temaslarda bulunmuş ve meseleyi yeniden tahkik etmiştir. Osmanlı Devleti, Fransa'nın eski elçisine ifade ettiği gibi Lavalette'ye de iddialarının kabul olunamayacağı, müşkülât çıkarılarak yeni haklarının kazanılamayacağı bildirerek, iki devletin şanına yakışacak bir şekilde teşkil olunacak komisyonda her türlü senet ve fermanların inceleneceğini ve her tarafı hoşnut edecek bir orta yolla meselenin halledileceğini söylemiştir⁷²⁸. Ayrıca 29 Haziran 1851 tarihinde Âli Paşa, Kont Lavalette'ye verdiği bir yazıda, General Aupick tarafından verilen iki notaya dair Babiâli'nin teessüflerini bildirerek, 1740 Kapitülasyonunun maddelerinin daha sonradan başka bir antlaşma ile değiştirilmemiş olduğundan dolayı hâlâ geçerli olduğunu bildirmiştir. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin diğer dost

⁷²⁴ BOA, İ.HR, 327/21165; BOA, İ. HR, 327/21172.

⁷²⁵ BOA, İ.HR, 327/21165.

⁷²⁶ Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (1774-1912)*, V., Çev. Nilüfer Epçeli, İstanbul 2005, s. 372.

⁷²⁷ Hayreddin, *age.*, s. 78.

⁷²⁸ BOA, İ.HR, 327/21165.

devletlerle yaptığı antlaşma maddelerinin bir ve birkaçının yorumlamasının antlaşma devletlerine düştüğünü ve buna kimsenin müdahale etmeye hakkı olmadığını söylemiştir⁷²⁹.

1.4.1. Müslüman ve Hristiyanlardan Oluşan Birinci Komisyon

Lavalette, yaptığı görüşmeler neticesinde Babıâli'nin teklifini kabul ederek, meseleyi enine boyuna incelemek üzere bir karma komisyon kurulmasını kabul etmiştir⁷³⁰. Kutsal Yerler için kurulan bu komisyon birinci komisyon olup, üyeler Müslüman ve Hristiyanlar arasında seçilmiştir. Komisyonun tam olarak ne zaman kurulduğu ve ne zaman işe başladığı tespit edilememekle birlikte, 1851 yılı Haziran-Kasım ayları arasında faaliyette bulunmuştur. Nitekim Stratford Canning 4 Temmuz 1851 tarihinde Lord Palmerston'a gönderdiği yazıda, Osmanlı Hariciye Nazırı'nın Kont Lavalette'ye Haziran 1851 tarihli bir yazı verdiğini ve bu yazıda Kutsal Yerler anlaşmazlığı için karma bir komisyon kurulacağını belirtildiğini söylemiştir⁷³¹.

Komisyonunda bir başkan ve iki taraftan ikişer komiser tayin olunacaktı. Osmanlı Devleti, meselenin öneminden ötürü ve komisyonun çalışmalarında bir hata vukubulur ise Fransa ve Rusya'nın meseleye müdahale edeceğini bildiğinden meseleye vakıf Hariciye Kâtibi Emin Efendi'yi komisyon başkanı seçmiştir. Osmanlı Devleti'nin tayin ettiği diğer temsilci ise Rum Patrikhanesi'nden Ortodoks Eflak Kapı Kethüdası Logofet Aristarki Bey'di. Fransa, Rum olduğu gerekçesiyle bu isme itiraz etti ise de Osmanlı Devleti bu itirazı kabul etmedi. Fransa, adına da Kudüs Konsolosu M. Botta ile Elçilik Tercümanı Schaefer komiser sıfatıyla tayin olundu⁷³².

Elde bulunan vesikaları tetkike başlayan karma komisyon, ilk başta Fransız iddialarının dayanağı olan 1690(H. Recep 1101) senesinde Sultan Süleyman tarafından Efrenc rahiplerine verilen nişân-ı hümâyûnu inceledi⁷³³. Bu nişân-ı hümâyûna göre, Latinler; Kamame Kilisesi'nin ortasında vaki kabr-i İsa denilen mahallin tesyir ve tertibine, üzerinde olan büyük ve küçük iki kurşunlu kubbeye, kabr-i mezkûr dâhili, harici ve sahasında ferrâşlık ve Kudâs eylemek, kapı önünde

⁷²⁹ Hayreddin, *age.*, s. 79.

⁷³⁰ Hayreddin, *age.*, s. 80.

⁷³¹ *Correspondence Respecting the Rights and Privileges of the Latin and Greek Churches in Turkey*, Belge No:16, s. 14-15.

⁷³² BOA, İ.HR, 327/21165; Ali Fuat Türkgeldi, *age.*, s. 231.

⁷³³ Ali Fuat Türkgeldi, *age.*, s. 231.

vaki sahadan Rum Kilisesi'ne varınca demir parmaklık meyanında küçük seki vukuunda büyük kemere ve celcele nam mahalle kandiller ve şamdanlar koymak, Kudas etmek, Sitt-i Meryem denilen yedi kıta kemerin zir ve balası, Hacrü'l-Muğtesil'de icra-yı ayin etme hakkına sahiptirler⁷³⁴. Latinlerin bazı hakları 1740 Kapitülasyonlarında teyit edildiğine göre aradan geçen 50 yıl zarfında Rumlara herhangi bir ferman verilmiş midir? Komisyonun incelemelerinde Rumlar, bu 50 yıl zarfında kendi iddialarını haklı çıkaracak bir ferman ibraz edemediler. İddialarında haklı olduklarını gösteren bir ferman göstermiş olsalar bile 1690 yılında zikredilen Kutsal Yerler Rumların elinden alınıp, Latinlere verilmiş ve 1740'ta da teyit edilmiş olduğundan, ferman pek de fayda sağlamayacaktı. Çünkü bir kere antlaşmaya dâhil edilmiş bir madde, iki taraftan sadece birinin istemesiyle değişmeyeceği cihetle 1740'tan sonra zikredilen Kutsal Yerlerin Rumlara verildiğine dair ferman mevcut olduğu vakit antlaşmaya aykırı olduğu ortaya çıkacak ve hükümsüz kalacaktır⁷³⁵. Rumlar her ne kadar 1690-1740 yılları arasındaki tarihli bir ferman ibraz edememiş olsalar da Hz. Ömer'in Rum Patriğine verdiği fermanı komisyona sunabilmişlerdir. Ancak Latinler bu fermanın sahte olduğunu iddia etmişlerdir. Komisyon ise fermanın sahteliği üzerinde durmayıp, Hz. Ömer zamanında Rum ve Latin cemaatlerinin ayrılmadığından dolayı fermandaki hükümlerin cümle Hristiyanları kapsayacağını söylemiştir. Bunun üzerine Rumlar, komisyona Yavuz Sultan Selim'in kendilerine verdiği fermanı sunmuşlardır. Esasen komisyon, en eski ferman kimde ise hak onun olması merkezinde birleşilirse, ihtilafın tez elden hal olunacağını düşünüyordu. Ancak hem Fransa iddialarında ısrarcı hem de Kutsal Yerler hakkında muhtelif zamanlarda verilen o kadar ferman var ki, onlarla meseleyi gidermek hemen hemen imkânsız görünmektedir. Neticede komisyon incelemelerini sürdürürken, Fransız Elçisi Lavalette, neticeyi beklemeden Babîâli'ye yeni bir teklif sundu. Bu teklifte Osmanlı Devleti'nin bu meselede uğrayacağı zorluğu kabullenen Fransa, işi barış yoluyla bitirmek arzunda olup, bunun için Rumlardan geri alınması istenen 9 ziyaretgâhlardan 6'sının halen müşterek olarak kullanıldığını, geri kalan 3'ünün ise sırf Ortodokslara ait olmaktan çıkarılarak müşterek hale gelmesiyle meselenin hal olunabileceğini söyledi. Bu teklif üzerine Babîâli, Elçi'ye söz vermeyerek, Latinlerin elinde bulunan Kutsal Yerlere de Rumların iştirak etmesini yani Kutsal Yerleri iki

⁷³⁴ BOA, A.DVNS.KLS.d, No: 9, s. 175; BOA, A.DVN.DVE.d., 27/2, Hüküm No:46, s. 22.

⁷³⁵ BOA, A.AMD, 49/65; Ali Fuat Türkgeldi, *age.*, s. 231-232.

cemaatin ortak tasarrufuna bırakılmasını istemiştir. Ancak Elçi, bu konuda Rumların bir iddialarının olmadığına ve ellerindeki Kutsal Yerlerde hakları olduğundan hem haklarından vazgeçip hem de ellerindeki Kutsal Yerleri Rumlarla paylaşmayı kabul edemeyeceğini söylemiştir⁷³⁶.

Stratford Canning'ten Lord Palmerston'a gönderilen 17 Eylül 1851 tarihli bir raporda, Kutsal Yerler Sorunu'nun giderek ciddi bir hal aldığı ve Rusya'nın Rumları daha çok himaye ettiğini ve komisyonun Latin haklarını belirlemiş olduğunu belirtmekteydi⁷³⁷. Osmanlı Devleti, Fransa ile müzakereleri sürdürürken Rusya'nın da takınacağı tavrı göz önünde bulundurmaktaydı. Çünkü Rusya aynı mezhepten olan Ortodoksların davasıyla yakından ilgilenmekte ve onların hamisi iddiasında bulunmaktaydı. Osmanlı Devleti, Rusya'nın bu hususa müdahaleye ahden hakkı olmadığı kanaatinde olsa da Rus Elçisi Mösyö Titof, meselenin başından beri Babıâli'ye gayri resmi olarak ihtarlarda bulunarak, Kudüs'te statükonun muhafaza edilmesi gerektiğini savunmuştu⁷³⁸.

Sir G. H. Seymour'un Petersburg'tan Lord Palmerston'a gönderdiği 21 Ekim 1851 tarihli raporda, Canning'in 17 Eylül'de gönderdiği rapordan haberdar olduğu ve Elçi'nin bu işten tamamen uzak durması tavsiye edildiği belirtilmektedir⁷³⁹. 25 Ekim 1851 tarihinde de Çar Nikola, Prens G. G. Gagarin'i İstanbul'a göndererek, Sultan Abdülmecit'e yazdığı mektubu taktim etti⁷⁴⁰. Bu mektupla Çar Nikola, Rumların Kutsal Yerler üzerindeki haklarının kadim olduğunu ve bunun evvelki padişahlar tarafından verilen fermanlarla kabul edildiğini belirterek, Kutsal Yerlerde herhangi bir değişikliğin ihtiyaç olmadığını söylemiştir. Ayrıca bir süreden beri İstanbul'da Kutsal Yerlerin kendi tebaanıza mı yoksa ecnebi memleketlerinden gelen rahiplerin ya da kadim Doğu Kiliselerinin dışındaki mezheplerde bulunan rahiplerin mi

⁷³⁶ Ali Fuat Türkgeldi, *age.*, s. 232-234.

⁷³⁷ *Correspondence Respecting the Rights and Privileges of the Latin and Greek Churches in Turkey*, Belge No:17, s. 16.

⁷³⁸ Ali Fuat Türkgeldi, *age.*, s. 234.

⁷³⁹ *Correspondence Respecting the Rights and Privileges of the Latin and Greek Churches in Turkey*, Belge No:18, s. 16.

⁷⁴⁰ John R. Broadus, "Church Conflict in Palestine: The Opening of the Holy Places Question During the Period Preceding the Crimean War", *Canadian Journal of History/Annales Canadiennes d'histoire*, XIV/3, December 1979, s. 412.

tasarrufuna bırakılmasının görüldüğü ve bu durumdan çok rahatsız olduğunu belirterek, Rumların haklarının değiştirilmemesi gerektiğini bildirmiştir⁷⁴¹.

Çar Nikola'nın bu mektubuna karşılık Sultan Abdülmecit, Çar'a bir mektup yazarak, öncelikle kendi tebaalarından olan Rumların daha önce elde ettiği haklarına dokunulmayacağını ve bu hakların kendisi tarafından da teyit edildiğini söylemiştir. Ayrıca Kutsal Yerler Sorunu layıkıyla giderilemediğinden bu vakte kadar gelmiş ve bir taraftan iki devlet arasında bir antlaşma olduğundan, antlaşma maddelerinin gereğince icra edilmesi için müzakerelere girişildiğini bildirmiştir⁷⁴².

İki devletin baskıları arasında kalan Babıâli, şimdi çok zor bir duruma düşmüştü. Stratford Canning tarafından Lord Palmerston'a gönderilen 4 Kasım 1851 tarihli yazıda, "*sorunun oldukça ciddi bir boyuta ulaştığı ve Lavalette'nin ülkesinin küçük düşürülmesi neticesinde Akdeniz'de şimdi Fransa'nın sahip olduğu büyük deniz gücünü kullanmaktan ve Çanakkale Boğazını ablukaya alarak tartışma konusunu hemen memnun edici bir meseleye dönüştürmekten çekilmeyeceği*" belirtilmekteydi⁷⁴³.

Babıâli, bu şartlar altında meseleyi neticelendirmek için en sağlam çıkar yol olarak, meseleyi doğrudan doğruya ele almakta buldu. Çünkü mesele gittikçe bir krize doğru gidiyordu. Rus Elçisi Mösyö Titof, Kutsal Yerlerde bir değişiklik meydana getirilirse 24 saat içinde İstanbul'u terk edeceğini bildirmişti⁷⁴⁴. Neticede Âli Paşa, 13 Kasım 1851 tarihinde Lavalette'le vukubulan görüşmesinde karma komisyonun çalışmalarını durdurduğunu⁷⁴⁵ ve meselenin incelenmesi için sırf yüksek Türk şahsiyetleri ve ulemeden mürekkep ikinci bir komisyon kurulacağını bildirmiştir⁷⁴⁶.

⁷⁴¹ Ali Fuat Türkgeldi, *age.*, s. 236-237.

⁷⁴² BOA, İ.HR, 327/21168.

⁷⁴³ *Correspondence Respecting the Rights and Privileges of the Latin and Greek Churches in Turkey*, Belge No:20, s. 17-18.

⁷⁴⁴ Harold Temperley, *England and the Near East the Crimea*, London-New York-Toronto 1936, s. 288.

⁷⁴⁵ Hayreddin, *age.*, s. 81.

⁷⁴⁶ Bekir Sıtkı Baykal, *agm.*, s. 249.

1.4.2. Müslümanlardan Oluşan İkinci Komisyon

Osmanlı Devleti, daha ikinci komisyon göreve başlamadan bir kere daha bütün Kutsal Yerlerin iki cemaatin müşterek tasarrufuna bırakılmasını Fransa ve Rusya'ya teklif etmişti. Ancak iki devlet de bu teklifi kabul etmemişlerdir⁷⁴⁷. Neticede Hariciye Nazırı Rıfat Paşa, Meclis-i Vala Reisi Yusuf Kamil Paşa ile meclis azası Arif Efendi, Rumeli Kadıaskeri Tahsin Bey, Dar-ı Şura-yı Askeri azasından Kadıasker Rüşdü Efendi ve Beylikçi Afif Bey'den müteşekkil ikinci komisyon kurularak, iki cemaatin elindeki vesikalar incelenmeye başlanmıştır⁷⁴⁸. Birinci komisyonun çalışmaları Âli Paşa'nın 23 Kasım 1851 tarihinde Lavalette'le görüşmesinden sonra durdurulmuştur. İkinci komisyon ise bu tarihten sonra çalışmalara başlamış olup, 1851 yılı sonlarına kadar faaliyette bulunmuştur.

Büyük bir titizlikle göreve başlayan komisyon öncelikle Fransa ve Osmanlı Devleti arasında 1673 ve 1740 tarihlerinde imzalanmış olan kapitülasyon maddelerini inceledi. Komisyonun incelemeleri ve daha önceki bölümlerde belirtildiği üzere 1673 ve 1740 Kapitülasyonlarında Kudüs'e gelen-giden Fransa ve müttefiklerinin rahipleri hiçbir şekilde rencide ve taarruza uğramadan ziyaret edebilecekleri, Kutsal Yerlerde sahip oldukları haklarının yenileneceği, özgürce Kutsal Yerlerde ayinlerini icra edebilecekleri ve ihtiyaç hâsıl olduğunda Kutsal Yerlerini tamiri edilmesi için fetva verileceği ile ilgili maddeler bulunduğu görülmüştür. Bunun üzerinde komisyon Latinlerin, Rumların ve Ermenilerin ellerindeki muhtelif zamanlarda verilen fermanları kronolojik olarak incelemeye başlamıştır⁷⁴⁹.

⁷⁴⁷ *Agm.*, s. 248.

⁷⁴⁸ Hayreddin, *age.*, s. 83-84.

⁷⁴⁹ BOA, A.DVNS. KLS. d, No: 9, s. 172-173; *Kudüs'te Hristiyanlara A'id Ziyaretgâhlara ve Ma'bedlere A'id Komisyon Tahkikatı*, Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Kütüphanesi, s. 2-3.

Tablo 9: Komisyonun İncelediği Belgeler⁷⁵⁰

Sıra No	Hicri Tarih	Açıklama
Latinlerin Ellerindeki Belgeler		
1	1045	Komisyon bu fermanın kaydına ulaşamadığını belirtmektedir
2	13 Safer 1046	H.1045 tarihli fermanın uygulanması için Kudüs kadısına gönderilen hüccet.
3	1066	Komisyon bu fermanın kaydına ulaşamadığını belirtmektedir.
4	Zilhicce 1100	Efrenç rahiplerine verilen emr-i âli.
5	1101	Latinlere verilmiş olan nişân-ı hümâyûn
6	Receb 1101	Efrenç rahiplerine verilen emr-i âli.
7	Şaban 1101	Efrenç rahiplerine verilen emr-i âli.
8	Evâsıt Rebiyü'l-âhir 1102	Efrenç rahiplerine verilen emr-i âli.
9	Evâsıt Ramazan 1103	Efrenç rahiplerine verilen emr-i âli.
10	Evâsıt Şaban 1109	Efrenç rahiplerine verilen emr-i âli.
11	27 Şevval 1112	Kudüs Kadısı Mustafa bin Ali tarafından Efrenç rahiplerine verilen hüccet.
12	1131	Efrenç rahiplerine verilen emr-i âli.
13	Evâhir Rebiyü'l-evvel 1144	Sultan I.Mahmut'un cülusu münasebetiyle Efrenç rahiplerine verilen imtiyazların yenilenmesine dair emr-i âli.
14	Evâhir Şevval 1155	Sultan I.Mahmut zamanında Efrenç rahiplerine verilen emr-i âli.
15	Evâsıt Muharrem 1170	Sultan III.Osman zamanında Sitt-i Meryem Makberi'nin üzerindeki türbe ve kapısının tamir edilmesi için Efrenç rahiplerine verilen emr-i âli.
16	Evâil Şaban 1225	Efrenç rahiplerine verilen emr-i âli.
17	Evâsıt Rebiyü'l-âhir 1259	Efrenç rahiplerine verilen emr-i âli.
Rumların Ellerindeki Belgeler		
1	860 ⁷⁵¹	Fatih Sultan Mehmet tarafından Rumlara verilen ferman.
2	923	Yavuz Sultan Selim tarafından Rumlara verilen ferman.
3	933	Kanuni Sultan Süleyman tarafından Rumlara verilen ferman
4	1047	Sultan IV.Murat tarafından Rumlara verilen ferman
5	1054	Sultan İbrahim tarafından Rumlara verilen ferman
6	1067	Rumlar ile Ermeniler arasında meydana gelen münazaanın giderilmesi için Sultan IV.Mehmet tarafından Rumlara verilen ferman
7	1086	Sultan IV.Mehmet tarafından Rumlara verilen ferman
8	1099	Sultan II.Süleyman tarafından Rumlara verilen ferman
9	Rebiyü'l-evvel 1100	Sultan II.Süleyman tarafından Rumlara verilen ferman
10	Şaban 1100	Sultan II.Süleyman tarafından Rumlara verilen ferman
11	Şevvâl 1109	Sultan II.Mustafa tarafından Rumlara verilen ferman
12	Rebiyü'l-evvel 1123	Sultan III.Ahmet tarafından Rumlara verilen ferman
13	Evâsıt Rebiyü'l-ahir 1131	Sultan III.Ahmet tarafından Rumlara verilen ferman
14	Evâsıt Zilkade 1152	Sultan I.Mahmut tarafından Rumlara verilen ferman
15	Evâhir Zilkade 1170	Sultan III.Osman zamanında Ragıp Paşa muhakemesiyle Rumlara

⁷⁵⁰ BOA, A.DVNS. KLS. d, No: 9, s. 172-190; *Kudüs'te Hristiyanlara A'id Ziyaretgâhlara ve Ma'bedlere A'id Komisyon Tahkikatı*, s. 2-37.

⁷⁵¹ Ferman tarihi her ne kadar komisyon raporunda H. 860 olarak geçmiş olsa da, esasında ferman tarihi H. 862'dir. Bk. BOA, A.DVNS. KLS. d, No: 9, s. 6.

		verilen ferman
16	Evâil Muharrem 1228	Kamame Kilisesi'nin yanmasıyla Ermeni ve Rumlar arasında ortaya çıkan tamir meselesinin giderilmesi için Sultan II.Mahmut tarafından Rumlara verilen ferman.
17	Evâsıt Zilkade 1252	Kutsal Yerlerin tamiri için Rumlara verilen ferman
Ermenilerin Elleriindeki Belgeler		
1	923	Yavuz Sultan Selim tarafından Ermenilere verilen ferman
2	Evâhir Muharrem 1259	Ermenilere verilen ferman
Üç Cemaat İçin Ortak İlan Edilen Fermanlar		
1	Cemâziye'l-evvel 1257	Latin, Ermeni ve Rumlar arasındaki münazaanın tekrar edilmemesi için cemaatlere verilen ferman.

Büyük bir titizlikle çalışmalarını sürdüren komisyon berat, nişân, menşûr, emr-i âli ve senet adı altında Latinlere ait 17, Rumlara ait 17, Ermenilere ait 2 ve 3 cemaat için ilan edilen 1 vesikayı inceleyerek bir rapor hazırlamış ve 1851 yılının sonlarında çalışmalarını bitirmiştir. Esasen Latinler ve Fransa ile Rumlar ve Rusya'nın alevlendirdiği münazaaya Ermenilerin ellerindeki vesikaların da dâhil edilmesi Babiâli'nin meseleyi kesin ve değişmez olarak halletmek fikrinde olduğunu göstermektedir. Bu dönemde Ermenilerin çok ön plana çıkmamaları Fransa ve Rusya gibi hamilerinin olmamalarıyla ilgilidir. Çünkü Ermenilerin Kutsal Yerlerdeki hakları Latinlerden daha eskiydi. Tablo 10'da görüldüğü üzere cemaatler arasında en eski ve en yeni vesikalar Rumlara aittir. Dolayısıyla ilk bakışta Rumların haklı olduğu kanaatine varılabilir. Ancak Fransa'nın iddialarının giderilmesi, ileride bu meselenin tekrar gündeme gelmemesi için cemaatlerin hakları kesin olarak belirlenmeliydi.

Statükonun ilan edilmesinden önce 26 Aralık 1851 tarihinde toplanan Meclis-i Mahsus'ta Kudüs ve Beytüllahm'de bulunan kilise ve bazı ziyaretgâhlarda, Rum ve diğer mezhepler gibi Katoliklerin de ibadet yapmalarına müsaade edilip edilmeyeceği tartışılmıştır. Nihayetinde Katoliklere, Beytüllahm Kilisesi'nin anahtarlarından birinin verilmesi ve Sitt-i Meryem Makberi'nde ayin yapmaları yönünde karar alınmıştır. Ayrıca Rusya'ya gönderilecek cevabnâme-i hümayûn ve Rumlara ihsan olunacak ferman Sultan Abdülmecit'e takdim edilerek, Sultan Abdülmecit'in buyuracağı üzere icraata döküleceği belirtilmiştir⁷⁵². Neticede *Kutsal Yerler için Osmanlı statükosu* olarak bilinen düzenleme ilan edilerek, bir daha Kutsal Yerlerde hiçbir değişikliğin olmayacağı belirtilmişti. Bu düzenleme ile birlikte artık

⁷⁵² BOA, İ.HR, 327/21169.

Kutsal Yerler Sorunu halledilmiş olmaktadır. Ancak Rusya ve Fransa'nın isteklerine bir cevap verilmek yerine Kutsal Yerlerde statükonun ilan edilmesiyle cemaatler arasındaki tartışmaların giderilmesi, Kutsal Yerler üzerindeki siyasi tartışmaların 1853 yılındaki Kırım Savaşı'na kadar devam etmesine sebep olmuştur.

2. KUTSAL YERLERE VERİLEN DÜZENİN KAPSAMI VE TEMEL ESASLARI

"Statüko, karşı çıkılmayacak tek çözümdür."

Clark Kerr

Latince "status quo" kelimelerinin Türkçeleşmiş hali olan "statüko", süregelen durumun devam ettirilmesi ya da yürürlükte bulunan antlaşmalara göre olması gerektirir⁷⁵³. Kutsal Yerler için Osmanlı statükosu neyi ifade eder? Bu kavram Sultan Abdülmecit'in olası bir savaşı önlemek için Şubat 1852 yılında Kudüs'te Hristiyanlığın Kutsal Yerlerinde cemaatlerin durumunu ve ilişkilerini belirlediği bir fermanı ifade eder. Bu ferman sayesinde Kutsal Yerlerde Rumlarla Latinler arasındaki üstünlük mücadelesi sona erdirilmeye çalışılmış ve Kutsal Yerlerde 1757'den beri iddia edilen Rum ve Latin hakları yeniden düzenlenmiştir⁷⁵⁴. Filistin hükümeti ve Avrupalı Hristiyanlar, Sultan Abdülmecit'in ilan ettiği bu ferman için *statüko* tabirini kullanmışlardır⁷⁵⁵. Eugene Bovis'e göre, komisyonun tavsiyeleri ile Sultan Abdülmecit'in ilan ettiği 1852 Fermanı sadece Latinlere birkaç küçük ödün vermiştir⁷⁵⁶. Walter Zander'e göre ise 1852 Fermanı Kutsal Yerler Sorunu için ilan edilen son fermanıdır⁷⁵⁷.

Yeni düzenleme özellikle üç şeyi vurguladı: değişmez bir alanı, belirli hakları ve belli cemaatlerin ya da bireylerin haklarını. Tarihsel koşullar, mahalli yönetimin yanı sıra, muhtelif dini grupların sosyo-kültürel eğilimleri, bütün bu hakların asıl tezahürünü belirler⁷⁵⁸. Nitekim 1967 yılındaki Arap-İsrail Savaşı'ndan sonra İsrail, Kudüs'ün yasal statüsünü değiştirme isteği karşısındaki hukuki dayanak noktası

⁷⁵³ "Statüko", *Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu-Ankara 2009, s. 1809.

⁷⁵⁴ Marlen Eordegian, "British and Israeli Maintenance of the Status Quo in the Holy Places of Christendom", *International Journal of Middle East Studies*, XXXV/2, May 2003, s. 307.

⁷⁵⁵ Nicholas E. Roberts, *Rethinking the Status Quo: British and Islam in Palestine, 1917-1929*, New York University Ph.D., January 2010, s. 116.

⁷⁵⁶ H. Eugene Bovis, *The Jerusalem Question*, Hoover Institution Press 1974, s. 2.

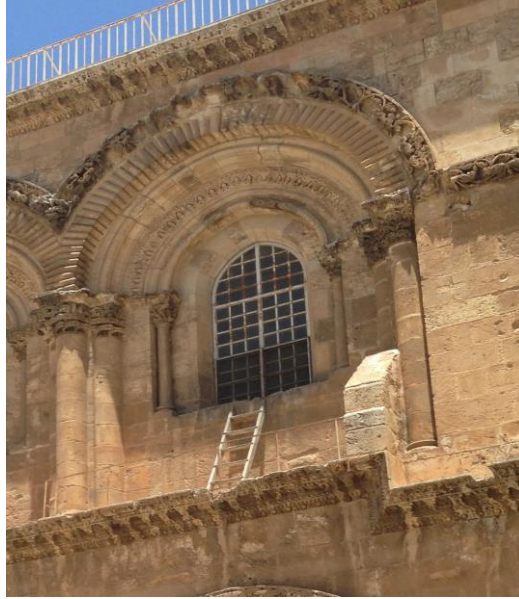
⁷⁵⁷ Walter Zander, *Israel and the Holy Places of Christendom*, Weidenfeld-Nicolson 1971, s. 54.

⁷⁵⁸ Samuel J. Kuruvilla, *agm.*, s. 202-203.

Birleşmiş Milletlerin 1922 yılında *Kudüs'te var olan hakların sürdürülmesi* sorumluluğunu İngiltere vermiş olması olup, *var olan haklar* tabiri ile Osmanlı Devleti'nin Kutsal Yerlerde 1852 yılındaki düzenlemelerine atıf yapılmıştır. Diğer bir ifadeyle, bugün Kudüs'ün uluslararası statüsü belirlenirken Osmanlı döneminde ve özellikle 1852'de belirlenen düzen önemli bir referans noktası olmuştur⁷⁵⁹.

Osmanlı'nın Kutsal Yerlerde uyguladığı statüko ile ilgili bir hikaye vardır ki anlatılmaya değer; *taşınmaz merdivenin ya da statüko merdivenin hikayesi*. Osmanlı Devleti statükoyu ilan ettiğinde artık Kutsal Yerlerde hiç bir şeyin değişmeyeceğini de ilan etmiştir. Ferman Kudüs'te Kamame Kilisesi önünde rahipler huzurunda okunduğu vakit, ahşap bir merdiven üzerinde kilisenin bir camını temizleyen bir Ermeni varmış. Ferman bittikten sonra Ermeni merdivenlerden indirilmiş ama merdivene dokunulmamıştır. Çünkü bu merdiven artık statükonun bir parçasıydı⁷⁶⁰. Bugün dahi statükonun bir parçası olarak bu merdiven Resim 19'da da görüldüğü gibi, kilisenin ön avlusundaki pencerenin dibinde durmaktadır.

Resim 19: Taşınmaz Merdiven⁷⁶¹

⁷⁵⁹ Ş. Tufan Buzpınar, "Osmanlı Döneminde Kudüs Uluslararası Kongre Şam 22-25 Haziran 2009", *Dîvân-Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, XIV/26, 2009/1, s. 246.

⁷⁶⁰ Kerim Balcı ve Aykut İnce, *age.*, s. 189.

⁷⁶¹ İhsan Satış, Temmuz 2013, Kudüs.

Osmanlı Devleti'nin yeni düzenlemeyi tam olarak ne zaman ilan ettiği, kaynaklarda farklılıklar olmasıyla birlikte 1852 yılı başlarında ilan edildiği bilinmektedir⁷⁶². Yeni düzenleme Mart 1852 tarihinde bir ferman şeklinde Kudüs Mutasarrıfı Hafız Ahmet Paşa'ya gönderilmiştir. Kutsal Yerler Sorunu'nun giderilmesi için Müslümanlardan müteşekkil kurulan komisyonun hazırladığı rapora göre statükonun kapsadığı alanlar daha çok Fransa'nın 1850 yılındaki iddialarıyla istenilen Kutsal Yerleri kapsamaktaydı. Ayrıca kaynaklarda statükoya Yükseliş Kubbesi ve Deyrû's-Sultan'ın da dâhil olduğu belirtilmekle birlikte komisyonun hazırladığı raporda bu yerlerle ilgili bir hüküm bulunmamaktadır⁷⁶³. Ancak Hafız Ahmet Paşa'ya gönderilen fermanla Yükseliş Kubbesi ile ilgili hükümler bulunmaktadır⁷⁶⁴.

2.1. Komisyon Raporuna Göre Yeni Düzendeki Kutsal Yerler

2.1.1. Kamame Kilisesi

Kamame Kilisesi'nde statükoya tabi tutulan yerler: kilisenin büyük kubbesi ve kabri İsa ile üzerindeki küçük kubbe, Celcele altında bulunan dört kıta kemerler, Sitt-i Meryem denilen yedi kıta kemerlerin aşağısı ile yukarısı ve Hacerü'l-Muğtesil'dir. Kamame Kilisesi'nin büyük kubbesiyle kabri İsa denilen mahallin üzerindeki küçük kubbe 1689/90(H.1101) tarihli Efrenc rahiplerine verilen vesikada geçmesine rağmen 1718/9(H.1131) tarihli ve tamir için Efrenc rahiplerine verilen fermanla küçük kubbe bir güne zarar gelir ise Rumlar tarafından tamir edilmesi bildirilmiştir⁷⁶⁵. Ayrıca Rumların bu hakkı daha sonraki yıllarda da yenilenmiştir. Ancak Efrenc rahipleri tamir için ellerine geçirdikleri ruhsatla büyük kubbeyi kendilerine mülk ettirmeye çalışmıştır. Büyük kubbe hiçbir cemaatin tasarrufunda olmayıp, Hristiyan cemaatleri arasında müşterek kullanılmaktadır. Küçük kubbesi ise 1698 ve 1711 senelerinde Rumlara verilen fermanlarla Rum cemaati tasarrufuna

⁷⁶² Statükonun ilan edilmesi genel olarak kaynaklarda Şubat ayı geçmekle birlikte, Zander ve Noradounghian 8 Şubat, Jorga ise 15 Şubat tarihini vermektedir. Bk. Walter Zander *agm.*, s. 333; Nicolae Jorga, *age.*, s. 374; Gabriel Efendi Noradounghian, *Recueil d'actes Internationaux de l'Empire Ottoman(1789-1856)*, II., Paris 1900, s. 407.

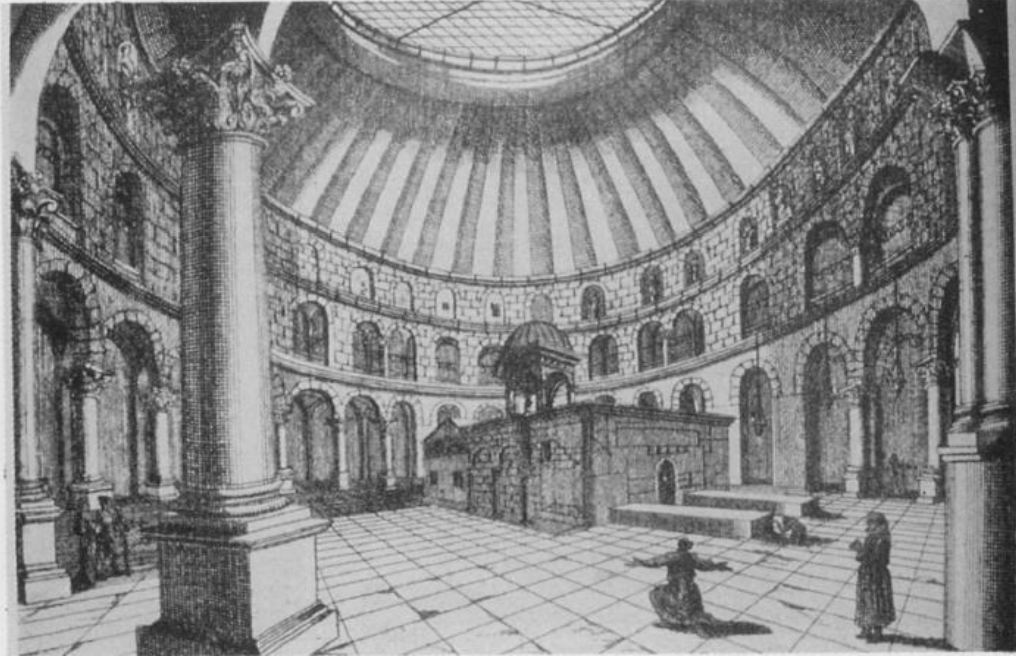
⁷⁶³ BOA, A.DVNS.KLS.d, No:9, s. 136-137, 192-195; Gabriel Efendi Noradounghian, *age.*, s. 407-410.

⁷⁶⁴ Karakoç Sarkis, *Külliyât-ı Kavânîn*, Belge No: 4017. Ayrıca statükoya Yükseliş Kubbesi'nin ve Deyrû's-Sultan'ın dâhil edildiğine dair bk. L. G. A. Cust, *age.*, s. 12; Chad F. Emmett, *agm.*, s. 19; David E. Guinn, *agm.*, s. 25.

⁷⁶⁵ 1719(H.1131) yılında Kamame Kilisesi'nin büyük kubbесinin tamiri için Efrenc rahipleri verilen fermanın detayları için bk. Karakoç Sarkis, *Külliyât-ı Kavânîn*, Belge No: 6385.

birakılmıştır. Bu doğrultuda büyük kubbe hiçbir cemaate mahsus olmayıp, Latinlere bir kere tamir hakkı verilmiş olduğu ve küçük kubbe dahi 1740 tarihinden evvel Rumlara tahsis kılındığından Latinlere sadece küçük kubbenin süslenmesi ve örtünmesi hakkı verilmiştir. Bu doğrultuda Fransa'nın 1740 Kapitülasyonlarına dayanarak büyük ve küçük kubbeyi istemesine hakkı olmadığı ortaya çıkmış olup, eski halleri üzerine bırakılmasına karar verilmiştir. Hz. İsa'nın kabri zannedilen yer de hiçbir cemaatin tasarrufuna bırakılmadığından müşterek bir ziyaretgâh olarak kabul edilmiştir. Bunun için bu yerde ne Rumların ne Ermenilerin ve ne de Latinlerin herhangi bir iddiaları kabul olunamaz⁷⁶⁶.

Resim 20: Kamame Kilisesi'nin Büyük Kubbesi ve Kabr-i İsa Üzerindeki Küçük Kubbe⁷⁶⁷

Komisyon, Hacerü'l-Muğtesil çevresinde kâin saha ile ilgili Latinlere ait vesikalarda herhangi bir hak bulamadığından ve cümle milletler tarafında ziyaret edilmekte olduğundan bu saha ile ilgili Fransız iddialarını ret etmiştir⁷⁶⁸. Ancak Hacerü'l-Muğtesil üzerindeki her cemaate ait kandil asma hakkına dokunulmamıştır. Celcele altında bulunan dört kıta kemerler iki tarafın vesikalarında bu kemerlerin yarısı Rumlara, diğer yarısı ise Latinlere aittir. Dolayısıyla Fransa'nın bu yeri

⁷⁶⁶ BOA, A.DVNS.KLS.d, No: 9, s. 192, 194; *Kudüs'te Hristiyanlara A'id Ziyaretgâhlara ve Ma'bedlere A'id Komisyon Tahkikatı*, s. 32-33, 36.

⁷⁶⁷ G. S. P. Freeman-Grenville, "The Basilica of the Holy Sepulchre, Jerusalem: History and Future", *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, S. 2, 1987, s. 201.

⁷⁶⁸ BOA, A.DVNS.KLS.d, No: 9, s. 193, 195; *Kudüs'te Hristiyanlara A'id Ziyaretgâhlara ve Ma'bedlere A'id Komisyon Tahkikatı*, s. 34, 36.

istemeye ve değiştirmeye hakkı olmayıp, eski usule göre iki cemaatin tasarrufunda kalacaktır⁷⁶⁹.

Sitt-i Meryem denilen yedi kıta kemerin aşağısı ve yukarısı 1517/8(H.923), 1526/7(H.933), 1637/8(H.1047), 1675/6(H.1086) ve 1787/8(H.1099) tarihli fermanlarda Rumlara ait olduğu belirtilmektedir. Ancak 1635/6(H.1045), 1689/90(H.1101) ve 1691 tarihli fermanlarında ise Latinlere verilmiş olup, 1756 tarihinde iki cemaatin rızalarıyla müşterek kullanılmaya başlanmıştır. Bu cihetle Fransızların dedikleri gibi tamamen kendilerine tahsis olunması gerekmediğinden, komisyon hlihazırın ibkasını en uygun yol olduğunu kabul etmiřtir⁷⁷⁰.

2.1.2. Beytüllahm Kilisesi

Beytüllahm Kilisesi'nin bir kapısı ve kilise içindeki Mağaratü'l-Mehd'de inen iki kapısı vardır. Bu  kapının anahtarları 1517/8(H.923), 1526/7(H.933), 1637/8(H.1047), 1675/6(H.1086) ve 1787/8(H.1099) tarihli vesikalarda Rumlara, 1635/6(H.1045), 1689/90(H.1101) tarihli nişân-ı hmynlara göre de Latinlere aittir. Kilisenin Latinler tarafından inşa edildiği bilinmesine rağmen, feth-i Devlet-i liyyeden beri Latinlere teslim olacağına dair vesikalarda bir Şey görülmeyip, 1689/90 tarihli nişân-ı hümâyûnda ise Beytüllahm Kilisesi'nde Rumların ihdas etmiş oldukları Şeylerin giderileceğinin teminatı verilmiş ama kilisenin Latinlerin tasarrufuna bırakılacağı söylenmemiştir. Rumlarla Ermeniler arasında buna dair ortaya çıkmış kavga üzerine 1740 tarihinde kilisenin Rumların tasarrufuna bırakılacağının belirtilmesi üzerine kiliseyi Rumlardan alıp, Latinlere vermek uygun değildir. Nitekim bu kilise cemaatler arasında müşterek kabul edilen bir ziyaretghtir. Anahtar konusunda ise 1757 tarihli Rumlara verilen fermanda Latinlerin ellerindeki  adet anahtar geri alınarak, Rumlara verilmiştir. Ancak kilisede Ermenilerin bir anahtara sahip olması, Latinlerin ise hiçbir anahtara sahip olmaması nedeniyle kendilerine kapıların birer anahtarları verilerek, haklarının ibka edilmesine karar verilmiřtir⁷⁷¹.

⁷⁶⁹ BOA, A.DVNS.KLS.d, No: 9, s. 193; *Kudüs'te Hristiyanlara A'id Ziyaretgâhlara ve Ma'bedlere A'id Komisyon Tahkikati*, s. 33-34.

⁷⁷⁰ BOA, A.DVNS.KLS.d, No: 9, s. 192; *Kudüs'te Hristiyanlara A'id Ziyaretgâhlara ve Ma'bedlere A'id Komisyon Tahkikati*, s. 33.

⁷⁷¹ BOA, A.DVNS.KLS.d, No: 9, s. 193-194; *Kudüs'te Hristiyanlara A'id Ziyaretgâhlara ve Ma'bedlere A'id Komisyon Tahkikati*, s. 35.

Beytullahm Kilisesi'ndeki Hz. İsa'nın doğduğu kabul edilen Mağaratü'l-Mehd Hristiyanlar için çok kıymetli bir mekân olup, cemaatler arasında müşterek ziyaretgâhlardan kabul edilmiştir. Latinlerin mağarada müstakil bir ayin yerleri olmasına rağmen Hz. İsa'nın doğduğu asıl yerde ise sadece Rumların ayin etmelerine Latinler, muhalefet etmişlerdir. Ancak ellerinde olan vesikalarda mağarada bahsedilerek, içinde olan yerlerden bahsedilmemiştir. Bunun için Latinlerin bunu dava etmelerinin hakları olmadığı Fransa elçisine bildirilecektir⁷⁷².

2.1.3. Sitt-i Meryem Makberi

Sitt-i Meryem Makberi, 1517/8(H.923), 1526/7(H.933) ve 1656/7(H.1067) tarihli vesikalarda Rumlara ihsan olunmuşken, Latinlere verilen 1635/6(H.1045), 1655/6(H.1066) ve 1701 tarihli vesikalarda ve sonradan tamir için Latinlere verilen vesikalarda Latinlere ait olduğu belirtilmektedir. Esasen 1689/90'de Fransızların elde ettikleri nişân-ı hümayûnda Sitt-i Meryem Makberi'nden bahsedilmemesine rağmen 1635/6 tarihli nişânı fesheden 1637/8(H.1047) tarihli emr-i âlide, Latinlerin elinden alınacağı ya da alınması gerektiğine dair bir ima yoktur. Ancak 1656/7 ve 1756/7 tarihli fermanlarda türbenin Rumların elinde olduğunu gösterdiğinden şuanaki halinin değiştirilmesi caiz olmadığına ve türbenin kapısında tıpkı Kamame Kilisesi gibi Müslüman bir bekçinin bulunmasına karar verilmiştir. Komisyon, Latinlerin hem türbenin kapısında Müslüman bir bekçinin bulunmasına hem de türbenin kendilerine ait olduğunu gösteren vesikalara ve tamir için elde ettikleri ruhsatlara dayanarak bu karara itiraz edeceklerini göz ardı etmemiştir. Bunun için türbenin Rum, Ermeni, Süryani, Kıpti ve Habeş cemaatleri tarafında ziyaret edilip, ayin yapılırken sadece Latinlerin ayin yapamamasını uygun görmemiş, türbede hiçbir değişiklik olmaması şartıyla Latinlerin ziyaretlerine ve ayinlerine müsaade etmiştir⁷⁷³.

2.1.4. Yükseliş Kubbesi

Yükseliş Kubbesi, daha önce de belirtildiği üzere Zeytin Dağı'nda Hz. İsa'nın göğe yükseldiği yer olduğuna inanılan ve hiçbir cemaatin tasarrufuna bırakılmayan, Müslümanlara ait bir yerdir. Ancak Osmanlı Devleti, kubbenin Hristiyanlar

⁷⁷² BOA, A.DVNS.KLS.d, No: 9, s. 195; *Kudüs'te Hristiyanlara A'id Ziyaretgâhlara ve Ma'bedlere A'id Komisyon Tahkikatı*, s. 36-37.

⁷⁷³ BOA, A.DVNS.KLS.d, No: 9, s. 193; *Kudüs'te Hristiyanlara A'id Ziyaretgâhlara ve Ma'bedlere A'id Komisyon Tahkikatı*, s. 34; Karakoç Sarkis, *Külliyât-ı Kavânin*, Belge No: 4017.

nazarındaki önemini göz ardı etmeyip, Latinlerin burayı ziyaret etmelerine ve ayin etmelerine müsaade etmiştir. Statükodan sonra bulunduğu halde değişiklik yapılmamasına, kubbenin kapısında Müslüman bir kapıcının durmasına ve Latinlerle birlikte Rumların da burada ayin etmelerine karar verilmiştir⁷⁷⁴.

2.1.5. Diğer Kutsal Yerler

Zikrettiğimiz Kutsal Yerlerin dışında komisyonun raporunda yer alan diğer Kutsal Yerler; Efrenc kilisesine bitişik iki kıta bahçe, Tahûnü'l-'Atik nam saha ile oradaki mahzenler ve Mağaratü'r-Ru'at ile etrafındaki arazidir. Öncelikle Efrenc kilisesine bitişik olan iki kıta bahçe vesikalarda geçmekte olup, ziyaretgâh kabilinden olmadığından, öteden beri müşterek nezaret oluna geldiğinden ve ayrıca 1756/7 fermanında bu iştiraki nezaret edildiğinden aynı usulde devam etmesine karar verilmiştir. Tahûnü'l-'Atik nam saha ile oradaki mahzenler ve Mağaratü'r-Ru'at ile etrafındaki arazi ile ilgili fermanlarda bir hüküm olmamasından dolayı bu yerler hakkında bir hüküm verilmemiştir. Ayrıca bundan dolayı komisyon Fransa'nın bu yerler hakkında iddiaya kalkışmasına hakkı olmadığını belirtmiştir⁷⁷⁵.

2.2. Yeni Düzenin Uygulanması İçin Beylikçi Afif Bey'in Kudüs'e Gönderilmesi

Statükonun temelini oluşturan, Müslümanlardan müteşekkil ikinci komisyon tarafından hazırlanan rapor Aralık 1851 tarihinde bitmişti ve Meclis-i Vükela'ya sunulmuştu. Meclisi Vükala'da görüşülen bu rapor sonucunda alınan kararlar, ilan edilmeden Âli Paşa bir kere daha Rus Elçisi Titof ve Fransız Elçisi Lavalette ile görüştü. Ancak Fransız elçisinin sert eleştirileriyle karşılaşmış ve 9 Şubat 1852 tarihine kadar alınan kararlar kendisine tebliğ olunmaz ise elçiliği terk edeceğini söylemiştir⁷⁷⁶. Rusya ise alınan kararlar kendi lehinde olduğundan bir itirazda bulunmayacağı ümit edilirken, 2 Şubat 1852 tarihinde Mösyö Titof, statükonun muhafazasında ısrar ederek, bu kararı kabul etmeyeceğini belirtmiş ve Latinler için yapılan bir takım düzenlemelerin ileride daha başka şeyler talep etmelerine sebep olacağını bildirmiştir. Ayrıca Yükseliş Kubbesi'nde Rumların ayin etmelerine

⁷⁷⁴ BOA, A.DVNS.KLS.d, No: 9, s. 137; Karakoç Sarkis, *Külliyât-ı Kavânîn*, Belge No: 4017.

⁷⁷⁵ BOA, A.DVNS.KLS.d, No: 9, s. 194; *Kudüs'te Hristiyanlara A'id Ziyaretgâhlara ve Ma'bedlere A'id Komisyon Tahkikatı*, s. 35-36.

⁷⁷⁶ Hayreddin, *age.*, s. 85-86.

karşılık Latinlerin Sitt-i Meryem Makberi'nde ayin etmelerinin birbirine denk olmadığını, Yükseliş Kubbesi'nde sadece senede iki defa ayin edilmesine karşılık Latinlerin Sitt-i Meryem Makberi'nde her vakit ayin etmelerini kabul etmeyeceklerini söylemişlerdir. Yine Titof, eğer Meclis-i Vükela kararının ileri de her türlü münazaanın önünü keseceğine inansam, bütün mesuliyeti üzerime alıp, bu durumu devletime kabul ettirirdim demiştir. Âli Paşa, Titof'a verdiği cevapta Fransa'nın antlaşmalara ve ellerindeki senetlere dayanarak iddialarda bulunduğunu, bu iddiaların şimdi giderilmez ise ileride daha fazla münakaşalara sebep olacağını belirterek, Rumların hiçbir hakkına hanel gelmeyeceğini ve Sitt-i Meryem Makberi'nin umuma ait bir ziyaretgâh olduğundan Latinlerin orada hakları yenilenmesine karşılık olarak Yükseliş Kubbesi'nde Rumların hakları yok iken kendilerinin orada ayin etmelerine müsaade edildiğini bildirmiştir. Bu cevaba karşılık Mösyo Titof, mukabele edemeyerek yine evvelki lakırdılarını tekrarlayıp ve tahriren beyan-ı hal edeceğini söyleyip gitmiştir⁷⁷⁷.

Karar-ı mezkûrun kabul edilmesinden bir gün sonra yani 26 Ocak 1852 tarihinde Reşit Paşa sadareten azledilerek yerine Rauf Paşa getirilmiştir. Hariciye Nazırı olan Âli Paşa'nın yerine de Fuat Paşa getirilmiştir⁷⁷⁸. Görev değişikliklerinden sonra statüko Fransa elçisine takrir-i resmi ile Rusya elçisine ise malumat suretiyle iletilmiştir. Bunun üzerine Rusya maslahatgüzarı, imparatorlarının maksadı ziyaretgâhlarda mevcut düzenin muhafaza edilmesi olduğunu belirterek, ilan edilen yeni düzenin buna muhalif olduğu gerekçesiyle duruma itiraz etmiştir ve Rumlar ile Rusyalıları tatmin etmek için Kutsal Yerlerde Sitt-i Meryem Makberi dışında herhangi bir değişiklik olmadığını gösteren bir ferman istemiştir. Fransa elçisine verilen takrirden ise Beytüllahm Kilisesi'nin anahtarının Latinlere verileceğine dair bir bilgi olmadığından, takrir Hariciye Nezaretine geri getirilmiştir. Hariciye Nezareti *Beytüllahm Kilisesi'nin büyük kapısının anahtarı Latinlere verilecektir* ibaresini takrire ilave ederek, hatayı gidermek istemiş ise de Rumlara verilen ve Atina gazetelerinde yayınlanan fermanda büyük kapının anahtarının Latinlere verileceğine dair bir ibarenin bulunmaması Fransız elçisini kızdırmış ve yapılan düzenlemenin değiştirilip değiştirilmediğini sormasına sebep olmuştur. Hariciye Nezareti, Rumlara

⁷⁷⁷ BOA, İ.HR, 327/21170, s. 5.

⁷⁷⁸ Ali Fuat Türk geldi, *age.*, s. 3; TV, 26 Şevval 1268, Def'a 471.

verilen fermanın Fransızlara verilen takrire dokunmayacağını, kendilerine verilen takririn hükmü baki olduğunu, Rumlara verilen fermanın yalnız senet hükmünde olduğunu ve alenen okunmayacağını söylemiştir⁷⁷⁹.

Stratford Canning'ın 18 Şubat 1852 tarihli –Earl Granville'ye gönderdiği- raporuna göre Âli Paşa 9 Şubat 1852 (18 Rebiyü'l-âhir 1265) tarihinde Kutsal Yerler Sorunu için alınan kararları Fransız Elçisi M. de Lavalette'ye bildirdi. Âli Paşa tarafından Lavalette'ye bildirilen bu yazıda, Babıâli'nin mesele üzerinde büyük bir titizlikle çalıştığı ve bir taraftan dost güçler ile olan ilişkilerini korumaya özen gösterirken, diğer taraftan eski hükümdarların ihsan etmiş oldukları hakların bütünlüklerini ve imtiyazları muhafaza etmeye çalıştığı ifade edilerek, alınan kararlar belirtilmektedir:

“Kamame Kilisesi'ndeki İsa'nın mezarı kabul edilen alan, Hacerül-Muğtesil, Fransız manastırına bitişik iki bahçe müşterek ziyaretgâhlardan kabul edilmiş olup, iki tarafın denetimine bırakılmıştır. Tahûnü'l-'Atik nâm saha hakkında bir hüküm bulunmadığından hakkında bir karar alınmamıştır. Beytüllahm Kilisesi'nin kuzey ve güney tarafındaki kapılarının anahtarı ile Mağaratü'l-Mehd'in anahtarı eskiden Latinlerin ellerinden olduğu gibi şimdi üç adet anahtar Latinlere teslim edilecektir. Son olarak Sitt-i Meryem Makberi'nde Rum, Ermeni, Süryani ve Kıptilerin ayin etmelerine karşılık Latinlerin burada ayin edememeleri kabul edilemez. Bundan dolayı kilisede hiçbir şeyin değiştirilmemesi şartıyla Latinlerin de burada ayin etmelerine izin verilecektir”⁷⁸⁰.

Stratford Canning tarafından ifade edilen bu yazı eksik olup, tartışmalıdır. Çünkü daha önce belirtildiği üzere komisyonun aldığı kararlar bunlardan ibaret değildir. Ayrıca daha sonra ayrıntılarıyla üzerinde duracağımız üzere Beytüllahm Kilisesi'nin üç adet anahtarının mı yoksa kilisenin büyük kapısının anahtarı mı Latinlere verilecektir?

Kutsal Yerler Sorunu halledildikten sonra -İngiliz Elçisi Stratford Canning ve Fransız Elçisi Lavalette gibi- yabancı elçiler ülkelerine bir bir dönmeye

⁷⁷⁹ Ali Fuat Türkgeldi, *age.*, s. 4-5.

⁷⁸⁰ *Correspondence Respecting the Rights and Privileges of the Latin and Greek Churches in Turkey*, Belge No: 37, s. 34-35.

başlamışlardır⁷⁸¹. Sıra statükonun uygulanması ve mahallinde ilan edilmesine gelmişti. Osmanlı Devleti bu iş için meseleye vakıf ve Beyrut taraflarında bulunan Hariciye Kâtibi Emin Bey'i atamak istemiş⁷⁸² ama Emin Bey, bölgede işini bitirip, dönmüş olduğundan⁷⁸³ Beylikçi Afif Bey'i görevlendirmiştir⁷⁸⁴.

Statüko Kudüs'te bir ferman şeklinde okunmuştur. Bu fermanın uygulanması ve ilan edilmesi için görevlendirilen Afif Bey'e fermanla birlikte iki talimatname verilmiştir. Birinci talimatnamede, Kamame Kilisesi'nin büyük kubbesinin hayli vakitten beri tamiratı söz konusu olduğunu ama bir türlü yapılmadığı belirtilerek, kubbenin ne dereceye kadar tamire ihtiyaç duyduğunu ve heyet-i halisinin bozulmaksızın tamir olunup olamayacağı için keşif yapılmasını merkeze bildirmesi istenmiştir. Keşif işleri için de Mühendis Esad Efendi'nin görevlendirildiği belirtilmektedir. Yine talimatnamede bunca münazaanın ortaya çıkmasına sebep gösterilen Beytüllahm Kilisesi'ndeki gümüş yıldızın yaptırılıp, yerine konması söylenmiştir. Son olarak talimatnamede, Latinlerin Sitt-i Meryem Makberi'nde ayin etmelerine müsaade edildiği için ayin esnasında papazların giyecekleri elbiseleri ve bazı gerekli eşyalarının konulması için türbe yanında bir hane yapılmasına ruhsat verildiği ve hanenin inşa edileceği yerin Latinlere ait olması gerektiği ve türbenin heyet-i hazırasına ve usul-ı kadimesine halel gelmemesi bildirilmiştir. Afif Bey'e verilen talimatname dışında, Kudüs Mutasarrıfı Hafız Ahmet Paşa'ya da statükonun içeriği ve nasıl uygulanması gerektiğine dair tahriratlar gönderilmiştir⁷⁸⁵.

Nihayetinde Kudüs'e gitmek için yola çıkan Afif Bey, ilk önce fermanı Mısır Valisi Abbas Paşa'ya takdim etmekle görevlendirildiği için İskenderiye'ye gitmiştir⁷⁸⁶. 18 Ağustos 1852 tarihinde İskenderiye'ye varan Afif Bey, 24 Ağustos 1852 tarihinde Mısır'dan ayrılarak, Yafa üzerinden Kudüs'e gitmek için yola çıkmıştır⁷⁸⁷. Kudüs'e gelen Afif Bey, Rum, Ermeni ve Latin patrikleri tarafından karşılandı. Broadus, bu karşılama töreninin 22 Ekim 1852 tarihinde meydana

⁷⁸¹ Jorga, Fransız Elçisi Lavalette'nin 7 Şubat 1852 tarihinde tatil yapmak için Paris'e hareket ettiğini belirtmektedir. Bk. Nicolae Jorga, *age.*, s. 373.

⁷⁸² BOA, İ.HR, 86/4199.

⁷⁸³ BOA, İ.DH, 252/15485.

⁷⁸⁴ Hayreddin, *age.*, s. 108.

⁷⁸⁵ BOA, İ.HR, 327/21179.

⁷⁸⁶ BOA, İ.MTZ(5), 16/523; BOA, İ.MTZ(5), 16/521.

⁷⁸⁷ Hüseyin Hüsnü, *Saika-i Zafer: Bin İki Yüz Yetmiş Senesinde Devlet-i Aliyye ile Rusya Devleti Beyninde Tehaddüs Eden Muharebenin Tarihçe ve Harekât-ı Askeriyesidir*, İstanbul 1875, s. 22-23.

geldiğini belirtmektedir⁷⁸⁸. Ancak İngiltere'nin Kudüs Konsolosu James Finn hatıratında Afif Bey'in 14 Eylül'de Kudüs'e vardığı belirtilmektedir⁷⁸⁹. Temperley ise, Afif Bey'in 18 Ekim'de Kudüs'e vardığını belirtmektedir⁷⁹⁰.

İngiliz Konsolosu Finn, 27 Ekim 1852 tarihli raporunda Afif Bey'in Kudüs'e gelişini şöyle anlatır:

“Kudüs'te Kamame Kilisesi ve diğer kutsal mekânlara ilişkin sorunları gidermek için geçen ayın 18'inde Afif Bey şehre geldi. 21 Eylül'de de Rus büyükelçisi M. Basily, konsolos yardımcısı M. Marabutti ve Rus büyükelçisinin ataşesi Prens Garari Kudüs'e geldi. M. Basily'in Beyrut'tan Yafa'ya geldiği gemi ile Fransız Konsolosu M. Botta ve Avusturya Konsolosu Kont Pizzamano da geldi. Abartılı bir şekilde karşılandılar: Yafa ve Kudüs arasındaki üç farklı istasyonda yiyecekler onları bekliyordu; Rum patriği onlarla buluşmak için şehir dışına çıktı, şehre davullar çalarken ve tüfekler patlarken yüz refakatçi süvariyle girdiler⁷⁹¹.”

Afif Bey, her ne kadar alınan kararları uygulamak için Kudüs'e gelmiş olsa da burada birden fazla meseleyle uğraşmak zorunda kalmıştır. Çünkü burada çıkan yeni güçlükler Babiâli'yi müşkül bir duruma düşürmüştür. Afif Bey'in ilk uğraştığı mesele Kamame Kilisesi'nin etrafındaki haneler ve sair Kutsal Yerlerin keşfi oldu. Ancak Afif Bey, burada hastalanması nedeniyle yaklaşık bir buçuk ay meselelerle çok fazla ilgilenememiştir. Bu zaman zarfında bazen Kamame Kilisesi'nin civarındaki haneler ve sair mahallerin tahkikatı ve bazen lazım gelen resimlerin tanzim ettirilmesiyle uğraşmıştır⁷⁹².

Kamame Kilisesi, daha önce belirtildiği üzere bir kiliseden ziyade bir kilise topluluğu kabilindedir. Bunun için kilisede yapılacak bir tamirin kilisenin yanındaki, üstündeki ve içindeki şapellere zarar vermemesi gerekiyordu. Salahaddin Eyyubi, Kudüs'ü fethettiği zaman kilisenin yanındaki binayı kendi vakıflarına aktararak, Tur-ı Zeyta'ki Şeyh Muhammedü'l-Hilmi Hazretlerinin hanesine vakfeylemiştir. Bu bina

⁷⁸⁸ John R. Broadus, *agm.*, s. 413.

⁷⁸⁹ *A View from Jerusalem, 1849-1858 the Consular Diary of James and Elizabeth Anne Finn*, Haz. Arnold Blumberg, Fairleigh Dickinson University Press 1980, s. 109.

⁷⁹⁰ Harold Temperley, *age.*, s. 294.

⁷⁹¹ *Correspondence Respecting the Rights and Privileges of the Latin and Greek Churches in Turkey*, Belge No: 49, s. 41-42.

⁷⁹² BOA, HR.MKT, 54/90.

hangah olarak kullanılmakta olup, zamanla Kamame Kilisesi'nde Latinlere ait bölümle birleşik hale gelmiş ve kiliseye bakan iki penceresi bulunmaktadır. Ayrıca kilisenin yanındaki diğer hane de debbağhane esnafının elinde olduğundan dolayı kiliseye kötü kokular ve su yaymaktadır. Bunun için debbağhanenin Kudüs dışına çıkarılmasına ve hangahın kiliseye bakan pencerelerinin kapatılmasına karar verilmiştir⁷⁹³. Ayrıca debbağ esnafının Kudüs dışına nakledilmesi için kendilerine 10.000 kuruş verilmiş olup, debbağhanenin yerine iki katlı medrese tipli bir rüştiye mektebi açılmasına karar verilmiştir⁷⁹⁴.

Afif Bey'in uğraştığı önemli bir mesele fermanın alenen okunması ile ilgili olmuştur. Kudüs Rum patriği ve Rusya konsolosu Rumlara verilmiş olan fermanın Kudüs'te alenen okunmasını istemişlerdir. Afif Bey, bu duruma Fransa'nın itiraz edeceğini bildiğinden fermanı alenen okumayarak, fermanın vali ve mahalli yöneticiler huzurunda okunmasını Rumlara teklif etmiştir. Ancak Rumlar, Afif Bey'in bu teklifini kabul etmemişlerdir. Zor duruma düşen Afif Bey, İstanbul'dan yeni talimat istemek lüzumunu duymuştur⁷⁹⁵. Fermanın alenen okunmaması üzerine M. Basily, durumu İstanbul'a bildirmek için Prens Garari'yi Yafa üzerinden bir Arap gemisiyle İstanbul'a gönderdi. Ancak Prens Garari, ters esen rüzgâr nedeniyle Yafa'da 6 gün kaldı⁷⁹⁶. Afif Bey'in merkeze gönderdiği yazı İstanbul'a ulaştığında Rusya maslahatgüzarı makamı sadarete gelerek ve tercümanı Hariciye Nezaretine göndererek fermanın alenen okunulmamasının fermanın iptal edilmesi demek olduğunu ve kendilerine icra kılınan mevâidi çürütmek demek olduğunu söyleyerek, *elbet fermân-ı âli alenen kıraat olunmalıdır* yolunda sert bir lisan kullanmıştır. Bunun üzerine Babiâli, Rusların itirazlarını daha fazla üzerine çekmemek ve resmi bir evrakı daha fazla saklamanın şanlarına yakışmayacağını düşünerek, vali, hâkim-i belde ile yerel meclis üyelerinin hazır oldukları bir zamanda fermanın okunmasını, Fransa'dan gelecek şikâyetler üzerine size vaat olunan suret bu idi diyerek, durumu

⁷⁹³ BOA, HR.MKT, 54/85; BOA, İ. MVL, 447/19925. Kamame Kilisesi'ne bakan mescit ve zaviye pencerelerinin kapatılması Kudüs mutasarrıfı ve kadısına yazılan hükümde aynen şöyle geçmektedir: "Kamâme Kilisesi ittisâlinde olan hâneler zâviye ve mescid olarak hedm olunması câ'iz olmadığı halde Kamâme'ye nâzir pençerelerine divâr çekilerek sed ve bed kılınması husûslarına irâde-i seniyye-i mülûkânem müte'allik ve şeref-sudûr olmuş". Bk. BOA, İ. HR, 98/4790-2, s. 2.

⁷⁹⁴ BOA, İ.MVL, 447/19925; *Vesika ve Fotoğraflarla Osmanlı Devrinde Kudüs*, I., Haz. İlhan Ovalloğlu, Raşit Gündoğdu, Cevat Ekici, Edr. Ömer Faruk Yılmaz, İstanbul 2009, s. 445-446.

⁷⁹⁵ BOA, İ.HR, 327/21181.

⁷⁹⁶ *Correspondence Respecting the Rights and Privileges of the Latin and Greek Churches in Turkey*, Belge No: 49, s. 42.

gürültüye getirmeği uygun bulmuştur. Alınan bu kararlar derhal Afif Bey'e bildirilmiştir⁷⁹⁷. Hayreddin, fermanın ilan edilmesi ile ilgili meselenin Rum ve Latinlere verilen fermanların ayrı ayrı okunmasıyla meselenin giderildiğini belirtmektedir⁷⁹⁸. Kudüs Konsolosu Finn'in 9 Aralık 1852 tarihli yazısında ise, fermanın 29 Kasım 1852 tarihinde 3 patrik, Fransız konsolosu huzurunda halk divanında okunduğu belirtilmektedir⁷⁹⁹.

Afif Bey'in uğraştığı diğer önemli bir mesele Beytüllahm Kilisesi'nin büyük kapısının anahtarı olmuştur. Esasen Beytüllahm Kilisesi'nin bir anahtarı Latinlere verilecekti. Ancak Latinler kilisenin büyük kapısının anahtarını talep etmişlerdir. Afif Bey de kendisine verilen talimatta büyük tabirinin geçmediğini Latinlere söyleyerek, durumu merkeze bildirdi⁸⁰⁰. Ayrıca Afif Bey, binlerce insanın Kudüs'e geldiği bu vakitte anahtar meselesinin biran önce halledilmesini, aksi takdirde daha büyük müşkülâtların ortaya çıkacağını söylemiştir⁸⁰¹. Babiâli bir yandan Fransız bir yandan da Rus elçisinin baskılarıyla karşı karşıya kalmıştır. Rus elçisi anahtarın Latinlere verilmesinin Rumların hakkına hâlel getireceğini söyleyerek, anahtarın Latinlere verilmesini istememiştir. Fransız elçisi ise kendilerine verilen takrirden bu anahtarın Latinlere verileceği yazılmış olup, kendileri elinde bulunan ahdin ahkâmına dayanarak birçok şeyler isteyip nihayet bunların hepsi çürütülerek yalnız Sitt-i Meryem Makberi'ne ziyaret ve bu kapının anahtarı kalmışken, bunların da uygulanmaması üzerine eski iddialarını yeniden ortaya koyacaklarını dile getirmiştir. Böylece Babiâli yeniden çıkmaza girmiş olup, iki devletin iddiaları arasında kalmıştı. Babiâli, iki tarafın da kırılmaması ve şikâyetlerine mahal kalmayacak surette meseleyi gidermek istese de, iki tarafın gönlünü aynı anda yapacağını anlamıştı. Bundan dolayı hangi tarafın haklı olduğu ve hangi tarafın istediği kabul edilmez ise gelecek zarar daha büyük olacağını hesap etmekteydi. Osmanlı devlet adamları, "*el-hâsıl şu kilise anahtarı ile Beriyyetü'ş-Şam'da bir muhasamet-i fi'iliyye kapusunu açtırmamak taraftı zihinlere mülâyim*" geliyor diyerek, Fransa lehinde karar vermeyi uygun bulmaktaydı. Çünkü bu dönemde Fransa'dan gelecek zararın Rusya'dan

⁷⁹⁷ BOA, İ.HR, 327/21181.

⁷⁹⁸ Hayreddin, *age.*, s. 110.

⁷⁹⁹ *Correspondence Respecting the Rights and Privileges of the Latin and Greek Churches in Turkey*, Belge No: 58, s. 52.

⁸⁰⁰ BOA, İ.HR, 327/21181.

⁸⁰¹ BOA, HR.MKT, 54/90.

gelecek olan zarardan daha tehlikeli olacağına inanıyordu. Ancak Babıâli meselenin doğru ve hakkaniyete uygun giderilmesi için elinden geleni yapmalıydı. Bir ara Babıâli, Beytullahm Kilisesi'ne Müslüman bir kapıcı koymak ya da İngiltere ve Prusya'nın hakemliğine başvurup neticesine katlanmayı bile düşünmüş ise de sonuçlarının daha kötü olabileceğini hesaplayarak bu düşüncesinden vazgeçmiştir. Çünkü bir hakem kararı karşısında şimdi yaptığı fedakârlığı yapamayacak ve kendi müsaadesiyle yapılacak bir iş o zaman hükm-ı kati ile kabul etmesi gerekecekti. Kiliseye ehli İslam'dan bir kapıcı koyulması fikri ise Rusya tarafından kesinlikle kabul edilmemiştir. Fransa'ya da bu teklif iletildiğinde, bunun Rusya'nın hatırı için olduğunu düşünerek ve iddialarının ellerindeki vesikalara dayandığından dolayı kabul etmemiştir. Nihayetinde Babıâli, kilisenin biri büyük kapının anahtarı olmak üzere 3 adet anahtarını Latinlere verilmesini kabul etti⁸⁰².

Babıâli, anahtarların Latinlere verilmesi kararını 7 Aralık 1852 tarihli bir emirle Afif Bey'e gönderdi. Bu emirde Latinlerin Beytullahm Kilisesi'nde kadîm-i vechile murûr hakkı verilip, içinde ayin etmek ve tasarrufunda Rumlarla iştirak etme hakkı verilmediği Latinlere tebliğ edilmesi ve geri kalan diğer maddelerin biran önce uygulanması bildirilmektedir. Ayrıca Sitt-i Meryem Makberi'nde önce Rum ve Ermeniler ertesi gün ise Latinlerin ayin etmeleri, her milletin ziyaretçilerinin türbeyi ziyaret edebilecekleri ve Beytullahm Kilisesi'nde kaybolan yıldızın yerine konulması gerektiği belirtilmektedir⁸⁰³. Bunun üzerine Afif Bey, derhal Kudüs'ten Beytullahm karyesine giderek, kapıcı ve çilingir marifetiyle kaybolan yıldızı kiliseye yerleştirmiştir⁸⁰⁴. İngiliz Konsolosu Finn'in 28 Aralık 1852 tarihli raporunda, Yafa'dan Müslümanların da katıldığı demdebeli bir törenle getirilen yıldızın geçen Salı günü(22 Aralık) Latin patriği tarafından Beytullahm Kilisesi'ne bir törenle yerleştirildiği belirtilmektedir⁸⁰⁵. Ancak E. Pisani, Konsolos Finn'in bu raporunun hatalı olduğunu belirterek, Sayda paşası tarafından yıldızın Hariciye Nazırı mührü ile mühürlenmiş bir kutuda Kudüs'teki Afif Bey'e gönderildiğini, 20 günden fazla süre boyunca yıldızın Afif Bey'in odasında kaldığını ve Beytullahm Kilisesi'ne Kudüs

⁸⁰² BOA, İ.HR, 327/21181.

⁸⁰³ BOA, A.MKT.MHM, 756/104.

⁸⁰⁴ BOA, HR.MKT, 54/90.

⁸⁰⁵ *Correspondence Respecting the Rights and Privileges of the Latin and Greek Churches in Turkey*, Belge No: 63, s. 56.

mutasarrıfı, Latin patriği ve Belediye meclisinin huzurunda koyulması için getirilene kadar Afif Bey’de olduğunu ve bunun kimsenin bilmediğini söylemektedir⁸⁰⁶.

Afif Bey, yıldızı yerleştirmekle birlikte büyük demir kapı ile Mağaratü’l-Mehd’in güney kapısının kilitlerini sökmeksizin balmumu ile anahtar kalıplarını aldırıp, 1 Ocak 1853 tarihinde Latinlere haklarını bir kere daha belirttikten sonra anahtarı Latinlere takdim etmiştir⁸⁰⁷.

İncelediğimiz bazı arşiv vesikalarında kilisenin sadece büyük kapısının anahtarının Latinlere teslim edildiği belirtilmektedir. Ancak gerek İngiliz arşiv vesikalarında gerek Osmanlı arşiv vesikalarının bir kısmında kilisenin 3 adet anahtarının Latinlere teslim edildiği belirtilmektedir. E. Pisani’nin 18 Mart 1852 tarihli Stratford Canning’e gönderdiği raporda Kutsal Yerler Sorunu’nun halolunduğunu ve Beytüllahm Kilisesi’nin 3 adet anahtarının Latinlere verildiği belirtilmektedir⁸⁰⁸. Colonel Rose tarafından kaleme alınan 16 Aralık 1852 tarihli raporda, Babiâli’nin 9 Şubat tarihli notasında ve hatta fermanında Latinlere biri büyük kapının olmak üzere ikisi kiliseye, biri de Mağaratü’l-Mehd’de ait olmak üzere 3 adet anahtar verildiği belirtilmektedir⁸⁰⁹. Ayrıca yine Pisani, bu anahtarların Ortodoksların elinden alınmamış olup, yeniden yapıldığını ve yıldızın kiliseye yerleştirildiği gün Latinlere teslim edildiğini söylenmektedir⁸¹⁰. Ancak E. Pisani’nin Kutsal Yerler Sorunu’nun nasıl çözüldüğüne dair verdiği fermanında kilisenin 3 adet anahtarının Latinlere verildiğine dair bir bilgi bulunmamaktadır⁸¹¹.

Afif Bey, Kudüs’te işlerini bitirip, 14 Ocak 1853 tarihinde İstanbul’a gelmek için yola çıkmıştır⁸¹². Colonel Rose tarafından Lord John Russell’e gönderilen 21

⁸⁰⁶ *Correspondence Respecting the Rights and Privileges of the Latin and Greek Churches in Turkey*, Belge No: 132, s. 117.

⁸⁰⁷ BOA, HR.MKT, 54/90.

⁸⁰⁸ *Correspondence Respecting the Rights and Privileges of the Latin and Greek Churches in Turkey*, Belge No: 40, s. 36.

⁸⁰⁹ Colonel Rose tarafından -Earl of Malmesbury’ya gönderilmek üzere- kaleme alınan 16 Aralık 1852 tarihli bu rapor, 1850-1852 yılları arasında Kutsal Yerler Sorunu’nun çözümü için yapılanları özetleyen bir rapordur. Raporun tam metni için bk. *Correspondence Respecting the Rights and Privileges of the Latin and Greek Churches in Turkey*, Belge No: 60, s. 53-55.

⁸¹⁰ *Correspondence Respecting the Rights and Privileges of the Latin and Greek Churches in Turkey*, Belge No: 132, s. 117.

⁸¹¹ Kutsal Yerler Sorunu’nun nasıl çözüldüğüne dair E. Pisani tarafından Stratford Canning’e gönderilen Şubat 1852 tarihli bu ferman için bk. *Correspondence Respecting the Rights and Privileges of the Latin and Greek Churches in Turkey*, Belge No: 40, s. 37-39.

⁸¹² Hüseyin Hüsnü, *age.*, s. 23.

Ocak 1853 tarihli yazıda Afif Bey'in 16 Ocak'ta İstanbul'a vardığı belirtilmektedir⁸¹³. 30 Ocak 1853 tarihinde alınan son kararlar Rusya'ya bildirilmiş ve Rumlara bir fermân-ı âli verildiği gibi alınan kararlara aykırı davranılmaması da emredilmiştir⁸¹⁴.

3. RUSYA'NIN YENİ TALEPLERİ VE MESELEYİ ÇIKMAZA SÜRÜKLEMESİ

Kutsal Yerlerde statükonun ilan edilmesiyle Rusya, Kutsal Yerler Sorunu üzerinden Osmanlı topraklarındaki amaçlarını gerçekleştirememiştir. Çünkü statükonun ilan edilmesiyle Kutsal Yerlerde cemaatler arasındaki çatışmalar giderilerek, cemaatlerin hakları yeniden düzenlenmiştir. Bunu kabullenemeyen Çar Nikola, yapılan yeni düzenlemeyi kendisine karşı yapılan onur kırıcı bir davranış olarak kabul etmiş ve Odesa'da seferberlik ilan etmiştir⁸¹⁵. Çünkü Kutsal Yerler Sorunu'na dair anlaşmazlıklar Rich'in ifadesiyle, "artık bazı tarihçilerin resmettiği gibi boş bir ulusal prestij meselesi ya da kiliselerin koruyuculuğu kavgası değil, Yakındoğu'da güç ve etkinlik mücadelesine dönüşmüştür⁸¹⁶. 4 Aralık 1852 tarihinde Çar, Napolyon'un kendisini imparator ilan etmesini ve Kutsal Yerlerde muzafferiyet kazanmış gibi davranmasını kabullenemiyordu. Avrupa'nın birçok hükümdarı yeni yılda Napolyon'u gereği gibi yani *kardeşim* diye tebrik ederken, Çar Nikola *kardeşim* yerine *dostum(friend)* diye tebrik etmiştir⁸¹⁷.

Bu çekişmeler sürüp giderken Rusya, Osmanlı Devleti'nin çöküşünün çok uzun süre ertelenmeyeceğini düşünmekteydi. Bunun için Çar, İstanbul'a özel bir Rus temsilci heyetini gönderip, Kutsal Yerler Sorunu'nu tekrar gündeme getirmeye karar verdi. Bu kararın verilmesinde muhtemelen, İngiltere'nin Osmanlı Devleti'nin taksim etme planını bir kere daha reddetmesi⁸¹⁸ ve Osmanlı Devleti'nin Karadağlılara karşı başlattığı askeri hareket etkili olmuştur⁸¹⁹.

⁸¹³ *Correspondence Respecting the Rights and Privileges of the Latin and Greek Churches in Turkey*, Belge No: 90, s. 79.

⁸¹⁴ BOA, İ.HR, 84/4102.

⁸¹⁵ Erdoğan Keleş, "Kırım Savaşı'nda(1853-1856) Karadeniz ve Boğazlar Meselesi", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S.23 Ankara 2008, s. 160.

⁸¹⁶ Norman Rich, *age.*, s. 20.

⁸¹⁷ Harold Temperley, *age.*, s. 297; Enver Ziya Karal, *age.*, s. 227.

⁸¹⁸ Ali Fuat Türkgeldi, *age.*, s. 7.

⁸¹⁹ Matthew Smith Anderson, *age.*, s. 138.

Kutsal Yerler Sorunu'nun uluslararası platforma taşınması Osmanlı Devleti açısından başka gelişmeleri de beraberinde getirmiştir. Bu gelişmelerin en önemlilerinden biri Karadağ'da çıkan isyan ve bunun sonucunda Avusturya ile olan ilişkileridir. 1852 yılı sonlarında Karadağ'da mahalli bir takım şikâyet ve isteklerle başlayan bir isyan başlamış ve kısa zamanda yayılmıştı. Karadağ Vladikası Danilo'nun Rusya'dan yardım istemesi üzerine mesele uluslararası bir mahiyet kazanmıştır. Henüz yeni Kutsal Yerler Sorunu'nu hallettiğini zanneden Osmanlı Devleti, bu meselenin büyümeden biran önce sona erdirmek istemiştir. Bunun için Rumeli Ordu Müşiri Ömer Paşa'yı isyanı bastırmakla görevlendirdi⁸²⁰. Ömer Paşa merkeze gönderdiği tahriratında, dağ eşkıyasının pek ziyade azüp tecavüzlerde bulduklarını ve İşkodra'da bir kaleye girerek bir takım uygunsuzluklar sergilediklerini belirtmiştir⁸²¹. Avusturya, Osmanlı Devleti'nin Karadağ'ı ele geçirmesine izin vermemek niyetindeydi. Çünkü Osmanlı Devleti'nin Karadağ'ı alması, Adriyatik ve Habsburg İmparatorluğu'nun güney sınırındaki konumunu güçlendirmesini izleyebilirdi. Bunun için Avusturya, 1853 başlarında Kont Leiningen'i İstanbul'a gönderdi⁸²².

İstanbul'a gelen Kont Leiningen, verdiği ultiatomda Karadağ sorunu ile Avusturya sınırına büyük miktarda asker yığıldığını, askeri birlik içindeki Macarlı askerlerin yakın geçmişte yaşanan Macar mültecilerinden olduğunu ve bunun antlaşmalara uygun olmadığını, Karadağ'daki askerlerin gayrimüslimlere eziyet ederek, bir din savaşı çıkarmaya çalıştıklarını belirtmiştir. Kont Leiningen'le görüşen Hariciye Nazırı Fuat Paşa, Karadağ'ın Osmanlı toprağı olduğu için buradaki meselenin bir iç mesele olduğunu, Macar mültecileri arasındaki bazı mültecilerin Müslüman olarak Osmanlı ordusuna katıldıklarını ve Osmanlı Devleti'nin Karadağ'da gerçekleştirmekte olduğu askeri hareketin kesinlikle bir din kavgası ya

⁸²⁰ Cezmi Karasu, *Kırım Savaşı Sırasında Osmanlı Diplomasisi(1853-1856)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1998, s. 42-44.

⁸²¹ BOA, İ.HR, 93/4538.

⁸²² Matthew Smith Anderson, *age.*, s. 138. Kont Leiningen'in İstanbul gelmesi ve Avusturya İmparatoru'ndan getirdiği name-i hümayûn hakkında ayrıntılı bilgi için bk. BOA, İ.HR, 94/4613, s. 1-2.

da bir din savaşı olmadığını söylemiştir⁸²³. Neticede 3 Mart 1853 tarihinde Babiâli, hudutların korunması şartıyla Avusturya ile barış antlaşmasını imzaladı⁸²⁴.

Karadağ olayı Rusya açısından Osmanlı Devleti'nin ne derece zayıfladığını göstermesi bakımından önemlidir. Çar Nikola, Avusturya'nın olaya müdahalesini bütün gücü ile desteklemiş ve Osmanlı-Avusturya arasında olası bir savaş söz konusu olduğunda Avusturya'nın yanında yer alacağını belirtmiştir⁸²⁵. Çünkü artık Rusya, Osmanlı Devleti üzerindeki tehditlerini yeterince artırırca amaçlarına kavuşacağı inancındaydı. Bunun ilk adımı olarak da Prens Menşikof başkanlığında özel bir elçilik heyetini İstanbul'a yollama kararı aldı⁸²⁶.

3.1. İstanbul'da Rus Elçisi Prens Menşikof'un Misyonu

Kutsal Yerlerde Latinlerin kazandığı hakların geri alınması ve Rusya'ya Ortodoks Rumların himayesinin verilmesi için İstanbul'a⁸²⁷ büyükelçilik unvanıyla Prens Menşikof gönderilmesi planlanmıştır⁸²⁸. Bir Rus temsilci heyetinin İstanbul'a gönderilmesi fikri Çar Nikola'dan değil Dışişleri Bakanı Kont Karl Robert Nesselrode'den çıkmıştır⁸²⁹. Aslında Kont Nesselrode, Prens Menşikof yerine Edirne Antlaşması(1829) ve Hünkâr İskeleyi Antlaşması'nda(1833) Rus temsilcisi olan Prens General Aleksey Fyodorovich Orlov ya da Paris'teki büyükelçisi Kont Nikolai Dmitrievich Kiselev(1802-1869) veya onun kardeşi Pavel D. Kiselev gibi tecrübeli diplomatları önermişti. Badem'e göre, ya adı geçen şahıslar başarılı olacağına inanmadıkları için görevi kabul etmediler ya da Çar Nikola onları kabul etmedi. Her halükarda Çar Nikola, sadece bir diplomat değil gerektiğinde askeri kararlar da alabilecek bir denizci komutan olmasını istiyordu. Üstelik Prens Menşikof, Çar'ın diğer bakanları ve görevlileri arasında nadir görülen üstün bir özelliği vardı; zengindi ve devlet hazinesinden çalmıyordu. Bu yüzden de Çar Nikola'nın takdir ettiği bir kişiydi⁸³⁰. Ayrıca Anderson, Prens Menşikof'un bu iş için seçilmesinin hatalı

⁸²³ Cezmi Karasu, *agt.*, s. 45-46.

⁸²⁴ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi-Islihat Fermanı Devri(1856-1861)*, VI., Ankara 1983, s. 73. Antlaşma maddeleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. BOA, İ.HR, 94/4613, s. 11-12.

⁸²⁵ G. H. Bolsover, *agm.*, s. 136.

⁸²⁶ Matthew Smith Anderson, *age.*, s. 138.

⁸²⁷ John R. Broadus, *agm.*, s. 414.

⁸²⁸ TV, 22 Receb 1269, Def'a 486.

⁸²⁹ Matthew Smith Anderson, *age.*, s. 138.

⁸³⁰ Candan Badem, *The Ottoman Crimean War (1853-1856)*, Leiden-Boston 2010, s. 71.

olduğunu belirterek, Çar'ın onu seçme nedeni olarak Menşikof'un güçlü bir Ortodoks devlet adamı olmasını göstermektedir⁸³¹.

Çar, Prens Menşikof'u yanına çağırarak görevinin önemini izah ettikten sonra asıl amaçlarının Osmanlı Devleti'nin parçalanması olduğunu söyleyip, buna yönelik olarak hazırlanan talimatı kendisine takdim etmiştir. Prens Menşikof, İstanbul'a geldiği zaman Babıâli'den şu isteklerde bulunacaktı⁸³²:

1. Babıâli, yaptığı hakaretlere karşılık tarziye verecektir. Bu ise Hariciye Nazırı Fuat Paşa'nın azliyle temin edilecek⁸³³.
2. 30 Ocak 1852 tarihli Kutsal Yerlere dair hazırlanan ferman ilan edilecek.
3. Beytüllahm Kilisesi'nin anahtarı Katoliklere verilmiş olmasına rağmen mülk ve tasarruf hakkının Ortodokslara ait olduğu, kilisenin ziyaretinde Ortodokslara öncelik verileceği, Kamame Kilisesi'nin tamirinin eski karara göre yapılacağı, tamiratta Rum patriğinin ihtarda bulunma hakkı olacağı ve Mağaratül'Mehd'de konulan yıldızın padişah tarafından gönderilmiş bir hediye olduğu kabul edilerek, bu durum resmi bir şekilde ilan edilecek.
4. Rusya'nın verilen sözlere artık itimadı kalmadığından bu defa verilecek kararın bir daha bozulmayacağı ve Ortodoksların haklarına müdahale edilmeyeceğine dair bir ahitname imzalanacak.
5. Osmanlı Devleti'ndeki Ortodoks tebaanın himayesi Rusya'ya verilecek.
6. Osmanlı Devleti, Kudüs'te bir Rus Ortodoks kilisesi ve hastanesi inşa etme izni verecek⁸³⁴.

⁸³¹ Matthew Smith Anderson *age.*, s. 139.

⁸³² Erdoğan Keleş, *agt.*, s. 57.

⁸³³ Kutsal Yerler Sorunu'nun halledilmesiyle Rusya İmparatoruna yazılan nâme-i hümâyûnda Kudüs'te statükonun muhafaza edileceği bildirilmiş iken, Babıâli'den Fransa elçisine gönderilen takirde ise Beytüllahm Kilisesi'nin büyük kapısının anahtarının Latinlere verileceğinin bildirilmesi, Çar Nikola'nın Fuat Paşa'yı hilekâr nazır (Fallacieux ministre) olarak adlandırmasına sebep olmuştu. Bk. Ali Fuad, *Ricâl-i Mühimme-i Siyasiyye*, İstanbul 1928, s. 150.

⁸³⁴ Rusya'nın Kudüs'te bir kilise ve hastane inşasına izin verilmesi teklifine karşılık Osmanlı Devleti, devletin hukukuna dokunmayacak surette daha sonra müzakere edilebileceğini söylemiştir. 1859 yılında Rusya tekrar Osmanlı Devleti'ne müracaatta bulunarak, her yıl Kudüs'e gelen ziyaretçilerin sayısının çok fazla olduğunu ve bunların şimdilik Kamame Kilisesi'ne tabi Rum manastırında iskân etmekte olsalar da gelen ziyaretçilerin çokluğu sebebiyle sıkıntı çektiklerini ifade etmiştir. Bundan dolayı hem ziyaretçilerin sıkıntılarını gidermek hem de Rusya memurlarının ziyaretçilerle hakkıyla ilgilenmeleri için Kudüs dışında bir misafirhane ile bir kilise ve Kudüs içinde bir konsoloshane inşası için izin istemiştir. Osmanlı Devleti, Rusya ile ilişkilerin devam etmesi için Kudüs dışında bir kilise

7. Rusya ile Osmanlı Devleti arasında gizli bir savunma ittifakı imzalanacak.

Böylesi bir ittifakla Rusya, Kutsal Yerler Sorunu'ndan dolayı Osmanlı Devleti'ni Fransa'ya karşı koruması altına alacaktı. Bu talepler yerine getirilmediği takdirde Prens Menşikof, Babiâli'yi diplomatik ilişkileri kesmekle tehdit etmeliydi. Hatta gerekli olması durumunda sadrazama bu tehdidi içeren bir nota verebilirdi. Bu nota da bir sonuç getirmez ise 3 gün içinde İstanbul'dan ayrılacaktı⁸³⁵.

Osmanlı arşiv vesikalarında Prens Menşikof ya da Menşikof diye geçen Prens'in(1787-1869), gerçek adı Aleksandr Sergeyeviç Menşikov'dur. Biz çalışmamızda daha çok Prens Menşikof tabirini kullanacağız. Menşikof, prens, amiral, deniz işleri bakanı, Finlandiya genel valisi rütbe ve sıfatları yanında daha birçok unvanı ve madalyayı şahsında topluyordu⁸³⁶.

11 Şubat 1853 tarihinde Petersburg'dan yola çıkan Prens Menşikof⁸³⁷, 28 Şubat 1853 tarihinde İstanbul'a geldi⁸³⁸. Prens ile birlikte birçok yüksek rütbeli kara ve deniz subayından oluşan elçilik heyeti *Gromonosets*⁸³⁹ adlı bir harp gemisi ile gelmişlerdir. Heyette meşhur Rus devlet adamlarından Prens Galitzin, Kont

ve misariphane, Kudüs içinde de diğer devletlerin konsolosluklarına mutabık bir konsolosluk inşasına izin vermiştir. Bk. BOA, İ.HR, 166/8959, s. 1, 3; Ali Fuat Türkgeldi, *age.*, s. 271.

⁸³⁵ Matthew Smith Anderson, *age.*, s. 139.

⁸³⁶ Enver Ziya Karal, *age.*, V., s. 227; *Correspondence Respecting the Rights and Privileges of the Latin and Greek Churches in Turkey*, Belge No: 104, s. 90.

⁸³⁷ Matthew Smith Anderson, *age.*, s. 138. Sertoğlu, Prens Menşikof'un 23 Şubat 1853 tarihinde Rusya'dan İstanbul'a hareket ettiğini belirtmektedir. Bk. Midhat Sertoğlu, *age.*, s. 3020.

⁸³⁸ Felix Bamberg, *Geschichte der orientalischen Angelegenheit im Zeitraume des Pariser und des Berliner Friedens*, Berlin 1888, s. 51; F. V. Verdy Du Vernois, *age.*, s. 66; Matthew Smith Anderson, *age.*, s. 139; Nicolae Jorga, *age.*, s. 375. Prens Menşikof'un İstanbul'a geliş tarihi genelde 28 Şubat tarihi olarak kabul edilmesine rağmen kaynaklarda geliş tarihi farklılıklar göstermektedir. Tuncer, Prens Ocak ayında geldiğini belirtirken, Armaoğlu 23 Şubat'ta, Seignobos 1 Mart'ta ve son olarak Baldi, Martin'in sonuna doğru geldiğini belirtmektedir. Prens Menşikof'un 11 Şubat'ta yola çıktığı bilindiğine göre Ocak ayında gelmiş olması imkansızdır. Ayrıca Çar Nikola, 9 Ocak'ta İngiltere ile ittifak yapamayınca Prens Menşikof'u İstanbul'a gönderme kararı almıştır. Prens'in 1 Mart'ta gelme tarihi ise, arşiv vesikalarında Martin ilk haftası görüşmelerin başladığını belirtmesinden dolayı bu tarihin de doğru olmadığı kanısına varabiliriz. Bu doğrultuda Prens Menşikof'un Şubat ayının sonlarında İstanbul'da olduğu kabul edilebilir. Bk. Fahir Armaoğlu, *age.*, s. 350; Charles Seignobos, *Tarih-i Siyasi (Asr-ı Hazırda Avrupa: 1814'den 1896'ya kadar)*, III., Müt. Ali Reşad, İstanbul 1326, s. 169; Paschal Baldi, *age.*, s. 80; Hüner Tuncer, *Doğu Sorunu ve Büyük Güçler(1853-1878) Osmanlı'nın Kader Yılları*, Ankara 2003, s. 52.

⁸³⁹ Gromonosets adı *esip gürleyen, gürültü yapan* ya da *şimşek tanrısı* manasına gelmektedir. Jorga, bu geminin adını yine şimşek tanrısı anlamına gelen *Donnerer* olarak vermektedir. Bk. Nicolae Jorga, *age.*, s. 375; Candan Badem, *age.*, s. 73.

Nesselrode, Karadeniz filosu kumandanı Amiral Khornilof, Basarabya'daki ordunun kurmay başkanı General Nikopolchinski vardı⁸⁴⁰.

Resim 21: Prens Menşikof⁸⁴¹

Bu heyetin diplomatik temsilcilerden çok askeri kişilerden oluşması Rusya'nın amacının Kutsal Yerler Sorunu ya da Rumlar olmadığını, Osmanlı Devleti'ne karşı olası bir savaşa girmeden evvel devletin gerek siyasi gerek askeri durumunu birebir gözlemlemek ve incelemek olduğunu açıkça göstermektedir. Nitekim Çar Nikola, İstanbul'a yapılabilecek olası bir saldırının nasıl ve nereden yapılacağı ile ilgili bir rapor hazırlamıştı⁸⁴². Çar'ın bu raporunu etkileyen bir rapor da Prens Menşikof tarafından hazırlanmıştı⁸⁴³. Ayrıca Prens Menşikof, İstanbul'a gelmeden önce Basarabya ordusunu ve Karadeniz filosunu teftiş etmiştir⁸⁴⁴.

Prens Menşikof ve beraberindeki heyetin karaya çıkmaları ve karşılanmaları oldukça debdebeli olup, Tophane'de elçilik memurlarından ve Ortodokslardan oluşan kalabalık tarafından karşılandılar⁸⁴⁵. Heyeti karşılamaya Babıâli'den ise "rütbe-i

⁸⁴⁰ Midhat Sertoğlu, *age.*, s. 3020.

⁸⁴¹ John Sweetman, *Essential Histories the Crimean War*, Osprey Publishing 2001, s. 26.

⁸⁴² Erdoğan Keleş, *agm.*, s. 160-161.

⁸⁴³ Hikmet Süer, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri Osmanlı-Rus Kırım Harbi Kafkas Cephesi Harekâtı(1853-1856)*, Ankara 1986, s.55.

⁸⁴⁴ Fevzi, *1853-1856 Türk-Rus Harbi ve Kırım Seferi*, Devlet Matbaası İstanbul 1927, s. 6.

⁸⁴⁵ Enver Ziya Karal, *age.*, s. 228.

saniye mütemayizini haiz ve akranı arasında mahşer midillisi unvanı ile hariciye teşrifatçısı” Kamil Bey gitmiştir⁸⁴⁶.

Karşılama töreninden sonra Prens Menşikof, Büyükdere’deki Rus elçiliğine gitti. Burada bir süre kaldıktan sonra 2 Mart 1853 tarihinde protokol gereği yapması gereken ziyaretleri yapmadan, Hünkâr İskeleyi Antlaşması’nı imzalayan ve Rus dostluğu ile tanınmış olan Hüsrev Paşa’yı ziyaret etti. Hüsrev Paşa’yı ziyaret ederken büyük üniformasını giydiği halde Sadrazam Mehmet Ali Paşa’yı küçük görmek adına gündelik elbisesiyle yani büyük üniformasını giymeyip ve nişanlarını takmadan ziyaret etti. Sadrazamla görüşükten sonra usulen Hariciye Nazır’ını ziyaret etmesi lazım gelirken bunu da yapmadı. Prens Menşikof’un İstanbul’da son derece şımarık ve küstahça tavırlar sergilemesi ortamı germiş ve Prens’in iki devlet arasındaki münasebetleri bir harbe götürmek istediğini açıkça göstermişti⁸⁴⁷.

Prens Menşikof’un Hariciye Nazırı Fuat Paşa’yı ziyaret etmemesine sebep olarak, Paşa’nın Rus düşmanı ve sözünde durmaz bir kimse olduğunu gösterilmekteydi. Oysa asıl sebep Petersburg’dan aldığı talimat ve daha evvel Eflak-Boğdan meselesinde Osmanlı görüşünü anlatmak ve müdafaa etmek üzere Rusya’ya gönderilmiş olan Fuat Paşa’nın siyasi şahsiyetinden çekiniyor, müzakerelerde onunla karşılaşmak istemiyordu⁸⁴⁸. Neticede Menşikof’un bu hareketleriyle Rusya’nın mutlaka bir mesele çıkarmak istediği anlaşılmış ve Fuat Paşa’nın görevden uzaklaştırılması düşünülürken, durumu hisseden Fuat Paşa kendiliğinden istifa etmiş⁸⁴⁹ ve yerine 6 Mart 1853 tarihinde Rıfat Paşa tayin edilmiştir⁸⁵⁰. Hariciye Nezaretinin başına Rıfat Paşa’nın getirilmesi Prens Menşikof’un da arzuladığı bir değişiklikti. Çünkü Rıfat Paşa’nın Viyana’da elçiliği nedeniyle Avusturya politikası taraftarı olarak biliniyor ve Rusya hâlâ 1815’te imzalanan kutsal ittifakın geçerli

⁸⁴⁶ Süleyman Kâni İrtem, *Abdülmecid Devrinde Saray ve Babîâli*, Haz. Osmanlı Selim Kocahanoğlu, İstanbul 2007, s. 110.

⁸⁴⁷ Ali Fuat Türkgeldi, *age.*, s. 13; Erdoğan Keleş, *agt.*, s. 58; Bekir Sıtkı Baykal, *agm.*, s. 254.

⁸⁴⁸ Midhat Sertoğlu, *age.*, s. 3020. Fuat Paşa, 1852 yılında Mısır’dan dönünce sadaret müsteşarlığından Hariciye Nezaretine getirilmişti. Bk. TV, 26 Şevval 1268, Def’a 471.

⁸⁴⁹ İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, I., İstanbul 1982, s. 156-157.

⁸⁵⁰ TV, 9 Cemaziye’l-evvel 1269, Def’a 484; *Vak’anüvis Ahmed Lütfî Efendi Tarihi*, IX., Yay. M. Münir Aktepe, İstanbul 1984, s. 78.

olduğuna inanarak, olası bir Osmanlı-Rus savaşında Avusturya yanlısı bir Paşa'nın dış işleri yönetmesinin Rus menfaatlerine daha uygun olduğunu düşünüyordu⁸⁵¹.

Prens Menşikof, İstanbul'a geldiğinde İngiltere ve Fransa elçileri ülkelerinde olup, Fransa elçiliği M. Benedetti, İngiltere elçiliği ise Colonel Rose adlı maslahatgüzarlar tarafından idare ediliyordu⁸⁵². Menşikof'un İstanbul'a geldiği haberi üzerine Fransa'nın Viyana'daki ortaelçisi Mösyö Edmond de Lacour(M. De La Cour) büyükelçi sıfatıyla⁸⁵³ Toulon üzerinden, İngiliz elçisi Stratford de Redcliffe(Elçiliği 1842-1858) ise, Viyana üzerinden İstanbul'a gelmek için yola çıkmıřlardı⁸⁵⁴. İstanbul'da iki devletin maslahatgüzarları, Prens Menşikof'un İstanbul'da sergilediği hareketlerden telaşa düşerek, donanmalarını çağırmaaya karar vermişlerdi. Colonell Rose bütün mesuliyeti üzerine alarak, 6 Mart 1853 tarihinde Malta'daki Amiral Dundas komutasındaki İngiliz donanmasına hareket emrini verdi. Aynı zamanda durumu devletine bildirdi. Fransız maslahatgüzarı M. Benedetti ise Toulon'daki Fransız donanmasını Akdeniz'e çağırdı. Ancak Amiral Dundas, hükümetinden emir almadıkça hareket etmeyeceğini Colonell Rose'ye bildirdi. Çünkü İngiltere, İstanbul maslahatgüzarının endişelerini yersiz bulmamakla birlikte, Prens Menşikof'un yapacağı teklifleri daha bilmediğinden, donanmasını göndermek suretiyle meseleyi büsbütün alevlendirmek istemiyordu. Fransa ise İngiltere'den daha ileri giderek, donanmasının Atina'nın 16 km batısındaki Salamis adasına gitmesi emrini verdi. Osmanlı Devleti, İngiltere ve Fransa'nın bu hareketleri karşısında olası bir Osmanlı-Rus savaşında yalnız kalmayacağını, Fransa'nın ve İngiltere'nin kendisine yardım edeceğini öğrenmiřti⁸⁵⁵.

4 Mart 1853 tarihinde Prens Menşikof, Babıâli'ye bir kıta müzekkire yazısı teslim etmişti. Prens Menşikof tarafından verilen bu müzekkire yazısı şöyledir:

“Kutsal Yerlerde var olan düzenin değiştirildiği belirtilerek, Latinlerin Sitt-i Meryem Makberi'nde ayin etmelerine karşılık Rumların Yükseliş

⁸⁵¹ Fuat Andıç ve Süphan Andıç, *Kırım Savaşı (Ali Paşa ve Paris Antlaşması)*, İstanbul 2002, s. 20.

⁸⁵² Ali Fuat Türkgeldi, *age.*, s. 12.

⁸⁵³ Lord Cowley tarafından -Earl of Clarendon gönderilmek üzere- kaleme alınan 26 şubat 1853 tarihli yazıda Viyana'da bulunan M. De La Cour'un görevinde başarılı olduğu ve İstanbul'a gönderilmek için görevlendirildiği belirtilmektedir. Bk. *Correspondence Respecting the Rights and Privileges of the Latin and Greek Churches in Turkey*, Belge No: 95, s. 85.

⁸⁵⁴ BOA, İ.HR, 327/21187; TV, 22 Receb 1269, Def'a 486; Ali Fuat Türkgeldi, *age.*, s. 13.

⁸⁵⁵ BOA, A.AMD, 43/46; BOA, İ.HR, 327/21187; Erdoğan Keleş, *agt.*, s. 60-61.

Kubbesi'ne girmelerine müsaade edilmiştir. Böylece daha önceki Sultanlar tarafından verilen, Sultan II.Mahmut ve Sultan Abdülmecit'in saltanatlarında yenilenen fermanlarla Kutsal Yerlerde onaylanan mevcut düzene aykırı davranılmıştır. Beytüllahm Kilisesi'nin anahtarı meselesi ise Rusya'ya tebliğ edilenin dışında bir ilave eklenmiştir. Bu kilisenin kapısının bekçiliği Rumlara mahsus olup, Mağaratü'l-Mehd'de inen kuzey-güney kapıları ve kilisenin bir kapısının anahtarları Rum ve Ermenilere aittir. Ancak yeni eklenen ibare ile Latinlere de bir anahtar verilmesi kararlaştırılmıştır. Bununla birlikte o vakitte İstanbul'da bulunan elçimiz statükonun devam etmesi gerektiğini bildirmiş olmasına rağmen şimdi bu karardan vazgeçilmiştir. Latinlerin Sitt-i Meryem Makberi'nde ayin etmelerine karşılık Rumların Yükseliş Kubbesi'ne girmelerinin ne şekilde olacağı Babîâli ile Rum Patrikhanesi arasında müzakere edilmesi gerekmektedir. 1841 yılında Kamame Kilisesi'nin kubbesinin tamir hakkının Rumlara verildiğinden, tamir hakkı yine Rumlara verilmesi gerekmektedir. Zorlukların giderilmesi için kubbenin tamir masrafinin Osmanlı Devleti tarafından karşılanmasını Rusya İmparatoru kabul etmişti. Ancak tamire Kudüs Rum Patriği nezaret edecektir. Bu hususlar Mayıs 1852 tarihli resmi yazı ile Babîâli'ye bildirilmiş olup, Hariciye Nazırı tarafından kabul edilmişti. Katoliklere bazı haklar verildiğine dair elçiliğimize gelen haberler, Osmanlı Devleti'ne sorulduğunda bu haberler inkâr edilmekteydi. Vükelanın sukûtu ile ta'lik ve imhâl suretleri, Kudüs'e tayin edilen memurun kendisine verilen talimatı ilan etmekte gösterdiği tereddüt Rusya'yı şüpheye düşürmüştü ise de İmparatorun Padişah'a itimadı vardır. Ancak Kudüs'te haklarımıza riayet edilmediği açıkça görülmüştür. Kudüs'teki memur yalnız Rumların katılımıyla kubbenin tamirini yapacağı yerde sair ebniyelerin durumu için müzakerelere girişip evvel hususa müdahalelerini davet ederek, taraftar toplamıştır. Evvel müzakerat-ı hazıraya Rum patriğini dâhil etmeyerek, kubbeye muttasıl bazı ebniyeleri yıkarak, burayı hiçbir milletin tasarrufuna bırakmaması gerekirken, kiliseye bitişik Rumlara ait olan bazı mahalleri de Katoliklere bırakmıştır. Babîâli memuriyetin asıl işinin emr-i alinin ilanı ve icrasına dair iki emr-i aliden haberdar olmadığını ve taşranın talimatlarının dışında bir şeye teşebbüs edemeyeceğini ilan etmişse de emr-i

alının ilan edilmemesi konusunda ısrar etmiştir. Daha sonra bu emr-i alinin ilan edilmesine müsaade etmiş olsa da bu şekilde hareket edilmesi Rum dinine hakaret sayılmaktadır⁸⁵⁶. Beytüllahm Kilisesi'nin büyük kapısının anahtarı Latinlere teslim edilirken ne Kudüs Rum patriğinin şikâyetlerine ne de yapılan bu fedakârlık nazar-ı dikkate alınmamıştır. Latin rahipleri ise anahtarı ellerine geçirir geçirmez nümâyîş ve sevinç gösterileri yaparak, kiliseye girmişlerdir. Bununla o güne kadar kiliseye girip çıkmalarına kimse müdahale etmez iken Rumlara karşı yeni bir hak elde ettiklerini göstermeye çalışmışlardır. Beytüllahm Kilisesi'nde kaybolan yıldız emr-i âli de asla bahsedilmediği halde Osmanlı Devleti'nin memuru Rum rahiplerine haber vermeden Katolik rahiplerine yeni bir yıldız vermiş ve bunu Mağaratü'l-Mehd'de koydurmuştur. Bu sırada orada bulunan memur ve Müslümanlar bile bunu Katoliklerin üstünlüğü şeklinde yorumlamışlardır. Sitt-i Meryem Makberi'nde gün aşırı Rum ve Katolıklara ayin yapmalarına izni verilmek suretiyle Rum haklarına taarruz ile 15 milyon Rum'a karşılık olarak çok daha az olan Latinlerle eşit seviyede tutulmuşlardır. Beytüllahm'de bulunan iki kıta bahçenin kullanım hakkı sadece Katolik rahiplerine verilmiştir. Yükseliş Kubbesi'nde Rumların mukteza-yı ebniyeleri üzere icra-yı Kudâs eylemelerine muhalefet olunarak bu vechile verilen müsaade kanun kabilinde olmuş oldu. Velhasıl Kutsal Yerler Sorunu'na ilişkin müzakeratda Rusya uzak tutulduğu halde Osmanlı Devleti ile Fransa arasında müzakereler yapıldığı ve yapılan görüşmelerden Rusya'nın uzak tutulması bize verilen haklara aykırı yani Katolıklara yeni haklar verileceğini şüphesini uyandırmaktadır. Kudüs'teki Kutsal Yerlerin ziyareti hususunda Rumların şikâyetlerini giderecek ve bundan sonra rahat etmeleri için Babîâli ile müzakerelere girişerek, bir karar alınacaktır. Neticede iddiamızın ispatı için Karadağ meselesinde, İstanbul Patrikliği maddesinde ve Rum reyası hakkında icra olunan hakkaniyetsizliklere dair Rusya'nın ne şekilde dostane davrandığı ortada olup, bu iddialarıyla iktifa etmektedir⁸⁵⁷.

Bu iddiaların dışında Kudüs'te Rus rahipleri için bir kilise, fakir Rus ziyaretçiler için hastane ve bunların Rus konsolosu yönetiminde olacağını Osmanlı

⁸⁵⁶ BOA, A.AMD, 42/80, s. 1-5; BOA, İ.HR, 327/21185.

⁸⁵⁷ BOA, A.AMD, 42/80, s. 5-7; BOA, İ.HR, 327/21185.

Devleti kabul etmelidir. Ayrıca Osmanlı coğrafyasındaki İstanbul, Antakya, İskenderiye ve Kudüs patriklerine müdahale edilmemesi, patriklerin azledilmemesi ve devlete hıyanet etmedikçe ömür boyu görevlerinde kalmaları söylenmiştir⁸⁵⁸.

Prens Menşikof'un verdiği bu müzekkire yazısı bu dönemde Rusya'nın nasıl uzlaşmaz bir politika içinde olduğunu göstermektedir. Müzekkire yazısında Beytullahm karyesindeki iki kıta bahçenin Katolıklere verildiği belirtilmektedir. Ancak ilan edilen statükoda bu iki kıta bahçe her iki cemaatin ortak tasarrufuna bırakılmıştır. Yine Kamame Kilisesi'nde bir kısım boş bırakılması gereken ve Rumlara ait olan yerlerin Katolıklere verildiği belirtilmektedir. Statükoda Kamame Kilisesi'nin gerek içinde gerek dışında kalan tüm kutsal bölümler cemaatler arasında paylaştırılmış olup, Rumlara ait yerler Katoliklerin tasarrufuna bırakılmamıştır. Kilisenin yanındaki bir kısım haneler ise mescit ve vakıf dâhilinde olduğu için yıkılması caiz olamayacağından dolayı kiliseye bakan pencerelerinin kapatılmasına karar verilmiştir.

Prens Menşikof'un müzekkire suretini Babiâli'ye tesliminden sonra ne zaman Sultan Abdülmecit'in huzuruna kabul edilmesi görüşülmüş olup, Salı günü huzura kabul edilmesine karar verilmiştir. Menşikof, 8 Mart 1853 tarihinde Sultan Abdülmecit'in huzuruna kabul edilmişti. Bu vesile ile Prens, Çar Nikola'nın Sultan'a yazdığı mektubu takdim etti. Bu mektupta Çar, durumun ehemmiyetinden ve gerekliliğinden dolayı olağanüstü elçi olarak atadığı Menşikof'a güveninin tam olduğunu ve dileklerinin yerine getirilmesi iki devletin arasındaki münasebetler gereğince olduğunu belirtmekteydi⁸⁵⁹.

10 Mart 1853 tarihinde Rus elçisi, Hariciye Nezaretine bir kıta tahrir verdi. Bu tahrirde, Kutsal Yerlerde Rumlara verilen ve Rusya'ya resmi olarak bildirilen fermanın tamamıyla icrasının talep etme hakkına sahipken, Osmanlı Devleti'nin kendisini düşürdüğü bu müşkülattan ve iki devlet arasındaki münasebetlerin devam etmesini arzuladıklarından Kutsal Yerlerde Rumların haklarını belirten ve Rumların Rusya'nın himayesinde olduklarını bildiren bir senet talep etmiştir. Ayrıca 4 Mart'ta

⁸⁵⁸ BOA, İ.HR, 327/21185, s. 3.

⁸⁵⁹ BOA, İ.HR, 327/21182.

verdikleri müzakkere suretinin şimdiye kadar görüşülmüş olması gerektiğinden biran önce bu teklifin müzakeresine başlanmasını istemiştir⁸⁶⁰.

Prens Menşikof, 13 Mart 1853 Pazar günü Hariciye Nazırının yanına gelerek, 15 Mart Salı ya da 16 Mart Çarşamba günü memuriyetinden dolayı beyan-ı tebligat etmek için görüşmek istediğini bildirmiştir⁸⁶¹.

Prens Menşikof, görüşmelerin iki devlet arasında gizli olarak yapılmasını istiyordu. Lakin Osmanlı Devleti, Prens'in tekliflerini Paris ve Londra'ya bildirmişti. Çünkü İngiltere bu dönemde Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğü politikasını takip ediyordu. Fransa ise daha önce donanmasını Akdeniz'e doğru hareket emrini vererek, Osmanlı Devleti'ne ne kadar yardım yapabileceğini göstermişti⁸⁶². 18 Mart'ta İngiltere maslahatgüzarı, Kutsal Yerler Sorunu'nun çözümü için Şubat 1852 tarihinde verilen karara tatbikken Fransa'ya verilen takririn ve Rus elçisine verilen fermanın geçerli olduğunu belirtilmesinin İngiltere tarafından talep edildiğini söylemiştir⁸⁶³. 19 Mart'ta Paris'ten gelen takirde ise Fransa ile Osmanlı Devleti arasında Kutsal Yerler Sorunu için verilmiş bir karardan dolayı Osmanlı Devleti'ne yapılacak bir muameleye razı olunmayacağı bildirilmiştir. Ancak Prens Menşikof'un İstanbul'da neyi murat ettiği hâlâ tam olarak anlaşılmadığını ve kendilerinin Petersburg'daki elçilerinin dahi Prens'in barışçı bir politika arzusunda olacağını bildirmesine rağmen şimdi böyle isteklerde bulunmasının ardındaki nedeninin ne olduğunu bilinmediğini söylemiştir⁸⁶⁴.

3.2. Meselenin Yeniden İncelenmesi ve Yapılan Müzakereler

Prens Menşikof'un talepleriyle birlikte Kutsal Yerler Sorunu bir devletin amaçları için nasıl bir malzeme konusu haline getirildiğini açıkça göstermiştir. Prens Menşikof, 16 Mart 1853 tarihindeki notasından sonra tekrar müzakere etmek istediğini bildirmiştir. Prens'e notanın ve Çar Nikola'nın gönderdiği mektubun Meclisi Vükela'da görüşüleceği ve mecliste müzakere edildikten sonra karara varılacağı söylenerek, müzakereler için müsait bir gün belirleneceği bildirilmiştir⁸⁶⁵.

⁸⁶⁰ BOA, HR.MKT, 57/83.

⁸⁶¹ BOA, İ.HR, 96/4692.

⁸⁶² BOA, İ.HR, 327/21187; BOA, A.AMD, 43/46; BOA, İ.HR, 96/4708.

⁸⁶³ BOA, İ.HR, 327/21184; BOA, A.AMD, 42/85.

⁸⁶⁴ BOA, İ.HR, 327/21188.

⁸⁶⁵ BOA, İ.HR, 327/21183.

27 Mart tarihli bir arşiv vesikasında, Prens Menşikof'un geçen gün Hariciye Nazırının yanına gelerek Kudüs meselesi, Patrikhane imtiyazları ve Rumlar için talep edilen senet ile ilgili bazı evraklar teslim ettiği belirtilmektedir. Ayrıca Kudüs meselesine dair olan evrakların geçen Çarşamba günü(23 Mart) toplanan mecliste bir hayli müzakere edilmiş olsa da bir mecliste karara varılacak bir mesele olmadığından dolayı mecliste hazır bulunanlar tarafından birer birer ve tekrar tekrar okunarak, yeni bir mecliste müzakere edilmesi istendiği belirtilmiştir⁸⁶⁶. Daha sonra Prens Menşikof'un iddialarının enine boyuna müzakere edilmesi için Rıfat Paşa ile kadiaskerlerden ve Ahkâm-ı Adliye Meclis üyelerinden Arif Efendi görevlendirilmiştir⁸⁶⁷.

Yapılan müzakerelerde önceki antlaşma maddeleri tekrar incelenmesine gidilmeyerek, Rumların himayesine dair olan iddiaların devletin hukukuna ve istiklaline dokunduğu için tekrar olunan teminatlara aykırı bir durum olduğu tespit edilmiştir. Kudüs'te yapılması iddia edilen kilise ve hastane inşası ise iki devlet arasındaki dostane münasebetlerden dolayı müzakere edilerek bir neticeye varılmasına karar verilmiştir. Ancak alınan kararlar hemen Menşikof'a bildirilmemiş, ertelenmiştir. Buna mukabil Prens Menşikof, kararın gecikmesi durumunda buna başka mana vereceğini belirterek, Hocabey(Odesa)'e gideceğini söylemiştir⁸⁶⁸.

Prens Menşikof'un İstanbul'a gönderilmesi haberiyle birlikte daha önce de belirtildiği gibi, İngiliz ve Fransız elçileri İstanbul dışında olup, bu haberle birlikte İstanbul'a çağrılmışlardı. 5 Nisan 1853 tarihinde Babıâli'de ve sarayda büyük nüfuzu bulunan İngiliz Elçisi Stratford de Redcliffe İstanbul'a varmış olup, birkaç gün içinde de Fransız Elçisi Edmond de Lacour'un İstanbul'a ulaşacağı haberi gelmiştir⁸⁶⁹.

Stratford de Redcliffe, İstanbul'a geldikten sonra Rıfat Paşa'ya Rusya'nın Kutsal Yerler hakkında öne sürdüğü tekliflerin makul bir şekilde giderilmesini, Rumların himayesine dair tekliflerin ise reddedilmesini ve bu hususta Rusya'nın istediği senedin verilmemesini tavsiye etti⁸⁷⁰. Aynı şekilde Fransız Elçisi Lacour,

⁸⁶⁶ BOA, A.AMD, 43/12.

⁸⁶⁷ Süleyman Kâni İrtem, *age.*, s. 112.

⁸⁶⁸ BOA, İ.HR, 327/21186.

⁸⁶⁹ BOA, A.AMD, 43/46.

⁸⁷⁰ Fuat Andıç ve Süphan Andıç, *age.*, s. 21.

gerek Rıfat Paşa gerek Prens Menşikof ile görüşmelerde bulunarak, Kutsal Yerler Sorunu'nun halledilmesi için çözüm yolları aradı. Lacour uzun süredir devam eden Kutsal Yerler Sorunu'nun biran önce halledilmesinin hayırlı olacağını ve Kutsal Yerlerde özellikle de Kamame Kilisesi'nin büyük kubbesinin tamiri, kilisenin etrafındaki hanelere ne şekilde muamele edileceği ve Sitt-i Meryem Makberi'nde hangi cemaatin ne zaman ayin edeceği meselelerinin halledilmesi gerektiğini düşünüyordu⁸⁷¹. Ayrıca Fransa ile Osmanlı Devleti arasında var olan antlaşmalara hâle gelmemesi için Kutsal Yerler Sorunu'na ait yapılması gereken hususların elçiliğe bildirilmeden yapılmaması gerektiğini de bildirmiştir⁸⁷².

3.2.1. Rıfat Paşa ile Yapılan Müzakereler

Hariciye Nazırı Rıfat Paşa ile Prens Menşikof arasında Mart⁸⁷³ ve Nisan ayında Kutsal Yerler Sorunu üzerine uzun uzadıya görüşmeler yapılmıştır⁸⁷⁴. Bu görüşmede öncelikle Beytullahm Kilisesi'nin büyük kapısının anahtarının Latinlere verilmesi maddesi görüşülmüştür. Prens Menşikof, kilisenin anahtarının Latinlere verilmesinin hukuku kadimeye uygun olmadığını ve büyük kapının anahtarı adet-i kadim üzere bir Rum papazında olması âdetinin değiştirildiğini söylemiştir. Rıfat Paşa, bu anahtarın Latinlere verilmesinin kilisede yeni haklar elde edecekleri ya da kiliseyi onların tasarrufuna bırakılacağı manasına gelmediği ve hatta bir ara Fransız Elçisi Mösyö Lavalette tarafından bazı iddialar vaki olmuş ise de bunların giderildiğini belirtmiştir. Bu doğrultuda bu anahtarın Latinlere verilmesi Latinlerin kilisede işlerinin görülmesi için olup, kilisede ayin yapmak ve tasarrufuna iştirak etme hakkı verilmemiştir. Anahtar meselesine ikna olan Prens Menşikof, bu sefer kilisenin kapıcısı meselesini açmıştır. Prens, evvelden beri kilisenin kapıcısı Osmanlı tebaasından bir Rum papazının olduğunu söyleyip, yine aynı usulün devam etmesini istemiştir. Her ne kadar ihtilafı gidermek için Rıfat Paşa kiliseye Müslüman bir

⁸⁷¹ BOA, İ.HR, 328/21195.

⁸⁷² BOA, İ.HR, 327/21191.

⁸⁷³ 16 Nisan 1853(7 Recep 1269) tarihli bir arşiv vesikasında geçen ayın altısında yani 17 Mart 1853 tarihinde (mâh-ı sâbıkın altısı cum'a irtesi günü) Prens Menşikof ile müzakare yapıldığı belirtilmektedir. Bk. BOA, İ.HR, 328/21195, s. 9.

⁸⁷⁴ Lord Stratford de Redcliffe tarafından İstanbul'dan *Earl of Clarendon'a* gönderilen 9 Nisan 1853 tarihli bir raporda Rıfat Paşa ve Prens Menşikof arasında geçen görüşmenin Fransızca tafsilatlı bir metni verilmektedir. Fransızca görüşme metni için bk. *Correspondence Respecting the Rights and Privileges of the Latin and Greek Churches in Turkey* Belge No: 152, s. 143-146.

kapıcının koyulmasını teklif etmişse de Menşikof buna yanaşmamıştır. Neticede bu mesele eskisi gibi icra olunmasına karar verilmiştir⁸⁷⁵.

İkinci mesele olarak Beytullahm Kilisesi'nde Mağaratü'l-Mehd'de konulan yıldız meselesi müzakere edilmiştir. Prens Menşikof, bu yıldızın üzerine tarih veya padişah tuğrasının konulmasını istemiştir. Rıfat Paşa, yıldızın yerinden oynatılmasının yeni müşkülâtlara ve dedikodulara sebep olacağından dolayı bu teklifi kabul etmemiştir. Bunun üzerine Prens, yıldızın Osmanlı Devleti tarafından Hristiyanlara bir hediye olduğunu ve kimsenin üzerinde hakkı olmadığını belirtilmesini istemiştir. Rıfat Paşa, Prens'in bu teklifini kabul etmiştir⁸⁷⁶.

Üçüncü mesele Sitt-i Meryem Makberi'nde yapılacak ayin meselesi olmuştur. Rum patriği daha önce verdiği evrakta, güneşin doğuşundan saat dörtte kadar Rum ve Ermeniler, ondan sonra da Latinler iki ya da üç saat zaman zarfında ayin etmeleri belirtilmiştir. Ancak Beylikçi Afif Bey'in merkezden talimat istemesi üzerine mahalline gönderilen talimatnamede, Rum, Ermeni ve Latinlere farklı günlerde ayin etmeleri bildirilmiştir. Rumlar, buna yanaşmayacaklarını belirtmesine rağmen ne Rumlara verilen fermana ne de Fransa elçisine verilen yazıda bu konuda bir açıklık bulunmamaktadır. Neticede yapılan incelemede alınan karar Ermeni patriği ve Latinlerin onayıyla alındığı ortaya çıkmıştır. Alınan bu kararda ne sıkıntı var ki, denmesi üzerine Rumların her gün icra-yı ayin etmeleri inançları gereğince olacağını ifade etmeleriyle vakıa bu hususta beyan olunan usul her tarafın icra-yı ayin eylemesine müsait görünmesi gerekmektedir. Nihayetinde şimdi iki tarafın kabul edebileceği bir karar alınsa bile Latinlerin istediği gibi vakit tayin edilmesi hususu için mahalline tahrirat gönderilmiş olduğundan bu maddenin nihai kararı sonraya bırakılmıştır⁸⁷⁷.

Dördüncü mesele Beytullahm Kilisesi'nin doğu tarafına yapışık olan iki kıta bahçe meselesi olmuştur. Tartışmasız ve iki tarafın onayı ile müzakereden çıkarılan bu mesele, bahçelerin şimdiye kadar nasıl kullanılıyorsa bundan sonra da aynı şekilde kullanılmasına yani Rum ve Latinlerin ortak tasarrufuna bırakılmasına karar verilmiştir. Beşinci meselede, meçhul olan Kutsal Yerlerin yahut Latinler hakkında

⁸⁷⁵ BOA, İ.HR, 327/21191, s. 1.

⁸⁷⁶ BOA, İ.HR, 327/21191, s. 1-2.

⁸⁷⁷ BOA, İ.HR, 327/21191, s. 2.

icra olunmuş müsaadeler var ise onların durumu tahkikata muhtaç olduğundan şu anda bunlar için bir şey denilmeyeceği bildirilmiştir. Altıncı mesele Kamame Kilisesi yanında bulunan haneler olmuştur. Bu hanelerin yıkılacağı ya da Fransızlara satıldığı konusunda bir takım söylentiler ortaya çıkmıştır. Ancak kiliseye bakan hanelerin vakıf dâhilinde bulunması cihetiyle satın alınması veya yıkılması söz konusu olmadığından kiliseye verilen zararın da giderilmesi için hanelerin kiliseye bakan pencerelerinin kapatılmasına karar verilmiştir⁸⁷⁸.

Yedinci mesele Kamame Kilisesi'nin büyük kubbesinin tamiri olmuştur. Kubbenin tamiri için Osmanlı Devleti tarafından bir memur keşf ve muayene için gönderilmişti. Ancak kubbenin eski hali gibi yapılmasına karar verilmiş iken şimdiye kadar bazı ihtilaflardan dolayı tamiri ertelenmiş ve Fransa elçisi tarafından gayri resmi Hariciye Nezaretine verilen yazıya göre kubbenin biraz yüksek yapılması ve içine tasvirler çizilmemesi istenmiştir. Ancak Rumlar kubbenin heyet-i hazırası dışında yapılacak bir şeyi kesinlikle kabul etmeyeceklerdir. Kubbenin üzerindeki tasvirler Rumların alameti mezhebiyesinden olduğu anlaşılması üzerine Rıfat Paşa, kubbenin cemaatler arasında müşterek olduğundan böyle bir cemaate mahsus alametlerin olmasına gerek olmadığını belirtmiştir. Prens Menşikof, böyle vesilelerle cemaatlerin haklarının değiştirildiğini belirterek, bunu kabul etmeyeceklerini söylemiştir. Neticede Rumların hukuku kadimesi tasdik olunarak, kubbenin tamirinde Rum patriği veya vekillerinin ihtaraya yetkili kılınması meselesine geçilmiştir. Rıfat Paşa, kubbenin cemaatler arasında müşterek olduğunu ve tamirin Osmanlı Devleti tarafından yapılacağı için hiçbir tarafın memuru görevli olmaması gerektiğini söylemiştir. Ayrıca bir cemaatten bir memur tayin edilmesi, diğer cemaatlerin de memur tayin etmek istemesiyle müşkülâtlar ortaya çıkabileceğini belirtmiştir. Prens Menşikof, bu teklifi kesinlikle kabul etmemesi üzerine kubbenin tamirinde Rum patriği veya vekilleri ihtaraya yetkili kılınmıştır⁸⁷⁹. Bugün kilisenin kubbesi sade bir yapıda olup, üzerinde tasvirler yoktur.

⁸⁷⁸ BOA, İ.HR, 327/21191, s. 2-3.

⁸⁷⁹ BOA, İ.HR, 327/21191, s. 3.

Resim 22: Günümüzde Kamame Kilisesi'nin Büyük Kubbesi(2013)⁸⁸⁰

Müzakere sonucunda Rıfat Paşa, Kudüs'te Rumların ellerinde bulunan yerlerin ve ziyaretgâhların hiç birisi değiştirilmeyerek, kemâ kân onlarda kalmasını temin edilebileceğini Prens Menşikof'a söylemiştir. Bunun üzerine Prens Menşikof, Kudüs meselesini hallettiği düşüncesiyle Rıfat Paşa'ya alınan bu kararların temini ve Rumlarla ilgili diğer maddelerin müzakeresine ne kadar yetkili olduğunu sormuştur. Şüphesiz Prens Menşikof, bu sorusuyla sözü Rumların himayesi hakkında istenen senede getirmiştir. Rıfat Paşa, Kudüs meselesini müzakere etmekle vazifeli olduğunu, diğer maddelerin vükela tarafından müzakere olunduktan sonra cevap verileceğini söylemiştir. Bu cevapla tatmin olmayan Prens Menşikof, kendisinin asıl memuriyeti iki mesele ile ilgili teminat ve taahhüt almak olduğunu ve biran evvel kararı Rusya'ya bildireceğini belirterek,

“eğer şu iki maddeye birden müzâkereye murahhas değil iseniz müzakerât-i vâkı'a havânda su dökmek kabilinden ‘abes ve beyhûde olur işbu mesele-i Kudsiyye için bir sened-i ‘aleni tanzîm kılınmak üzre Nezâretin istizânını ve Kaynarca mu’ahedesinin tenkîhi hakkında bir’an evvel karar verilerek tenkih-nâmenin kaleme alınmasını niyâz iderim” diyerek altı saat süren bu müzakereye son vererek, oradan ayrılmıştır⁸⁸¹.

⁸⁸⁰ İhsan Satış, Temmuz 2013, Kudüs.

⁸⁸¹ BOA, İ.HR, 327/21191, s. 4.

16 Nisan 1853 tarihli bir arşiv vesikasında Prens Menşikof, geçen ay yapılan görüşmelere Fransa elçisinin ne şekilde cevap verdiğini sormuştur. Rıfat Paşa, Fransa Elçisi Mösyö Lacour'un gelmekte olduğundan dolayı daha net bir cevap alınmadığını belirtmiştir. Ayrıca Fransa Elçisi'nin İstanbul'a gelmesi üzerine verdiği cevabın tedkik ve mütalaa edilmesi gerektiğini belirterek, kendisiyle bugün yapılan görüşmede 3 madde hakkında sohbet ettiklerini söylemiştir. Fransa Elçisi Mösyö Lacour, Kamame Kilisesi'nin büyük kubbesinin tamire muhtaç olmadan önceki halde yapılmasını istemişti. Ancak Prens Menşikof, Elçi'nin bu iddialarının geçiştirilmesini ve kubbenin heyeti asliyesi üzerine tamir edilmesi gerektiğini belirtmiştir. Bundan sonra Sitt-i Meryem Makberi'nde ayin ve ziyaret günlerinin belirlenmesi için müzakerelere girişilmiştir. Bu konu önceki görüşmede de uzunca bir süre görüşülmüş olup, karara bağlanmamıştı. Şuanda alınan mevcut karar da Ermeni patriği ve Latinlerin ortak kararıydı. Mahalline yazılan yazı sonucunda mevcut durumun değiştirilmesi bir takım sıkıntılar doğurabilirdi. Bundan dolayı Rıfat Paşa, Prens'e bir gün Rum ve Ermeniler, diğer gün Latinler ayin ve ziyarette bulunması konusunda bir teklif vermiştir. Bu teklif her cemaatin müstakil bir vakti olmadığından dolayı Prens Menşikof, tarafından kabul edilmemiştir. Ziyaret vaktinin tespit edilememesi üzerine bu mesele burada tekrar bırakılarak, Kamame Kilisesi'nin etrafındaki haneler meselesine geçilmiştir. Prens Menşikof, hanelerin alınması, yıkılması ve açık bırakılması hususlarına dair Latinler tarafından bir takım iddialar olduğunu belirtmiştir. Rıfat Paşa, bu meselenin daha önce de görüşüldüğü ve karara varıldığını belirterek, kilisenin yanındaki hanelerin biri zaviyenin üstündeki harem dairesi, diğeri Kamame Kilisesi'nin kubbesiyle Nısfü'd-Dünya Kilisesi'nin arasındaki kalan bir odadan ibaretti. Ayrıca kubbenin diğer tarafında olup, penceresi Kamame'nin içine bakan dairenin altı zaviye olmasıyla anın dahi yıkılması halinde burası açık kalmayacaktır. Bundan dolayı Latinlerin, bu konuda iddiaları kabul edilemez. Bunun üzerine Prens Menşikof, müzakereyi bitirerek, daha sonra tekrar müzakerelere devam etmek üzere oradan ayrılmıştır⁸⁸².

14 Nisan Perşembe günü Rıfat Paşa'nın konağında müzakerelere tekrar başlayan Prens Menşikof, Sitt-i Meryem Makberi'nin ziyaret ve ayin günlerinin belirlenmesini müzakere etmiştir. Prens Menşikof, Rumların inançları gereği her gün

⁸⁸² BOA, İ.HR, 328/21195, s. 9.

ayin etmelerini gerektiğini belirterek, Rum ziyaretçilerin çok olduğunu söylemiştir. Ayrıca durumun Fransız elçisine bildirilmesi üzerine kendisinin çok ısrar edeceğini sanmadığını, Rumların her gün ayin etmelerine müsaade edeceğini belirtmiştir. Rıfat Paşa, Fransa elçisinin henüz cevabının gelmediğini söylenmesi üzerine bu mesele burada bırakılmıştır. Daha sonra Prens Menşikof, Fransa'nın itiraz edeceği konulara üzerinde durarak, bunların ilkinin Kamame Kilisesi'nin kubbesinin tamiri olduğunu söylemiştir. Kamame Kilisesi'nin tamirinde Fransa iki konuya itiraz edebilir. Bunlardan biri kubbede olan nakış ve tasvirlerin eskisi gibi yapılmasıdır. Ancak Fransa'nın buna itiraz etmeye hakkı yoktur. Fransa'nın itiraz edeceği diğer mesele kubbenin tamirinde Rum patriğinin ihtara yetkili olmasıdır. Fransa'ya tamir hakkı verildiğinde Rumlar, ihtara yetkili kılınmıştı. Şimdi tamir hakkı Rumlara verildiği için Latinler, tamirde ihtara yetkili olmak isteyebilir. Ancak Rum patriğinin ihtara görevli olması Rumların kilisede hukuku kadimesine ve patriklerin adeta bekçi makamında bulunmaları nedeniyledir. Fransa'nın itiraz edeceği 3'üncü mevzu ise Beytüllahm Kilisesi'ne Rumlardan bir bekçi koyulması olacaktır. Beytüllahm'da Rumların başka kiliseleri olmaması, Latinlerin ise başka kiliseleri olması ve ayrıca kilisenin Rumlara mahsus olmasından dolayı kapıcının yine Rumlardan olması gerekmektedir. Nihayetinde Prens Menşikof, sözü Rumların himayesine dair senede getirince Osmanlı Devleti şimdiye kadar Rumları nasıl himaye etti ise bundan sonra da himaye edeceğinin söylenmesi üzerine Prens, benim memuriyetim bunlar için bir teminat almak olduğunu söyleyerek, 4,5 saat süren bu görüşmeyi bitirmiştir. Ayrıca daha sonra 18 Nisan Pazartesi günü ya da 19 Nisan Salı günü tekrar müzakerelere girişmek için Prens Menşikof, oradan ayrılmıştır⁸⁸³.

16 Nisan 1853 tarihinde Rıfat Paşa, Fransız Elçisi Lacour ile görüştü. Bu görüşmesinde Prens Menşikof ile görüşülen ve varılan kararları müzakere etti. Öncelikle Beytüllahm Kilisesi'ne Rum papazlarından birinin kapıcı olması meselesini gündeme getirdi. Rıfat Paşa, evvelden beri kilisenin kapıcılığını Rumların yaptığını, kilisenin tasarrufu Rumlara ait olduğunu ve verilen bu hakkın Latinlerin haklarına hanel getirmeyeceğini bildirmiştir. Bunun üzerine Lacour konuyu yıldız meselesine getirmiştir. Lacour, kapanmış bir meselenin Rusya'nın iddiaları üzerine yeniden açılması ve hakkında yeni bir kararın alınmasının ileride müşkülâtlar

⁸⁸³ BOA, İ.HR, 328/21195, s. 9.

doğuracağından dolayı yıldız hakkında herhangi bir değişiklik yapılmamasını istemiştir. Rıfat Paşa, Elçi'nin bu teklifini kabul etti. Daha sonra Lacour, Sitt-i Meryem Makberi'nde yapılacak ayinlerin vakitlerinin hâlâ tayin edilmediğini belirterek, bu meselenin artık bir karara bağlanması gerektiğini söylemiştir. Rıfat Paşa, Latinlerin yanında Rumlara öncelik verir misiniz sorusu üzerine Elçi, kimseye öncelik verilmemesini, her cemaate ayrı günler tayin edilmesini ancak bu vaktin tayin edilmesini Rum patriği değil Osmanlı Devleti'nin yapmasını istemiştir. Ardından Elçi, meseleyi Kamame Kilisesi'nin kubbesinin tamirine getirerek, tamirde Rum patriğinin ihtara yetkili olmasını kabul etmeyeceklerini, 3 cemaatten birer kişi olmak üzere kurulan bir komisyonun tamirde ihtara yetkili olmasını istemiştir. Son olarak Elçi, sadece Rumların ellerindeki yerlerin ve ziyaretgâhların kemâ kân ibka edilmesini kabul etmeyeceklerini, bunun Kudüs'te Rum, Ermeni ve Latin milletlerinin mevcut senetlerine göre gerek müştereken ve gerek müstakilen ellerinde bulunan ziyaretgâhlar kemâ kân yedlerinde ibka olunacaktır şeklinde değiştirilmesini istemiştir. Görüşme sonrasında görüşmenin bir sureti Rus elçisine gönderilmiştir. Lacour ile görüşmelerin Rus elçisine bildirilmesi üzerine Prens Menşikof, ertesi gün gönderdiği yazıda(17 Nisan), maddelerin değiştirilmemesini, eğer Sitt-i Meryem Makberi'nin ziyareti hususunda bir karara varılmamış ise Hristiyanların ziyaretine engel olmayacak şartıyla Rumların her sabah tahsis olunacak bir vakitte ayinlerini icra etmelerini kabul edeceğini söylemiştir. Ayrıca hazırlanacak kararlarda Rum tabiri yerine Rum, Ermeni ve Latin milletleri denilmesini de kabul edeceğini belirtmiştir⁸⁸⁴.

19 Nisan 1853 tarihinde Rus elçisi, Hariciye Nezaretine gayri resmi bir kıta takrir vermiştir. Bu yazıda Rus elçisi, Rıfat Paşa ve Menşikof'un görüşmeleri neticesinde alınan kararlarla birlikte Rumların imtiyazlarını garanti altına alan ve bir antlaşma yerini tutacak bir senet istediklerini, bu senet dışında daha başka bir teminat istemediğini belirtmişlerdir⁸⁸⁵. İstenilen bu senet ile Rusya'nın Rumların ve Rum Patrikhanesi'nin hamisi olduğu resmen kabul edilmiş olacaktı. Ayrıca daha önce belirtildiği üzere Rusya'nın Kudüs'te inşa etmek istediği bir hastane ve bir kilise inşasına da izin verilmiş olacaktı.

⁸⁸⁴ BOA, İ.HR, 328/21195, s. 11.

⁸⁸⁵ BOA, HR.TO, 286/10.

Babîâli, özellikle Patrikhane meselesinde Rusya'nın isteklerinin kesinlikle reddedilmesi arzusunda olmasına rağmen, bu maddenin de diğer maddeler gibi Meclisi Mahsus'ta müzakere edilerek, bir karar verilmesini uygun bulmuştur⁸⁸⁶.

21 Nisan'da Rıfat Paşa, Lord Stratford'a Rus taleplerini içeren notaya dair bilgi vererek, Rusların Kutsal Yerlerle ilgili fermanlarının hazırlanıp hazırlanmadığını, zikredilen senedin kaleme alınıp alınmadığını da sorduklarını haber verdi. İkinci vakti bu durumdan haberdar olan Prens Menşikof, Babîâli'ye bir haberci göndererek, İngiliz büyükelçisine danışmak ve ondan akıl almak gibi gayet mahzurlu bir şeye teşebbüs etmelerinden dolayı sert tepki gösterdi. Bunun üzerine Prens Menşikof'a verilen cevapta, *meselenin yeteri kadar açık olduğuna göre kimsenin fikrini almaya ihtiyacı olmadığını ancak her vesile ile Babîâli'ye dostluk ve iyi niyetini göstermiş, memleketin kalkınması ve refahı için büyük ilgi gösteren bir kimseye saygı göstermekten kimsenin müdahale edemeyeceği* söylenmiştir⁸⁸⁷.

Babîâli, Rusya'nın tekliflerine karşılık vermeden önce Fransa ve İngiltere'nin bu konudaki görüşlerini aldığı gibi Avusturya'nın da görüşlerine başvurmuştur. Avusturya, şimdiye kadar Prens Menşikof'un memuriyetinin Kudüs meselesi olduğu bilindiği ve bu meselenin kolaylıkla halledilmesi düşünülürken, Prens'in daha başka görevleri olduğunu belirterek, tekliflerin devletin istiklaline dokunacak türden olanların kendi nazarında ne suretle görünebileceğinin Osmanlı Devleti için faydalı olacağını ve bu konuda görüşlerini bildireceklerini dile getirmişlerdir⁸⁸⁸.

Neticede tekrar tekrar toplanan Meclis-i Mahsus'ta Prens Menşikof'un istediği senet ve Rum Patrikhanesi hakkındaki istekleri ret edilmiştir. Ancak bu konuda Prens Menşikof'un ısrarcı bir politika takip etmesi nedeniyle Rusya'ya iletilecek cevabın resmi yazı ile bildirilmesi ve bu yazının ahit ya da bir senet gibi algılanmaması için de 1 Mayıs 1853 tarihinde İngiltere, Fransa, Avusturya ve Prusya'ya da bildirilmesine karar verilmiştir⁸⁸⁹. Ayrıca aynı tarihte Kudüs

⁸⁸⁶ BOA, İ.HR, 328/21192.

⁸⁸⁷ Stanley Lane Poole, *Lord Stratford Canning'in Türkiye Anıları*, Çev. Can Yücel, İstanbul 1999, s. 136.

⁸⁸⁸ BOA, HR.MKT, 59/27.

⁸⁸⁹ BOA, A.AMD, 44/39. Rusya, Fransa, Avusturya, İngiltere ve Prusya'ya gönderilen takrirlerin metni için bk. BOA, İ.HR, 328/21217; BOA, İ.HR, 328/21195.

Mutasarrıfı Hafız Ahmet Paşa'ya bir fermân-ı âli gönderilerek, Şubat 1852 tarihinde ilan edilen fermanda bazı maddelerinin henüz uygulanmadığını ve bu maddelerin müzakere edilerek, yeniden düzeltildiğini bildirmiştir. Fermanda alınan kararlar bir bir sayılarak, Kudüs'te Rum, Ermeni ve Latin milletlerinin gerek müşterek ve gerek müstakilen ellerinde bulunan ziyaretgâhların eskisi gibi ellerinde sürekli kalacağı belirtilmektedir⁸⁹⁰.

6 Mayıs 1853 tarihli bir arşiv vesikasında Kudüs meselesinin Osmanlı Devleti'nin hukukuna dokunmaksızın Fransa ve Rusya ile halledildiği belirtilerek, alınan nihai kararların Avrupalı devletlere bildirildiği ve Prens Menşikof'un artık bir işi kalmadığı zikredilmektedir⁸⁹¹.

Nihayetinde gerek Fransız Elçisi Mösyö Lacour ile gerek Rus Elçisi Prens Menşikof ile yapılan müzakereler neticesinde alınan ve düzeltilen kararlar şunlardır⁸⁹²:

1. Beytüllahm Kilisesi'nin büyük kapısının bir anahtarı Latinlere verilmiş ise de Latinlere kilisede kadimi veçhile mürûr hakkı verilip içinde icra-yı ayin etmek ve tasarrufunda Rumlara iştirak etme hakkı verilmemiştir. Bu kararlar birlikte kilisede hiçbir şey değiştirilmemeli ve yeni şeyler ihdas edilmemelidir. Kilisenin kapıcısı kadimden beri Osmanlı tebaasında bir Rum papazı olduğundan, bundan sonra da eskisi gibi bir Rum papazı olacaktır.
2. Beytüllahm Kilisesi'ndeki Mağaratü'l-Mehd'de mevcut olup, 1847 senesinde kaybolan yıldız mutabık olarak Osmanlı Devleti tarafından yaptırılan yıldız Hristiyanlara bir yadigâr olacak ve hiçbir cemaat üzerinde bir hak talep etmeyecektir.
3. Sitt-i Meryem Makberi'nde ayin ve ziyaret hakkı olan cemaatler her gün ayin ve ziyaret edebileceklerdir. Cemaatlerin ayinlerine ve ziyaret eylemelerine mâni olmamak şartı ile güneşin doğuşundan sonra her sabah birer buçuk saat Rumlara ve müteakiben birer buçuk saat dahi Ermeni ve

⁸⁹⁰ BOA, İ.HR, 328/21195, s. 12.

⁸⁹¹ BOA, A.MKT.UM, 134/32.

⁸⁹² BOA, İ.HR, 328/21195, s. 7.

Latinler ayin edebileceklerdir ve bu suretin tertibi ise Osmanlı Devleti tarafında yapılacaktır.

4. Beytullahm karyesinde Efreñç deyrine bitişik olan iki kıta bahçe eskisi gibi Rum ve Latin milletleri taraflarından nezaret olunarak, hiç kimsenin hukuku tasarrufiyesi olmaksızın şimdiye kadar nasıl kullanılıyorsa yine eskisi gibi kullanılacaktır.
5. Bundan sonra hiçbir millet hakkında evâmir-i resmiye ile yeniden icra olunmuş haklar olmadığından, cümlesi mevcut duruma göre ibka edilecektir.
6. Kamame Kilise yanında olan haneler zaviye ve mescit kabilinden olduğundan satın alınması ve yıkılması câiz olmadığından Kamame'ye bakan pencerelerine duvar çekilerek kapatılacaktır.
7. Kamame Kilise'nin büyük kubbesi tamire muhtaç olduğundan ve bunun şimdiye kadar tamiri tehir olunması bazı ihtilaftan neşet ettiğinden, Osmanlı Devleti tarafından tayin buyrulacak memur marifetiyle mezkûr kubbe eskisi gibi tamir olunacaktır ve tamirinde bir ihtilaf vuku bulur ise giderilmesinde Rum Patrikliği ihtaraya yetkili olacaktır.
8. Kudüs'te Rum, Ermeni ve Latin milletlerinin gerek müştereken ve gerek müstakilen ellerinde bulunan ziyaretgâhlar eskisi gibi devamlı ellerinde kalacaktır.

İngiltere, Fransa ve Osmanlı Devleti'nin iyi niyetleri ve meselenin halledilmesindeki verdikleri uğraşlar Rusya'ya kâfi gelmemiştir. Çünkü Rusya'nın amacı Kutsal Yerler Sorunu'nu bitirmek değil Osmanlı Devleti'nin iç işlerini müdahale edebilmek ve çıkarlarını korumak için Rumların himayesinin kendisine verilmesiydi. Nitekim Kutsal Yerler Sorunu halledilince asıl amaçlarını açığa vuran taleplerini 5 Mayıs 1853 tarihinde Babiâli'ye verdiği bir nota ile yapmıştır. Bu nota ültimatom niteliğinde olup, kabulü için 5 günlük bir süre verilmişti. Rusya bu ültimatomla şunları talep ve teklif etmekteydi⁸⁹³:

⁸⁹³ BOA, İ.HR, 328/21217, s. 2; Ali Fuat Türkgeldi, *age.*, s. 266-270. Prens Menşikof tarafından Babiâli'ye verilen bu notanın Fransızca nüshası için bk. *Correspondence Respecting the Rights and Privileges of the Latin and Greek Churches in Turkey*, Belge No: 179, s. 181-184.

1. Osmanlı Devleti'ndeki Rum Kiliseleri, Ortodoks mezhebinin tasarrufunda bulunan emlak ile yerler ve Rum rahiplerinin eskiden beri temin ettiği imtiyazlar bundan böyle değişmeden devam edecek.
2. Hristiyan cemaatlerinden birine Osmanlı Devleti tarafından ister antlaşma ister senet ile ihsan olunmuş hukuk ve menfaatler Ortodokslara da verilmiş kabul olunacak.
3. Kudüs'teki gerek Rum Kilisesi'nin ve gerek Kudüs Rum Patriği ile bunların maiyetinde bulunan piskoposların kadimden beri elde ettikleri imtiyazlar korunacak. İsa'nın kabri ile sair ziyaretgâhlarda Rumlar gerek müştereken gerek müstakil mihraplarında ibadet etmesi kabul olunmuş olup, ziyaret ve ayin için gelen yerli ve yabancı Rumlara asla müdahale edilmeyecek.
4. Şubat 1852 yılında statükonun ilanı için ilan edilen ferman, Nisan 1853 yılında ilan edilen ferman ve Mayıs 1853 tarihinde Kamame Kilisesi'nin büyük kubbesinin tamiri Rumlara havale olunduğuna dair ilan edilen ferman ile Kutsal Yerlerdeki düzen statüko halini almış olup, buna harfiyen uyulacak. Ayrıca fermanda beyan olunmamış Kutsal Yerler için bundan böyle müzakere ile karar verilecektir.
5. Rusya'nın tebaasından ya da rahiplerinden biri Kudüs'ü ziyaret etmek istediklerinde en ziyade mazhar-i müsaade olmuş olan millet-i saire tebaası gibi muamele olunacak. Bunlardan gerek Katolik ve Protestan mezhebinde bulunanların kendilerine mahsus başrahipleri ve mezheplerine ait yerler olduğundan Rusya, eğer isterse Osmanlı Devleti Kudüs'te ya da çevresinde Rus papazlarının ayinlerini icra edebileceği bir kilise ve fakir ziyaretçilerin bakımı için bir hastane inşası için yer ve izin verecektir. Ayrıca bu kilise ve hastanenin kontrolü Şam ve Kudüs'teki Rusya konsolosunun yönetiminde olacaktır.
6. İmzalanmasına bazı istisnai vaziyetler sebebiyet vermiş olan işbu senet ile iki devlet arasında cari olan antlaşmaların hiçbirinin değişmeyeceği, Edirne Antlaşması'nın bu münferit senet ile sağlamlaştırılması ve tasdik olunmuş olan bütün antlaşmaların geçerli olduğu bir kere daha belirtilmiştir.

Prens Menşikof'un bu ultiatomundan sonra Rıfat Paşa, Sadrazam Damat Mehmet Ali Paşa'nın Boğaziçi'ndeki yalısında Stratford de Redcliffe ile görüştü. Stratford de Redcliffe, Prens Menşikof'a verecekleri cevapta bir müzakere kapısı açmalarını söyleyerek, -böyle bir garanti verilmeyecek olsa bile- sultanın bütün tebaasının dini ve sivil haklarını teminat altına alan bir ferman yayınlamasını ve beş büyük Avrupa devletinin resmen garantisini vermek suretiyle hem kendi otoritesini güçlendirmesini, hem de teminat isteğine bir cevap vermesini belirtmiştir. Buna karşılık Sadrazam İngiliz donanmasına başı sıkıştığı takdirde güvenip güvenmeyeceklerini sordu. Bu soru üzerine Stratford de Redcliffe: *"Bu dönemde durumu manevi bir çerçevede incelemenin uygun olacağı kanısındayım. Bu bakımdan tehlike ve güçlükler ne olursa olsun, telaşa yol açacak ve öfke kabartacak her türlü gösterilerden sakınılması gerektiğini belirtmek isterim"* diye cevap vermiştir⁸⁹⁴.

8 Mayıs günü toplanan Meclis-i Mahsus'ta Prens Menşikof'un birinci ultiatomu olan bu nota müzakere edilmiştir. Meclis'te Avrupa'ca Prens Menşikof'un görevinin Kudüs meselesi olduğu gibi gösterilmiş ise de Prens'in asıl görevi Fransa gibi iddialarını antlaşmalara dayandırmak için bir senet ya da antlaşma yapmak olduğu ve bu senet ya da antlaşma sayesinde Rumların himayesinin Rusya'ya ait olduğu belirtilmek istendiği müzakere edilmiştir. Ancak bu istek Kudüs meselesi gibi bir mesele olmayıp, devletin hukukuna ve bağımsızlığına aykırı bir durumdur. Dolayısıyla meclis tekliflerin ret edilmesi kanaatindeydi. 9 Mayıs günü tekrar toplanan mecliste Prens'in verdiği sürenin çok kısa olmasından dolayı yarına kadar kararın net olarak belirlenmesi yönünde mutabık olundu. Uzun uzadıya cereyan eden müzakereler neticesinde vükela, Rusya tarafından istenilen teminat ve imtiyazların yalnız Rum reayasına ve bu yolda yapılacak tebligatın sadece Rusya'ya has kılmayarak, verilecek teminata Osmanlı Devleti'ndeki tüm Hristiyan ve Yahudilerin dâhil edilmesine ve teminatın ilanı sırasında bunun Avrupalı devletlere duyurulmasına karar vermiştir. Böylece Rusya'nın istediği teminatı Osmanlı Devleti kendisi ilan etmiş olacaktı. Ayrıca bundan daha ileri gidilmeyeceğinin de katiyen bildirilmemesine karar verilmiştir. Meclisin kararları elçiliğe bildirilmeden evvel Prens Menşikof ile verdiği ultiatom üzerine görüşmek için kendisi Kuruçeşme'deki

⁸⁹⁴ Stanley Lane Poole, *age.*, s. 138.

yalıya çağrılmıştır. Ancak Prens Menşikof, istenilen teminat maddesinin kabulüne dair kendisine bir tezkere gelmeden görüşmelere gelmeyeceğini bildirmiştir⁸⁹⁵.

Rıfat Paşa, Prens Menşikof'un verdiği ultiyatomu enine boyuna müzakere ederek, 10 Mayıs günü bu notaya karşı bir cevap vermiştir. Bu cevabi notada: Rıfat Paşa, öncelikle Kudüs'te istenilen hastane ile kilise inşası ve Rusya devleti tebaasından olan rahip ve ziyaretçiler için istenilen isteklerin Osmanlı Devleti'nin hukukuna dokunmayacak bir şekilde müzakere edilmesiyle verilecek bir karara yüz çevrilmeyeceğini belirtmiştir. Nitekim Osmanlı Devleti, kendi tebaasından olan Hristiyanların nail oldukları hak ve muafiyetleri daima korumuş ve bunları muhafaza etmiştir. Rusya, Rum milletinin imtiyazları hakkında bazı şüphelerini olduğundan bir teminat istemektedir. Ancak gerek Rum cemaati gerek diğer Hristiyan cemaatlerin kadim imtiyazları korunmakta olup, bu imtiyazların değiştirilmesi ya da kaldırılması söz konusu olmadığından ve iki devlet arasında dostane münasebetler var ise de bir devletin diğer bir devletin istiklaline ve hukukuna aykırı bir senet istenmesi kabul edilemez. Ayrıca Rıfat Paşa, bu güne kadar Rumlara ihsan olunan imtiyazlar şimdiye kadar nasıl korunmuşsa, yine aynı şekilde korunacağını da belirtmiştir⁸⁹⁶.

3.2.2. Mustafa Reşit Paşa İle Yapılan Müzakereler

*Bağteten azl ile Rıfat Paşa, yerine geldi Reşidü'l-vükelâ Hâriciyye işine fer verdi, maslahat başka usüle girdi*⁸⁹⁷

Prens Menşikof, 5 Mayıs 1853 tarihli verdiği ultiyatomonun ret edilmesi üzerine 11 Mayıs 1853'te Babiâli'ye yeni bir kıta takrir vermiştir. Prens Menşikof bu takrirdede, Çar Nikola namına verdiği teklifin Babiâli tarafından yeterince doğru incelenmediğini ve teklifin Osmanlı Devleti tarafından emniyetsizlik nazarıyla bakıldığını söylemiştir. Ayrıca istekleri kabul edilmezse ilişkilerin kesileceğini, bundan doğacak tüm sonuçların sorumlusunun Osmanlı hükümeti olacağını ve cevap için bu kez üç günlük bir süre tanıdığını belirtmiştir⁸⁹⁸.

⁸⁹⁵ BOA, İ.HR, 328/21217, s. 1, v. 1-2.

⁸⁹⁶ BOA, İ.HR, 328/21217, s. 1, v. 2; Ali Fuat Türkgeldi, *age.*, s. 270-272. Muntehabât-ı Âsâr adlı eserinde tam metni verilen bu cevabi takririn tarihi 1 Mayıs 1853 (22 Recep 1269) olarak verilmektedir. Prens Menşikof'un verdiği ultiyatom 5 Mayıs tarihli ve cevap verilmesi için beş günlük süre verilmiş olduğuna göre takrirdede verilen tarihte bir yanlışlık vardır. Bk. Mehmed Sadık Rıfat Paşa, *Muntehabât-ı Âsâr*, İstanbul 1292, s. 76-78.

⁸⁹⁷ Salih Hayri, *Kırım Zafernâmesi-Hayrâbât*, Haz. Necat Birinci, Ankara 1988, s. 25.

⁸⁹⁸ BOA, HR.MKT, 46/79. Selahaddin, bu takririn tarihi olarak 17 Mayıs 1853 tarihini verirken, Türkgeldi, 21 Mayıs tarihini vermektedir. Ancak esas aldığımız arşiv vesikası ve takririn metninde 14

Bu esnada Mustafa Reşit Paşa'nın adamı olup, bir taraftan İngiliz elçisi ile diğer taraftan Rusya elçisi ile münasebeti bulunan Aristaki Logofet Bey, Reşit Paşa'yı ziyaret eder. Vükelanın Rus elçisi ile uyuşmadığından bahisle ahvali anlatır. Reşit Paşa, Logofet Bey'e sakin bir tavırla *"hayli zamandan beri iş başında bulunmadığımdan işin esasına vakıf değilim, fakat ifadenize nazaran izam olunacak bir cihet göremiyorum"* diyerek, eğer elçi ile bu konuda müzakere etsem bu iş hal olunur düşüncesinde olduğunu belirtir. Bunun üzerine Logofet Bey, Prens Menşikof'a bu sözleri iletmek için bir ziyarette bulunur. Bu ziyaretinde Logofet Bey, Prens Menşikof'a:

"Elçiliğinizin baş tercümanı Argiropulo Osmanlı parasına kapılmıştır. Hatta benim vasıtamla hükûmet-i seniyyece ona bir mülk ihsan olmuştur. Bu mükâfata bedel sadrazama Rusya'nın tekliflerine ehemmiyet verilmemesini tavsiyeden fariğ olmuyor. İstanbul'a vürudunuzda Hariciye Nazırı Fuat Efendi'ye işten el çektirdiniz; şimdi de Damat Mehmet Ali Paşa'nın azli ile Reşit Paşa'yı sadarete nasbettirmeğe muvaffak olmalısınız. Reşit Paşa sulh ve müsalemete tarafgir, Rusya'nın miknet ve şevketine, Devlet-i Âliyye kuvvetinin kifayetsizliğine vakıf ve kanidir. Onunla meseleyi daha kolay halledebilirsiniz" dedi⁸⁹⁹.

Bunun üzerine Prens Menşikof, Mustafa Reşit Paşa'ya bir mektup yazarak, ondan Padişah'ın üzerinde müessir olmasını istedi. Osmanlı Heyet-i Vükelası, nihai bir anlaşma zemini bulmak ümidiyle Prens Menşikof'u bir kere daha görüşmeğe davet edince Prens, ertesi gün geleceğini söyledi. Fakat o, daha başka türlü hareket ederek ertesi günü kendisini Mehmet Ali Paşa'nın konağında bekleyen Vükela Heyetine uğramadan ve izin almaksızın doğrudan saraya gitti. Padişahın huzuruna çıkarak, Mehmet Ali Paşa'dan şikâyetle İstanbul'u terk etmeğe mecbur kaldığını, eğer Reşit Paşa Hariciye Nazırı olsaydı onunla muslihane bir hal çaresi bulmak kabil olabileceğini ifade etti⁹⁰⁰. Bunun üzerine Sultan Abdülmecit, 15 Mayıs 1853(6 Şaban

Mayıs'a kadar cevap verilmesi gerektiği belirtilmektedir. Türkgeldi'nin esas aldığı metnin altında *Devletlü Rifat Paşa hazretlerine* demesi bize bu tarihlerin doğru olmadığını kanıtlamaktadır. Çünkü bu tarihte Hariciye Nezaretinde Reşit Paşa bulunmaktadır. Bk. Mehmed Selahaddin, *Bir Türk Diplomatının Evrâk-ı Siyasiyyesi*, İstanbul 1306, s. 299-302; Ali Fuat Türkgeldi, *age.*, s. 272-274.

⁸⁹⁹ Süleyman Kâni İrtem, *age.*, s. 113-114.

⁹⁰⁰ Bekir Sıtkı Baykal, *agm.*, s. 257.

1269) tarihinde sadarete Meclis-i Vâlâ Reisi Mustafa Naili Paşa'yı⁹⁰¹, Hariciye Nezaretine de Mustafa Reşit Paşa'yı getirdi⁹⁰². Bu sadaret ve hariciye nezaretindeki değişiklik esasen bu dönemde takip edilen Fransız ve İngiliz politikalarının bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Çünkü Mustafa Reşit Paşa İngiliz, Mustafa Naili Paşa ise Fransız taraftarı olarak bilinir⁹⁰³.

Reşit Paşa, Rusya ile ilişkilerin kopma noktasına geldiği bir anda Osmanlı diplomasisinin başına geçmiş olup, kendisini bu son derece nazik bunalımın tam ortasında bulmuştu. Rus ultiimatının süresi dolmuştu. Reşit Paşa, hemen Menşikof'a cevap vermek durumuyla karşı karşıyaydı. Rusların istediği teklifler kabul edilirse, Osmanlı Devleti'nin bağımsızlığı ve egemenliğine aykırı bir durum ortaya çıkmış olacak ve Rumların himayesinin Rusya'ya ait olduğu kabul edilmiş olacaktı. Teklifler reddedilir ise Rusya ile ilişkiler kopacak ve muhtemelen yeni bir Osmanlı-Rus savaşı meydana gelecekti⁹⁰⁴.

Reşit Paşa, Lord Stratford ile yaptığı görüşmede durumu anlatarak, henüz önceki evrakları bile okuyamadığını ve pek güç bir durumda olduğunu anlatarak, onun fikrini sordu. Lord Stratford ise Prens Menşikof'tan birkaç gün ek süre istemesini, çünkü kabine değişikliğinde Menşikof'un da etkisi olduğu için bunu kabul edebileceğini söyledi. Bunun üzerine Mustafa Reşit Paşa, Prens Menşikof'la görüşerek, hükümet değişikliğinden dolayı meselenin öncesini ve sonrasını tetkik etmek için birkaç gün daha mühlet istedi⁹⁰⁵. Prens Menşikof bu cevaptan çok

⁹⁰¹ İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *age.*, s. 75.

⁹⁰² Ercümen Kuran, "Reşid Paşa", *MEB. İslam Ansiklopedisi*, IX., İstanbul 1964, s. 703;TV, 17 Şaban 1269, Def'a 487.Yapılan bu sadaret ve Hariciye Nazırı değişikliği için ilan edilen Hatt-ı Hümayûnda İnal, 6 Şaban 1269 tarihini verirken Hüsnü, 5 Şaban 1269 tarihini vermektedir. Cevdet Paşa ise 14 Şaban'da olduğunu belirtmektedir. 6 Şaban 1269 tarihini miladi tarihe çevrildiğinde 15 Mayıs 1853 tarihine denk gelir. Sertoğlu da Reşid Paşa'nın bu tarihte Hariciye Nazırı olduğunu belirtmektedir. Ayrıca Lord Stratford de Redcliffe tarafından kaleme alınan 14 Mayıs tarihli raporda yapılan bu görev değişikliklerinin 13 Mayıs'ta meydana geldiği belirtilmektedir. Bk. Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, Yay. Cavid Baysun, Ankara 1991, s. 64; İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *age.*, s. 75; Hüseyin Hüsnü, *age.*, s. 34-35; Mithat Sertoğlu, *age.*, s. 3023; *Correspondence Respecting the Rights and Privileges of the Latin and Greek Churches in Turkey*, Belge No: 192, s. 207-208.

⁹⁰³ Abdurrahman Şeref, *Târih Musâhâbeleri*, İstanbul Matba-i Amire 1339, s. 83.

⁹⁰⁴ Bilâl N. Şimşir, "Kırım Savaşı Arifesinde Mustafa Reşid Paşa'nın Yazışmaları", *Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Seminer Bildirileri*, Ankara 1994, s. 80.

⁹⁰⁵ Bir İngiliz arşiv vesikasında Reşit Paşa'nın 15 Mayıs 1853 tarihinde Prens Menşikof'a bir yazı göndererek, böylesi nazik bir meselede hemen kati bir cevap vermenin imkânsız olduğunu, bunun için beş altı günlük bir süre istendiği belirtilmektedir. Bu arşiv vesikasında miladi tarih yazıldığı gibi hicri tarih de belirtilmiştir. Ancak belgede hicri olarak belirtilen 7 Şaban 1269 tarihi miladi tarihe çevrildiğinde 16 Mayıs 1853 tarihi ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla 15 Mayıs'ta göreve getirilen Reşit

memnun kalmadığı gibi Reşit Paşa'nın Lord Stratford'u ziyaret ettiğini öğrenince alınan bu kararın onun etkisiyle verildiğini düşünerek, sert eleştirilerde bulunmuştur. Ayrıca 15 Mayıs günü resmi ilişkileri kestiğini ancak kısa bir süre daha bekleyeceğini, Babıâli bu zaman zarfında tereddüt ederse elçilik heyeti ile İstanbul'u terk edeceğini ve sorumluluğun da Babıâli'de olacağını söylemiştir⁹⁰⁶.

Reşit Paşa, bu meselede bir savaşı göze almış bulunmakla birlikte böyle bir durumda İngiltere ve Fransa'nın Osmanlı Devleti'ni yalnız bırakmayacaklarını düşünmekteydi. Reşit Paşa, şüphesiz savaşa taraftar değildi ve bir savaşı tahrik etmeye uğraşmıyordu ama bu savaşı haklı sebeplerle kaçınılmaz hale gelirse buna girmemek için devletin şeref ve haysiyetinden, hükümlerlik haklarından fedakârlıkta bulunmasını da kabul edemezdi. Ancak bu işin mesuliyetini tek başına almamak için 17 Mayıs 1853 tarihinde Babıâli'de devlet adamlarından ve ulemadan mürekkep 46 kişilik bir mecliste meseleyi bütün teferruatıyla müzakereye koydu⁹⁰⁷.

Meclis, öncelikle Kutsal Yerler Sorunu'nun zararsız bitirilmiş olduğunu ama Prens Menşikof'un Rumlar hakkında istediği senet ile ilgili isteklerinde asla geri adım atmadığı üzerinde durarak, Prens'in tekliflerinin ret edilmesi neticesinde ortaya çıkabilecek tehlikeler ve bu tehlikeler karşısında Fransa ile İngiltere'nin alacağı vaziyetleri tartışmıştır. Meclis, bütün olasılıklar üzerinde durmakta ve meselenin en az zararlı giderilmesi için çabalamaktaydı. Bunun için Rus isteklerinin kabul edilmesi durumunda ortaya çıkacak sonuçları dahi tahlil etmiştir. Prens'in teklifleri kabul edilmesi durumunda Rumların himayesi Ruslara verilmiş olacak olup, bu karar Osmanlı Devleti'nin mahvolacağı manasına gelmekteydi. Çünkü Osmanlı Devleti'nin reayasının ekseriyeti Rum milletinden olup, bunların buldukları yerler ise önemli mevkiiler olduğundan bilahare Rusya'nın bu yerleri istilası, sonuçlarının tahmin edilemeyecek kadar büyük olacaktı. Her ne kadar Prens Menşikof'un verdiği ikinci ultiatomda Patrikhane imtiyazlarına dair bir şey yoksa da metinde geçen ibarelere tüm Rum ruhbanı dâhil olduğundan patriklerin ve metropolitlerin nail olacağı imtiyazlar devlet içinde devlet olacağı manası çıkar. Bunun için şimdi Rus teklifleri ret edilirse, Rusya harp ilan edip, Memleketeyn'e (Eflak-Boğdan) asker

Paşa, 16 Mayıs'ta Prens Menşikof'tan notanın cevabı için ek süre istemiştir. Bk. Bilâl N. Şimşir, *agm.*, s. 80, Belge No:15.

⁹⁰⁶ Erdeoğan Keleş, *agt.*, s. 75.

⁹⁰⁷ Midhad Sertoğlu, *age.*, s. 3023.

çıkacağı, Osmanlı coğrafyasında gözüne kestirdiği bir yere saldıracağı ya da en iyi ihtimal Karadeniz Boğazı'na donanma ve asker gönderip, buraları işgal edeceği ihtimalleri üzerinde duruluyordu. Ancak İngiltere, Fransa, Avusturya ve Prusya'nın bu zamanda Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğü ilkesini savundukları için Rusya'nın haksız bir hareketinde Osmanlı Devleti'ni yalnız bırakmayacaklardı⁹⁰⁸.

Nihayetinde mecliste 43 kişilik bir çoğunlukla Rus istekleri reddedildi. Sadece 3 kişi tekliflerin kabulü lehinde oylarını kullanmışlardı. Buna göre son Osmanlı notası hazırlandı. Nota Ruslara ulaşmadan önce Reşit Paşa, 18 Mayıs günü bir kere daha Prens Menşikof'u ziyaret ederek, uzlaşma yollarını aramaya çalıştı. Ancak Prens Menşikof, hâlâ tekliflerinde geri adım atmıyor ve bu ziyareti bir oyalama taktiği olarak görüyordu. Aynı gün Babıâli'ye sert bir nota daha gönderdi. Menşikof, görevinin sona erdiğini, İstanbul'da bir Rus elçiliği bulundurmanın artık anlamının kalmadığını ve Rus elçiliği personeliyle birlikte İstanbul'u terk etmeye karar verdiğini bildirmekteydi. Ayrıca Rus isteklerinin kabul edilmeyişinin, Rusya'ya ve Ortodoks dinine bir hakaret olduğunu ve Rusya'nın istediklerini kuvvet yoluyla elde edeceğini de belirtmekteydi⁹⁰⁹.

19 Mayıs'ta Osmanlı Devleti ile Rusya arasındaki diplomatik ilişkilerin kesildiği halka duyuruldu. İlişkilerin kesilmesi üzerine İstanbul'dan ayrılmak isteyen Prens Menşikof, kendisini bekleyen Büyükdere'deki vapura bindi. Ancak hava şartları nedeniyle hemen yola çıkamadı. İki gün daha İstanbul'da kalmak zorunda kaldı. Bu iki gün zarfında Fransa, Avusturya, İngiltere ve Prusya devletleri bu fırsattan faydalanıp, ortalama bir hal yolu bulmak ve durumun bir savaşa varmasını önlemek için Prens Menşikof nezdinde son bir teşebbüste bulundular. Rus elçisi hâlâ eski isteklerinde ısrar ettiği için bu da fayda vermedi⁹¹⁰.

Bunun üzerine Reşit Paşa, Avusturya elçisinin önerisiyle⁹¹¹ oğlu Salih Bey'i Prens Menşikof'un yanına gönderdi. Prens Menşikof'un yanına gelen Salih Bey, ilişkilerin bu noktaya gelmesinden dolayı üzüntü duyduğunu ve biraz daha beklenirse belki orta bir hal yolu bulunabileceğini ifade etti⁹¹². Bunu duyan Prens Menşikof, 20

⁹⁰⁸ BOA, İ.HR, 328/21217, s. 1, v. 4-5.

⁹⁰⁹ Bilâl N. Şimşir, *agm.*, s. 81.

⁹¹⁰ Enver Ziya Karal, *age.*, s. 230; Midhat Sertoğlu, *age.*, s. 3023.

⁹¹¹ Bilâl N. Şimşir, *agm.*, s. 82.

⁹¹² Süleyman Kâni İrtem, *age.*, s. 116.

Mayıs 1853 tarihinde Babıâli'ye yeni bir nota gönderdi. Bu hareketiyle biraz gerilemiş gibi görünmeye çalışan Prens Menşikof, istediği teminatı bir antlaşma veya senet ile kabul ettirmekten vazgeçtiğini, şimdilik bu nota ile yetinebileceğini, detaylar üzerinde daha sonra anlaşmaya varılabileceğini belirtmekteydi. Ancak hazırladığı bu notada Rus isteklerinin özü yine muhafaza edilmişti. Babıâli bunu kabul ederse, Osmanlı Devleti'ndeki Rumların himayesi Rusya'ya verilmiş olacak ve böylece Rusya'ya karşı yükümlülük altına girmiş olacaktı. Başka bir ifadeyle Prens Menşikof, tekliflerinin esasında bir değişiklik yapmamış, sadece bunların şeklini değiştirerek, antlaşma ya da senet ile kabul ettiremediğini şimdi bir nota ile kabul ettirmeye çalışıyordu. Ancak Babıâli'nin bunu kabul etmesi söz konusu değildi⁹¹³. Yine ret cevabıyla karşılaşan Prens Menşikof, 21 Mayıs günü İstanbul'dan ayrıldı. Ertesi günü ise Rumların gözyaşları arasında Rusya sefaretinin kapılarındaki kartallı arma söküldü⁹¹⁴. Prens Menşikof'un İstanbul'dan ayrılmasından sonra Rus baş tercümanı Argiropulo bir süre daha İstanbul'da kaldı⁹¹⁵. Bu süre sarfında Hariciye Nazırı'nın yanına gelerek Kudüs meselesinden dolayı Kamame ve Beytüllahm Kiliselerinin birer resmini Prens Menşikof'a gönderilmek suretiyle istedi. Bunun üzerine Esad Efendi'nin Kamame ve Beytüllahm Kiliseleri'nde yaptığı keşifte hazırladığı resimlerden birer suret Argiropulo'ya verilmiştir⁹¹⁶.

İstanbul'un Müslüman halkı, Prens Menşikof'un gelmesiyle ağırlaşan havadan o kadar sıkılmış ve onun kaba tavırlarından o kadar nefret etmişti ki giderken “*ayağı dağlansın! Bir daha gelmez olsun!*” diye, birçok evlerden kadınlar sokaklara sıcak su dökmüşlerdi⁹¹⁷. Çar Nikola, Prens Menşikof'un başarısız olduğunu duyunca “*Sultan Abdülmecit'ten yediğim tokattın acısını tepemde, beş parmağının izini yüzümde hissediyorum*” dediği söylenir⁹¹⁸.

Berlin Elçisi Ali Rıza Bey'den 23 Mayıs'ta gelen mektupta, Rusya'nın davasında haksızlığı anlayarak geri adım atacağını, Avrupa gazetelerinde hatta Avusturya taraftarı olan gazetelerde bile Rusya'nın tekliflerinin Osmanlı Devleti'nin

⁹¹³ Bilâl N. Şimşir, *agm.*, s. 81-82.

⁹¹⁴ Enver Ziya Karal, *age.*, s. 230. Viyana Elçisi Arif Bey'den gelen habere göre Prens Menşikof 22 Mayıs 1853 tarihinde İstanbul'dan ayrılmıştır. Bk. BOA, İ.HR, 328/21220, s.14, 18.

⁹¹⁵ Nicolae Jorga, *age.*, s. 381.

⁹¹⁶ BOA, İ.HR, 100/4895; BOA, A.AMD, 47/39.

⁹¹⁷ Midhat Sertoğlu, *age.*, s. 3023-3024.

⁹¹⁸ Süleyman Kâni İrtem, *age.*, s. 117.

bağımsızlığına ve toprak bütünlüğüne aykırı olduğundan kabul edilemez olduğu ve Avusturya'nın Rusya'nın tabiiyetinde kurtulup, İngiltere'ye yanaşmaya çalıştığını belirtmiştir. Ayrıca Elçi, olası bir harpte Fransa'nın Belçika'yı topraklarına katacağı söylentileri Avusturya'nın hiç hoşuna gitmediğini söylemektedir. Çünkü Avusturya, Belçika kralının kızını oğluna almak niyetindedir. Bunun için Belçika Krallığı'nın bekasına hanel gelmemesi ve bu zamanda ortaya çıkacak her türlü isyan ve ihtilalden Prusya ile birlikte kaçınmaktadır⁹¹⁹.

Rusya'ya karşı gizli bir amacı olmayan Babiâli, Rusya'nın karada ve denizde yaptığı hazırlıklar karşısında bazı tedbirlere ihtiyaç duymuş olup, bu tedbirlerin Avrupalı devletlere bildirilmesinin münasip olduğunu düşünerek, bir takrir hazırlamıştır. Babiâli, hazırladığı bu takriri ilan etmeden önce gizli bir şekilde İngiliz elçisine göstermiş olup, 26 Mayıs'ta toplanan Meclis-i Mahsus'ta ilan ederek, derhal Viyana postasıyla Avrupalı devletlere gönderilmesine karar vermiştir⁹²⁰. Dört elçiye(Avusturya, İngiltere, Prusya ve Fransa) gönderilen bu takdirde:

“Kudüs meselesi üzerine Rusya devleti adına Prens Menşikof ile yapılan müzakereler neticesinde her tarafı hoşnut edecek bir surette bir anlaşmaya varıldığı ancak Prens Menşikof'un, Rum mezhebi ve rahiplerinin imtiyazlarıyla ilgili sunduğu tekliflerinin Osmanlı Devleti'nin istiklaline aykırı olduğundan dolayı reddedildiğini belirtilmekteydi. Her ne kadar Rusya'nın Osmanlı Devleti ile dostane ilişkilerine kuşku olmazsa da bir devletin tebaasında olan bir cemaatin gerek mezhepçe olsun gerek kilisece olsun muafiyetleri ve imtiyazları antlaşma şeklinde bir senetle başka bir devlete verilmesi kabul edilemez. Çünkü bu durum devletin bağımsızlığına ve otoritesine aykırıdır. Osmanlı Devleti, Rum mezhebinin her türlü imtiyazları hakkında olan şüphelerin giderilmesi için bir teminat vermeyi kabul etmişse de Prens Menşikof bu tek taraflı teminatı yeterli bulmayarak sefareti bitirmek derecesine kadar ileri gitmiştir. Babiâli, bir muharebe kapısı açmak niyetinde olmadığını teminatını Avrupa devletlerine bu suretle vermiştir. Ancak Prens Menşikof diplomatik ilişkileri kopmasıyla bir savaş çıkmayacağı yolunda Babiâli'ye herhangi bir güvence vermeden İstanbul'u terk etmesi ve Rusya'nın

⁹¹⁹ BOA, İ.HR, 328/21220, s. 16.

⁹²⁰ BOA, İ.HR, 328/21205, s. 2.

kara ve deniz kuvvetlerini olası bir savaş için alenen hazırlamasından dolayı Osmanlı Devleti askeri tedbirler almaya kendisini mecbur hissetmiştir. Babiâli, 1841 Antlaşması'nı imzalamış olan Avrupalı devletlerin kendisine hak vereceklerini ümit etmektedir"⁹²¹.

Prens Menşikof'un Rumlara dair görüşleri hem İngiltere hem de Fransa tarafından uygun bulunmuyordu. Osmanlı Devleti'nin savaş hazırlığı yaptığına dair gazetelerde haberler çıkmaya başlayınca, bu Avrupa kabinetlerinde Osmanlı aleyhine olumlu etkiler yaptı⁹²².

Prens Menşikof'un İstanbul'u terk etmesiyle Babiâli'nin Avrupalı devletlere gönderdiği takrirden sonra Londra, Viyana ve Paris elçilerinden mektuplar yağmaya başlamıştır. 27 Mayıs'ta Londra Elçisi Kostaki Bey'den gelen mektupta, devletin bağımsızlığına aykırı her türlü kararların reddedilmesinin Osmanlı Devleti'nin hakkı olduğunun Lord Felarondon tarafından ifade edildiği belirtilmektedir. Ayrıca Prens Menşikof'un tekliflerinin reddedilmesi üzerine Rusya'nın askeri hazırlıklar yapmasına karşılık İngiltere ile teyakuz üzere bulunacağını söylemiştir. Lord Aberdeen'in politikası usûl-ı intizârîye üzerinde olup, Rusya'nın istediği teminata itimat ile Prens Menşikof'un sefaretî dostane ve muslihane bir şekilde giderilmesinden yanaydı. Ancak şimdiki İngiltere kabinetosundan Lord Palmerston ve Lord John Russell, Rusya'nın Rum mezhebi hakkında istediği tekliflerin devletin bağımsızlığına aykırı olduğu gerekçesiyle reddedilmesi gerektiğini düşünmektedir. Bunun için Fransa ve İngiltere, Osmanlı Devleti'nin yanına yer alarak, yardımlarda bulunacaktır⁹²³. 30 Mayıs'ta Paris Elçisi Rıfat Veliyüddin'den gelen mektupta, Prens Menşikof'un teklif ettiği tekliflerin devletin hukuku istiklaliyesine dokunduğundan ve 1841 yılında Osmanlı Devleti'nin *istiklâl-i âliye-i mütemâdiyesinin* tamamıyla muhafazası Avrupa devletleri tarafından taahhüt edildiğine binaen bu İngiltere ve Fransa'nın Osmanlı'nın yanında yer alacağı belirtilmektedir⁹²⁴.

⁹²¹ BOA, İ.HR, 328/21205, s. 1; Dört Avrupalı devlete bildirilen bu takririn Fransızca nüshası için bk. *Correspondence Respecting the Rights and Privileges of the Latin and Greek Churches in Turkey*, Belge No: 244, s. 278-280.

⁹²² BOA, HR.MKT, 59/22.

⁹²³ BOA, İ.HR, 328/21220, s. 18.

⁹²⁴ BOA, İ.HR, 328/21220, s. 14.

31 Mayıs tarihinde Kont Nesselrode tarafından Reşit Paşa'ya bir nota gönderilmiştir. Bu notada Kont Nesselrode, tekliflerin reddedilmesinin Çar'a yapılan bir hakaret olarak telaki edildiğini ve bunun için birkaç hafta içinde Rus ordularının Osmanlı sınırlarına gireceklerini bildiriyordu. Bu hareketle Osmanlı Devleti'ne bir savaş açmak niyetinde olmadığını ve yalnız Rusya'nın istediği maddi garantileri elde edinceye kadar Osmanlı sınırını ihlal edeceklerini ileri sürüyordu. Ayrıca Kont Nesselrode, Prens Menşikof'un İstanbul'dan ayrılmadan önce -20 Mayıs tarihli-kaleme aldığı nota taslağının değiştirilmeksizin imzalanmasını ve en geç sekiz gün içinde Hocabay'de bekleyen Rus elçisine verilmesini istiyordu⁹²⁵. Notadan anlaşıldığı gibi Rusya isteklerini kuvvet yoluyla almaya çalışıp Memleketeyn'i işgal edecekti.

Rusya'nın bir takım askeri hazırlıklar karşında Osmanlı Devleti, hasımane bir tavır takınmadığını Avrupalı devletlere ilan ettiği gibi olası bir savaş ihtimaline karşı da bazı tedbirler alma gereği duymuştur⁹²⁶. Bunun için Kont Nesselrode'nin mektubuna cevap vermeden Hristiyan ve Yahudi liderlerini bir araya toplayıp, onlara eskiden beri verilmiş olan imtiyazları onaylayan bir ferman vermiştir⁹²⁷. Bu ferdandan dolayı Rumlar⁹²⁸, Ermeniler⁹²⁹, Protestanlar⁹³⁰, Katolikler⁹³¹ ve Yahudiler⁹³² padişaha teşekkürlerini bildirmişlerdir.

5 Haziran 1853 tarihinde Viyana Elçisi Mehmet Arif Bey'den gelen mektupta, Fransa'nın Avusturya Elçisi Baron Bourqueney'e bir talimat gönderilerek, bu meselede Avusturya'nın alacağı vasiyeti öğrenilmesi isteniyordu. Baron Bourqueney, Osmanlı Devleti'nin aldığı kararları Kont Paul'a bildirmesi üzerine

⁹²⁵ Ali Fuat Türkgeldi, *age.*, s. 297-299. Kont Nesselrode tarafından Reşit Paşa'ya gönderilen bu notanın tarihi olarak Türkgeldi, 19 Mayıs olarak belirtmektedir. Ancak birçok kaynakta notanın tarihi 31 Mayıs olarak belirtilmekle birlikte, notanın içeriğinde Prens Menşikof'un İstanbul'dan ayrılmadan önce kaleme aldığı notanın kabul edilmesi istenmektedir. Dolayısıyla Prens Menşikof 21 Mayıs'ta İstanbul'dan ayrıldığına ve Babiâli'ye verdiği son notanın 20 Mayıs tarihli olduğuna göre 19 Mayıs tarihi doğru olamaz. Notanın 31 Mayıs tarihli olduğuna dair bk. *Correspondence Respecting the Rights and Privileges of the Latin and Greek Churches in Turkey*, Belge No: 236, s. 265; Norman Rich, *age.*, s. 61; Hüseyin Hüsnü, *age.*, s. 43; Harold Temperley, *age.*, s. 339.

⁹²⁶ TV, 29 Şaban 1269, Def'a 488.

⁹²⁷ Erdoğan Keleş, *agt.*, s. 80.

⁹²⁸ BOA, İ.HR. 99/4835.

⁹²⁹ BOA, İ.HR. 99/4841; Ceride-i Havadis, 8 Şevval 1269, No:631.

⁹³⁰ BOA, İ.HR. 99/4848, s. 2.

⁹³¹ BOA, İ.HR. 99/4858.

⁹³² BOA, İ.HR. 99/4843.

barışın devam etmesi için Osmanlı Devleti'nin bağımsızlığı ve toprak bütünlüğünü koruması hususunda Fransa ile birlikte hareket edeceğini bildirmiştir⁹³³.

16 Haziran 1853 tarihinde Reşit Paşa, Kont Nesselrode'nin notasına bir cevap yazdı⁹³⁴. Reşit Paşa, Rum mezhebinin öteden beri nail olduğu imtiyazlar ve muafiyetlerinin Sultan Abdülmecit'in son fermanı ile yenilendiğini belirterek, Rusya'nın sınırlarını ihlâl etme niyetini protesto ettiğini, aldığı askeri tedbirlerin Rusya'nın bu hareketinden dolayı olduğunu söylemiştir. Ayrıca eğer Rusya kabul ederse Petersburg'a olağanüstü bir büyükelçi gönderip, müzakerelere girişmeyi ve bu elçinin Osmanlı Devleti'nin ne bağımsızlığına ne de egemenliğine hanel gelmeyecek bir surette Rusya ile bir anlaşmaya vararak, Çar'ı hoşnut edecek orta bir yol aranabileceğini belirtmiştir⁹³⁵.

Reşit Paşa'nın Kont Nesselrode'nin tekliflerini ret etmesi üzerine olası bir savaş kapı önünde görünmekteydi. Rusya, bir yandan savaş hazırladıkları yaparken diğer taraftan da basında geniş bir propagandaya girişmişti. Güya Osmanlı Devleti, Kudüs'ü Yahudilere satmış artık Hristiyanlık âleminin buna tahammül etmeyeceği ve bu savaşın önceki savaşlara göre çok daha önemli ve kutsal olacağı ilan edilmekteydi⁹³⁶.

4. KUTSAL YERLER SORUNU'NUN KIRIM SAVAŞI'NIN ÇIKMASI ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

Osmanlı-Rusya arasında olabilecek bir savaş ihtimaline karşı İngiltere Elçisi Lord Stratford bazı hazırlıklar yapmıştır. Bu hazırlıklardan biri Malta'da bulunan İngiliz donanmasının Yunan sularında bulunan Fransız donanmasıyla birleşmesi ve Beşik Körfezi'ne hareket etmesi emrinin Amiral Dundas'a bildirilmesi olmuştur. Amiral Dundas, Malta'dan hareket ederek, Fransa donanmasıyla birleşip 5 Haziran 1853 tarihinde Beşik Körfezine gelmiştir⁹³⁷. Ceride-i Havadis gazetesinin 22 Haziran 1853 tarihli nüshasında Amiral Dundas, komutasındaki İngiltere donanmasının 12 Haziran'da, Fransa donanmasının ise 16 Haziran'da Beşik Körfezi'ne geldiği

⁹³³ BOA, İ.HR, 328/21220.

⁹³⁴ Erdoğan Keleş, *agt.*, s. 82; Bilâl N. Şimşir, *agm.*, s. 84; *Correspondence Respecting the Rights and Privileges of the Latin and Greek Churches in Turkey*, Belge No: 298, s. 334-335.

⁹³⁵ Ali Fuat Türkgeldi, *age.*, s. 299-301.

⁹³⁶ *Vak'a-nüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, s. 82.

⁹³⁷ Hüseyin Hüsnü, *age.*, s. 43.

belirtilmektedir⁹³⁸. Rusya, bu durumu protesto ederek, İngiltere ve Fransa donanmalarının Beşik Körfezi'ne gelmelerinin 1841 Boğazlar Sözleşmesi'ne aykırı olduğunu ileri sürmüştür. Ancak bu antlaşmanın sadece barış zamanlarını kapsadığı gerekçesiyle Rusya'nın bu protestosu dikkate alınmamıştır⁹³⁹.

Fransa adına açıklama yapan dış işleri bakanı Drouyn de Lhuys, Rusların Eflak-Boğdan'ı sebepsiz yere işgal etmeye hazırlanmasının savaş manasına geldiğini ve bundan dolayı Osmanlı Devleti'nin yardım istemeğe haklı olduğunu söylemiştir. İngiltere adına açıklama yapan dış işleri bakanı John Russell ve Lord Clarendon da, gemilerinin İstanbul'a kadar gelebileceğini ve bunun mevcut antlaşmalara aykırı bir durum olmadığını söylemişlerdir. Neticede Rus orduları, 22 Haziran'da Osmanlı topraklarına girerek, işgale başlamış ve *General Prens Gorçakof* komutasındaki 35.000 asker 2 Temmuz'da Prut nehrini geçerek, Eflak-Boğdan'ı işgal etmiştir⁹⁴⁰. Osmanlı Devleti, Rusya'nın bu hareketini derhal protesto ederek, antlaşmalara aykırı olan böyle bir durumu kabul edemeyeceğini Avrupalı devletlere bildirmiştir⁹⁴¹.

24 Temmuz'da Avusturya Dış İşleri Bakanı Kont Boul'nun teklifi ile Viyana'da Fransa, İngiltere ve Prusya arasında bir konferans yapılarak, *Viyana Notası* olarak bilinen bir tasarı hazırlanmıştır. Viyana Notası, Sultan'a 1774 ve 1829 Antlaşmalarının Ortodokslara tanıdığı hakların ruhuna uygun davranmasını, diğer Hristiyan gruplara tanınan ayrıcalıkların Ortodokslara da tanınmasını, Rus ve Fransız hükümetlerine danışmadan Hristiyan tebaanın var olan koşullarında bir değişiklik yapmamasını öneriyordu. Bu tasarıyı Rusya kabul etmesine rağmen Osmanlı Devleti kabul etmemiştir. Çünkü bu tasarıyı kabul etmesi, devletin Hristiyan uyrukları üzerinde bir Fransız-Rus himayesi yaratacağını düşünmekteydi⁹⁴².

9 Eylül 1853'te Rus baş tercümanı, Hariciye Nazırı'nın yanına gelerek Viyana Notası için *İmparator hazretleri Menşikof müsveddesinin bir harfini tağyire razi olmayacağını bütün âleme ilan etmiş iken Viyana Müsveddesi'nin Petersburg'da*

⁹³⁸ Ceride-i Havadis, 15 Ramazan 1269, No:628. Lord Stratford'un hatıralarında 1841 Antlaşması'nın ihlal edilmemesi için, Lord'un Amiral Dundas'a hareket emrini 12 gün geç verdiği belirtilmektedir. Dolayısıyla hem antlaşmanın ihlal edilmemesi hem de Rusya'nın savaş niyetinde olduğuna dair bir şüphenin kalmaması üzerine 20 Ekim'de donanmalar çağırılmıştır. 22 Ekim'de de donanmalar Çanakale Boğaz'ını geçmişlerdir. Bk. Stanley Lane Poole, *age.*, s. 155.

⁹³⁹ Erdoğan Keleş, *agt.*, s. 101.

⁹⁴⁰ Erdoğan Keleş, *agm.*, s. 165-166.

⁹⁴¹ TV, 8 Zilkâde 1269, Def'a: 491.

⁹⁴² Matthew Smith Anderson, *age.*, s. 143-144.

nasıl kabul olunduğuna kendisi hâlâ müte'accib olduğu hâlde şimdi bu tağyirâtın taraf-ı İmparatorîden kabul olunacağını akli kesmediğini belirterek, notanın Osmanlı Devleti tarafından kabul edilmesiyle meselenin bitirilmesi gerektiğini söylemiştir⁹⁴³.

Sonuçta 4 Ekim 1853'te Osmanlı Devleti, Rusya'ya bir ültimatom vererek, Eflak-Boğdan'ı 15 günlük bir zaman zarfı içinde boşaltmasını istemiştir. Ancak Rusya'nın bu notaya karşı kayıtsız kalması üzerine tanınan sürenin sonunda Osmanlı Devleti, Rusya'ya resmen savaş ilan etti⁹⁴⁴. Böylece Osmanlı Devleti, Rusya'nın Kutsal Yerler Sorunu ile Rumlar üzerinde bir himaye kurma teşebbüsüne karşı sonuna kadar kendini savunmuşsa da bir Osmanlı-Rus savaşından kendini kurtaramamıştır.

Kutsal Yerlerde başlayan tartışmalar iki devlet arasında bir savaşa ve neticesinde bir Avrupa harbi şekline bürünmüştü. Doğu Sorunu'nun buhranlı bir safhasını teşkil eden bu savaşta Fransa, İngiltere, Sardunya, Prusya ve Avusturya Osmanlı Devleti ile birlikte hareket ederek, Rusya'ya karşı bir ittifak kurmuşlardır. Taraflar arasında yapılan savaşta Rusya büyük bir yenilgiye uğramış ve neticesinde 1856'da Paris Barış Antlaşması imzalanmıştır. Gerçekte Kırım Savaşı geniş manada bir Avrupa savaşıdır. Nitekim 1856 Paris Barış Antlaşması 1815 yılında Viyana Kongresi'nden sonra yıkılan Avrupa güçler dengesini yeniden düzenleyen bir belge hüviyetindedir. Avrupa devletleri bu antlaşmayla birlikte Rusya'nın bozmaya çalıştığı Avrupa güçler dengesini Osmanlı Devleti ile birlikte kurmayı amaçlamışlardır. Nitekim bu antlaşma ile birlikte Balkanlar'da önemli derecede Rus nüfuzu kırılmış olup, Rusya'ya karşı bir Avrupa siyasî bloğu kurulmuştur⁹⁴⁵. Ancak savaşın ortaya çıkmasına sebep olarak görünen Kutsal Yerler Sorunu'na doğrudan ilişkin antlaşmada tek bir madde bile bulunmamakla birlikte savaştan sonra Kutsal Yerlerdeki statüko devam etmiştir. Wardi'nin ifadesiyle Büyük Güçler, Kutsal Yerler

⁹⁴³ *Osmanlı Belgelerinde Kırım Savaşı (1853-1856)*, Yay. Haz. Kemal Gurulkan, Mustafa Küçük vd., Ankara 2006, s. 55-57.

⁹⁴⁴ *Vak'anüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, IX., s.82; TV, Gurre Muharrem 1270 Def'a 493; Ceride-i Havadis, 6 Muharrem 1270, No:648. Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya harp ilan ettiğine dair Takvim-i Vekayi'de yayımlanan Hatt-ı Hümayûnlar için bk. TV, 23 Muharrem 1270, Def'a:494; TV, 14 Safer 1270, Def'a: 495.

⁹⁴⁵ Ali İhsan Gencer, "Kırım Savaşı ve Paris Antlaşması", <http://www.bilimtarihi.org/pdfs/KIRIM.pdf>, Erişim Tarihi 2013. Paris antlaşması için bk. BOA, A.DVNS.NMH.d, No:13, Hüküm No: 57, s. 73-74; TV, 26 Şaban 1272, Def'a: 541; *Muâhedât Mecmuası*, IV., s. 242-258; *Vak'anüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, IX., s. 230-244; Nihat Erim, *age.*, s. 341-353.

Sorunu'nu *pandoranın kutusu*⁹⁴⁶ olduğunu kabul ettiler. Meselenin belirsiz olarak çözümünün ertelenmesi ise en iyi çözüm gibi göründü⁹⁴⁷.

Tarihi seyir içinde incelediğimiz Kutsal Yerler Sorunu, Kırım Savaşı'nın belirleyici sebeplerinden biri olarak görünmektedir. Ancak umumiyetle Avrupa harbi şekline giren bu büyük savaşta gerçekten Kutsal Yerler Sorunu savaşın belirleyici sebebi midir? Söz konusu olan Kutsal Yerler ile ilgili olan tartışmalar daha önce yapılmıyor muydu ve savaş bu meseleye bir son verilmek için çıktıysa, savaşın sonunda bu yerlerle ilgili tartışmalar sona erdi mi? Kutsal Yerler Sorunu Osmanlı-Rusya arasında esas neden ise neden savaşın sonunda imzalanan antlaşmada bu sorununun çözümüne dair herhangi bir madde yoktur? Soruları çoğaltabilirsiniz ama sorular çoğaldıkça mesele görüldüğünden çok daha karışık ya da içinden çıkılmaz bir hal almaktadır. Çünkü Kutsal Yerler Sorunu ile ilgili tartışmalar devam ederken Prens Menşikof'un uzlaşmaz tavırları ve Osmanlı Devleti'nin bağımsızlığına ve egemenliğine aykırı isteklerde bulunması iki devlet arasında bir savaşa sebep olmuş ve savaşın ardından imzalanan antlaşmada Kutsal Yerler Sorunu'na ilişkin hiçbir karar alınmamıştır. Tarihi olayların açıklanmasında iki tür sebep üzerinde durulur. Bunlardan biri daha çok görünürde olan, olayların tetikleyici sebebi ya da bahanesini oluşturan sebep; diğeri de uzun vadede kendini gösteren yani ilk bakışta görünmeyen ama incelemeyi artırdıkça daha etkili olduğu anlaşılan ve belirleyici yönü ağır basan sebeplerdir⁹⁴⁸. Gözün gördüğüyle yetinenler için Kutsal Yerler Sorunu, Kırım Savaşı'nın belirleyici sebebidir. Ancak bu bakış açısıyla olaya bakanlar meselenin görünen sebebi olduğunu ya da tetikleyici sebebi olduğunu düşünürler. Kutsal Yerler Sorunu, Kırım Savaşı'nın görünen ya da tetikleyici sebebi değil ise savaşın belirleyici sebebi nedir?

Kırım Savaşı'nın ortaya çıkış koşulları modern tarihçiliğin en çetin sorunlarından bir olarak kabul edilmiştir. Bu konuda 80 yıllık akademik çabaları bulunan Temperley, "Kırım Savaşı'nın temelleri henüz bile tamamen açık değildir" diyerek çalışmalarını özetler. Savaşın ortaya çıkmasına sebep olan en yaygın inanç

⁹⁴⁶ Pandora, *tanrılar armağını* manasına gelmektedir. Pandoranın kutusu ise, Pandora'ya armağan edilen ve Yunan mitolojisinde insanlığın bütün günahlarını içerdiği düşünülen büyük testidir. Bk. Arthur Cotterell ve Rachel Storm, *Büyük Dünya Mitoloji Ansiklopedisi*, Çev. Emel Lakşe, İstanbul 2001, s. 72; <http://tr.wikipedia.org/wiki/Pandora>, Erişim Tarihi 2013.

⁹⁴⁷ Chaim Wardi, *agm.*, s. 392-393.

⁹⁴⁸ Ş. Tufan Buzpınar, *agm.*, s. 187.

statükoyu ve Rus tecavüzüne karşı Osmanlı Devleti'nin kendisini savunmak için savaşmış olduğudur"⁹⁴⁹.

Çar Nikola, kendisinden önce tahta bulunan Çar Paul(1796-1801) ve Çar Aleksandr(1801-1825)'ın uluslararası ilişkilerde uzlaşma yanlısı politikalarının aksine Katerina'nın Osmanlı karşıtı yayılmacı politikasına uygun davranmış olup, bu politikayı daha ileri götürmeye çalışmıştır. Dönemin Dışişleri Bakanı Kont Nesselrode de Çar Nikola gibi, Osmanlı Devleti'ne karşı saldırgan ve yayılmacı politikalar yürütmekteydi. 1827 yılında Navarin'de⁹⁵⁰ Osmanlı donanmasının yakılması, 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı ve savaşın sonunda imzalanan Edirne Antlaşması⁹⁵¹ bu politikalarının bir tezahürüdür. Daha da önemlisi ise 1831-1833 yılları arasında Mehmet Ali Paşa'nın isyan etmesiyle Rusya'nın Osmanlı Devleti üzerindeki nüfuzunun artırması sonucunda imzalanan Hünkâr İskeleyi Antlaşması'dır. Buzpınar'a göre, Hünkâr İskeleyi Antlaşması, Kırım Savaşı'na giden yolda en önemli kırılma noktalarından biridir⁹⁵².

8 Temmuz 1833'te Osmanlı-Rusya arasında imzalanan Hünkâr İskeleyi Antlaşması, bir gizli madde olmak birlikte, 7 maddelik bir antlaşmadır. Açık maddeler genelde iki devlet arasındaki dostluk ve kurulan savunma ittifakıyla ilgiliyken, gizli madde Rusya'nın herhangi bir devlet ile savaşa girmesi durumunda Osmanlı Devleti'nin boğazları Rusya ile savaşan devletin donanmalarına kapamasıyla ilgilidir⁹⁵³.

Bu antlaşma dış devletlere duyurulduğu zaman İngiliz Elçisi Ponsonby, Sisam Prensi Vogorides sayesinde antlaşmanın gizli maddesini öğrendi. Bunun üzerine İngiltere ve Fransa, İstanbul'daki elçilerine antlaşmayı kesinlikle kabul etmeyecekleri talimatını verdi. İki devlet de bu antlaşmanın Rusya'ya hem daha fazla askeri hakları sunacağını hem de Rusya'nın Osmanlı Devleti üzerindeki nüfuzunun

⁹⁴⁹ Brison D. Gooch, "A Century of Historiography on the Origins of the Crimean War," *The American Historical Review*, LXII/1, October 1956, s. 33.

⁹⁵⁰ Navarin olayı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. *Vak'anüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, I., Haz. Ahmet Hezarfen, İstanbul 1999, s. 62-65.

⁹⁵¹ Edirne Antlaşması hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Şerafettin Turan, "1828 Edirne Antlaşması" *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, IX/1-2, Ankara 1951, s. 111-151; *Muâhedât Mecmûası*, IV., s. 70-80; Nihat Erim, *age.*, s. 279-286.

⁹⁵² Ş. Tufan Buzpınar, *agm.*, s. 188-189.

⁹⁵³ Kemal Beydilli, "Hünkâr İskeleyi Antlaşması" *TDV. İslam Ansiklopedisi*, XVIII., İstanbul 1998, s. 488-489; *Muâhedât Mecmûası*, IV., s. 90-93; Nihat Erim, *age.*, s. 297-299.

artacağından korktular. Ancak iki devletin protestoları bir netice vermemiş, 26 Ağustos 1833 tarihinde antlaşma onaylanmıştır⁹⁵⁴. Bu antlaşmadan sonra Rusya, Avusturya'yı da yanına çekmek için Viyana Elçisi Tatisçef aracılığıyla Mehmet Ali Paşa'nın Balkanlar üzerindeki nüfuzunu genişletmesine karşı ve Osmanlı Devleti'nin parçalanması neticesinde alınması gereken tedbirler için Avusturya ile antlaşma yolları aradı. Nihayetinde Rusya, Avusturya'yı ikna ederek, Eylül 1833 tarihinde iki devlet arasında iki gizli madde olmak üzere toplam beş maddelik *Münchengretz Antlaşması* imzalamıştır⁹⁵⁵.

Bu antlaşmalar Kırım Savaşı'nda Rusya'nın karşısında ve Osmanlı Devleti'nin yanında yer alan Fransa ve İngiltere'yi o kadar rahatsız etmiş ki bundan sonraki 20 yıl boyunca Fransa ve İngiltere'nin Rusya'ya karşı paralel politikalar takip ederek, Rusya'nın Osmanlı Devleti üzerindeki nüfuzunu kırmak istemişlerdir⁹⁵⁶.

1838 yılında İngiltere, Osmanlı-İngiliz Ticaret Antlaşmasını imzalayarak, bir nebze de olsa Hünkâr İskelesi Antlaşması'nı ters yüz etmeyi başarmıştır. Bu antlaşmanın haberleri Londra'ya ulaştığında Lord Palmerston *Osmanlı'nın bu namütenahi imtiyazları karşısında hayretini gizlemeyerek, hiçbir devletin kendi çıkarlarını böyle alt üst edemeyeceğini söylemiştir*⁹⁵⁷. 1839'da ise Mehmet Ali Paşa kuvvetlerinin Nizip'te Osmanlı ordusunu bozguna uğratmasıyla Rusya'nın Hünkâr İskelesi Antlaşması'na dayanarak, Boğazlara inmesi ihtimalinin belirmesi, İngiltere'ye ikinci bir fırsat vermiştir. Harekete geçen İngiltere, 15 Temmuz 1840 tarihinde Londra'da Prusya, Rusya, Avusturya ve Osmanlı Devleti arasında imzalanan antlaşmayla Mehmet Ali Paşa'yı Mısır'la yetinmek zorunda bırakmıştır. Bu antlaşma sayesinde Rusların Boğazlar üzerindeki nüfuzu kısmen sınırlandırılıyor ve Boğazların güvenliği, antlaşmayı imzalayan devletlerin sorumluluğuna

⁹⁵⁴ Muhammed H. Kutluoğlu, *The Egyptian Question 1831-1841 (The Expansionist Policy of Mehmed Ali Paşa in Syria and Asia Minor and the Reaction of the Sublime Porte)*, İstanbul 1998, s. 106.

⁹⁵⁵ Şinasi Altundağ, "Münchengrätz Muahedesi", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, I/4, Ankara 1943, s. 54-56; Muhammed H. Kutluoğlu, *age.*, s. 107.

⁹⁵⁶ Ş. Tufan Buzpınar, *agm.*, s. 190.

⁹⁵⁷ Ali İhsan Bağış, "İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'nun Toprak Bütünlüğü Politikası ve Türk Diplomasisinin Çaresizliği", *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç*, Ankara 1999, s. 51.

birakılıyordu⁹⁵⁸. Ancak Rusya'nın Hünkâr İskeleyi Antlaşması ile kazandığı hakları yetirdiği olay 1841 yılında gerçekleşecekti. 8 yıl geçerli olan Hünkâr İskeleyi Antlaşması'nın süresinin dolması üzerine Avusturya, İngiltere, Fransa ve Prusya arasında 13 Temmuz 1841'de Londra Boğazlar Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşmaya göre, Rusya, Boğazlardan geçiş hakkını kaybediyor ve Osmanlı Devleti'nin katılmadığı bir savaşta Boğazlar tüm savaş gemilerine kapalı tutulacaktır. Bu madde Rusya'nın 1833 öncesine dönmesi manasına gelmekteydi⁹⁵⁹. Ayrıca Boğazların kapalılığı kaidesi her hangi bir devletin çıkarları uğruna bozulmayacağı garantisini Avrupa devletlerin taahhüdü altına girmesi, sadece Osmanlı'nın egemenlik hakkını kısıtlamakla kalmamış aynı zamanda boğazların Avrupalı devletlerin müşterek himayesine girmesine de sebep olmuştur⁹⁶⁰.

Rusya'nın geleneksel güneye inme politikasını engelleyen bu antlaşma Rusya'yı durdurmayacaktır. Çünkü Rusya, er ya da geç bir gün Osmanlı Devleti'nin yıkılacağını ya da dağılacağını düşünüyordu. Bunun için Rusya, amaçlarını gerçekleştirmek için bu sefer Fransa ve İngiltere arasındaki rekabetten faydalanarak, daha önce de belirtildiği üzere Osmanlı Devleti'nin taksim planları için 1844 ve 1853 yıllarında İngiltere ile anlaşma yoluna gitmiştir. Ancak bunda pek başarılı olamamıştır. 1847 yılında Beytüllahm Kilisesi'ndeki Mağaratü'l-Mehd'de kaybolan yıldız ile birlikte başlayan tartışmalar büyümüş ve Rusya'ya Osmanlı Devleti üzerindeki emelleri için yeni bir fırsat kapısı açmıştır. Bu fırsattan faydalanıp, isteklerini Osmanlı Devleti'ne kabul ettirmek isteyen Çar Nikola, Prens Menşikof'u İstanbul'a göndermişti. Prens Menşikof'un İstanbul'daki hareketleri ve uzlaşmaz tavırları Rusya'nın gerçek emellerini açıkça ortaya koymaktadır.

Nitekim Prens Menşikof'un gizli bir şekilde Maliye Nazırı Namık Paşa ile yaptığı görüşmede gerçek niyetlerinin Kutsal Yerler Sorunu olmadığını, niyetlerinin Rusya ile Osmanlı Devleti arasında bir taarruzi ve tedâfüi ittifakı kurmak olduğunu söylemiştir⁹⁶¹. Rusya, bu şekilde 1833 Hünkâr İskeleyi Antlaşması'nı yenilemek, 1841'de imzalanan Londra Boğazlar Antlaşması'nı geçersiz bırakmak ve boğazların

⁹⁵⁸ Ş. Tufan Buzpınar, *agm.*, s. 190; Muhammed Hanefi Kutluoğlu, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Dış Politikası ve Diplomasisi", *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç*, Ankara 1999, s. 89-90.

⁹⁵⁹ Ş. Tufan Buzpınar, *agm.*, s. 190.

⁹⁶⁰ Cemal Tükin, *Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Boğazlar Meselesi*, İstanbul 1947, s. 227.

⁹⁶¹ Harold Temperley, "Stratford de Redcliffe and the Origins of the Crimean War", *The English Historical Review*, XLVIII/192, September 1933, s. 610.

statüsünü tekrar kendi lehlerine göre düzenlemeyi planlamıştır⁹⁶². Ayrıca Prens Menşikof, 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'na bir madde eklenerek, Rumların himayesinin Rusya'ya bırakılması karşısında padişahın emrine Avrupalı devletlerden gelecek tehditlere karşı 40.000 asker vereceklerini ifade etmiştir⁹⁶³. Bu olay Rusya'nın gerçekte Kutsal Yerler Sorunu ile ilgilenmediğini, geleneksel politikalarını gerçekleştirmek niyetinde olduğunu açıkça göstermektedir.

Bu bağlamda Kutsal Yerler Sorunu, Kırım Savaşı'nın görünürdeki sebebi olmakla birlikte gerçekte ya da belirleyici sebebi değildir. Bu tıpkı çatışmanın ortaya çıkmasına vesile olan bir kıvılcıma benzer. Avusturya Velihtti Prens Franz Ferdinand ve karısının 1914'te Bosna'da öldürülmesinin I.Dünya Savaşı'nın başlamasının gerçek nedeni olmadığı gibi Kutsal Yerler Sorunu da Kırım Savaşı'nın ortaya çıkmasına sebep olan gerçek neden değildir. Şüphesiz Kırım Savaşı'na giden yolda İngiltere, Fransa ve Rusya arasındaki rekabetin yansımaları zikredilen bu olaylarla da sınırlı değildir⁹⁶⁴. Osmanlı Devleti'nin Kutsal Yerler Sorunu karşısında takip ettiği siyaset de savaşın ortaya çıkmasındaki nedenler arasında incelenmeye değer bir konudur. Çünkü Kırım Savaşı'nın başlama arifesinde Avrupa ile yoğun diplomatik ilişkiler kurulurken, Osmanlı Devleti'nin Rusya'da daimi bir elçisi bile bulunmamaktaydı⁹⁶⁵.

Bütün bu nedenlerin yanında Kırım Savaşı'nın sonucunda savaşa katılan devletlerin elde ettikleri kazançlar da savaşın belirleyici sebebinin ortaya koymaktadır. İngiltere, Rusya'nın Karadeniz'deki tersanelerini ve donanmalarını kaldırarak, sömürgelerini ve Yakındoğu'daki ticareti için büyük bir tehlikeyi bertaraf etmiş bulunmaktaydı. Osmanlı Devleti üzerindeki nüfuzu ise daha da arttı⁹⁶⁶. 1854'te Babiâli'ye borç veren iki devletten biri olmuş olup, 1856'da İzmir-Aydın demiryolu yapım hakkını elde etmiştir⁹⁶⁷. Ayrıca Hindistan'da meydana gelen 1857'deki Büyük Sipahi Ayaklanması'nda Osmanlı Devleti, Kırım Savaşı'nda İngiltere'nin Osmanlı'nın yanında yer aldığından dolayı Müslümanların İngilizlerle savaşmaması

⁹⁶² Erdoğan Keleş, *agt.*, s. 64.

⁹⁶³ Stanley Lane Poole, *age.*, s.133.

⁹⁶⁴ Ş. Tufan Buzpınar, *agm.*, s. 191-192.

⁹⁶⁵ Hayreddin, *age.*, s. 127.

⁹⁶⁶ Ali İhsan Gencer, *agm.*, <http://www.bilimtarihi.org/pdfs/KIRIM.pdf>.

⁹⁶⁷ Bülent Varlık, *19. Yüzyılda Emperyalizmin Batı Anadolu'da Yayılması*, Ankara 1976, s. 14-15.

yolundan bir irâde ilan etmiş ve ayaklanmanın bastırılması için yardım birliklerinin Mısır ve Kızıldeniz'den geçişlerine izin vermiştir⁹⁶⁸.

Fransa'da Lui Napolyon cumhurbaşkanı seçildikten sonra imparator olmayı kafasına koymuştu ve bu işte Katoliklerin büyük desteğini görmüştü. Napolyon, Katolikleri onurlandırmak, yönetim değişikliği karşısında kamuoyunu oyalamak ve Napolyon Bonapart döneminde Fransa'ya karşı düzenlenmiş olan siyasi bloğu yıkmak amacıyla Kutsal Yerler Sorunu'nu alevlendirmişti⁹⁶⁹. Kutsal Yerler Sorunu devletlerarasında iyice alevlenince de Kırım Savaşı'na gitmekten çekinmemiştir. Çünkü Rusya, Kutsal Yerler Sorunu'nu ön plana getirerek, Fransa'nın Akdeniz'deki faaliyet alanlarına göz dikmekteydi. Savaşın akabinde Fransa, Paris Barış Antlaşması ile bu tehlikeyi bertaraf ettiği için durumdan memnundu. Ayrıca bu savaşta Koalisyon Savaşları'ndan beri Fransa'ya karşı kurulmuş olan ittifak antlaşmalarını geçersiz bırakmış olup, antlaşmayı Paris'te organize ederek, Fransa'yı Avrupa siyasetinde yeniden itibarlı bir konuma getirmiştir. Aynı zamanda Fransa, 1798'de Mısır'ı işgal etmesiyle bozulan Osmanlı-Fransa ilişkilerini tekrar kuvvetlendirerek, Doğu Avrupa ve Anadolu'da nüfuz alanlarını genişletmiştir⁹⁷⁰.

Kutsal Yerler Sorunu'nun Hristiyan cemaatleri arasında bir problem olmaktan çıkıp, uluslararası platforma taşınmasında ve akabinde Kırım Savaşı'nın ortaya çıkmasında İngiliz Elçisi Stratford de Redcliffe'nin oynadığı rol ne kadar etkili olmuştur? Stratford de Redcliffe(1786-1880), çok uzun süre İngiltere'nin İstanbul elçiliğinde bulunan ve Reşit Paşa'nın kafadarı olan ünlü Cannig'dir. Kendisine 1852'de soyluluk unvanı verildikten sonra Lord Stratford de Redcliffe adını almıştır⁹⁷¹. Reşit Paşa ile olan samimi işbirliği onu Osmanlı siyasetinde söz sahibi etmiş ve bu yüzden halk arasında *İngiliz Sultanı* diye anılır olmuştur⁹⁷². Stratford de Redcliffe'nin hem en uzun süre İstanbul'da kaldığı dönem hem de Osmanlı siyasetinde önemli bir rol oynadığı dönem 1842-1858 yılları arasında olmuştur. Bu dönemde Lord'un en önemli görevi Osmanlı Devleti'ne gerek ıslahat çalışmalarında gerek Kırım Savaşı öncesinde diplomatik ilişkilerde yardımcı olmaktı. 1858 yılında

⁹⁶⁸ Azmi Özcan, "1857 Büyük Hind Ayaklanması ve Osmanlı Devleti", *İslâm Tetkikleri Dergisi*, Edr. Mahmut Kaya, IX., İstanbul 1995, s. 272.

⁹⁶⁹ Enver Ziya Karal, *age.*, s. 225.

⁹⁷⁰ Ali İhsan Gencer, *agm.*, <http://www.bilimtarihi.org/pdfs/KIRIM.pdf>.

⁹⁷¹ Stanley Lane Poole, *age.*, s. 1-3. Abdurrahman Şeref, *age.*, s. 147.

⁹⁷² Midhat Sertoğlu, *age.*, s. 3024.

Palmerston'un başvekillikten düşmesi üzerine Lord istifa ederek, İstanbul'dan ayrılmıştır⁹⁷³.

Uzun zaman Kırım Savaşı'nın patlak vermesinde Stratford de Redcliffe'nin sebep olduğu düşünülmüştür. Kendisi öteden beri Çar Nikola'nın *şahsi düşmanı* olarak tanınmıştır. Stratford, Lord Palmerston tarafından tamamıyla desteklenmekte olup, İngiltere'deki ant-i Rus politikasının baş temsilcilerinden biriydi. Elçi'nin desteği ve direktifleri ile hareket eden Babıâli, Prens Menşikof'un isteklerine gayet ustaca karşılık vermişti. Rus fevkalade elçisinin bir hatadan öbür hataya düşmesine yol açmış ve sonunda işi savaşa kadar götürmüştür. Stratford'ın bu diplomatik faaliyetleri kendisinin adeta harbin baş tahrikçisi olduğu iddiasına yol açmıştır⁹⁷⁴. Ayrıca Prens Menşikof, İstanbul'daki son günlerinde gönderdiği raporlarında Stratford hakkında şikâyetlerde bulunur ve tekliflerinin kabul edilmemesini Elçi'nin etkisine bağlıyordu. Anderson, Prens Menşikof'un tekliflerine karşı gösterilen dirençte Stratford'un etkisinin ne ölçüde olduğunu hâlâ tartışılan ve muhtemelen çözülmeyecek bir konu olduğunu belirterek, Prens Menşikof'un verdiği 5 Mayıs notasını izleyen günlerde Elçi'nin Babıâli'ye İngiltere'nin aktif olarak destek sözü verdiğine dair hiçbir kanıtın olmadığını söylemektedir. Ayrıca tekliflerin reddedilmesinde itici gücün Osmanlılar olduğunu, bunda dış teşviklerin etkisinin az olduğunu belirtmektedir⁹⁷⁵.

⁹⁷³ Stanley Lane Poole, *age.*, s. 3.

⁹⁷⁴ Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 72-73.

⁹⁷⁵ Matthew Smith Anderson, *age.*, s. 141.

Resim 23: Lord Stratford de Redcliffe⁹⁷⁶

Bu konuda Temperley de, Kırım Savaşı'na Stratford'un sebep olduğu görüşünün abartılmış olduğunu, Elçi'nin 1853 krizinde barışçı bir çözüm uğraşları, zararın yanında yararları az olmuş olduğunu belirtmektedir⁹⁷⁷. Çünkü Stratford, Kutsal Yerler Sorunu'nun Fransa ve Rusya arasında gittikçe büyüyecek bir hadise haline gelmesini ümitle beklemişse de umduğu çıkmamış, Fransa taleplerinde ısrarı bırakmıştı⁹⁷⁸.

Rus Elçisi Prens Menşikof'un İstanbul'a geldiği ve Rıfat Paşa ile müzakerelere giriştiği vakit Stratford ülkesinde bulunmaktaydı. Prens Menşikof'un İstanbul'a gelmesi üzerine ülkesinden derhal İstanbul'daki büyükelçilik görevine dönmesi talimatını almıştır. Stratford daha İstanbul'a gelmeden Prens Menşikof, Kutsal Yerlerde Rumların haklarının korunmasını ve Rumların Rusya'nın himayesine girecek bir senet teklifinde bulunmuştu. Rıfat Paşa, bir diplomasi manevrasıyla iki konuyu birbirinden ayırıp, öncelikle Kutsal Yerler Sorunu'nu halletme yoluna gitmiştir. Bu kararın alınmasında Stratford'un etkisi olduğunu Gooch, kabul etse de⁹⁷⁹ o tarihte Stratford hem yolda hem de Prens Menşikof'un isteklerinden haberdar değildi⁹⁸⁰. Başlangıçta Stratford, hem Osmanlı hükümdarlığının hem de bütün Osmanlı Hristiyanlarının üzerinde olan Fransız ve

⁹⁷⁶ Stanley Lane-Poole, *The Life of the Right Honourable Stratford Canning, Viscount Stratford De Redcliffe*, I., London 1888.

⁹⁷⁷ J. L. Herkless, "Stratford, the Cabinet and the Outbreak of the Crimean War", *The Historical Journal*, XVIII/3, September 1975, s. 497.

⁹⁷⁸ Midhat Sertoğlu, *age.*, s. 3024.

⁹⁷⁹ Brison D. Gooch, *agm.*, s. 40.

⁹⁸⁰ Bekir Sıtkı Baykal, *agm.*, s. 255.

Rus taleplerini bastırarak, Kutsal Yerler meselesini çözmeye uğraştı⁹⁸¹. Prens Menşikof, istekleriyle Babiâli'yi fena sıkıştırmaya başlınca meselenin sureti tesviyesi için Stratford, bütün maharetini kullanarak, Hariciye Nazırlığına Reşit Paşa'nın getirilmesini sağlamıştır⁹⁸². Oysaki Prens Menşikof, hükümet değişikliğinde kendisinin rol oynadığını zannediyordu. Nitekim kısa bir süre sonra bunun bir İngiliz oyunu olduğunu anlamıştı. Fransa Dışişleri bakanı Touvenel "*Stratford İstanbul'da buldukça suyun bulunması kabil değildir*" demişti. Kraliçe Viktorya'nın eşi Prens Alber ise "*İstanbul'daki âmilimiz sâhib-i merâm bir zatdır ki istiyor ve istediği oluyor*" diyerek memnuniyetini saklamamıştır⁹⁸³.

⁹⁸¹ David Goldfrank, "The Holy Sepulcher and the Origin of the Crimean War", *The Military and Society in Russia 1450-1917*, Edr. Eric Lahr and Marshall Pae, Leiden-Boston-Köln 2002, s. 494.

⁹⁸² Süleyman Kâni İrtem, *age.*, s. 113.

⁹⁸³ Abdurrahman Şeref, *age.*, s. 147, 154.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

YÖNETİCİLER VE HRİSTİYANLAR: KUTSAL YERLERİN TAMİRİ VE KUTSAL YERLER İÇİN HRİSTİYANLARDAN ALINAN VERGİLER

1. YÖNETİCİLER VE HRİSTİYANLAR

1.1. Yöneticiler

XVIII. yüzyılın sonlarından 1830'daki Mısır yönetimine kadar Filistin bölgesinin merkezi Akka iken, bu tarihten sonra Kudüs olmuştur. Kutsal yerlerin merkezi olan Kudüs, bu dönemde Hristiyan hacıların akın akın geldiği, Avrupalı ve Amerikalıların dini ve hayrı kurumlar kurarak, şehre yerleştikleri bir ilgi odağına haline gelmiştir. Yabancı konsoloslukların faaliyetleriyle de şehir, iyice bir rekabet alanına dönüşmeye başlamıştı. Bunun üzerine Osmanlı Devleti, Mısır yönetiminin Filistin'den çekilmesinden sonra Kudüs ve çevresini yeniden idari yönden organize ederek, sancağı doğrudan merkeze bağladı⁹⁸⁴. 1841 yılında Babiâli, Tayyar Paşa'yı *mutasarrıf* unvanıyla Kudüs'e atadı. Böylece Tayyar paşa ve halefleri, Tanzimat Dönemi'nde Osmanlı topraklarında hâkim olmaya başlamış yeni bir üst bürokrasi sınıfı ve memurları oldular⁹⁸⁵.

1840 ve 1871 yılında doğrudan merkeze bağlanan Kudüs'te, daha önce hâkim olan eyalet bürokrasisi çoğunlukla değişmiştir. Çünkü Kudüs'e atanan yönetici artık Şam ya da Sayda valisinin mütesellimi değil, merkezi hükümetin atadığı, titizlikle düzenlenmiş hiyerarşide merkeze bağlı bir yöneticidir. Ayrıca Kudüs'e atanacak mutasarrıfın doğrudan merkezi hükümet tarafından atanması fiilen mutasarrıfın vali ile eşit bir statüye kavuştuğu anlamına geliyordu⁹⁸⁶. Hatta bazı arşiv vesikalarında Kudüs mutasarrıfına *vali* diye hitap ediliyordu⁹⁸⁷. Bu durum doğal olarak mutasarrıfın rütbe ve unvanlarına da yansımıştır. Tanzimat Dönemi'nin başından 1897'ye kadar bazı istisnalar dışında Kudüs mutasarrıfları paşa unvanına sahip olup,

⁹⁸⁴ David Kushner, "The Ottoman Governors of Palestine, 1864-1914", s. 275; Yasemin Avcı, *age.*, s. 60, 67.

⁹⁸⁵ Judith Mendelsohn Rood, *Sacred Law in the Holy City the Khedival Challenge to the Ottomans As Seen from Jerusalem, 1829-1841*, Leiden-Boston 2004, s. 204.

⁹⁸⁶ Yasemin Avcı, *age.*, s. 104.

⁹⁸⁷ BOA, İ.DH, 310/19814; BOA, İ.DH, 652/45332; BOA, HR.MKT, 91/39.

Beylerbeyi payesine sahiptirler. Mutasarrıf Mehmet Tevfik Bey'den I. Dünya Savaşı'na kadar da birkaç istisna dışında mutasarrıflar bey unvanı taşımışlardır⁹⁸⁸.

Kudüs'e atanan mutasarrıflar genelde muhtelif nezaretlerde üst düzeyde çalışmış görevliler arasında ya da mabeyn-i hümâyûn kâtipliğinden yani sultanın yakın çevresinde gelmekteydi⁹⁸⁹. Mesela Mehmet Tevfik Biren, Ahmet Reşit Bey(1904-1906) ve Ali Ekrem Bey(1906-1908) İstanbul'da doğmuş, Mekteb-i Mülkiye mezunu ve II.Abdülhamit'in mabeyn-i hümâyûn kâtipliğini yapmış kişilerdir⁹⁹⁰. Padişahın mutasarrıfları kendisinin yakın çevresinden seçmesi, bu dönemde Kudüs'ün merkezi yönetim için taşıdığı önemi göstermektedir⁹⁹¹.

Osmanlı Devleti, Kudüs sancağına Balkanlar'daki gibi Türkmen aileleri iskân etmek yerine, devleti en iyi şekilde temsil edebilecek, adaleti ve düzeni sağlayabilecek dirayetli, liyakatli ve ehliyetli idareci grubunu göndermiştir⁹⁹². Bundan dolayı, Kudüs'e atanacak bir zatın Devlet-i Âliyye'nin niyetine vakıf, dirayetli ve istikametçe dahi Babıâli'nin yanında olması gerekmektedir⁹⁹³. Ayrıca İngiliz konsolosluk raporlarında da Kudüs mutasarrıflarının büyük reformcular olmasa da genellikle dürüst, iyi eğitilmiş, liberal düşünceli ve reform yanlısı yöneticiler olduğu belirtilmektedir⁹⁹⁴. Ancak belirtmek gerekir ki bu özelliklere aykırı davranan mutasarrıflar da olmuştur.

Fransa'ya Kudüs'te bir kilise inşası için izin verilmiş ama yeri belirtilmemişti. Fransa, *Bâb-ı Hutta* mahallesinde yer alan ve vaktiyle kilise iken fetihten sonra camiye çevrilen Salahaddin Cami yerinde bir kilise inşa etmek istiyordu. Babıâli de durumu Kudüs Mutasarrıfı Kâmil Paşa'ya bildirir. Fransız yanlısı bir devlet adamı olan Kâmil Paşa, istenen yerin çöplük(mezbelelik) olduğunu belirterek, kilisenin yapılmasında bir sorun olmayacağını Babıâli'ye bildirir. Bunun üzerine Fransızlara istenen yerde kilise inşa izni için bir ferman verilir⁹⁹⁵. Ancak Kudüs'ün Şafii müftüsü ve Harem-i şerif şeyhi ile birlikte birçok ulema ve meşayih

⁹⁸⁸ David Kushner, *agm.*, s. 275; Yasemin Avcı, *age.*, s. 104.

⁹⁸⁹ Yasemin Avcı, *age.*, s. 105.

⁹⁹⁰ David Kushner, "The District of Jerusalem in the Eyes of Three Ottoman Governors at the End of the Hamidian Period", *Middle Eastern Studies*, XXXV/2, April 1999, s. 83-84.

⁹⁹¹ Yasemin Avcı, *age.*, s. 105.

⁹⁹² Murat Duman, *age.*, s. 46.

⁹⁹³ BOA, İ.DH, 368/24387.

⁹⁹⁴ Yasemin Avcı, *age.*, s. 107.

⁹⁹⁵ BOA, İ.HR, 332/21368; Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, Haz. Cavid Baysun, Ankara 1991, s. 9-12.

Babîâli'ye müracaat edip, meselenin aslında bildirildiği gibi olmadığını, mezbelelik olarak nitelenen yerde Salahaddin Cami ve medresesinin mevcut bulunduğunu ifade etmişlerdir. Nihayetinde Cevdet Paşa'ya göre, Kâmil Paşa Kudüs mutasarrıflığından alınır ama Fransızlara verilen fermanın istirdadı mümkün olmaz⁹⁹⁶. Böylece emsali görülmemiş bir şekilde bir cami kiliseye çevrilir.

Cevdet Paşa, her ne kadar Kâmil Paşa'nın bu olaydan sonra bir işte istihdam olunmadığını belirtse de, 1857 tarihli bir İrâde'de Kudüs'e atanacak bir zatin Devlet-i Âliyye'nin niyetine vakıf, dirayetli ve istikametçe dahi Babîâli'nin yanında olması gerektiği için Kâmil Paşa'nın Kudüs mutasarrıflığından azledip, Urfa mutasarrıflığına atandığı belirtilmektedir⁹⁹⁷.

1875 yılında Varna sancağında ve Selanik vilayeti merkez mutasarrıflıklarında istihdam edilen Faik Bey, dirayetli ve ehliyetli görülmesinden dolayı terfi edilerek, Kudüs mutasarrıflığına atanmıştır⁹⁹⁸. Ancak iki yıl sonra 1877 yılında hakkında yapılan şikâyetler ve bu şikâyetlere binaen yapılan tahkikatlar sonucu görevini devam ettiremeyeceği anlaşılmış ve yerine Trabzon vilayeti vali muavini olan Rauf Paşa atanmıştır⁹⁹⁹. Rauf Paşa, 1881 yılında görevinde gösterdiği başarılarından ötürü üçüncü dereceden Osmanî nişanı ile terfi ettirilmiştir¹⁰⁰⁰.

1889 yılında Rauf Paşa'nın yerine Reşat Paşa Kudüs mutasarrıflığına atanmıştır. Ancak Reşat Paşa, görevinin ilk yılında suçlandığı irtikab suçu ve akabinde geçirdiği soruşturmalar neticesinde *umûr-ı livânın da'ire-i istikâmet ve selâmette cerâyan* edememesinde dolayı azledilmiş ve yerine 1890 yılında Trablus-Şam Mutasarrıfı İbrahim Paşa atanmıştır¹⁰⁰¹.

Kudüs mutasarrıfları Avcı'nın ifadesiyle *İmparatorluğun yeni düzenini karakterize eden reformların bölgedeki en önemli araçlarıydı*. Bundan dolayı Kudüs mutasarrıflarının performans ve etkinliği ne derece kadar başarılı olduğu bir bakıma görev süreleri göstermektedir. Ali Bey, Faik Bey ve Reşat Paşa bir yıl Kudüs'te görev yaparken, Rauf Paşa 12 yıl, İbrahim Hakkı Paşa 7 yıl ve Tevfik Bey 4 yıl

⁹⁹⁶ Cevdet Paşa, *age.*, s. 10-15.

⁹⁹⁷ BOA, İ.DH, 368/24387.

⁹⁹⁸ BOA, İ.MMS, 53/2364.

⁹⁹⁹ BOA, İ.MMS, 56/2546.

¹⁰⁰⁰ BOA, İ.DH, 830/66851.

¹⁰⁰¹ BOA, İ.DH, 1199/93867.

görev yapmıştır. Görev sürelerinin kısa olması ise bölgede köklü reformların yapılmasına bir engel teşkil etmiştir. Çünkü bölgeye atanan kişinin bölgenin hassas yapısını tanınması, merkezi otoriteye bağılı olarak bölgede nüfuz sağlanması ve bölgenin gelir-gider dengesini sağlanması kısa bir sürede mümkün olamamaktadır. Kudüs mutasarrıfları kamu işlerinden ziyade bölgenin hassas siyasi meseleleriyle uğraşmışlardır¹⁰⁰². Fransa ve diğer Hristiyan devletleri arasında Katoliklerin himaye edilmesi ya da yüksek rütbeli Rumlar ve Araplar arasındaki çatışmalar, Hristiyan cemaatler arasında Kutsal Yerler üzerindeki tartışmalar¹⁰⁰³, Yahudi göçünü engellemek ve konsolosların kapitülasyonlara dayanarak iç işlerine yapılan müdahaleler bu siyasi meselelerin en önemlileriydi¹⁰⁰⁴. Kudüs Mutasarrıfı Mehmet Tevfik Bey hatıratında:

“Fransa ve Rusya’nın mahalli yönetimin işine müdahale edince, Kudüs mutasarrıfları Kutsal Yerler Sorunu’nun ortaya çıkardığı pek nazik vaziyette kalırlardı. Kudüs mutasarrıflarının vuku bulacak böyle vaziyetlerde isabetsiz hareketlerinin meselenin büyümesini, hatta Latinler ve Rumlar arasında kanlı vakaların bile meydana gelmesini mucip olacağı ve kendilerinin bu yüzden mesuliyete uğramalarına sebebiyet vereceği gibi, bu mutasarrıflar, bazı hallerde Babiâli’nin veya Saray’ın haksız ve şiddetli muamelelerine muhatap olmak tehlikesine maruz bulunurdu”¹⁰⁰⁵.

Kudüs Mutasarrıfı Reşit Bey de hatıratında: *“Kudüs’te sair yerlerdeki hükümet vezâifinden başka, ‘Emâkin-i mukaddese’ gailisi de vardı. Bu gailenin doğrudan doğruya âmilleri muhtelif mezhepler rüesası, ikinci derece alakadarları da konsoloslardı”* demektedir¹⁰⁰⁶.

Kudüs mutasarrıfları üzerine çalışmış Kushner, konsolosluklar ve mutasarrıflar arasında kapitülasyonları aşmak için verilen girişimlerin sürekli

¹⁰⁰² Yasemin Avcı, *age.*, s. 105-107.

¹⁰⁰³ David Kushner, “The Ottoman Governors of Palestine”, s. 285.

¹⁰⁰⁴ Yasemin Avcı, *age.*, s. 107-108.

¹⁰⁰⁵ Mehmet Tevfik Biren II. Abdülhamid, *Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları*, s. 82.

¹⁰⁰⁶ Ahmet Reşit Bey (H. Nâzım) *Gördüklerim-Yaptıklarım (1890-1922)*, İstanbul 1945, s. 85.

yenilenen bir konu olduğu ve Osmanlı Devleti'nin küçük istisnalar dışında genelde bu girişimlerde başarısız olduğunu belirtmektedir¹⁰⁰⁷.

Kutsal Yerler ve onları çevreleyen çatışmalara ilişkin sorunlar, Kudüs mutasarrıfını sürekli meşgul etmiş bir konudur. Bu çatışmalar daha önce de belirtildiği üzere bazen değersiz bir konu üzerine başlayıp, cemaatler arasında ciddi olaylara sebep olabiliyordu. Özellikle Paskalya Yortusu'nda bu olaylar çok meydana gelirdi. Bundan dolayı Paskalya'da düzeni sağlamak, ortaya çıkacak bir çatışmaya müdahale etmek için mutasarrıfın emrinde askerler hazır bulunurdu. Bu maksatla Ahmet Reşit'e göre, asayişi sağlamak için mutasarrıfın emrinde 15.000 kişi vardır; Kutsal Yerlerde herhangi bir kavga meydana geldiğinde düzeni sağlamak için hazır bulunurlar¹⁰⁰⁸.

Bazen alınan idari tedbirler yeterli olmayıp, mezhep görevlileriyle müşterek tedbir alma yoluna gidilirdi¹⁰⁰⁹. Bazen de Kudüs'e yakın bölgelerden takviye askerler getirilirdi. Mesela 1896 yılında Paskalya Yortusu münasebetiyle asayişin temini için Nablus'tan Kudüs'e asker getirilmiştir¹⁰¹⁰. Yine 1898 yılında Paskalya münasebetiyle 6.000 Hristiyan ziyaretçi Kudüs'e gelmiş olup, Rum, Ermeni ve Latin cemaatlerinin yortu günleri aynı güne denk gelmişti. Kudüs'te düzeni ve asayişi sağlayacak yeterli asker olmadığı için Suriye'den asker getirilmesi yoluna gidilerek, uygunsuz hal ve hareketlerin önüne geçilmek istenmiştir¹⁰¹¹.

Balcı'ya göre, düzeni ve barışı korumakla vazifeli bu askerler Hristiyan ayinlerinin ayrılmaz bir parçasına dönüşmüş olup, çoğu zaman Hristiyanların neyi paylaşmadığını bile anlayamıyorlardı¹⁰¹².

Resim 24'te Kamame Kilisesi'nin ön avlusunda Rumların Ayak Yıkama Ayinleri tasvir edilmektedir. Resimde görüldüğü üzere Osmanlı askerleri patriklerin hemen arka taraflarına dizilmiş bir vaziyette, olabilecek bir karışıklıkta duruma müdahale etmek için hazır bulunuyorlar.

¹⁰⁰⁷ David Kushner, "The 'Foreign Relations' of the Governors of Jerusalem Toward the End of the Ottoman Period", s. 312.

¹⁰⁰⁸ Ahmet Reşit, "Kapitülasyonlar", *İstanbul Darülfünun Hukuk Fakültesi Mecmuası*, VII/43, İstanbul 1929, s. 66.

¹⁰⁰⁹ BOA, HR.MKT, 293/11.

¹⁰¹⁰ BOA, Y.MTV, 139/98.

¹⁰¹¹ BOA, İ.DH, 1130/88292.

¹⁰¹² Kerim Balcı ve Aykut İnce, *age.*, s. 187.

Resim 24: Kamame Kilisesi Avlusunda Rumların Ayak Yıkama Ayini¹⁰¹³

1.2. Hristiyanlara Yapılan Haksızlıklar ve Yöneticilerin Tutumu

İslam hukukundaki zimmet statüsü sayesinde Hristiyanlığın Kutsal Yerlerine dokunulmamış ve güvence altına alınmıştır. Daha önce de belirtildiği üzere Kutsal Yerler Sorunu, Müslümanlarla Hristiyanlar arasında olmayıp, sadece Hristiyanlar arasında olmuştur. Ancak zaman zaman Kudüs'teki bir kısım mutaassıp Müslümanlar İslam hukukunun gayrimüslimlere tanıdığı hakları çiğneyerek, onların Kutsal Yerlerine müdahale etmişler ve hatta bu yerleri ellerinden alıp, camiye çevirmek istemişlerdir. Çünkü İslam'da Hz. İsa bir peygamberdir ve onun yaşadığı, gömüldüğü yerler Müslümanlar nazarında da çok kıymetlidir. Bu doğrultuda Müslümanlar, Kamame Kilisesi, Beytullahm Kilisesi ve Sitt-i Meryem Makberine zaman zaman müdahale ettikleri görülmektedir. Buna karşılık olarak Hristiyanlar,

¹⁰¹³ İsrail Bartal, *Ierusalim v vekah (Asırlar Boyunca Kudüs)*, IX., Tel-Aviv 1998, s. 26.

Osmanlı merkezi ve yerel yönetimi sayesinde bir kısım Müslümanlardan gelen tecavüzlere karşı hem kendilerini hem de Kutsal Yerlerini korumuşlardır¹⁰¹⁴.

Hristiyanların Kutsal Yerleri arasında Müslümanlar nazarında da kutsal kabul edilen ve ziyaret edilen yerler: Beytullahm Kilisesi'ndeki Mağaratü'l-Mehd, Sitt-i Meryem Makberi ve Yükseliş Kubbesi'dir. Esasen bu yerleri Müslümanlar evvelden beri ziyaret etmekteydiler. Hatta Hz. Ömer'in Sitt-i Meryem Makberi'nde namaz kıldığı¹⁰¹⁵ ve Muaviye'nin Golgotha'ya çıkıp dua ettikten sonra, Gethsemane'ye inip, Hz. Meryem'in Makberini ziyaret ederek, burada namaz kıldığı bilinmektedir¹⁰¹⁶. Ancak Müslüman dünyasında ve Kudüs'te Müslümanların bir kiliseyi ziyaret etmeleri hatta orada namaz kılmaları alışılmış bir durum değildir. Bu durum Müslümanlar arasında VIII. yüzyılda tartışmalara sebep olsa da açık bir yasak yoktu¹⁰¹⁷. 1614 yılında birkaç mutaassıp Müslüman, Beytullahm Kilisesi'nin anahtarını Latinlerden almaya çalışınca Venedik elçisi durumu İstanbul'a bildirerek, şikâyetle bulunmuştur. Osmanlı Devleti, olaya hemen müdahale ederek, Kudüs kadısına bu birkaç Müslümanın tutuklanmasını bildirdi. 1675 yılında da buna benzer sorunlar yaşanınca IV.Mehmet bir ferman ilan ederek, Beytullahm Kilisesi'nin Hristiyanlara münhasır olduğunu, Müslümanların burayı ziyaret etmelerinin caiz olmadığını söyleyerek, Müslümanların burayı ziyaret etmelerini yasaklamıştır¹⁰¹⁸. İslam hukukunda Müslümanların, gayrimüslimlere ait kutsal yerlerine girmesini engelleyen açık bir hüküm olmamasına rağmen IV.Mehmet'in böyle bir karar alması ancak devletin gayrimüslimlere gösterdiği hoşgörü ruhuyla açıklanabilir¹⁰¹⁹. Nitekim bu hoşgörüye emsal olabilecek en iyi örnek Ahmet Reşit'in Kamame Kilisesi hakkında anlatıdır¹⁰²⁰:

¹⁰¹⁴ Oded Peri, *age.*, s. 77.

¹⁰¹⁵ Amikam Elad, *age.*, s. 138.

¹⁰¹⁶ A.S. Tritton, *The Caliphs and Their Non-Muslim Subjects-A Critical Study of the Covenant of Umar*, Oxford University Press 1930, s. 102.

¹⁰¹⁷ Amikam Elad, *age.*, s. 138.

¹⁰¹⁸ Oded Peri, "Islamic and Christian Holy Sites: Jerusalem and its Vicinity in Early Ottoman Times", *Islamic Law And Society*, VI/1, 1999, s. 104-106.

¹⁰¹⁹ Oded Peri tarafından öne sürülen IV.Mehmet'in Kudüs'teki Hristiyanların tasarruflarındaki kutsal yerlerin Müslümanlar tarafından ziyaret edilmesinin yasak olduğu iddiası, Kudüs Şer'iyye Sicilleri'ndeki ve Kudüs Rum Patrikhanesi'nin Arşivi'ndeki Evâhir Şa'ban 1086 tarihli fermana dayanmaktadır. Bk. Oded Peri, *agm.*, s. 106.

¹⁰²⁰ Ahmet Reşit, *agm.*, s. 66.

“Türkler kabr-i İsa'nın bekçileridir. Harben yeddi tasarruflarına geçirmiş oldukları bu mukaddes abideyi tahrib etmezler, onun külünü havaya savurmazlar; orada intizamı, inzibatı, sakitane hürmeti muhafaza eylemektedirler, bu işi Hristiyanlar yapamazlar: muhtelif İsevi mezheplerine mensup cemaatler birbiriyle kavga etmektedirler. Hristiyan ismiyle mevsum bil'cümle eşhas ve eşyanın mülkü müşterekleri olan bu mübarek yadigârın umum için mahfuziyetini ve kabr-i mübareği her cemaatin sırası gelince ziyaretini gözetirler. Türkler olmasaydılar bu kabir o kindar ve rakip cemaatler arasında şimdiye kadar yüz kere mücadeleye sebep olurdu. Bundan Türkleri ithama ve tahkire sebep tutulacak bir şey yoktur...”

1807 yılında Fransız elçisi, Babiâli'de Rusya ile imzalanacak antlaşma hakkında görüşürken Şam valisinin askerleriyle Kudüs'e gelip, Fransa'ya tabi olanlardan 60.000 kuruş aldığını belirterek, durumu İmparatorlarına bildireceklerini söylemiştir. Bunun üzerine Babiâli, meselenin Fransa İmparatoruna aksettirilmesinin gerekli olmadığını, gerekli incelemelerin yapılarak, Fransa tebaasından alınmış akçeler var ise geri alınacağını elçiye belirtmiştir¹⁰²¹.

1809 yılında Kudüs Rum Patriği Polycarpos(Patrikliği 1808-1827), Kudüs'e gelen Rum reayasının buldukları mahallerde cizyelerini ödemelerine rağmen Sakız ve Cezayir limanlarına vardıklarında cizyedarlar ellerindeki cizye belgelerini kaale almayıp, cizye ve gafr namıyla akçe istediklerini İstanbul'a bildirmiştir¹⁰²². 1817 yılında da Ermeniler Kudüs'e ziyaret için gelenlerden gümrükte pişkeş namıyla para isteyerek, Ermenilere zulüm edildiğini merkeze bildirmişlerdir. Osmanlı Devleti, Kudüs kadısı ve mütesellimine gönderdiği hükümde Yafa'dan gelen ziyaretçilerden pişkeş namıyla gümrükte zabıt ve diğer görevlilerin akçe talep edilmemesi gerektiğini bölge yöneticilerine bildirmiştir¹⁰²³.

1813 yılında Kamame Kilisesi'nde kendilerine has odalarda yaşayan Ermeni rahiplerin vefat etmeleri durumunda kilise içindeki mahzenlere defn edilmeleri kadimden beri adet olup, buna müdahale edilmemesi gerekirken hükkam, kassam ve sair ehl-i arz taifesi mal bahanesiyle bunlara müdahale etmişlerdir. Durumun

¹⁰²¹ BOA, HAT, 33/1583.

¹⁰²² BOA, C.ADL, 92/5513.

¹⁰²³ BOA, C.ADL, 58/3487.

merkeze bildirilmesi üzerine Kudüs mollasına bir hüküm yazılarak, duruma müdahale edilmesini ve yöneticilerin rahiplere hiçbir taarruzda bulunulmaması emredilmiştir¹⁰²⁴. Yine 1823 yılında mültezimler türlü türlü bahanelerle Beytüllahm karyesindeki Ermenilere zulmetmişlerdir. Kudüs Ermeni Patriği, durumu merkeze bildirerek, Kudüs'ün fethinden beri tasarruflarında olan manastır ve altında olan han ile ahırlarına müdahale ve taarruz edilmez iken, şimdi mültezimlerin mal toplamak için haklarına müdahale ettiklerini söylemişlerdir. Bunun üzerine Kudüs mollasına ve mütesellimine bir hüküm yazılarak, Ermenilere yapılan zulmün engellenmesi ve kiliselerinde, manastırlarında yaptıkları ayinlere kimsenin müdahale etmemesi gerektiği bildirilmiştir¹⁰²⁵. Yine bu dönemde İstanbul Ermeni patriği, Babiâli'ye bir arzuhal sunup, Kudüs'e gelen ziyaretçilerden ziyadesiyle *gafr* namıyla akça alındığını belirtmiş ve bu konuda yapılan müdahalenin engellenmesini istemiştir¹⁰²⁶.

1829 yılında Kudüs'te ölen Ermenilerin gömülmesi için muhtelif isimlerle Ermenilerden haksız olarak para alınmıştır. Durumu İstanbul'a bildiren Kudüs Ermeni Patrik vekili, Kudüs içinde ve dışında mütemekkin Ermenilerden ölenlerin *izin tezkeresi* için bir akçe talep edilip, daha sonra 5'er kuruş daha alındıktan sonra *mürdiyye namıyla* her sene için 5.000 kuruş istendiğini iddia etmiştir. Bunun üzerine Kudüs kadısına bir hüküm yazılarak, Kudüs'ün içinde ve dışında ziyaretgâhlarına hizmet etmek için ikamet eden Ermeni, Rum ve Yahudilerin makberleri için tezkere teklifiyle para alınmaması, alanlara cesaret edenlerin cezalandırılması buyrulmuştur. Yine bu dönemde Beytüllahm Kilisesi'nin kapalı olan bir kapısının açılması için Ermeniler, kadıya başvurması üzerine kadı kendilerinden para talep etmek için türlü türlü bahanelerle kapının açılmasını ertelemiştir. Bunun üzerine Ermeniler, kapının açılması için ellerine geçirdikleri fermanı sicile kaydetmek istemişler. Eskiden beri bu iş için 50-100 kuruş alınırken kadı kendilerinde haraç kaydı diyerek külli bir meblağ istemiştir. Bunun üzerine Babiâli, Ermenilere yapılan bu haksızlığın hemen giderilmesini buyurmuştur¹⁰²⁷.

1835 yılında İstanbul Ermeni patriği, yine aynı konuda Kudüs'e gelen Ermeni ziyaretçilerin uğradıkları mahallerde bac, gafr ve toprak bastı adı altında akçe

¹⁰²⁴ BOA, A.DVNS.ŞM.d, No:6, s. 132.

¹⁰²⁵ BOA, A.DVNS.GMC.d., No:10, Hüküm No:1, s. 18.

¹⁰²⁶ BOA, A.DVNS.GMC.d., No:10, Hüküm No:2, s. 18.

¹⁰²⁷ BOA, HAT, 1578/11.

alındığından yakılarak, duruma müdahale edilmesini istemiştir. Bu konuda Osmanlı Devleti, bir emr-i şerif ilan ederek, gerek ziyaretçilerin gelmesinde gerek geri döndüklerinde herhangi bir ad altında akça alınmamasını emr etmiştir¹⁰²⁸.

Hristiyan cemaatler kutsal mabetlerini tamir ederken zaman zaman bölge yöneticilerinin müdahalelerine maruz kalmışlardır. 1836 yılında Ermeniler, tasarruflarındaki Mar Yakup Manastırı'nın bazı mahallerini tamir etmek için izin istediklerini ve iznin verilmesi üzerine tamir işine giriştiklerini belirterek, manastırın batı tarafındaki ziyaretçi odalarını tamiri esnasında tamire müdahale edildiğini belirtmişlerdir. Bunun üzerine yapılan müdahalenin engellenmesi için bir emr-i şerif ilan edilmiştir¹⁰²⁹.

1838'de Rum ve Ermeniler, Kamame Kilisesi'nde yeni yerler inşa edince cemaatler arasında tartışmalar ortaya çıkmıştır. Tanzimat Dönemi'nden önce kilise tamirine kilisenin genişletilmemesi ve yükseltilmemesi şartı ile izin verilirdi. Cemaatler arasındaki tartışmanın giderilmesi ve meselenin incelenmesi için Mısır valisi tarafından Kudüs'e Mehmet Ağa gönderilmiştir. Mehmet Ağa'nın yaptığı keşif sonucunda bu yerlerin Kudüs kadısının müsaadesiyle yapıldığı ortaya çıkmıştır¹⁰³⁰. Buradan anlaşılacağı üzere adaleti temsil eden kadı, makamının gerektirdiği gibi hareket etmemiştir.

1842 yılında bazı yöneticiler daha önce tamir edilen Mar Yakup Manastırı'na ziyade nesne tamir ve ihdas edilmiş olduğu bahanesiyle manastırın bazı yerlerini yıkmaya çalışmışlardır. Ermeni patriği, manastırda tamir ettikleri yerlere ziyade nesne tamir ve ihdas etmediklerini merkeze bildirerek, yapılan müdahalenin engellenmesini istemiştir¹⁰³¹.

¹⁰²⁸ BOA, C.ADL, 49/2937.

¹⁰²⁹ BOA, A.DVNS.GMC.d., No:10, Hüküm No:4, s. 63.

¹⁰³⁰ BOA, HAT, 772/36197.

¹⁰³¹ BOA, A.DVNS.GMC.d., No:10, Hüküm No:2, s. 102.

2. KUTSAL YERLERDE HRİSTİYANLARIN TAMİR FAALİYETLERİ

Osmanlı Devleti'nde Hristiyan cemaatler kiliselerini tamir ederken ya da yeni bir kilise inşa etmek istediklerinde belirli bir prosedür takip etmek zorundadırlar. Ancak belirtmek gerekir ki, bir kiliseyi tamir etmek ile yeni bir kilise inşa etme esasları birbirinden farklıdır. Çalışmamızın sınırları açısından bu bölümde Hristiyanların kurdukları yeni kiliseler üzerinde durmayıp, Kutsal Yerlerde yaptıkları tamir faaliyetleri üzerinde duracağız.

2.1. Tamir Faaliyetlerinde Uyulacak Esaslar

Osmanlı Devleti'nde genel olarak kiliselerin gerek tamiri gerek yeniden inşası ile ilgili siyasetin temel ilkeleri, bütün devirler için geçerli ve değişmez olup, kaynağını şer'i hukuktan yani gayrimüslimler için öngörülmekte olan zimmîlerle ilgili hukuk hükümlerinden almaktadır. XVI. yüzyılda Ebüssuûd Efendi'nin bir kilisenin tamiri için verdiği fetva ve bunun şer'i dayanağı, XIX. yüzyılda II.Mahmut zamanında aynı konuda herhangi bir şeyhülislamın verdiği ve hukuki gerekçesini düzenlediği fetva ile aynıdır¹⁰³².

Osmanlı Devleti'nde kiliselerin tamirinde genelde iki temel şart aranmaktadır. Bunlardan birincisi kilisenin kazayla yanması, ikincisi ise kilisenin zamanla harap duruma gelmesidir¹⁰³³. Örneğin 1808 yılında Kamame Kilisesi'nde ortaya çıkan yangın neticesinde kilisenin büyük bir bölümü yanmıştır. Bunun üzerine Kudüs'teki Rum, Latin ve Ermeni cemaatleri kiliseyi onarmak istediklerinde II.Mahmut, kilisenin onarılmasına izin vererek, tamir işini Rumlara havale etmiştir¹⁰³⁴. Şüphesiz tamirine izin verilen kilisenin kadim olma şartı göz ardı edilmemektedir. Bu konuda 1825 tarihli Şeyhülislam Mustafa Asım Efendi'nin verdiği fetva aynen şöyledir: *Sulhen feth olunan bir beldede vaki' kenîsa-i kadîmenin ba'zı meva'zi-î muhterik olsa evvel belde zimmîleri muhterik olan meva'zi-î nesne ziyade etmeksizin vaz'î kadîmi üzre ta'mir etmeğe müsağ-ı şer'i olur mu? El-cevab: olur*¹⁰³⁵. Buradan da anlaşılacağı üzere tamir edilecek kilisenin kadim olması ve eskisi gibi onarılması şart koşulmaktadır.

¹⁰³² Kemal Beydilli, "Osmanlı Dönemi'nde Kilise Siyaseti'nden Bir Kesit: Mahmud Devri'nde Kilise Tamiri", *Osmanlı Devleti'nde Din ve Vicdan Hürriyeti*, İstanbul 2000, s. 255-256.

¹⁰³³ Karakoç Sarkis, *Külliyât-ı Kavânîn*, Belge No: 2596.

¹⁰³⁴ BOA, A.DVNS.KLS.d, No: 9, s. 57-58, 80.

¹⁰³⁵ BOA, HAT, 776/36401-A.

Kilise tamiri için Islahat Fermanı'na kadar padişahın izniyle birlikte, şeyhülislamdan fetva alınmaktaydı. Ancak 1856 Islahat Fermanı'ndan sonra kilise tamirâtı ve inşası ile ilgili uygulamalarda temel bir değişiklik yapılmış olup, bu konuda fetva alınması şartı kaldırılmıştır¹⁰³⁶. Bu konuda Islahat Fermanı'nda şu ibare geçer¹⁰³⁷:

“ahalisi cümleten bir mezhebde bulunan şehir ve kasaba ve karyelerde icrâ-yı âyine mahsûs olan ebniyenin ve gerek mektep ve hastahâne ve mezarlık misillû sa'ir mahallerin hey'et-i asliyeleri üzere tamir ve termimlerine bir gûna mevâni îka olunmayıp böyle mahallerin müceddeden inşası lâzım geldikçe patrik veya rü'esa-yı milletin tasvibi hâlinde bunların resm ve sûret-i inşası bir kerre cânib-i Bâb-ı Âlî'mize arz olunmak iktizâ ideceğinden ya sûver-i mâ'rûza kabul ile müte'allik olacak irâde-i seniyye-i mülûkânem mûcibince iktizâsı icrâ veya bir müddet-i mu'ayyene zarfında ol-bâbda olan itirazât beyân olunub”.

Bir kilise tamir edilmek istediğinde öncelikle tamir izni için merkeze başvurulmaktadır. İzin konusunda Kudüs'teki Rumlar genelde dilekçelerini patrikleri ya da patrik vekili aracılığıyla ya doğrudan merkeze ya da İstanbul'daki patrikhane vekilleri aracılığıyla Babiâli'ye iletmekteydiler¹⁰³⁸. Latinler ise Kudüs mutasarrıfı aracılığıyla tamir izni talep etmekteydiler¹⁰³⁹. Latinler, dış devletler tarafından özellikler Fransa tarafından himaye edildiklerinden dolayı tamir izni talep ederken, meseleye Fransa ya da Avusturya'nın da müdahale ettikleri veya izin taleplerinde ısrar ettikleri görülmektedir¹⁰⁴⁰.

Avrupalı devletlerin Kudüs'te kilise tamir faaliyetlerine doğrudan müdahale etmelerinde önemli bir neden, daha önce kapitülasyonlar ve antlaşmalar göre Kutsal Yerlerin yasal statüsünün oluşması bölümünde de belirtildiği üzere Osmanlı Devleti'nin imzalamış olduğu uluslararası antlaşmalarda ve kapitülasyonlarda kilise tamiri ile ilgi maddelerin olmasıdır. Bu konuda Osmanlı-Avusturya arasında

¹⁰³⁶ Kemal Beydilli, *agm.*, s. 256.

¹⁰³⁷ Enver Ziya Karal, *age.*, s. 260.

¹⁰³⁸ Tamir konusunda Kudüs Rum patrik ya da patrik vekilinin doğrudan merkezle yazıştığına dair bk. BOA, İ.DH, 829/66787; BOA, İ.HR, 164/8822; BOA, İ.DH, 830/66847.

¹⁰³⁹ Latinlerin Kudüs mutasarrıfı aracılığıyla tamir ruhsatı istediğine dair bk. BOA, İ.HR, 84/4094.

¹⁰⁴⁰ Tamir konusunda Fransa'nın müdahale ettiğine dair bk. BOA, İ.HR, 332/21368; BOA, İ.HR, 113/5513. Tamir konusunda Avusturya'nın müdahale ettiğine dair bk. BOA, İ.HR, 242/14384; BOA, İ.HR, 245/14571.

imzalanan Karlofça Antlaşması'nın 13'ncü¹⁰⁴¹, 1718 Pasarofça Antlaşması'nın 11'inci¹⁰⁴², 1739 Belgrat Antlaşması'nın 9'uncu¹⁰⁴³ ve 1791 Zıştovi Antlaşması'nın 12'nci¹⁰⁴⁴ maddeleri kilise tamirine ilişkin bilgiler içermektedir. Yine Osmanlı-Fransa arasında imzalanmış 1740 Kapitülasyonlarının 82'nci maddesi¹⁰⁴⁵ ve Osmanlı-Rusya arasında imzalanmış olan 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'nın 17'nci¹⁰⁴⁶ maddelerinde de bu konuya dair bilgiler bulunmaktadır.

Tamir izninin istenmesi üzerine bölgedeki kadı, bostancıbaşı, mimar gibi görevliler kiliseyi keşif ve muayene ederek, kilisenin gerçekten tamire muhtaç olup olmadığını kontrol ederler¹⁰⁴⁷. Bazen keşif işlemleri için merkezden de bölgeye görevliler gönderilebilmektedir. 1853 yılında Kamame Kilisesi'nin büyük kubbesinin tamirinde keşif işlemleri için Mühendis Esad Efendi, Kudüs'e gönderilmiştir¹⁰⁴⁸.

Yapılan keşifte kilise gerçekten tamire muhtaçsa ya da yıkılmaya yüz tutmuşsa durum merkeze bildirilerek, padişah'tan tamir izni istenir. İzin verilmesiyle birlikte kilisenin kadim ölçüleri tespit edilerek, tamir esnasında *bilâ-terf'i* ve *la-tevs'i* yani aslına uygun olarak genişletmeksizin ve yükseltmeksizin yapılması öngörülür. Tamir bittikten sonra kilisenin kadim ölçülerine uyulup uyulmadığını kontrol etmek için bir daha keşif yapılır¹⁰⁴⁹. Tamir esnasında eski yapısına uygun olarak yapılmamış ise ya da onarım sırasında kiliseye ek yapılmışsa kilise eski haline getirilirdi¹⁰⁵⁰. Örneğin 1841 yılında Beytüllahm Kilisesi'nin tamir edilmesi için Rumlara bir ferman verilmiştir. Rumlar bu ferman sayesinde Beytüllahm Kilisesi'nde Ermenilerin hukukuna tecavüz ederek, kilisenin heyet-i aslisine değiştirerek, Ermenilerin kandillerini kaldırmış ve kendi kandillerini koymuşlardır. Ermenilerin şikâyetleri üzerine Şubat 1843 tarihli bir ferman ile Rumların kilisede

¹⁰⁴¹ *Muâhedât Mecmûası*, III., s. 99; Nihat Erim, *age.*, s. 32.

¹⁰⁴² *Muâhedât Mecmûası*, III., s. 107; Nihat Erim, *age.*, s. 66-67.

¹⁰⁴³ *Muâhedât Mecmûası*, III., s. 124; Nihat Erim, *age.*, s. 86.

¹⁰⁴⁴ *Muâhedât Mecmûası*, III., s. 161; Nihat Erim, *age.*, s. 174.

¹⁰⁴⁵ *Muâhedât Mecmûası*, I., s. 34; Nihat Erim, *age.*, s. 113.

¹⁰⁴⁶ *Muâhedât Mecmûası*, III., s. 265; Nihat Erim, *age.*, s. 129.

¹⁰⁴⁷ Karakoç Sarkis, *Külliyât-ı Kavânin*, Belge No: 2596; M. Macit Kenanoğlu, *age.*, s. 293. 1825 yılında Rum Patrikhanesi Ortaköy'de bir kiliselerinin yıkılmaya yüz tuttıklarını belirtmesi üzerine, keşif işlemleri için Galata kadısı, bostancıbaşı ve mimar ağa gönderilmiştir. Bk. BOA, HAT, 775/36358.

¹⁰⁴⁸ BOA, HR.MKT, 59/41.

¹⁰⁴⁹ BOA, İ.DH, 829/66787; M. Macit Kenanoğlu, *age.*, s. 293.

¹⁰⁵⁰ Yavuz Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler*, s. 233.

Ermenilerin hukukuna yaptıkları tecavüzlerin menedilmesi ve tağyir olunan şeylerin heyet-i asliyesi üzere tesviyesi emredilmiştir¹⁰⁵¹.

Osmanlı Devleti'nde kilise tamir işine ruhsat verildikten sonra hangi malzemelerin kullanılabilceği de belirlenmiştir. Esasen eski kiliselerin tamirinde yeni malzeme kullanılmasının yasak olduğu ve bu yasağın Köprülü Fazıl Mustafa Paşa tarafından kaldırıldığı bilinmektedir¹⁰⁵². 1718/9 tarihinde Efrenc rahiplerine verilen bir emr-i 'alide, malzemenin eski ya da yeni olduğu belirtilmeden kilisede tamir edilecek mahallin hiçbir şekilde yükseltme ve genişletme olmaksızın tamiri edilmesine ve aslında kireç ile olan mahalleri tuğla ile ve tuğla ile olanı taş ile demir ve hurma ağacı ile olanı yonulmuş avz ağacı ile yapılmaktan kaçınılması, beyaz ve ziynet olmayan bir yerin de beyaz ve ziynetli yapılmaması belirtilmektedir¹⁰⁵³. Yine bu konuda 1847 tarihli bir vesikada malzemenin eski ya da yeni olduğu belirtilmeyip, birbirlerinin yerine kullanılmayacak malzemeler aynı şekilde tekrar sıralanmaktadır¹⁰⁵⁴.

2.2. Tamir Faaliyetleri Karşısında Osmanlı Devleti'nin Tavrı

Osmanlı Devleti, Hristiyan cemaatlerin tasarruflarındaki Kutsal Yerleri tamir etmelerine ya da yıkılmaya yüz tutmuş yerleri yeniden inşa etmelerine karşı genelde olumlu bir tavır sergilemiştir. Bunu açık bir şekilde tamir için merkezden izin istendiğinde, isteklerin geri çevrilmemesinden anlayabilmekteyiz.

Kutsal Yerler, Hristiyan cemaatleri için bir kutsiyet ifade ettiğinden dolayı bu yerlerin tamiri çok şerefli bir iş ve bir üstünlük olarak kabul edilmiştir. Daha önceki bölümlerde de belirtildiği gibi bu şerefli işi yapmak cemaatler arasında çekişmelere sebep olabilmektedir. Osmanlı Devleti, tamir isteklerine karşı olumlu bir tavır sergilediği gibi tamir için ortaya çıkabilecek çatışmaları da önlemektedir. Bunun için Babîali, Kutsal Yerlerin tamir edileceği zaman öncelikle tamir talebinin ardından bunun hangi cemaat tarafından, ne şekilde ve nasıl yapılacağını fermanlarla belirlemiştir. 1808 yılında Kamame Kilisesi'nde Ermeniler ait bölümde çıkan yangın nedeniyle kilisede birçok yer yanmış olup, ateşin şiddetiyle bazı mahaller yıkılmıştır.

¹⁰⁵¹ Karakoç Sarkis, *Külliyât-ı Kavânîn*, Belge No: 2637; BOA, C.ADL, 98/5906.

¹⁰⁵² M. Zafer Karaca, "İstanbul'da Osmanlı Dönemi Rum Kiliseleri", *Tarih ve Toplum*, XVIII/105, Eylül 1992, s. 153; Yavuz Ercan, *age.*, s. 233.

¹⁰⁵³ *Kudüs'te Hristiyanlara A'id Ziyaretgâhlara ve Ma'bedlere A'id Komisyon Tahkikatı*, s. 10.

¹⁰⁵⁴ Karakoç Sarkis, *Külliyât-ı Kavânîn*, Belge No: 6385; M. Macit Kenanoğlu, *age.*, s. 294.

Ermeniler durumu İstanbul'a bildirerek, kilisenin eskisi gibi inşası için izin istemişlerdir¹⁰⁵⁵. Osmanlı Devleti, kilisenin hiçbir şekilde yükseltme ve genişletme olmaksızın Rumlar tarafından tamir edilmesine izin vererek, Kudüs kadısına hitaben bir hüküm yazmış ve bunu Elmas Paşazade Abdürrahim Bey ile önce Şam valisine ardından da Kudüs'e göndermiştir¹⁰⁵⁶. Ayrıca Ermenilerin izin istemesine karşılık olarak tamir izninin Rumlara verildiği Ermenilere bir fermanla bildirilerek, Ermenilere verilecek fermanda Rumların hakları, Rumlara verilecek fermanda ise Ermenilerin hakları belirtilmiştir¹⁰⁵⁷. Fransa, bu karara itiraz edip, tamir işinin Latinlere verilmesini istemesi üzerine Babîâli, *tamiri işi saltanat-ı seniyye tarafından her kime nüfuz olunur ise anlar ta'mir ider millet-i âherin bu bâbda iddi'aya selâhati yoktur* demiştir¹⁰⁵⁸.

Osmanlı Devleti, Kutsal Yerlerde bir cemaatin yapacağı tamirde diğer bir cemaatin hakkına hâlel gelmemesine özen göstermekteydi. 1832 yılında Kamame Kilisesi, Beytüllahm Kilisesi ve Yükseliş Kubbesi'nin bazı mahallerinin tamiri için Ermeniler, Babîâli'den izin istemişlerdir. Ancak Babîâli tamir işini Ermenilere vermeyerek, hiçbir cemaatin ziyaret ve ayinlerine müdahale gelmemesi kaydıyla tamir işini ve bunu teyit eden bir fermanı Rumlara vermiştir¹⁰⁵⁹.

Osmanlı Devleti, Kutsal Yerlerin tamiri esnasında dikkat ettiği diğer önemli bir nokta; yapılacak tamirin kilisenin içindeki ve etrafındaki Kutsal Yerlere herhangi bir zarar gelmemesidir. 1852 yılında Kamame Kilisesi'nin büyük kubbesinin ve birkaç yerin tamiri için Kudüs mutasarrıfı durumu Babîâli'ye bildirmiştir. Bunun üzerine Babîâli, bu işin keşfi için bir memur görevlendirmiştir¹⁰⁶⁰. Kamame Kilisesi daha öncede belirtildiği gibi büyük bir kilise olup, içinde birçok küçük kiliseyi barındırmaktadır. Bundan dolayı yapılacak bir tamir kilise içindeki Nısfü'd-Dünya Kilisesi'ne, çatısındaki Deyrû's-Sultan'a ve yanındaki hanelere zarar verebilirdi. Bunun için Osmanlı Devleti, hiçbir şekilde yükseltme ve genişletme yapılmaması koşuluyla tamir işine izin vermiş ve bu konuda Rum patriğinin tamir esnasında ihtaraya yetkili olduklarını bildirmiştir. Ayrıca tamir işinin gerçekleşebilmesi için kilisenin

¹⁰⁵⁵ BOA, A.DVNS.KLS.d, No: 9, s. 57-58, 80.

¹⁰⁵⁶ *Vak'a-nüvis Es'ad Efendi Tarihi*, s. 439.

¹⁰⁵⁷ BOA, HAT, 772/36195.

¹⁰⁵⁸ BOA, HAT, 1241/48258.

¹⁰⁵⁹ BOA, HAT, 1586/60; BOA, HAT, 771/36189.

¹⁰⁶⁰ BOA, İ.HR, 102/4982.

yanındaki mescit ve zaviyelerin yıkılmasının caiz olamayacağını belirtip, herhangi bir sızıltıya da sebebiyet vermemek için Kamame'ye bakan pencerelerinin duvarla kapatılmasını buyurmuştur¹⁰⁶¹.

Osmanlı Devleti, yapılacak bir tamirde cemaatler arasında bir tartışma çıkmamasına dikkat eder ve gereksiz yapılacak tamirlere izin vermezdi. 1857 yılında Kıptiler, Kamame Kilisesi'nde kabr-i İsa'nın hemen arkasındaki küçük şapellerinin kapısını değiştirerek, demirden yeni bir kapı yapmak istemiştir. Ancak Osmanlı Devleti, kapının şimdi tamire muhtaç olmadığı ve yapılacak bir tamirin cemaatler arasında bir tartışmaya sebep olabileceğinden dolayı tamire izin vermemiştir¹⁰⁶².

Kutsal Yerlerin tamir edilmesinde tamir işi hangi cemaate havale edilirse tamir masraflarını o cemaat karşılar. Ancak bazen tamir masrafları Osmanlı Devleti tarafından karşılanmıştır. İslam hukukuna göre böyle bir şeyi izah etmek güç olsa da, Osmanlı Devleti, Kutsal Yerlerde yaşanan cemaatler arası çekişmelerde Avrupalı devletlerin müdahalesine sebebiyet vermemek, bölgede cemaatler arasında düzeni sağlamak için böyle bir yola başvurmuştur. 1886 yılında Beytüllahm Kilisesi'nde Ermenilere mahsus olan kuzey taraftaki pencere ve birkaç küçük yerin tamire muhtaç olması sebebiyle cemaatler arasında çekişmeler yaşanmıştır. Osmanlı Devleti, olayın daha fazla büyümeden ve Avrupalıların müdahalesine sebebiyet vermeden tamir işini kendisi yapmaya karar vermiştir¹⁰⁶³. Yapılan keşif işlemlerinde tamirin 37.000 kuruşa mal olacağı anlaşılmıştır. Osmanlı Devleti, harcanacak bu 37.000 kuruşun 1888/9(H.1304) yılı Kudüs sancağının emvalinden karşılanmasına karar vermiştir¹⁰⁶⁴.

2.3. Tamir Faaliyetleri

Kutsal Yerlerde Hristiyanların yaptıkları en büyük inşa ve tamir faaliyeti 1808 yılında Kamame Kilisesi'nde ortaya çıkan yangından sonra olmuştur. Çünkü yangının şiddetiyle kilisede birçok yer çökmüştür. Kilisenin yıkılan yerlerinin yeniden inşası ve zarar gören yerlerinin tamiri için Rum, Ermeni ve Latin cemaatleri Osmanlı Devleti'nden izin istemiştir. Osmanlı Devleti, hiçbir şekilde yükseltme ve

¹⁰⁶¹ BOA, C.ADL, 52/3122; BOA, HR.MKT, 59/41.

¹⁰⁶² BOA, HR.MKT, 187/31.

¹⁰⁶³ BOA, MV, 7/15; BOA, İ.DH, 1106/86626.

¹⁰⁶⁴ BOA, DH.MKT, 1619/121; BOA, DH.MKT, 1614/13.

genişletme olmaksızın kilisenin yeniden inşası için Rum cemaatine ruhsat vermiştir¹⁰⁶⁵.

1832 yılında Kamame Kilisesi, Beytullahm Kilisesi ve Yükseliş Kubbesi'nin tamir edilmesi için Ermeniler, Babîâlî'den izin istemişlerdir. Babîâlî, cemaatlerin ziyaret ve ayinlerine herhangi bir zarar gelmemesi koşuluyla tamir işini Rumlara havale etmiştir¹⁰⁶⁶.

1834 yılında Kudüs'te meydana gelen depremden¹⁰⁶⁷ dolayı Kamame ve Beytullahm Kiliseleri'nde bazı mahaller harap olmuş olup, sıvası ve boyaları çökmüştü. Bu yerlerin tamir edilmesi Rum, Ermeni ve Latinler arasında tartışmaya sebep olması üzerine Osmanlı Devleti, 1839'da evvelden beri bu gibi kutsal mekânların tamirini Rumlara havale ettiğinden, tamiri işini yine Rumlara havale etmiştir. Tamir işinin Rumlara havale edilmesiyle birlikte tamir olunacak mahallerin keşfi yapılmıştır. Kadı vekili, nakibü'l-eşraf, müselleme ve ulemadan müteşekkil bir heyet, Kamame Kilisesi'ne gidip Ermeni, Rum ve Latin rahipleriyle birlikte kilisede tamire muhtaç olan mahalleri ve bu mahallerin hangi cemaate ait olduğunu bir bir tespit etmiştir. Mahallerin tespitinden sonra Şeyhülislam Mustafa Asım Efendi'den alınan fetva ile birlikte tamir edilecek mahallerde hiçbir şekilde yükseltme ve genişletme olmaksızın yani *heyet-i asliyesinden ziyade nesne ihdâs olunmamak* şartıyla tamire izin verilmiştir¹⁰⁶⁸.

Kamame Kilisesi'nin tamiri Hristiyanlar nazarında kutsal bir iş kabul edildiğinde dolayı cemaatler arasında tartışmalara ve tamir işinin ertelenmesine sebep olabilmektedir. 1840'larda Kamame Kilisesi'nin kubbesinin tamiri cemaatler arasında tartışmalara sebep olunca kiliseler arasındaki münakaşayı gidermek üzere Nabi Efendi, Şubat 1842 yılında Kudüs'e gönderilmiştir. Esasen Nabi Efendi'den önce Kudüs'e Divân-ı Hümâyûn Beylikçisi Şevket Bey gönderilmesi planlanmıştı. Ancak her ne olduysa bu iş için Şevket Bey'den daha düşük rütbeli biri görevlendirilmesine karar verilerek, *rütbe-i sâlise ricâlinden dâhiliye kâtibi* Nabi

¹⁰⁶⁵ BOA, DVNS.KLS.d, No:9, s. 57-58, 80.

¹⁰⁶⁶ BOA, HAT, 1586/60; BOA, HAT, 771/36189.

¹⁰⁶⁷ BOA, HAT, 772/36200-A.

¹⁰⁶⁸ Karakoç Sarkis, *Külliyât-ı Kavânîn*, Belge No: 6394; 2633; BOA, HAT, 1635/9.

Efendi gönderilmiştir¹⁰⁶⁹. Nabi Efendi, Kudüs'te yaptığı incelemelerde Kamame Kilisesi'nin kurşunlu kubbesinin cemaatler arasında müşterek olduğundan dolayı Efrenc rahipleri, şimdilik tamir edilmemesini istemekte olduklarını anlamıştı. Ancak Fransız Elçisi Mösyö Borkine, bir yandan tamir hakkının Latinlere verilmesine çalışmaktaydı. Kasım 1842 tarihinde Borkine, Osmanlı-Fransa arasında imzalanmış kapitülasyonlardaki tamir maddelerine dayanarak, Kamame Kilisesi'nin kubbesinin tamir hakkının Latinlere verilmesini istemiştir¹⁰⁷⁰.

Nabi Efendi, Kudüs'teyken Kamame Kilisesi'nde kabri İsa adlı mahallin duvarı dışında bir taş düşmüştü. Fransa'nın Kudüs'teki konsolosu bu taşın müşterek kubbeden düştüğünü iddia ederek, protestolar yağdırmıştı. Konsolosun bu hareketi Babîâli üzerinde fena tesirler bırakmıştır. Ancak mahallinde yapılan tahkikatlar sonucunda bu haberin aslı olmadığı, taşın tamiri Rumlara havale olunan bir duvardan düştüğü ortaya çıkmıştır¹⁰⁷¹. Bu olaydan anlaşılacağı üzere Kamame Kilisesi'nde tamir edilecek bir mahallin Rumlara havale olunması, Latinleri huzursuz etmekte ve Rumlarla münakaşa çıkarmalarına sebep olmaktadır.

1846 yılında Fransa Elçisi Mösyö Borkine, 1840 yılında tamir işinin Rumlara havale edildiğine dair ilan edilen fermanı protesto ettiklerini ama fermanın alenen icra edileceğini söylenmesine rağmen tamir işinin hâlâ yapılmadığını bildirmiştir. Ayrıca Hristiyan âleminde önemli bir yere sahip olan Kamame Kilisesi'nin tamirinin yapılmamasından dolayı yıkılması durumunda Osmanlı Devleti'nin sorumlu tutulacağını belirtmiştir¹⁰⁷².

Kamame Kilisesi'nde 1808 yangınından sonra en büyük tamir kilisenin büyük kubbesinin tamiri olmuştur. Ahşap olan bu kubbenin tamiri Osmanlı Devleti tarafından tamir edilmesi, keşif işlemleri ve tamir masraflarının tespiti için Kudüs'e Mühendis Esad Efendi gönderilmiştir¹⁰⁷³. Esad Efendi'nin tayin edilmesinde bölgeyi iyi bilmesi ve daha önce buna benzer görevlerinde, problemleri bölge halkını hoşnut

¹⁰⁶⁹ BOA, İ.MSM, 82/2350; BOA, İ.MSM, 82/2349. Kudüs'e gönderilen Nabi Efendi'nin harcırahı devlet hazinesinden karşılanmış ve patrikhane tarafından kendisine 10.000 kuruş maaş verilmiştir. Bk. BOA, İ.MVL, 284/11219.

¹⁰⁷⁰ BOA, İ.MSM, 82/2351.

¹⁰⁷¹ BOA, A.MKT, 15/72; Reşat Kaynar, *age.*, s. 587.

¹⁰⁷² BOA, İ.MSM, 82/2355.

¹⁰⁷³ BOA, İ.MVL, 284/11219; BOA, İ.HR, 98/4790-2, s. 2; VGMA, EV.d., Defter No:15194, s. 11-12.

ederek, çözmesi yatmaktadır¹⁰⁷⁴. Neticede yapılan incelemeler sonucunda, Kamame Kilisesi'nin büyük kubbesi tamire muhtaç olduğundan ve bunun şimdiye kadar tamiri ertelenmesi bazı ihtilafdan neşet ettiği anlaşılmıştır. Yapılacak tamir Osmanlı Devleti tarafından Hristiyanlara bir yadigâr olacağından, kubbe eskisi gibi Osmanlı Devleti tarafından tamir edilecektir. Ayrıca tamir esnasında heyet-i hazırasına dair bir ihtilaf vuku bulur ise Rum patriki ihtarata yetkili olacaktır”¹⁰⁷⁵. 1854 yılında da kilisenin kubbesi için iki gemi kereste Beylân Dağları'ndan Yafa limanına getirilmiştir. Bu kerestelerin bir kısmı da Harem-i Şerif'teki bazı binalarda kullanılmıştır¹⁰⁷⁶. Ancak daha sonraki yıllara ait belgelerden anlaşıldığı kadarıyla kubbenin tamiri için alınan karara, temin edilen malzemelere, Osmanlı Devleti tarafından yapılan masraflara rağmen kubbe tamir edilmemiştir. Kudüs Rum Patriği II.Cyril ya da Kyrillos(Patrikliği 1845-1872) 30 Ocak 1862 yılında Kamame Kilisesi'nin kubbesinin tamiri edilmesi için padişaha bir arzuhal göndermiştir¹⁰⁷⁷. 24 Mart 1862 tarihinde Rus elçisi, Kamame Kilisesi'nin kubbesini Fransa ile ortak tamir etmek istediklerini Hariciye Nezaretine bildirmiştir¹⁰⁷⁸. Nihayetinde 5 Eylül 1862 tarihinde kubbenin Fransa ve Rusya tarafından müştereken tamir edilmesinde mutabık olunmuş olup, keşif işlemleri ve ihtiyaç duyulan malzemelerin tespiti için her devletten birer mimar Kudüs'e gönderilmiştir¹⁰⁷⁹. Ayrıca Osmanlı Devleti, tamir işinde mimarlara yardım edilmesi, Paris'ten gelecek malzemelerin Yafa iskelesinden Kudüs'e taşınmasında yardımcı olunması için Kudüs mutasarrıfını tembih etmiştir¹⁰⁸⁰. Hopwood'a göre, Temmuz 1867 yılında başlayan tamir işi 1869 yılında tamamlanmıştır¹⁰⁸¹.

¹⁰⁷⁴ BOA, İ.MVL, 284/11219. Osmanlı Devleti, Nabi Efendi'yi Kudüs'e gönderdiği vakit masraflarının bir kısmını kendisi bir kısmını da patrikhane karşılamıştı. Ancak bu sefer tamir masrafları Osmanlı Devleti tarafından karşılanacağı için Kudüs'e gönderilen Esad Efendi'nin de tüm masraflarının devlet tarafından karşılanmasına karar verilmiştir. Esad Efendi'ye 7500 kuruş maaş ve 20 bin kuruş gidip-gelmek için yol harcırahı verilmiştir. Ayrıca bu 7500 kuruşun 5000 kuruşu Kamame Kilisesi'nin tamiri için 2500 kuruş da Harem-i Şerif'in tamiri için verilmiştir. Bk. BOA, İ.MVL, 284/11219.

¹⁰⁷⁵ BOA, İ.HR, 98/4790-2, s. 2; BOA, İ.HR, 327/21191.

¹⁰⁷⁶ VGMA, EV.d., Defter No:15412, s. 2.

¹⁰⁷⁷ BOA, HR.TO, 387/32.

¹⁰⁷⁸ BOA, İ.HR, 333/21417.

¹⁰⁷⁹ BOA, HR.TO, 472/37; BOA, İ.MMS, 33/1367.

¹⁰⁸⁰ BOA, İ.HR, 223/13026.

¹⁰⁸¹ Derek Hopwood, *The Russian Presence in Syria and Palestine 1843-1914-Church and Politics in the Near East*, Oxford at the Clarendon Press 1969, s. 66.

Resim 25: 1868’de Kamame Kilisesi’nin Büyük Kubbesinin Tamiri¹⁰⁸²

1870 yılında Fransisken rahipleri Kamame Kilisesi dâhilinde Fransisken rahiplerine mahsus olan manastırın genişletilmesi ve havalandırılması için Kamame Kilisesi’nin bitişiğindeki Salahaddin Vakfı’na ait hangahın bir bölümünü kendilerine verilmesi için Babîâli’den izin istediler. Yapılan keşif işlemlerinden sonra manastıra dâhil edilecek yerlerin hiçbirisine bina yapılmaması ve hangah mütevellilerine 90.000 kuruş verilmesi şartıyla Fransisken rahiplerin istedikleri tamir izni verilmiştir¹⁰⁸³.

1885 yılında Kamame Kilisesi’nde yedi kemerdeki delikli taşın Rumlar tarafından tamir edilmesi söz konusu olduğunda, Fransız elçisi statükonun bozulacağını yani kilisede hali hazırımın değişeceğini iddia ederek, buna karşı çıkmıştır. Ancak bahsedilen bu yer 1756/7(H.1170) yılında Rumlara tahsis edilmiş olup, 1852 ve 1853 yıllarında ilan edilen fermanlarla kilisedeki mevcut durum korunmaktadır. Bundan dolayı Fransız elçisine bu yerin Rumlara ait olduğu, tamirine Latinlerin müdahaleye hakkı olmadığı ve kilisede hali hazırımın hâlâ korunduğunun bildirilmesine karar verilmiştir¹⁰⁸⁴.

¹⁰⁸²Bu fotoğraf L. G. A. Cust’un *The Status Quo in the Holy Places* adlı çalışmasının girişinden alınmıştır.

¹⁰⁸³ BOA, İ.HR, 242/14384; BOA, İ.HR, 245/14571, s. 1, 3.

¹⁰⁸⁴ BOA, MV, 4/3.

1886 yılında Beytüllahm Kilisesi'nde Ermenilere mahsus olan kuzey tarafındaki pencerenin tamiri Ermeni, Rum ve Latin cemaatleri arasında münakaşa konusu olmuştur. Ermeniler bu pencerenin kendilerine ait olduğundan tamir hakkının da kendilerine düştüğünü söylemişlerdir. Rumlar, genelde tamir işinin kendilerine verildiğini ve bunun için tamir hakkının kendilerine düştüğünü söylemiştir. Latinler ise Rumların yapacağı tamiri kabul etmeyeceklerini söylemişlerdir. Durumu Babıâli'ye bildiren Kudüs mutasarrıfı 300-400 kuruş harcanarak pencerenin devlet tarafından tamir edilmesinin münasip olacağını söylemiştir¹⁰⁸⁵. Kilisenin Ermenilere mahsus olan pencerenin Rumlar tarafından tamir edilmesini Latinler kabul etmeyince Osmanlı Devleti, tamir işini Latinlere bırakmayacağını ve bu tamir işinin Kamame Kilisesi'nin kubbesi gibi devletlerarasında bir mesele haline gelmemesi için kilisenin tamirinin devlet tarafından yapılmasına karar vermiştir. Yapılan keşif işlemlerinde kilisenin başka mahallerinin de tamire muhtaç olduğu ve bunun 37.000 kuruşa mal olacağı tespit edilmiştir¹⁰⁸⁶.

3. KUTSAL YERLER İÇİN HRİSTİYANLARDAN ALINAN VERGİLER

Kudüs, ticari ve ekonomik açıdan fazla gelir kaynağına sahip olmayan bir sancaktır. Sancağın ekonomisi özellikle Osmanlı klasik dönemde tarıma ve bazı endüstriyel imalata dayanmaktadır. Bunun yanında İstanbul ve Mısır'dan Kudüs'e gönderilen sürreler, şehir dışındaki Yahudilerin ve Hristiyanların bir nevi zekât gibi dindaşlarına gönderdikleri paralar, Kudüs için önemli bir gelir kaynağıdır. Ayrıca hacıların ve ziyaretçilerin Kudüs ziyaretleri, el sanatlarına ve ticarete bir canlılık vermekteydi¹⁰⁸⁷.

Kudüs, XIX. yüzyılın ortalarında birçok alanda belirgin olarak gelişme göstermiştir. 22 Eylül 1864 tarihli bir İrade'de, Kudüs ve kasabalarının bir süreden beri büyüüp geliştiği için bölgedeki emlak ve arazinin yeni baştan tahririyle vergilerin yeniden düzenlenmesinin faydalı olacağı belirtilmektedir. Ayrıca emlak ve arazinin yeni baştan tahririyle hem devlet hazinesinin bundan istifade edeceği, hem de daha adaletli bir vergi dağılımı gerçekleştirilerek halka yarar sağlanacağı da

¹⁰⁸⁵ BOA, MV, 7/15; BOA, A.MKT.MHM, 488/1.

¹⁰⁸⁶ BOA, İ.DH, 1106/86626; BOA, DH.MKT, 1560/68; BOA, DH.MKT, 1586/11.

¹⁰⁸⁷ Kâmil Cemîl El-Aselî, *agm.*, s. 337.

belirtilmekteydi¹⁰⁸⁸. Yine 6 Aralık 1864 tarihli bir başka İrade’de, Kudüs sancağının mal vergisi düzenlenmediği için hiçbir mülkü ve geliri olmayan halktan da mal vergisi tahsil edildiği belirtilerek, Kudüs ve çevresinin emlak tahriri ve gelirinin tespit edilmesiyle hem devlet hazinesinin bundan istifa edeceği hem de vergiden mükellef olmayan halktan vergi teklifiyle halkın zarar görmesinin engelleneceği söylenmektedir¹⁰⁸⁹.

1858 yılında devletin tüm eyaletlerinde emlak ve arazilerin yeni baştan tahriri için *Tahrir-i Emlâk Nezâreti* kurulunca, gelişmekte olan Kudüs’te emlak ve arazilerin tahriri yapılmıştır¹⁰⁹⁰. ‘*Salisü’l-haremeyn*’ olarak kabul edilen Kudüs şehri, Mekke ve Medine ahalisi gibi vergiden muaf tutulmuştur¹⁰⁹¹. Bunun için yapılan tahrir sadece sur dışı bölgelerini kapsamakla birlikte Kudüs şehrinin eskiden beri vergiden muaf tutulma hakları korunmuştur¹⁰⁹². Ayrıca Kudüs’teki Rum ve Ermeni manastırlarına ait ya da manastırlara kadimen terk olunmuş gerek şehir içinde gerek şehir dışındaki vakıf emlakları da vergiden muaf tutulmuştur¹⁰⁹³. Avrupalı devletlerin tabiiyetindekiler bazen bu durumu fırsat bilip, ellerindeki mahallerin Rum ve Ermeni Manastırlarına bağlı olduğunu belirterek, vergi muafiyetinden faydalanmaya çalışmışlardır¹⁰⁹⁴.

Osman Devleti’nde hazine gelirlerinin önemli bir kısmı toprak ürünlerinden gelmekte olup, bu gelirler arasında öşür vergisi önemli bir yer tutmaktadır¹⁰⁹⁵. Ancak yine Kudüs statüsü gereği bu vergiden muaf tutulmuştur. Kudüs sancağındaki köylerin yüzde 22’si(166 köyün 37’si) öşür vermiyordu. Bu köylerin tümü çok büyük ya da varlıklı olmasa da Beytüllahm, Azeriyye, Deyr Gassâna, Rihâ ve Turmus Ayyâ gibi büyük köyler de buna dâhil edilmiştir¹⁰⁹⁶.

¹⁰⁸⁸ Yasemin Avcı, *age.*, s. 117-118.

¹⁰⁸⁹ BOA, MVL, 774/71.

¹⁰⁹⁰ Yasemin Avcı, *age.*, s. 118.

¹⁰⁹¹ Bu durum Tahrir defterinde aynen şöyle geçmektedir: “*Haremeynü’ş-Şerifeyn ve Kuds-ı Şerif ve Halilü’r-Rahman ‘aliyhi’s-Selâm hazretlerinin evkâfi ‘avârız-ı divaniye ve tekâlif-i ‘örfiyyeden ve ‘öşürden defteri ‘atikde mu’af ve müsellemlerdir*”. Bk. BOA, Tahrir Defteri, No: 263, s.10.

¹⁰⁹² BOA, İ.ŞD, 9/458; Yasemin Avcı, *age.*, s. 118.

¹⁰⁹³ BOA, ŞD, 2428/39; BOA, İ.ŞD, 2916/12.

¹⁰⁹⁴ BOA, DH.MKT, 1610/17; BOA, İ.ŞD, 2916/12.

¹⁰⁹⁵ Stanford J. Shaw, “The Nineteenth-Century Ottoman Tax Reforms and Revenue System”, *International Journal of Middle East Studies*, VI/4, October 1975, s. 421.

¹⁰⁹⁶ Amy Singer, *Kadılar, Kullar, Kudüslü Köylüler*, Çev. Sema Bulutsuz, İstanbul 2008, s. 66.

Kudüs'ün önemli bir gelir kaynağı olan hac, Osmanlı Devleti için dünya otoritesini ve en önemli İslam gücü olma vasfını her yıl ifade etmenin bir aracıydı. Bunun için Kudüs ve Hicaz'ın hâkimi ve *hâdim el-haremeyn el-şerîfeyn* sıfatların sahibi olan Osmanlı padişahları, haccın iyi ve güvenli işlemlerini sağlamalıydılar¹⁰⁹⁷. Osmanlı Devleti, güvenlik ve vergi amacıyla hacıların şehre girişlerini kontrol ederdi. Sorgulanmadan hiç kimsenin şehre girmemesi için şehrin her girişine nöbetçiler yerleştirilmiştir. Ayrıca Hristiyan ya da Yahudi hacıların tek başlarına şehre girmelerine izin verilmezdi. Onlara ya resmi olarak eşlik edecek biri ya da sancağın subaşı gönderilirdi. Bazen de gelen hacıların kendi cemaat liderlerinin ağırlamasına izin verilirdi. Şehirde temsil edilmeyen cemaatlerden olan ziyaretçiler ise bazen kendilerini başka bir cemaatten tanıtır, onların himayesini isterdi¹⁰⁹⁸. Ancak bu uygulamanın XIX. yüzyılın tamamı için geçerli olduğunu söyleyemeyiz. Çünkü şehre giren ziyaretçilerden alınan vergi 1830'larda kaldırılmış ve yüzyılın ortalarında sur dışında yerleşimler başlamıştır.

1858 yılında Kudüs taraflarında aşiretlerin bazı hareketleri yüzünden halkın şehirden çıkmalarına sebep olacak kadar manasız bir korku yayılmıştı. Kudüs Mutasarrıfı Mustafa Süreyya Paşa, merkeze 15 Temmuz 1858 tarihli bir arzuhal göndererek, Kudüs'te aşiretlerin hareketleriyle ilgili dedikoduların hiçbir zaman eksik olmadığını, durumun kontrol altına alındığını belirtmiştir. Ayrıca aşiretlerin bu hareketleri Paskalya mevsimine denk gelmiş olduğu ve pek çok ziyaretçinin gelip gitmesine rağmen hiçbir ziyaretçiye zarar gelmemesi için asker ve memurların ziyade ihtimam ve dikkat ettiklerini söylemiştir¹⁰⁹⁹.

Kudüs, hac mevsimine bağlı olarak bütçesi azalır ya da çoğalabilmekteydi. Çünkü şehirde ticaret hac mevsiminde tüccarların hacılara verecekleri hizmete bağlıydı¹¹⁰⁰. Şüphesiz şehrin bütçesinin artmasında gelen hacı adayların sayısı da önemli olmaktadır. Hacı sayısında bir artış olduğunda buna bağlı olarak hacılardan gelen gelirler de artmaktaydı¹¹⁰¹. Bundan dolayı Kutsal Yerler için Hristiyanlardan

¹⁰⁹⁷ André Raymond, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, Çev. Ali Berktaş, İstanbul 1995, s. 21.

¹⁰⁹⁸ Dror Ze'ev, *age.*, s. 20-21.

¹⁰⁹⁹ BOA, HR.SYS, 81/27.

¹¹⁰⁰ *Osmanlı'nın Son Döneminde Filistin'in İktisadi ve İçtimai Durumuna Bakış*, s. 508.

¹¹⁰¹ Şehre gelen hacı adaylarına bağlı olarak Kamame Kilisesi'nden elde edilen gelirler 1523 yılında 40.000 akçe, 1525/6(H.932) yılında yine 40.000 akçe, 1538/9(H.945) yılında 80.000 akçe, 1553/4(H.961) yılında 120.000 ve 1562/3(H.970) yılında ise yine 120.000 akçe olmuştur. Bk. S. D.

alınan vergiler konusuna girmeden her yıl şehre gelen hacı sayıları hakkında bilgi verilmesinin faydalı olacağı kanaatindeyiz.

3.1. Hristiyan Hacılar

Hristiyanlar hacı olmak için Kudüs'e seyahat ederek, buradaki kutsal mekânları, önemli azizlerin kabirlerini, Lut Gölü'nü ve Şeria Nehri'ni ziyaret ederler. Hristiyanların hacı olmak için Kudüs'e yaptıkları ziyaretin belli bir zamanı yoktur. Ancak Hristiyanlar çoğunlukla genç yaşta ve Paskalya mevsiminde gelirler. Bir Hristiyan için hac, çok önemli olup, kurtuluşa ermesi ve bir anlamda yaratıcı ile temas kurması anlamına gelmekteydi. Hacı olan bir Hristiyan, artık hayatında önemli bir görevi yerine getirdiğini hisseder. Hacdan dönen kişiye *mahdesi* sıfatı verilir. Ermenice bir kelime olan *mahdesi* "ölümü ve aynı zamanda Kudüs'te Paskalya Yortusu'nda Kamame Kilisesi'nde yakılan kutsal ateşi gören kimse" anlamlarına gelir. Rus hacıları, Kudüs'e beyaz kefen götürürler. Hz. İsa'nın vaftiz olduğu Şeria Nehri'nde bu kefenlerine sarınarak yıkanır. Diğer Doğu Hristiyanları ise beyaz kefenleri Hz. İsa'nın çarmıha gerildiği Cuma günü onun mezarına koyarlar¹¹⁰².

Schölch'e göre hac, Batı ve Doğu Avrupa'dan gelen Protestan, Katolik ve Ortodokslar tarafından *Kudüs'ü fethi* ya da *Barışçıl Haçlı Seferi'ni* ifade etmenin sadece spesifik bir biçimidir¹¹⁰³.

Bu amaçlarla her yıl dünyanın muhtelif yerlerinden Hristiyanlar hac yapmak için Kudüs'e gelirler. Çok uzak diyarlardan gelen Hristiyanlar, genellikle gemi ile Yafa ya da Sayda limanına inerek, Kudüs'e gelirler. Kudüs'e yakın bölgelerden gelenler ise binek hayvanları ile şehre ulaşım sağlarlar. Yüzyılın sonlarında ise hacılar demiryolunu da kullanmaya başlamışlardır. Bu da tabii olarak Kudüs'e gelen hacı sayısını da etkilemektedir. Ulaşım ve imkânlar çoğaldıkça şehre gelen hacı sayıları da artmaktadır. Ancak her yıl Kudüs'e gelen Hristiyanların sayısı hakkında elimizde net ya da resmi bir rakam bulunmamaktadır. XIX. yüzyılda şehre gelen Hristiyan hacılar hakkında çalışmamıza dâhil ettiğimiz rakamlar seyyahların seyahatnamelerine ve araştırma-inceleme eserlerine dayanmaktadır. Ayrıca belirtmek

Goitein, "Al-Kuds", *The Encyclopaedia of Islam*, V., Leiden 1986, s. 334; Amnon Cohen and Bernard Lewis, *age.*, s. 95.

¹¹⁰² Ömer Faruk Harman, "Hac", *TDV. İslam Ansiklopedisi*, XIV., 1996, s. 384.

¹¹⁰³ Alexander Schölch, *age.*, s. 120.

gerekir ki, verilen rakamlar içinde Müslüman ya da Yahudi hacıların da olduğuna dair net bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak Ben-Arieh, Müslüman ve Yahudilerin hac mevsimleri için belirli zamanları olmadığından ve çok az sayıda olduklarından dolayı nadiren sayıldıklarını belirtmektedir¹¹⁰⁴. Müslümanların sayıldıklarına dair bir örnek verecek olursak, bunun en iyi örneği şehirdeki Özbek Tekkesi'ni ziyaret edenleri ayrıntılarıyla kaydedildiği bir defterdir¹¹⁰⁵.

Kutsal Yerlerin önemli bir kazanç kaynağı olduğunu belirten Peri, Kamame Kilisesi girişinde Hristiyan hacılardan alınan ücretleri üzerine bazı istatistiksel rakamlar vererek, 1565-1673 yılları arasında Kudüs'e gelen hacıların sayılarını ortaya koymaktadır. Peri'nin hazırlamış olduğu tabloya göre 1565-1673 yılları arasında verilen hacı sayılarının aritmetik ortalaması alındığında, yılbaşına yaklaşık 585 hacı düşmektedir(Bk. Tablo 10).

Tablo 10: Oded Peri'ye Göre 1565-1673 Yılları Arasında Kudüs'e Gelen Hacı Sayıları¹¹⁰⁶

Yıllar	Hacı Sayısı	Yıllar	Hacı Sayısı
1565-1566	632	1591-1592	841
1566-1567	152	1592-1593	820
1567-1568	35	1593-1594	600
1580-1581	294	1650-1651	135
1581-1582	1359	1656-1657	726
1582-1583	908	1660-1661	522
1583-1584	76	1626-1627	285
1584-1585	260	1662-1663	852
1585-1586	398	1663-1664	1286
1586-1587	1194	1664-1665	497
1587-1588	298	1672-1673	614
1588-1589	672		

1784 yılında Volney'e göre 2000 hacı Kudüs'e gelmiştir¹¹⁰⁷. Şehre gelen Hristiyan hacıların sayısı hakkında tahminler veren Tobler de 1784 yılında 2000 hacının şehre geldiğini belirtmektedir (Bk. Tablo 11).

Alman seyyah Seetzen, Kudüs'te bulunduğu 1806 yılında 29 Kasım-4 Aralık tarihleri arasında 100 Ermeni ve 350 Rum hacısının şehre geldiğini belirtmektedir. Ayrıca Seetzen, 100 hacının da Yafa Limanına gelmesinin beklendiğini belirterek, 10

¹¹⁰⁴ Yehoshua Ben-Arieh, *age.*, s. 198.

¹¹⁰⁵ Özbek Tekkesi'ni 1911-1959 yılları arasında ziyaret edenlerin kaydedildiği bu defterde, ziyaretçilerin baba adı, doğum yeri, uyruğu, yaşı ve ziyaret tarihi gibi ayrıntılı bilgiler verilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. Thierry Zarcone, *Kudüs'teki Orta Asyalı ve Hintli Süfi Hacılar*, Çev. Berna Akkıyal, İstanbul 2012, s. 133-184.

¹¹⁰⁶ Oded Peri, *age.*, s. 179.

¹¹⁰⁷ Constantin-François Volney, *Travels Through Syria and Egypt, in the Years 1783-1784, and 1785*, II., London 1805, s. 308-309.

Mart 1807 tarihinde söylentilere göre şehirde 2000 hacının olduğunu belirtmektedir¹¹⁰⁸.

Tobler'e göre, 1815'te 2.000 hacı Kudüs'e gelirken 1818'de hacı sayısı %150 artmış olup, 5.000 hacı gelmiştir. 1821'de ise hiç artış yaşanmamıştır. Ancak 1831'de %100 bir artış yaşanmış olup, hacı sayısı 10.000'e çıkmıştır. Üç yıl sonra %10'luk bir düşüş yaşanmışken 1840'ta yaklaşık %120'lik bir artış yaşanarak, hacı sayısı 20.000'e çıkmıştır. Ancak gelecek yıllarda 1845 yılı hariç tutulursa hacı sayısı sürekli düşmüştür(Bk. Tablo 11).

Tablo 11: Titus Tobler'e Göre Kudüs'e Gelen Hacı Sayıları¹¹⁰⁹

Yıllar	Hacı Sayısı	Yıllar	Hacı Sayısı
1666	1000	1831	10000
1719	5000	1834	9000
1751	4000	1840	20000
1767	5000	1843	7000
1784	2000	1844	3000
1815	2000	1845	5000
1818	5000	1846	2000
1821	5000		

Spyridon'a göre Kudüs'ün fethinden 1834'de kadar Rum Ortodoks hacıların sayıları 3.000'i geçmezken 1825-1834 yılları arasında Ermeni hacıların sayısı 4.000'i aşmıştır. 1834 yılında Kutsal Pazar günü Kamame Kilisesi'ndeki Kutsal Ateş Ayini'nde 4.500 Rum Ortodoks hacı bulunmaktadır. Ayrıca kilisede Halep, Antakya, Şam, Beyrut ve Trablusgarb'dan gelen Arap Ortodokslar ve Lübnan'dan gelen Katolikler ve Marunîler bulunmakta olup, toplam sayıları yaklaşık 2.000 kişiydi. Kudüs ve çevresinden gelenler ise 2.000 Ortodoks'tu. Ermeni, Kıpti ve Süryanilerin sayısı 6.000 idi. Kilisede Türk askerleriyle birlikte toplam 15.000 kişi olmakla birlikte, 500'den fazla Ermeni ve Arap, kilise dışında kalmak zorunda kalmıştı. Yine Spyridon'a göre, 1840 yılında yaklaşık 2.300 hacı şehre gelmiştir. Bu sayının 1.000'i Rum hacılar, 1.300'ünü de Ermeniler oluşturmaktadır¹¹¹⁰.

1836 Paskalyası'nda Stephens'e göre, şehirde 10.000 ile 20.000 arasında hacı bulunmaktaydı. 1838 yılında ise Roberts'e göre, şehirde 20.000 hacı bulunmaktaydı. Ben-Arieh'e göre, bu yıllarda şehre gelen hacı sayıları için verilen rakamlar çok yüksek tahminlerdir. Ewald, 1843 yılında şehirde 7.500 hacının olduğunu

¹¹⁰⁸ Yehoshua Ben-Arieh, *age.*, s. 198; Ulrich Jasper Seetzen, *age.*, s. 199, 204-205.

¹¹⁰⁹ Titus Tobler, *Denkblätter Aus Jerusalem*, Scheitlin und Zollikofer 1853, s. 492-494.

¹¹¹⁰ S.N. Spyridon, *agm.*, s. 87-88, 127.

belirtmektedir. Bunun yaklaşık 2.500'ü Rum Ortodoks, 2.000'i Ermeni, 300'ü Kıpti, 1.000'i Romalı Katolikler ve 1.000'i diğer Hristiyan cemaatlerden oluşmaktaydı. 1845'te Kudüs'te bulunan Strauss, şehirde 5.000 hacının olduğunu belirtmektedir. Avrupalı devletlerin özellikle de Rusya ve Fransa'nın bölgede yürüttükleri faaliyetler neticesinde Kudüs'e gelen hacı sayısı artmıştır. Pierotti, şehirde pek çok Romalı Katolik hacının olduğunu belirterek, bunlara Kudüs'teki kiliselerin ev sahibi olduklarını belirtmektedir. Pierotti, St. Savior Manastırı'nın arşivlerinden faydalanarak, bu manastırda kalan hacı sayısı hakkında bazı rakamlar verir. Ancak bu manastırda kalan tüm hacıların Romalı Katolikler olduğuna dair bir bilgi vermemektedir(Bk. Tablo 12)¹¹¹¹. St. Savior Manastırı, Fransisken rahiplerine ait bir manastırdır. Manastırın Fransiskenlere ait olduğu düşünüldüğünde burada kalanların çoğunun Katolik olduğu kabul edilebilir. Çünkü her cemaat kendi mezhepdaşının kilisesinde kalmayı tercih eder. Pierotti, 1850-1859 yılları arasında 9 yıl boyunca St. Savior Manastırı'nda kalan hacıların sayısını vermiştir. Bu rakamlara göre manastırda 1850'da 3.611 hacı varken, 1859'da bu rakam 7.116'ya çıkmış olup, 9 yılda yaklaşık %100'lik bir artış olmuştur.

Tablo 12: 1850-1859 Yılları Arasında St. Savior Manastırında Kalan Hacılar

Yıllar	Hacı Sayısı
1850	3611
1851	3797
1852	5696
1853	5574
1854	4620
1855	6874
1856	5470
1857	7196
1858	5809
1859	7116

Kutsal Topraklara giden hacı sayısı XIX. yüzyılın ikinci yarısında ilk yarısına göre daha da artmıştır. Bu artışta Avrupalı devletlerin buharlı gemilerle toplu hacı seyahatleri başlatmış olmaları önemlidir. Avrupalı devletler 1853'te Marsilya'dan, 1855'te Trieste'den buharlı gemilerle Kutsal Topraklara ilk toplu seyahatleri başlatmışlardır. 1858 yılı Şubat ayında Kutsal Toprakları ziyaret eden hacı sayısı 9.854 sayılırken, aynı yılın Mart ayında 13.475 hacı sayılmıştır. 1870'lerde şehre gelen Avrupalı hacı ve ziyaretçi sayısı 10.000 ile 20.000 arasında değişmekteydi.

¹¹¹¹ Yehoshua Ben-Arieh, *age.*, s. 199-200.

Fransız istatistiklerine göre 1877 yılında Yafa ve Kudüs arasındaki trafik yoğunluğunda yaklaşık 10.000 hacı vardı¹¹¹².

Hac yolculuklarında önemli bir diğer gelişme de bölgede kurulan demiryolu ağıdır. Bölgedeki ilk demiryolu hattı 1892 yılında inşası tamamlanan Yafa-Kudüs demiryolu hattı idi. Demiryolunun kurulmasına takiben yaklaşık 18 yıl içinde hacı sayısı ikiye katlanmıştır. 1893'te Kudüs'e gelen hacı sayısı 16.000 iken 1895'te bu rakamın 19.000'e ulaştığı tahmin edilmektedir. XIX. yüzyılın başlarında ise şehirdeki hacı sayısı 20.000'i aştı ve bu rakam 1910'da 40.000'e ulaştı¹¹¹³.

Buraya kadar verdiğimiz rakamlardan da anlaşılacağı üzere hacı sayılarında orantılı bir yükseliş ya da azalış görülmez. Çünkü hac yolculukları doğal afetlere, savaşlara, bölgedeki karışıklıklara (bedevi saldırıları gibi), devlet politikalarına ve hastalıklar nedeniyle değişebilmektedir. Nitekim hacı sayıları için 1834'te yaklaşık 15.000, 1836'da 10.000 ile 20.000 arası ve 1838'de 20.000 rakamı verilirken 1840'ta sadece 2.300 rakamı verilmiştir. Çünkü 1839 yılının Temmuz ve Ağustos aylarında bölgede gittikçe daha fazla kolera hastalığı görülmüş ve Mehmet Ali Paşa ile Sultan II. Mahmut arasında olabilecek bir savaş söylentileri bulunmaktaydı¹¹¹⁴.

Daha önce belirtildiği üzere Fransa gibi Rusya'nın da bölgedeki siyasi-dini-kültürel faaliyetleri neticesinde her yıl Kudüs'e giden Rus hacıların sayısı katlanarak artmıştır (Bk. Tablo 13). Rusya, Kudüs'e giden hacıları desteklemekle kalmamış, onların şehirde konaklamaları için uğraşlar vermiştir. Kudüs'e giden Rus hacıların sayılarının artmasında Rusya'nın kurduğu *İmparatorluk Ortodoks Filistin Cemiyeti*'nin önemli etkileri bulunmaktadır. Bu cemiyetin amacı, Kudüs'e giden hacılar için malî kaynaklar toplamak, misafirhâne, okul, hastane gibi kurumlar kurarak, Kutsal Topraklarda Ortodoksluğu yaymak olup, Rus hacıların şehirde buldukları süre boyunca iâşe, konaklama ve güvenlik hizmetlerini karşılamaktır. Bu cemiyet sayesinde Rus hacıların sayısı 1880'lerde 2.000 iken I. Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde 15.000'e çıkmıştır¹¹¹⁵.

¹¹¹² Alexander Schölch, *age.*, s. 66, 119-120, 140.

¹¹¹³ Haim Gerber, *Ottoman Rule In Jerusalem, 1890-1914*, Berlin 1985, s. 241.

¹¹¹⁴ S. N. Spyridon, *agm.*, s. 127.

¹¹¹⁵ Melikşah Arslan, *agt.*, s. 59, 61-62.

Tablo 13: XIX. Yüzyılda Kudüs'e Gelen Rus Hacı Sayısı¹¹¹⁶

Yıllar	Hacı Sayısı
1820	200
1840	400
1857	800
1879	2000
1887	3000
1900	10000
1913	12000

3.2. Kutsal Yerler İçin Hristiyanlardan Alınan Vergiler

3.2.1. Vergi Türleri

Kudüs halkı, vergiden muaf tutulmasına rağmen Kudüs'teki Hristiyanlar ve Yahudiler, bir takım özel vergi uygulamalarına maruz kalmış olup, *Kadûmiyye* ya da *Îdiyye* adı altında bazı vergiler ödemekteydiler¹¹¹⁷. Uzak yoldan gelen bir büyüğe, o yerin halkı tarafından sunulan hediye manasına gelen Kadûmiyye¹¹¹⁸, Kudüs'e bir paşa ya da mütesellim geldiğinde paşaya ya da mütesellime ve yanındakilere Hristiyanların ödedikleri bir vergidir¹¹¹⁹. Îdiyye ise bayramlık, bayram bahşişi manasına gelmekte olup¹¹²⁰, dini bir festivalde ya da bayramlarda Kudüs'e gelen paşaya ya da mütesellime ve yanındakilere sunulan hediye ve belli bir miktardaki paradır¹¹²¹. Bu vergiler dışında *Kethüda'iyye*, *İkrâmiyye* ve *Toprak Bastı* gibi adlar altında da Hristiyanlardan akçe alınabilmekteydi.

Hristiyanlardan alınan ücretlerin diğer bir türü de *Bac-ı Kefere Vergisi*'dir. Kudüs'e gelen hacı adayları Şam'dan geçerken ya da Yafa, Beyrut ve Sayda gibi limanlara indiklerinde belli oranda vergi vermektedirler. Buna göre Kamame Kilisesi'ni ziyaret için Beyrut limanına gemilerle gelen Hristiyan ve Yahudilerden Bac-ı Kefere adıyla her birinden 50'şer akçe alınmıştır¹¹²². Bu vergi 1699 tarihli Kudüs kadısına gönderilen bir hükümde, "*mukata'a-i mezbûrenin baş kalemi olan iskele-i merkûmeden Kuds-ı Şerif ziyaret için gelub giden züvvar-i kefere ta'ifesinden*

¹¹¹⁶ Wlodzimierz Baczkowski, "Russia and the Holy Land", *The Eastern Quarterly*, II., September 1949, s. 44.

¹¹¹⁷ Amnon Cohen, *Palestine in the 18th Century (Patterns of Government and Administration)*, Jerusalem 1973, s. 257.

¹¹¹⁸ Ferit Develioğlu, *age.*, s. 525.

¹¹¹⁹ BOA, A.DVN.DVE.d, 28/3, Hüküm No: 619, s. 151; Amnon Cohen, *age.*, s. 257.

¹¹²⁰ Ferit Develioğlu, *age.*, s. 410.

¹¹²¹ BOA, A.DVN.DVE.d, 28/3, Hüküm No: 619, s. 151; Amnon Cohen, *age.*, s. 257.

¹¹²² BOA, Tahrir Defteri, No: 401, s. 408.

ve tercümânlarından kadîmden berû alına gelen rûsum u âdiyyeleri”, şeklinde açıklanmaktadır¹¹²³.

Bu vergiler dışında konumuz açısından daha önemli olan ve daha büyük bir gelir elde edilmesine vesile olan; her yıl düzenli olarak Kudüs’e gelip, Hristiyanların Kutsal Yerlerini ziyaret etmek isteyen ziyaretçilerden *Resm-i Kala* ve *Resm-i Kamame* adıyla alınan vergilerdir. Bu iki vergiden Resm-i Kala adlı vergi hacıların şehre girmesi halinde alınırken, Resm-i Kamame adlı vergi ise ziyaretçinin Kamame Kilisesi’ni ziyaret etmek istediğinde alınmaktaydı.

Ancak burada belirtmek gerekir ki, Resm-i Kamame vergisi Osmanlı’ya özgü bir vergi değildir. Nitekim Hz. Ömer, Kudüs Patriği Sophronios’a verdiği fermanla Kamame Kilisesi’ne ve diğer ziyaretgâhların girişlerinde herhangi bir şey alınmaz. Ancak Kamame Kilisesi’ne gelen Hristiyanlardan bir dirhem ve bir dirhemden üçte biri kadar (1 dirhem+1/3 dirhem) ücret alınır demektedir¹¹²⁴. Suriye ve Selçuklu Meliki Tutuş’un, Kudüs Valisi Artuk zamanında Kamame Kilisesi vergiye tabi tutulmuş ve her bir ziyaretçi için bir altın alınmıştır¹¹²⁵. Kudüs’ün Salahaddin Eyyubi, tarafından fethedilmesinden sonra da bu vergi Kamame Kilisesi’ni ziyaret eden Frenklerden alınmıştır¹¹²⁶.

Resm-i Kamame adıyla toplanan vergi sadece Kamame Kilisesi’ni ziyaret eden ziyaretçilerden mi alınır yoksa bu vergi diğer Kutsal Yerleri ziyaret eden Hristiyan ziyaretçilerden de mi alınırdı? Esasen kanunnamede Kutsal Yerler olarak sadece Kamame Kilisesi’nden bahsedilmiş olup, diğer Kutsal Yerlere değinilmemiştir. Çalışmalarda da Kamame Kilisesi dışında Kutsal Yerlerden alınan herhangi bir vergi alındığına dair bir bilgiye rastlamadık. Mesela Kitto, sadece Kamame Kilisesi’nde içeri girenlerden az bir miktar para alan bir Türk’ün tuttuğunu söyler¹¹²⁷. Kutsal Yerler ile ilgili fermanlardaki yüzeysel ifadeler gibi bu Resm-i Kamame ifadesinin de diğer Kutsal Yerleri kapsadığı kanaatindeyiz. Seyyah Simeon, ziyaret ettiği bütün ziyaretgâhlar için adamına göre rub, para, kuruş ve altın verdiğini

¹¹²³ BOA, MAD.d, No:3466, s. 244-245.

¹¹²⁴ BOA, A.DVNS.KLS.d, No: 9, s. 5.

¹¹²⁵ Ali Sevim, “Artukulular’ın Soyu ve Artuk Bey’in Siyasi Faaliyetleri”, *Belleten*, XXVI/101, Ankara 1962, s. 144-145.

¹¹²⁶ Antoine Fattal, *Les Statut Légal Des Non-Musulmans En Pays D’Islam*, Beyrut 1958, s. 209.

¹¹²⁷ John Kitto, *Modern Jerusalem*, London: The Religious Tract Society 1846, s. 174.

belirtse de bunlar birer vergi kabilinde alınan paralar olmayıp, bahşış kabilinden paralar olduğunu düşünürüz¹¹²⁸.

Ayrıca Kamame Kilisesi'nin girişinde ziyaretçilerden paraları toplayan kapıcı da Haseki Külliyesi Vakfı tarafından görevlendirilirdi. Bundan dolayı Haseki Külliyesi Vakfı ile Kamame Kilisesi arasındaki bağlantı da XIX. yüzyılın ilk yarısına kadar devam etmiştir. Bu konuya dair birçok arşiv belgesi bulunmaktadır¹¹²⁹. 1797 yılında Kudüs Rum Patriği Anthimos(Patrikliği 1788-1808), Haseki Külliyesi Vakfı'ndan Kamame Kilisesi'ne giriş-çıkışları kontrol eden bir kapıcı tayin edildiğini belirterek, bu zamana kadar ziyaretçilere herhangi bir müdahale yapılmazken birkaç seneden beri ziyaretçilere müdahale edildiğini merkeze bildirmiştir¹¹³⁰. Yine 1818 yılında Haseki Külliyesi Vakfı'ndan Kamame Kilisesi kapıcılığına tayin edilen kişi ölmüş olup, yerine başka biri tayin edilmiştir¹¹³¹.

Kudüs'e gelenleri yollarda saldırılara karşı koruyan köylüler, yolculardan *gafr*(الغفر, ghafar ya da khafar)namıyla belirli bir oranda ücret almaktaydılar. Ze'evi, köylülerin ve bedevilerin yolculardan belirli bir oranda ücret alma karşılığında yol güvenliğini sağlamaları, Osmanlı'nın ya da en azından yerel yönetimin bir politikası olduğunu belirtmektedir. Genelde *gafr*, yapılan hizmet karşılığında verilen yasal bir ödemeydi. Ancak bazen yetkililer tarafından bu ücret yolculardan vergi gibi toplanmak istenmiştir. Bazen köylülerin belirlenen orandan daha fazlasını yolculardan talep etmeleri ise gerçekte soyguncuların yol bekçileri kılığında girdiğini göstermektedir¹¹³².

Kudüs'e gelen muhtelif Hristiyan milletleri sadece şehirdeki kutsal yerleri gezmekle kalmaz, şehir dışında bedevi saldırılarına açık olan Lut Gölü ve Şeria Nehri civarını da gezerler. Hristiyanlar genelde Şeria Nehri'nde yıkanmayı itikat edinmişlerdir. Avrupa'dan gelen seyyahlar da özellikle Lut Gölü civarını gezmek isterler. Bu bölgeleri gezen ziyaretçi ve hacıların güvenliğini belli vakitlerde Osmanlı Devleti tarafından sağlanır. Belli vakitlerin dışında ise bölgede asayiş urban

¹¹²⁸ *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi 1608-1619*, s. 127.

¹¹²⁹ Birkaç örnek için bk. BOA, C.EV, 34/1658; BOA, A.DVNS.ŞM.d, No:5, s.19, 80-81, 86; BOA, A.DVNS.ŞM.d, No:6, 34-35; TSMA, Evraklar, 182/25.

¹¹³⁰ BOA, A.DVNS.ŞM.d, No:5, s. 80-81, 86.

¹¹³¹ BOA, C.ADL, 56/3406.

¹¹³² Dror Ze'evi, *age.*, s. 15.

aşiretleri nefer başına aldıkları bir lira ile sağlarlar. Bu uygulama üzerine şikâyetler artınca Osmanlı Devleti, 1864 yılında bölgede ikamet eden Şeyh Mahmud Arifa'ya 30 nefer atlı asker maaşı tahsis ederek, ziyaretçi ve Hristiyan hacıların güvenliğini sağlama yoluna gitmiştir. Ayrıca Şeyh Mahmud Arifa, kendisine verilen 30 nefer atlı asker maaşına karşılık, ziyaretçilerden birine gelen zararın iki mislini ödeme şartını kabul etmiştir¹¹³³.

3.2.2. Vergi Miktarı

Kudüs'teki Hristiyanlardan ve hac için Kudüs'e gelen ziyaretçilerden alınan Kadûmiyye, İdiyye, Bac-ı Kefere, Resm-i Kala ve Resm-i Kamame adlı vergilerin miktarları birbirinden farklı olup, Resm-i Kamame adlı vergi ziyaretçinin geldiği ülkeye göre değişiklik göstermektedir.

Kudüs'e gelen hacı adaylarından kutsal yerler için alınan Resm-i Kala ve Resm-i Kamame adlı vergiler, Osmanlı Devleti'nde belli bir kaideye bağlanarak, kanunname şeklinde düzenlenmiş ve ziyaretçilerin geldikleri bölgeye göre verginin miktarı değişiklik göstermiştir. 1562 tarihli Kudüs sancağı kanunnamesinin son kısmı tamamen bu vergilerle ilgilidir¹¹³⁴. Kudüs sancağı, III.Murat zamanında(1596/7) Hasan bin Sinan ve Kâtib Ahmed bin Derviş tarafından yeniden tahrir edilince bu kanunname aynen bırakılmıştır¹¹³⁵.

Kanunnamenin Resm-i Kamame ile ilgili kısmı aynen şöyledir¹¹³⁶:

“Kanun-ı Kamâme der Kuds-ı Şerif ziyarete gelen Efrenc'den yedişer sikke filori alınur ve Babü'l-Kamâme'de Resm-i Kal'a deyü ellişer akçe ve Kamâme kapusunda resm-i deyü kırk beşer akçe alınur zıkr olunan rüsûm diyâr-ı Efrencden ziyarete gelen kefereden alınur ve Rum'dan gelenden üçer Kâytbây altını alınur ve Resm-i Kal'a deyü ellişer akçe ve resm-i âhar deyü kırk beş akçe alınur ve Şark'dan gelenden dahi kezâlik alınur ve diyârı Haleb'den ve Şam'dan gelenden ikişer Kâytbây altını alınur ve elişer akçe Rusüm-ı Kal'a ve kırk beş akçe resm-i aher deyü alınur ve Mısır'dan gelenden birer Kâytbây

¹¹³³ BOA, MVL, 772/6.

¹¹³⁴ Tapu Kadstro Kuyûd-ı Kadîme Arşivi, Tapu Tahrir Defteri, No:112, s. 2-3; Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, VII., İstanbul 1994, s. 54-55.

¹¹³⁵ Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, VIII., İstanbul 1994, s. 655-656.

¹¹³⁶ Tapu Kadstro Kuyûd-ı Kadîme Arşivi, Tapu Tahrir Defteri, No:112, s. 2-3; Ahmed Akgündüz, *age.*, VII., s. 54-55.

altını alınur ve zıkr olan resimler yine mukarrer alınur ve Salt ve 'Aclûn ve Gazze ve Remle câniblerinden gelen kefereden yirmi beşer akçe alınur ammâ yukarıda zıkr olan rusüm alınmaz ve Kuds-ı Şerif ve Halilü'r-rahman – aleyhissalâtü ves-selâm- câniblerinden gelen kefereden dörder akçe alınur ve îdi Nasara'dan ziyarete gelen kefereden üç yerde bir akçe alınur ve Şam'dan gelen Frenk tacirlerinden ikişer buçuk altın alınur ve zıkr olan resimler yine mukarrer alınur ve Gürcü'den ve Habeş'ten gelen kefereden nesne alınmaz ve her hafta Frenk taifesinden ziyarete gelenlerden birer akçe alınur deyü defter-i 'atikde mukayyed olmağın defter-i cedîde-i hakaniyye dahi kayd olundu”.

Kanunnameye anlaşıldığı üzere Kudüs'e Kamame Kilisesi'ni ziyarete gelen ziyaretçi ya da hacılardan iki türlü vergi alınmaktadır. Birinci vergi, Resm-i Kala vergisi olup, miktarı değişmemektedir. İkinci vergi ise ziyaretçinin geldiği ülkeye göre miktarı değişiklik göstermektedir. Ziyaretçinin geldiği bölge Kudüs'e yaklaştıkça verginin miktarı da küçülmektedir. Ayrıca verginin miktarı gelinen ülkenin para birimine uygun olarak belirlendiği görülmektedir. En az vergi veren yerler Salt, Aclûn, Gazze ve Remle olurken, en fazla vergiyi veren yerler Avrupa ülkeleri olmaktadır. Gürcü ve Habeş ülkelerinden gelen ziyaretçiler ise bu vergiden muaf tutulmuşlardır.

Kudüs'ü ziyaret eden ziyaretçilerden alınan bu vergi seyyahların seyahatnamelerine ve araştırmacıların eserlerine de konu olmuştur. Ancak belirtmek gerekir ki, seyyahların bazen olaylara yaklaşımları çok objektif olmayıp, yanlı ya da abartılı ifadeler yer verilebilmektedir. Nitekim Frederic Hasselquist, Kamame Kilisesi'ne giriş ücretini insanların sosyal statüsüne(efendi, hizmetçi ya da köle) göre olduğunu belirtmiştir¹¹³⁷. Oysaki yukarıda görüldüğü üzere Resm-i Kamame Vergisi, kanunnameye ziyaretçilerin geldikleri ülkelere göre belirlenmiştir.

1582'de Kudüs'e gelen tüccar Trifon Karabeynikof'un seyahat raporunda, Kamame Kilisesi'ne giren ziyaretçilerden vergi alındığını ve buna karşılık bilet verildiğini ifade etmektedir. Biletin neye benzediğini ifade etmiyorsa da vergi manasına gelen *poşlinin varlığı ödemeyi belirtmektedir* ifadesi bunun cismi bir şey

¹¹³⁷ F. S. Bodenheimer, "Frederic Hasselquist in Palestine 1751", *Israel Exploration Journal*, II/1, 1952, s. 13.

olduğunu göstermektedir. Özcan'a göre, Karabeynikov'un ifade ettiği 4 Macar parası, 10 altın para ya da 7 flori karşılığında bir miktardır¹¹³⁸.

Kamame Kilisesi'nde ayinlere katılmış bir başka seyyah olan Simeon da kiliseye giren ziyaretçilerden ücret alındığını belirterek, Karabeynikov'un verdiği bilgileri doğrulamaktadır. Simeon bu konuda aynen şunları söyler: “*Kiliseye giriş ücreti olarak erkek ve kadınlardan adam başına 3, papazlardan 2 altın alınır; fakat keşiş, piskopos ve bilimum rahiplerden hiçbir şey alınmaz. Frenklerden ve Lehlilerden, reaya olmadıkları takdirde 9 altın alınır ve mukabilinde birer tezkere verilir. Kapı açıldıktan sonra herkes tezkeresini göstererek içeri girer, tezkeresi olmayanlar dışarıda kalırlar*”. Pietro Della Valle, kendisinin Kudüs'te bulunduğu 1626 senesinde ziyaretgâhlara giriş için her bir Hristiyan'dan 5 altın para alındığını belirtir. Ayrıca Paskalya Yortusu'nda yaklaşık 4.000 kadar insan geldiği düşünüldüğünde, toplanan meblağın çok büyük bir miktar teşkil edileceğini söylemektedir¹¹³⁹.

1697 tarihli Kudüs kadısına gönderilen bir hükümde, Kadûmiyye ve İdiyye vergisinin miktarı açıkça ifade edilmektedir. Bu hükümlere göre, Kudüs'e bir mütesellim geldiğinde sair Hristiyanlar kendisine kadûm namıyla 17,5 kuruş, kullarına 3 kuruş verecektir. Gelen paşa ise kendisine 75 kuruş ve kethüdasına 7,5 kuruş ödenerek, kumaş ve benzeri hediyeler için de paşaya 500 kuruş, kethüdasına 50 kuruş ve kulları için 14 kuruş ödeyecektir. Ayrıca dini festivallerde İdiyye namıyla paşaya şeker, bal ve kadife gibi hediyeler verilerek, kethüdasına 7,5 kuruş ve kulları için 14 kuruş ödeyeceklerdir¹¹⁴⁰.

1751 yılında Kudüs'e gelen İsveçli botanikçi ve doktor olan Frederic Hasselquist, Türklerin Kamame Kilisesi'ni kendilerine ait olduğunu düşünerek, kiliseyi ziyaret etmek isteyen Hristiyanlardan para aldıklarını belirtmektedir¹¹⁴¹. Latin Kilisesi, şehirde 3 hafta kalan Frederic'e bir hacı adayının şehirde yaptığı küçük harcamaların miktarını ve kendisinden alınan bir kısım vergileri gösterir bir

¹¹³⁸ Altay Tayfun Özcan, “Trifon Karabeynikov'un Seyahat Raporuna Göre XVI. Yüzyılın Sonlarında Kudüs”, *Bellekten*, S. 270, Ankara 2010, s. 373.

¹¹³⁹ *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi 1608-1619*, s. 126.

¹¹⁴⁰ BOA, A.DVN.DVE.d, 28/3, Hüküm No: 619, s. 151.

¹¹⁴¹ Frederic Hasselquist, *Voyages and Travels in the Levant; In the Years 1749, 50, 51, 52*, London, s. 121.

makbuz göstermiştir. Konumuz açısından son derece önemli olan 20 Nisan 1751 tarihli bu makbuz, Avrupa'dan gelen bir ziyaretçinin Kudüs'te ne gibi harcamaları ve ne tür vergiler ödediğini göstermektedir. Buna göre bir efendi yaklaşık 148 kuruş ya da yine yaklaşık 18 pound harcama yapmaktadır. Bu miktar Yafa'dan Kudüs'e kadar olan bir kısım harcamaları ve Kutsal Yerler ile Kudüs'e giriş için alınan vergiyi kapsamaktadır¹¹⁴². Yapılan hacın toplam maliyetini kapsamamaktadır. Nitekim 1784 yılında Kudüs'e gelen Fransız tarihçi ve felsefeci Constantin-François Volney, bir hac için en az 4.000 livres ya da 166 pound gerektiğini söyler¹¹⁴³.

Frederic'e gösterilen makbuza göre, Kudüs'e bir beyefendinin giriş ücreti 1 kuruş 20 paratır. Kamame Kilisesi'ne giriş ücreti ise bir beyefendi için 15 kuruş 14 para, hizmetçi ya da köle için 6 kuruş 20 paratır. Konumuz açısından önemli olan bu makbuzdaki harcamalar kalem kalem sıralandığında ortaya Tablo 15 çıkmaktadır¹¹⁴⁴:

Tablo 14: Kudüs'e Giden Bir Efendi ve Hizmetçi İçin Giderler ve Yol Vergileri

Giderler ve Vergiler	Kuruş	Para
Yafa Limanına iniş vergisi	22	-
Hizmetçi için	11	-
Yafa'dan Remle'ye gitmek için (efendi ve bir hizmetçi)	-	36
Remle'den Kudüs'e gitmek için Eşek ücreti	4	20
Kudüs'e Efendi için giriş vergisi	1	20
Efendi ve hizmetçisi için mutasarrıfa ödenen ücret	4	4
Efendi için Kamame Kilisesi'ne giriş ücreti	15	14
Hizmetçi için Kamame Kilisesi'ne giriş ücreti	6	20
Bethany, Zeytin Dağı ve kralların mezarlarına gezi için atların ve görevlilerin ücreti	8	10
Tercüman ücreti	3	30

Not: 40 Para bir kuruştur.

Peters, Chateaubriand'un bir eserine dayanarak Frederic Hasselquist gibi şehirde bir hacı adayının yaptığı harcamaları kalem kalem belirtmektedir. Peters'e göre, Yafa-Remle-Kudüs arasındaki yol masrafları, Kudüs'e ve Kamame Kilisesi'ne giriş ücretlerin toplamı 65 kuruş 29 paradan fazla değildir. Ayrıca Peters, hacıların Ürdün'ü gezmek istemeleri halinde 12 kuruş daha harcayacaklarını belirtmektedir¹¹⁴⁵.

¹¹⁴² F. S. Bodenheimer, *agm.*, s. 13.

¹¹⁴³ Constantin-François Volney, *age.*, s. 309.

¹¹⁴⁴ F. S. Bodenheimer, *agm.*, s. 13.

¹¹⁴⁵ F. E. Peters, *Jerusalem-The Holy City in the Eyes of Chroniclers, Visitors, Pilgrims, and Prophets from the Days of Abraham to the Beginnings of Modern Times*, Princeton University Press 1995, s. 555.

Tablo 15: F. E. Peters'e Göre Bir Hacı Adayının Masrafları

Giderler	Kuruş	Para
Yafa Limanı'nda gemiden iniş	5	20
Yafa Limanı'nda gemiye binış	5	20
Yafa'dan Remle'ye binek ücreti ve Kudüs'e kadar bir Arap rehber ücreti	1	20
Arap için ödeme	10	30
Kudüs'e kadar yerel bir refakatçi	10	30
Remle'den Kudüs'e binek ücreti	10	-
Yol boyunca ödenen gafr	1	16
Kamame Kilisesi'ne giriş ücreti	26	38
Kudüs'e giriş ücreti	15	-
Birinci ve ikinci tercüman ücretleri	3	30

1806 yılında Kudüs'ü gezen seyyah Chateaubriand, Kamame Kilisesi'ne girmek isteyen herkesin 9 altın ya da 36 kâğıt para ödemek zorunda olduğunu, ister zengin olsun ister fakir olsun kimsenin bunu ödemededen kiliseye giremediğini belirtir. Ayrıca Osmanlı tebaasından olan Hristiyanların bu meblağın yarısını ödedikleri söyler¹¹⁴⁶. Aynı yıl Kudüs'te bulunan Seetzen de kiliseye girebilmek için 33,5 kuruş ödendiğini belirtir¹¹⁴⁷.

1811 tarihli bir Hatt-ı Hümayûnda, Rumlar her sene Şam valisine 8.000 kuruş, sancak beyine 2.700 kuruş, 1.000 kuruş Kadûme, 6.000 kuruş harçlık ve İkrâmiyye olmak üzere toplam 17.700 kuruş ödeyecekleri belirtilmektedir. Bu ücreti ödedikten sonra da haklarına hiçbir şekilde bir müdahale olunmayacak olup, *Tekâlif-i Şakka Vergisi*'nden muaf olacaklardır. Ayrıca Kudüs mütesellimine Kadûmiyye adıyla 17,5 kuruş, yanındakilere 3 kuruş, vüzeraya 75 kuruş, kethüdasına 7,5 kuruş ve vüzeraya çuka ve kumaş gibi hediyeler için 500 kuruş ödeyeceklerdir¹¹⁴⁸. Bu vesikadan anlaşıldığı üzere aradan yaklaşık 114 sene geçmesine rağmen Hristiyanların Kadûmiyye namıyla Şam valisine ve Kudüs mütesellimine ödedikleri paranın miktarı değişmemiştir. 1814/5(H.1230) tarihli Şam Eyaleti Defterdarlığına bağlı gelir kaynaklarını gösteren muhasebe defterinde Şam valisine ödenen Kadûmiyye Vergisi'nin 23.800 kuruş olduğu belirtilmektedir¹¹⁴⁹.

Tekâlif-i Şakka Vergisi, savaş gibi zaruri bir duruma bağlı olmadan, tekâlif kaideleri dışına çıkarılarak, koyulmuş bir vergidir. Belli bir kaide ve nizama bağlı olmayan bu vergide hak ve adalete pek riayet edilmeyeceğinden, şer'an bu vergiye

¹¹⁴⁶ De Chateaubriand, *age.*, s. 331.

¹¹⁴⁷ Ulrich Jasper Seetzen, *age.*, s. 3.

¹¹⁴⁸ BOA, HAT, 1516/48.

¹¹⁴⁹ Faruk Doğan, "18. ve 19. Yüzyıllarda Şam-Medine Hac Yolu ve Güvenliğı: Cerde Başbuğıluğı", *Tarih Okulu Dergisi*, S. 15, Eylül 2013, s. 148-149.

müsaade edilmemiştir¹¹⁵⁰. 1817 tarihli bir arşiv vesikasında Kudüs dâhilindeki Rumların Kudüs'ün fethinden beri Tekâlif-i Şakka'dan muaf olup, Şam valilerine, kethüdalarına ve Kudüs mütesellimine Kadûmiyye, Kethüda'yye ve İdiyye adıyla ödedikleri akçeleri kendi rızalarıyla verdikleri belirtilmektedir¹¹⁵¹. Belgeden anlaşıldığı üzere Osmanlı Devleti, Kudüs'te Rum, Ermeni ve Latin cemaatlerinden alınan bu vergide cemaatlerin rızası olup olmadığını da dikkate almaktadır. Nitekim aynı tarihli bir Hatt-ı Hümayûnda geçen *Ermeni milletinin râzı olub olmadıkları ma'lûm olmak için keyfiyet patrikhâne tarafından su'al ve tahkîk olunarak* tabiri bunu açıkça göstermektedir¹¹⁵².

Bugün kiliseyi ziyaret etmek isteyen hacı ya da ziyaretçilerden herhangi bir ad altında vergi alınmamaktadır. Sadece kiliseye bağış yapılmakta ve mum yakmak için mum satın alınmaktadır. Çalışmamızda en son Resm-i Kamame Vergisi'ni ödeyen seyyahlar olarak Chateaubriand ve Seetzen tespit edilmiştir. XIX. yüzyılın ikinci yarısında gerek şehre gelen seyyahların seyahatnamelerinde¹¹⁵³ gerek Kudüs'te toplanan vergiler arasında bu tür bir vergi zikredilmemektedir¹¹⁵⁴.

Baldi, kaynak belirtmeden Resm-i Kamame adlı kiliseye giriş vergisinin 1831 yılında Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa tarafından kaldırıldığını belirtmektedir¹¹⁵⁵. Bilindiği üzere Kudüs, 1831-1840 yılları arasında Mısır yönetimi tarafından yönetilmiştir. İbrahim Paşa, 15 Aralık 1831 tarihinde Yahudi ve Hristiyanların Kudüs'ü rahatça ziyaret etmeleri için gerek Kudüs'e gelen hacıların limanlarda ödediği *Ayakbastı ya da Toprak Bastı Vergisi'ni* gerek Kamame Kilisesi'ni ziyaret etmek için ödedikleri vergileri kaldırmıştır¹¹⁵⁶. Ancak Spyridon, Ocak 1834 tarihinde Mehmet Ali Paşa'nın, Kamame Kilisesi'ni ziyaret etmek

¹¹⁵⁰ Ziya Kazıcı, "Osmanlılarda Örfi Vergiler Ve Bu Vergilerin Kaynağı Olan Örfi Hukuk", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 4, İstanbul 1986, s. 290-291. 1708 tarihli bir arşiv vesikasında Kudüs'teki Beytullahm, Beyt-i Sahûr, Ertâş, Muğlis ve Kubâb karyelerinin tekâlif-i şer'iyeleri toplandıktan sonra Tekâlif-i Şakka ve örfi vergilerden muaf oldukları belirtilmektedir. Bk. BOA, İE.EV, 73/7890.

¹¹⁵¹ BOA, C.ADL, 106/6329.

¹¹⁵² BOA, HAT, 774/36305.

¹¹⁵³ Hunt Janin, *Four Paths to Jerusalem: Jewish, Christian, Muslim, and Secular Pilgrimages, 1000 BCD to 2001 CE*, s. 160-184.

¹¹⁵⁴ Johann Büssow, *Hamidian Palestine-Politics and Society in the District of Jerusalem 1872-1908*, Leiden 2011, s. 557-562.

¹¹⁵⁵ Paschal Baldi, *age.*, s. 108.

¹¹⁵⁶ Ahmed Hamid İbrahim el-Kudat, *Nasâra-yı el-Kudüs (Kudüs Hristiyanları: Osmanlı Belgelerinin Işığında Bir Çalışma)*, Beyrut 2007, s. 347.

isteyenlerden alınan vergiyi kaldırdığına dair bir buyrultu yayınlandığını belirtmektedir. Ayrıca Mehmet Ali Paşa tarafından Ermeni Boghos Bey'e verilen bu buyrultuyla, bundan sonra ne mütevellî ne de kilisenin önünde duran memurun kiliseye girenlerden vergi almayacağı ve insanların rahat bir şekilde kiliseye girip çıkmaları için iki taraftaki kapıların açılması gerektiği belirtilmektedir. 13 Temmuz 1834 tarihinde Ermeniler, kiliseye resmi bir törenle girdiler ve kilisenin her iki tarafındaki kapıları açıldı¹¹⁵⁷. Kaynaklar arasında bazı farklılıklar görülmesine rağmen bu verginin Mısır yönetimi tarafından 1830'larda kaldırıldığını öğreniyoruz. Böylece yıllardır süre gelen hacıların verdiği vergi ve harçlar kaldırılmış, kutsal yerlere vergisiz giriş sağlanmıştır.

1839 yılında Kudüs Rum patriği, Rum reayasının Şam valilerine, kethüdasına ve mütesellimlerine ödedikleri İkrâmiyye ve Kadûmiyye Vergilerinin kaldırılmasını istemiştir. Osmanlı Devleti, Kudüs Rum patriğinin bu isteği üzerine Rum milletinin senede 60.000 kuruş ödemesine ve bundan başka Ruumlardan tek bir kuruş bile alınmamasına karar vermiştir¹¹⁵⁸. Böylece 1830'larda kaldırılmış olan Ayakbastı ile Resm-i Kamame Vergileri ile birlikte Şam valilerine, kethüdasına ve mütesellimine ödenen vergiler de kaldırılmış ve Rum milletinden alınan meblağ, belli bir düzene bağlanmıştır.

3.2.3. Toplanan Resm-i Kamame Vergisi'nin Toplam Miktarı ve Harcandığı Yerler

Her yıl dünyanın muhtelif yerlerinden Kudüs'e özellikle Kamame Kilisesi olmak üzere Kutsal Yerleri gezmek, ibadet etmek ve hacı olmak için binlerce Hristiyan Kudüs'e gelir¹¹⁵⁹. Daha önce de belirtildiği gibi şehre gelen hacı adaylarının sayısına bağlı olarak Resm-i Kamame Vergisi'nden elde edilen gelir artıp azalabilmektedir. Nitekim Valle, şehre gelen hacıların miktarı düşünüldüğünde sadece Kamame Kilisesi'nin girişinde alınan verginin miktarının azımsanmayacak

¹¹⁵⁷ S.N. Spyridon, *agm.*, s. 86.

¹¹⁵⁸ BOA, HAT, 1618/61.

¹¹⁵⁹ Doron Bar and Kobi Cohen-Hattab, "A New Kind of Pilgrimage: The Modern Tourist Pilgrim of Nineteenth-Century and Early Twentieth-Century Palestine", *Middle Eastern Studies*, XXXIX/2, April 2003, s. 132-133.

bir meblağ olduğunu belirtmekteydi¹¹⁶⁰. Peki, bir yılda ne kadar Resm-i Kamame Vergisi toplanıyordu?

Peri'ye göre, Resm-i Kamame Vergisi İslam devletleri için önemli bir kazanç kaynağı haline gelmiş olup, XVII. yüzyılın sonlarında Kudüs gelirlerinin %13'ünü oluşturmaktaydı. 1785-1786 yılları arasında Haseki Külliyesi Vakfı'nın mütevellisi Resm-i Kamame Vergisi olarak 14.777,5 kuruş toplamıştır. Ancak bu rakam yüzyılın sonunda Napolyon Bonapart'ın Filistin'e saldırısı esnasında 1.028,5 kuruşa düşmüştür¹¹⁶¹.

1805 yılında Fransız elçisi Kudüs sancağının Sayda eyaletine bağlanması yerine Şam eyaletine bağlanması gerektiğini belirterek, Şam valisinin hacıları Kudüs'e götürmesiyle şehirden elde edilecek menfaatin Şam valisinin masraflarına medar olduğunu söylemektedir¹¹⁶². Fransız elçisinin verdiği bu bilgilerden anlaşılacağı üzere Kudüs'e giden hacılardan elde edilen gelir Şam valisinin masraflarını karşılayabilecek boyuttadır.

Her yıl toplanan Resm-i Kamame Vergisi'nin miktarıyla ilgili rakamlar elimizde bulunmamaktadır. İncelenen arşiv vesikalarında da bu konuya dair herhangi bir istatistike rastlanmamıştır. Ancak her yıl Kudüs gelen hacı adaylarının sayısı, seyyahların verdiği vergi oranıyla çarpılması sonucunda bazı tahmini rakamlar elde edilebilir. Resm-i Kamame Vergisi'nin miktarı konusunda tespit edebildiğimiz kadarıyla en son 1806 yılı için Seetzen bilgi vermektedir. Daha öncede belirtildiği üzere Seetzen Resm-i Kamame Vergisi'nin 33,5 kuruş olduğunu belirtmektedir. Bu rakam Tobler'in verdiği hacı sayılarıyla çarpılması sonucunda Resm-i Kamame Vergisi'nin toplam miktarı hakkında tahmini rakamlara ulaşılabilir. Buna göre 1815 yılında 67.000, 1818 ve 1821 yıllarında 167.500 kuruş Resm-i Kamame Vergisi toplanmıştır. Bu rakam, 1831 yılında hacı sayısının iki katına çıkması üzerine 335.000 kuruşa çıkmıştır. Son olarak verginin kaldırıldığı 1834 yılında ise 301.500 kuruşa düşmüştür.

¹¹⁶⁰ *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi 1608-1619*, s. 126.

¹¹⁶¹ Oded Peri, *age.*, s. 161, 189-190.

¹¹⁶² BOA, HAT, 145/6101.

Tablo 16: Titus Tobler’e Göre 1815-1840 Yılları Arasında Kudüs’e Gelen Hacı Sayısı ve Tahminen Toplanan Resm-i Kamame Vergisi

Yıllar	Hacı Sayısı	Resm-i Kamame Vergisi
1815	2000	67000 Kuruş
1818	5000	167500 Kuruş
1821	5000	167500 Kuruş
1831	10000	335000 Kuruş
1834	9000	301500 Kuruş
1840	20000	670000 Kuruş

1840 yılında Kudüs’ün gelirleri 4.985.067 kuruştur. Resm-i Kamame Vergisi, bu tarihe kadar toplanmaya devam etseydi 1840 yılında tahminen 670.000 kuruş toplanırdı. Toplanan bu meblağ Kudüs gelirlerinin %13,44’ünü oluşturmaktadır. Bu rakam aradan bir asırdan fazla yıl geçmesine rağmen Peri’nin tespit ettiği rakamla hemen hemen aynıdır. Peri, XVII. yüzyılın sonlarında Resm-i Kamame Vergisi’nin Kudüs gelirlerinin %13’ü olduğunu belirtirken, 1840 yılında tahmini olarak %13,4 tespit edilmiştir.

Kamame Kilisesi’nin girişinde Hristiyan hacılardan toplan vergiler şehirdeki eğitim, din ve fakirlere yardım gibi temel hizmetlerin karşılanmasında rol oynayan vakıflara harcanmaktadır¹¹⁶³. Ayrıca Hristiyanlardan toplanan cizye vergilerinin de bir kısmı bu tür vakıflara harcanmaktaydı¹¹⁶⁴. Haseki Sultan Vakfı’na gelir getirmesi amacıyla inşa edilmesi planlanan bir hamamın maliyeti beklenin üstünde bir meblağ çıkınca(6017 sikke) Kamame Kilisesi’nin gelirlerinin de dâhil olduğu vakfın yöneticisi Mevlana Yetimi¹¹⁶⁵, vakıf bütçesinden 120 sikkeyi inşaat için vermiştir¹¹⁶⁶. Bu hamam daha önce bahsettiğimiz üzere Haseki Hürrem Sultan Vakfı’na bağlı Sultan Hamamı’dır. Bu hamam Kamame Kilisesi’ne yakın olup, Çile Yolu’nun 3’üncü ve 4’üncü durakları arasında yer alır.

¹¹⁶³ Ayrıntılı bilgi için bk. Oded Peri, *age.*, s. 181-186.

¹¹⁶⁴ Toplanan cizyelerin önemli bir kısmı Mescid-i Aksa, Kubettü’l-Sahra ve Haseki Kulliyesi Vakfı’na, az bir kısmı da Özbek, Kadiri ve Mevlevi zaviyelerine harcanmıştır. XVIII. yüzyılın sonlarında toplan cizye miktarı ve bunun harcandığı kalemler için bk. Oded Peri, “The Muslim Waqf and the Collection Jizya in the Late Eighteenth-Century Jerusalem”, *Ottoman Palestine 1800-1914: Studies in Economic and Social History*, Edr. Gad G. Gilbar, Leiden 1990, s. 291, 294.

¹¹⁶⁵ Osmanlı Devleti, Kudüs’ü fethettikten sonraki ilk yıllarda Kamame Kilisesi dâhil olmak üzere şehirdeki birçok vakfı tek bir mütevellî tarafından yönetirdi. Daha sonra vakıflar ayrı ayrı yönetimler altına girmişlerse de 1673 tarihli bir fermanda vakıfların tekrar birbirleriyle bağlantılı olduğu belirtilmektedir. Fermanda Kanuni Sultan Süleyman evkafının ve Kamame Kilisesi’nin anahtarını muhafaza eden mütevellî vekilleri Şeyh Muhammed ve Şeyh Musa’nın vefat ettiği, yerlerine günlük iki yevmiye Mısır Parsisi ile Şeyh Ali ve Şeyh Fethullah tayin edildiği belirtilmektedir. Bk. Amy Singer, *Osmanlı’da Hayırseverlik: Kudüs’te Bir Haseki Sultan İmareti*, s. 137; Kâmil Cemil el-Aseli, *Vesâ’ik Makdisiyye Tarihi*, Amman 1983, s. 316.

¹¹⁶⁶ Amy Singer, *age.*, s. 137.

Kamame Kilisesi'nin girişinde elde edilen gelirlerin bir kısmı da Kubbetü's-Sahra Vakıflarına harcanırdı¹¹⁶⁷. Kanuni Sultan Süleyman, kilisenin girişinde elde edilen gelirlerin bir kısmını Kubbetü's-Sahra'da Kur'an-ı Kerim okuyan yüz erkek hafıza harcanmasını istemiştir¹¹⁶⁸. Bundan dolayı Kamame Kilisesi'nin mahsülünden cüz okuyan kimselerden biri öldüğünde yerine başka biri tayin edilir. Başka birinin tayin edilmesi ise gelen başvurular arasında yapılan bir imtihan ile yapılmaktaydı¹¹⁶⁹.

Kiliseden elde edilen gelirler sabit olmadığı gibi bundan faydalananların sayısı da sabit değildir. Örneğin kiliseden elde edilen gelir 28.465 kuruş iken 108 kişi bu gelirden faydalanmıştır. Gelirler 119.870'e yükselirken, bundan faydalananların sayısı 135'e çıkmıştır. Ancak gelirler 78.189 kuruşa düştüğünde bundan faydalananların sayısı da 138'e yükselmiştir. Dolayısıyla gelirler ve faydalananların sayısı arasında doğru bir orantı söz konusu değildir¹¹⁷⁰.

El-Kudat, toplanan vergilerinin yarısının devlete yarısının da Kudüs ve Yafa arasındaki yolda hacıların güvenliğini sağlayan şahıslara ait olduğunu belirtmektedir. İbrahim Paşa, Suriye'ye hâkim olduğunda bu yolun güvenliğini İbrahim Ebu Gavş sağlamaktaydı¹¹⁷¹. Spyridon'a göre İbrahim, Ebu Gavş(Abu Ghsöh)'in oğullarındandır. Bu aile Kanuni Sultan Süleyman'dan 1834 yılına kadar Remle ile Kudüs arasındaki yolda güvenliğini sağlayan imtiyazlı bir ailedir. Bu aile Emmaus kasabasında¹¹⁷² yaşamakta olup, yolda geçen yabancılardan *gafr* namıyla 90 para(yaklaşık 2,5 kuruş) alırlardı¹¹⁷³. El-Kudat ve Spyridon'un anlattıklarından anlaşıldığı üzere Ebu Gavş ailesi, Remle-Yafa-Kudüs üçgeni arasındaki yolun güvenliğini sağlayıp, yoldan geçen tüccar, hacı ve seyyahlardan *gafr* namıyla akçe almaktaydı. Ayrıca kiliseler, şehirde Ebu Gavş'ın etkili konumundan ve kutsal şehre ulaşan yolların güvenliğiyle ilgilendiğinden dolayı bu aileye yüksek meblağlı ödemeler yapardı. Ancak Mısır yönetimi *gafr* ödemesini kaldırarak, bu ailenin

¹¹⁶⁷ Amnon Cohen and Bernard Lewis, *age.*, s. 96; Amy Singer, *age.*, s. 123.

¹¹⁶⁸ Oded Peri, *age.*, s. 182.

¹¹⁶⁹ *Vesika ve Fotoğraflarla Osmanlı Devrinde Kudüs*, I., s. 219.

¹¹⁷⁰ Oded Peri, *age.*, s. 186.

¹¹⁷¹ Ahmed Hamid İbrahim el-Kudat, *age.*, s. 347.

¹¹⁷² Latince Emmaus, Arapça İmvâs kasabası Kudüs'ün kuzeybatısında yaklaşık 11 km uzaktadır. Bk. <http://en.wikipedia.org/wiki/Emmaus>, Erişim Tarihi 2014.

¹¹⁷³ S. N. Spyridon, *agm.*, s. 79.

ekonomik gücüne bir darbe vurduğu gibi 1833 yılı ortalarında aileyi tutuklayıp, Akka'ya angaryaya göndermiştir¹¹⁷⁴.

¹¹⁷⁴ Mordechai Abir, "Local Leadership and Early Reform in Palestine, 1800-1834", *Studies on Palestine During the Ottoman Times*, Edr. Moshe Ma'oz, Jerusalem 1975, s. 290, 307.

SONUÇ

Hız. İsa ve annesi Hız. Meryem'in Kudüs ve çevresinde yaşamalarından dolayı Hristiyanlar buralarda birçok tören ve ziyaret yerleri kurmuşlardır. Kurulan bu ziyaret ve tören yerleri, Hız. İsa ve Hız. Meryem'in yaşadığı ya da bir anısının olduğu, öldüğü ve gömüldüğü yerlerde toplanmış olup, Hristiyanlar nazarında kutsal kabul edilen yerlerdir. Bu Kutsal Yerlere derin ve güçlü bir bağlılıkla bağlı olan Hristiyanlık, dini ve siyasi ihtilaflarla bölünmeler sonucunda Kutsal Yerlere sahip olmak, onlardan yararlanmak ve bakımlarını yapmak için kendi içinde çatışmalara girmiş olup, tarihte adı geçen Kutsal Yerler Sorunu'nu ortaya çıkarmıştır. 451'deki Kadıköy Konsili'nden sonra Monofizit itikadını benimseyen Ermeni, Süryani, Kıpti ve Habeş Kiliseleri Kutsal Yerlerden dışlanmışlardır. Bu dışlanma açık bir şekilde Kutsal Yerlerde bir çekişmenin başladığını göstermiştir. 638'de Kudüs Müslümanlar tarafından fethedilince, Hız. Ömer İslam tarihinde Kutsal Yerlere ilk statüyü vermiştir. Bu statüyle birlikte Kutsal Yerler Hristiyanlığın tüm cemaatlerine açılmış olup, cemaatlerin Kutsal Yerler üzerindeki çekişmeleri bir nebze de olsa durdurulmuştur. Haçlılar, Kudüs'e egemen olduklarında Kutsal Yerlerde Ortodoks Rumları sürerek, bu yerleri münhasır mülkleri haline getirmişlerdir. Haçlıların bu hareketi Kutsal Yerler üzerindeki çekişmeleri keskinleştirmiş ve cemaatler arasında giderilemeyen bir mesele haline getirmiştir. 1187'de Salahaddin Eyyubi, Kudüs'e hâkim olunca Hız. Ömer'in Kutsal Yerlerde ilan ettiği statüyü kabul etmiş ve Kutsal Yerlerden Latinleri çıkartarak, Kutsal Yerlerin yönetimini Rumlara vermiştir. Salahaddin'in bu hareketi, Rum ve Latin Kiliseleri arasındaki dini ve siyasi bölünmeleri daha da keskinleştirmiş olup, İslam dünyasında Hristiyanlığa karşı takip edilen politikalardan biri olmuştur. Bu politikanın gereği olarak Kutsal Yerlere dokunulmamış ve gerektiğinde tamir izni verilmiştir. Bu durum her ne kadar İslam dininin gayrimüslimlere tanıdığı bir hak olsa da, Kutsal Yerlere hâkim olan devlet, Hristiyan devletlerle ilişkilerinde bu yerler etkili olmuştur.

Kudüs'te Osmanlı hâkimiyetinin başlamasıyla birlikte Osmanlı Devleti Kutsal Yerler Sorunu'nu da devralmış oldu. Bu sorunun Haçlı Seferleri dönemi hariç tutulursa Kudüs'ün 1917'de İngilizler tarafından işgal edilmesine kadar aralıksız Müslümanların kontrolü altında meydana gelmiştir. Yani bu sorunun Hristiyanlar arasında kızgınlaşması, ulusal bir boyuttan çıkıp, uluslararası bir mahiyet

kazanmasında Müslümanların bu yerlere karşı yürüttükleri politikalar da etkili olmuştur.

Osmanlı Devleti'nde Kutsal Yerlerin statüsü Hz. Ömer ve Salahaddin Eyyubi'nin bu yerlere verdikleri statüler esas alınarak, Yavuz Sultan Selim tarafından verilmiştir. Fatih Sultan Mehmet'in Kutsal Yerlere ilişkin bir fermanı varsa da, bu dönemde Kudüs daha fethedilmediğinden bu ferman tam manasıyla Kutsal Yerler üzerinde bir statüyü belirlemekten uzaktır. Kanuni Sultan Süleyman'ın Kutsal Yerlere ilişkin olan fermanı ise, babası Yavuz'unkiyle tamamen aynıdır. Osmanlı Devleti, ilk zamanlarda Hristiyan mezheplerin isteklerini yerine getirmek suretiyle meselenin çok fazla büyümeden ortaya çıkan çatışmaları ya mahallinde ya da İstanbul'da halletmekteydi. Ancak Osmanlı Devleti, işin halledilmesi için elinden geleni her ne kadar yapmışsa da, mesele giderek siyasi bir boyut kazanarak uluslararası platforma taşınmıştır. Bundan dolayı Kutsal Yerlerde Hristiyanlar arasında çıkan birçok tartışma mahallinde halledilemeden Babîâli'ye yansımıştır. Çünkü cemaatlerin İstanbul'daki bağlantıları ve hamileri sayesinde Babîâli üzerinde tesir edilerek, önceden mevcut haklar genişletilmeye çalışılmıştır. Bu fırsattan istifade eden Avrupalı devletler de Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahale etmişlerdir. XVI. ve XVIII. yüzyıllarda Kutsal Yerler Sorunu'na etkin bir Avrupa devleti müdahalesi yokken, XIX. yüzyılda meseleye Fransa ve Rusya doğrudan müdahale etmişlerdir. Avrupalı devletlerin meseleye müdahale etmesi, meseleyi dini bir boyuttan çıkıp, siyasi bir hüviyet kazanmasına sebep olmuştur.

Kutsal Yerler Sorunu, Fransa ve Rusya için Osmanlı toprakları üzerindeki ve Ortadoğu'daki çıkarlarını korumada bir araç olmuştur. Fransa'da iktidarı elinde tutan Napolyon, papalığın kendisine yaptığı yardımlara cevap vermek ve politika sahasını genişlemek için bu meseleye müdahale etmiştir. Fransa, 1847 yılında Beytullahm Kilisesi'nde gümüş yıldızın kaybolmasıyla başlayan Rum-Latin çekişmelere müdahale ederek, Latinler için Kutsal Yerlerde yeni haklar istemek suretiyle meseleyi alevlendirmiştir. Rusya'da iktidarı elinde tutan Çar I.Nikola koyu bir Ortodoks olup, Osmanlı Devleti karşısında Çar Petro'nun izinden gitmekteydi. Dolayısıyla Fransa'nın Kutsal Yerler üzerinde istediği yeni haklara müdahale etmemesi mümkün değildir. İki devlet arasında bir nevi hakem rolüne soyunan İngiltere, bu dönemde Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğü politikasını yürütmekte

olduğundan, meselenin Fransa ve Rusya arasında bir savaşa sebep olmasını istemiştir.

Osmanlı Devleti, bir yıldızın kaybolmasıyla ortaya çıkan devletler arasındaki anlaşmazlıkların ve krizlerin basit bir yıldız meselesi olmadığını, devletlerin Ortadoğu'da çıkarlarını korumak için devletin bir iç meselesine müdahale ettiklerinin farkındaydı. Bundan dolayı meseleyi tam bir tarafsızlıkla inceleyip, meseleyi Ortodoksların, Katoliklerin ve Ermenilerin istekleri doğrultusunda bir çözüm yolu bulmaya çalışmıştır. Ancak hem mezhepler hem de mezheplerin hamileri olan devletleri memnun etmek mümkün olmayıp, bir tarafın gönlünü yapmak öbür tarafın gönlünü kırmaktan geçmektedir. Osmanlı Devleti, cemaatler arasındaki tartışmalarda öncelikle Rumları, daha sonra Ermenileri Latinlere karşı korumuşlardır. Ermenilerin Kudüs'te nüfuslarının Latinlere göre daha az olmasına rağmen Osmanlı Devleti Ermenileri kayırmıştır. Kutsal Yerlerde en değerli bölümlerin Rumların ve Ermenilerin ellerinde olmaları bu ayrıcalığı göstermektedir.

Kutsal Yerler Sorunu, gerek cemaatler gerek Avrupalı devletler arasında iyice alevlenince Osmanlı Devleti, kutsal sayılan bütün yerlerin Hristiyan mezhepleri arasında müşterek hale getirilmesi suretiyle meseleyi kesin olarak halletmek istemiştir. Ancak ne Rusya ne de Fransa bu fikri benimsememiştir. Çünkü Kutsal Yerler Sorunu'na dair anlaşmazlıklar artık ulusal bir prestij ya da kiliselerin hamiliğini yapmak için verilen bir mücadele değil, Osmanlı topraklarında Fransa ve Rusya arasında bir nüfuz çekişmesi haline gelmiştir. Bunun için Osmanlı Devleti, devletlerin isteklerini arka planda bırakarak, daha önceki yüzyıllarda Osmanlı padişahlarının Kutsal Yerlere yönelik ilan ettiği fermanları dikkate alarak, Kutsal Yerler üzerinde Osmanlı statükosunu ilan etmiştir. Bu statüko ile birlikte cemaatler arasındaki tartışmalar giderilmiş ve devletlerin müdahalesini önlemek için Kutsal Yerlerde bir daha hiçbir şeyin değişmeyeceği Avrupalı devletlere duyurulmuştur. Ayrıca bu statüko ile birlikte Rusya ve Fransa'ya bazı ayrıcalıkların verildiği manalarının çıkarılmaması için statüko Avrupalı devletlere duyurularak, statükoya Ermeniler de dâhil edilmiştir.

Kutsal Yerler Sorunu'nun Osmanlı statükosuyla bitmemesi, Fransa ve Rusya'nın Osmanlı üzerindeki politikalarını açık bir şekilde göstermiştir. Osmanlı

toprakları üzerinde siyasi alanlarını geliştirmek isteyen bu iki devlet, Kutsal Yerlere dair tartışmalarını ve isteklerini Kırım Savaşı'na kadar devam ettirdiler. Bundan dolayı Kutsal Yerler Sorunu, Kırım Savaşı'nın ortaya çıkmasındaki görünür ya da tetikleyici sebepleri arasında yerini almıştır.

Rusya, Kutsal Yerler Sorunu üzerinden Osmanlı topraklarındaki emellerini gerçekleştiremeyince, hedeflerini kazanmak için savaş yoluna başvurarak, Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmiş ve bu savaşa sebep olarak da bu meseleyi göstermiştir. Ancak Rusya'nın savaşın başlamadan önceki politikaları, istekleri ve İstanbul'a gönderdiği Prens Menşikof'un uzlaşmaz tavırları açık bir şekilde göstermiştir ki, Kırım Savaşı'nın ortaya çıkmasına sebep olan Kutsal Yerler Sorunu değil, Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne karşı yürüttüğü politikalarlardır. Savaşın bir Avrupa harbine dönüşmesi ise, Avrupalı devletlerin kendi mezhepdâşlarını himaye etmekten ziyade, devletlerarasındaki çıkar çatışmasından kaynaklandığını göstermiştir. Savaşın ardından imzalanan Paris Barış Antlaşması'nda Kutsal Yerler Sorunu'na doğrudan ilgili herhangi bir karar alınmamıştır. Ayrıca savaş cemaatler arasında meydana gelen tartışmaları da sonlandıramamıştır. Cemaatler arasındaki tartışmalar XIX. yüzyılın ikinci yarısında da devam etmiştir. Özellikle cemaatler arasında 1875-1896 yılları arasında devam eden Beytüllahm Kilisesi'ndeki merdiven tartışmalarında ve 1901'de Kamame Kilisesi havlusundaki tartışmalarda olaylar büyümüş ve Avrupalı devletlerin meseleye tekrar müdahalesiyle neticelenmiştir. Kamame Kilisesi'nin havlusundaki olaya İtalya tabiiyetindeki rahiplerin de karışması meseleye İtalya'nın da müdahale etmesine sebep olmuştur. Böylece daha önce Kutsal Yerler Sorunu'na müdahale eden devletler Rusya ve Fransa iken, bu olaydan sonra İtalya ve Avusturya gibi devletler de müdahale etmeye başlamışlardır.

Kırım Savaşı'ndan sonra Osmanlı Devleti, cemaatler arasında ortaya çıkan çatışmaları Osmanlı statükosuna göre çözmeye çalışmıştır. Bu statüko uzun yıllar boyunca Kutsal Yerlerde hâkim olmakla birlikte, statüko Kudüs'te Osmanlı hâkimiyetinden sonraki yönetimlerince de örnek alınmış ve bazı kuralları günümüze kadar devam etmiştir. Kutsal Yerlerde Osmanlı statükosunun örnek alınması, bazı kurallarının günümüze kadar devam etmesi bugün Kudüs'te ortaya çıkan karışıklıkların nasıl giderebileceğine bir cevap vermektedir. Nitekim Hristiyanlar arasında ortaya çıkan çatışmaların Osmanlı Devleti tarafından nasıl giderildiği,

şehirde dört asır huzur ve asayişini nasıl sağladığı sorularına verilecek her cevap, bugün ortaya çıkan çatışmaların nasıl önlenebileceği konusunda fikir verecektir.

1967 yılında İsrail özellikle 6 gün savaşından sonra Kudüs'ün yasal statüsünü değiştirmeye yönelik birçok girişimde bulunmuştur. Bu girişimler karşısında hukuki olarak en etkili dayanak noktası Milletler Cemiyeti'nin 1922'deki Kudüs'te var olan hakların devam ettirilmesi kararı olmuştur. Bu karar dolaylı olarak Osmanlı Devleti'nin Kutsal Yerlerde ilan ettiği düzene atıf yapmakla birlikte devam ettirilmesi gerektiğini de ifade etmektedir. Dolayısıyla bugün Kudüs'te Kutsal Yerlerde Hristiyanların hakları devam ediyorsa, bunda Osmanlı Devleti'nin orada sağladığı düzen etkili olmuştur.

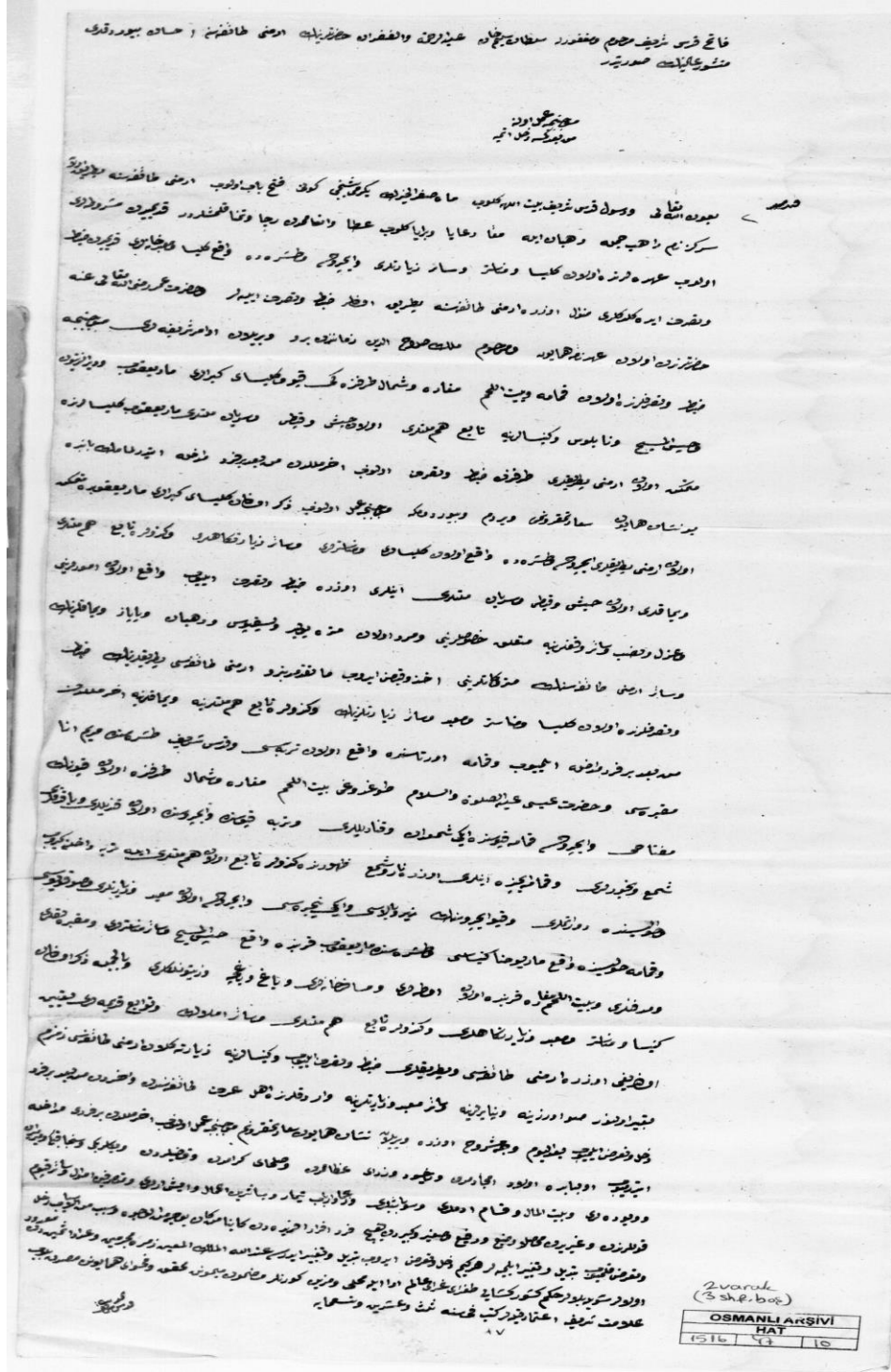
Kutsal Yerler Sorunu, her ne kadar dini ve siyasi yönü ağır bassada meselenin bir de iktisadi boyutu vardır. Kutsal Yerlerin mülkiyeti Osmanlı Devleti'ne aittir. Ancak Hristiyanların bu yerlere verdiği kutsiyetten dolayı onların tasarrufuna bırakılmıştır. Bundan dolayı her yıl Hristiyanlar belli bir meblağ ödemişlerdir. Bu yerleri ziyarete gelen Hristiyan hacılar da belli bir ödeme yapmışlardır. Toplanan meblağ Kudüs bütçesinde önemli bir yekûn tutmakla birlikte Osmanlı Devleti, bu paralarla şehirde faaliyet gösteren dini ve hayri vakıflarını beslemiştir. Ancak meselenin iktisadi boyutu 1830'lara kadar devam etmiştir.

Netice itibarıyla bu çalışma, XIX. yüzyılda Kutsal Yerler Sorunu, Hristiyan cemaatlerin birbirleriyle ve yönetimle ilişkileri ve Kutsal Yerler için Hristiyanlardan alınan vergiler konularındaki boşluğu doldurması açısından önem arz etmektedir. Ayrıca bu çalışma, araştırmacıların bu konulara ilgisini çekerek, yeni araştırmaları teşvik edecek öncü bir çalışma niteliğindedir.

EKLER

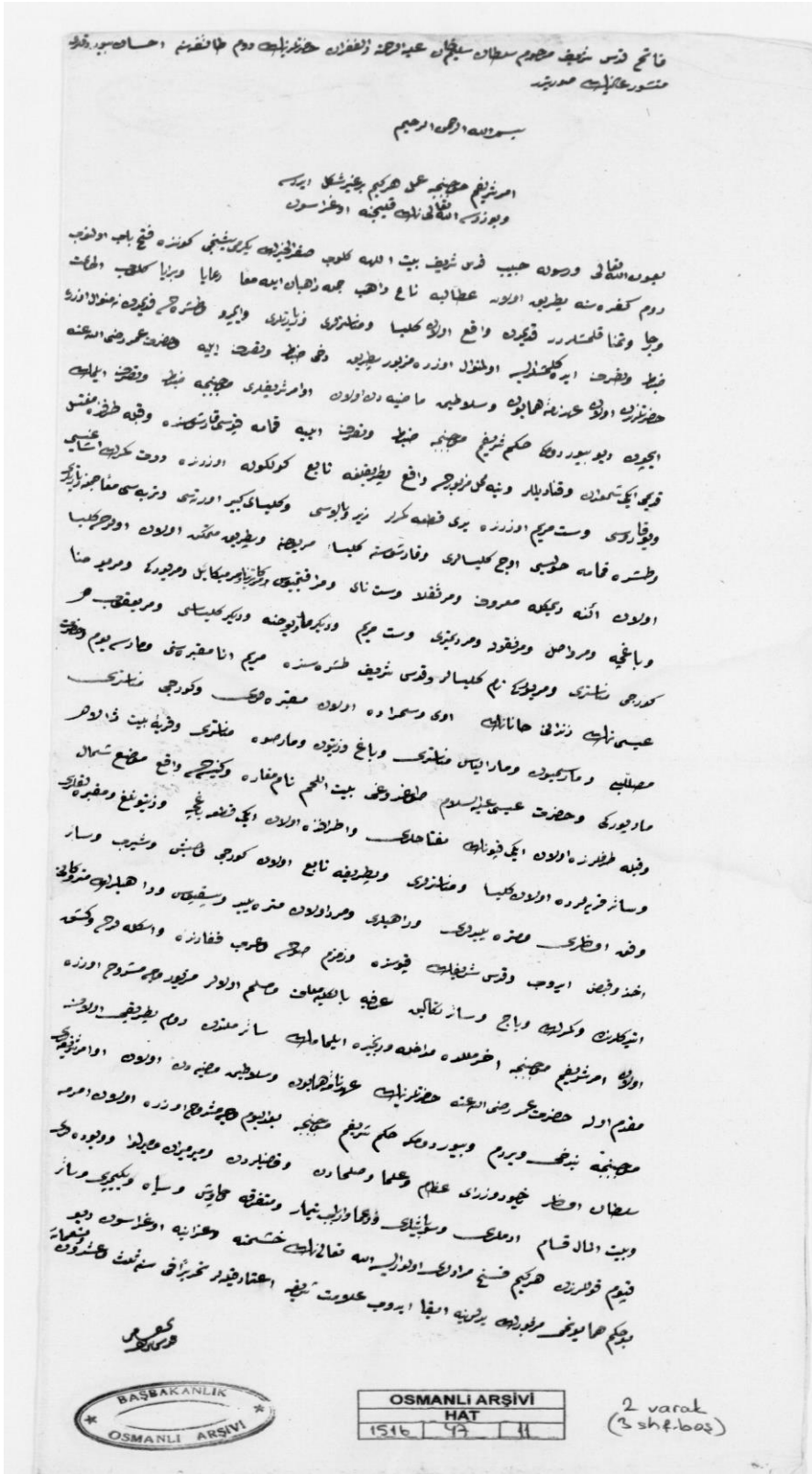
1. Belgeler

1.1. Yavuz Sultan Selim'in Ermeni Patriği Serkis'e Verdiği Ferman

(Kaynak: BOA, HAT, 1516/47)

1.2. Yavuz Sultan Selim'in Rum Patriği Attalia'ya Verdiği Ferman

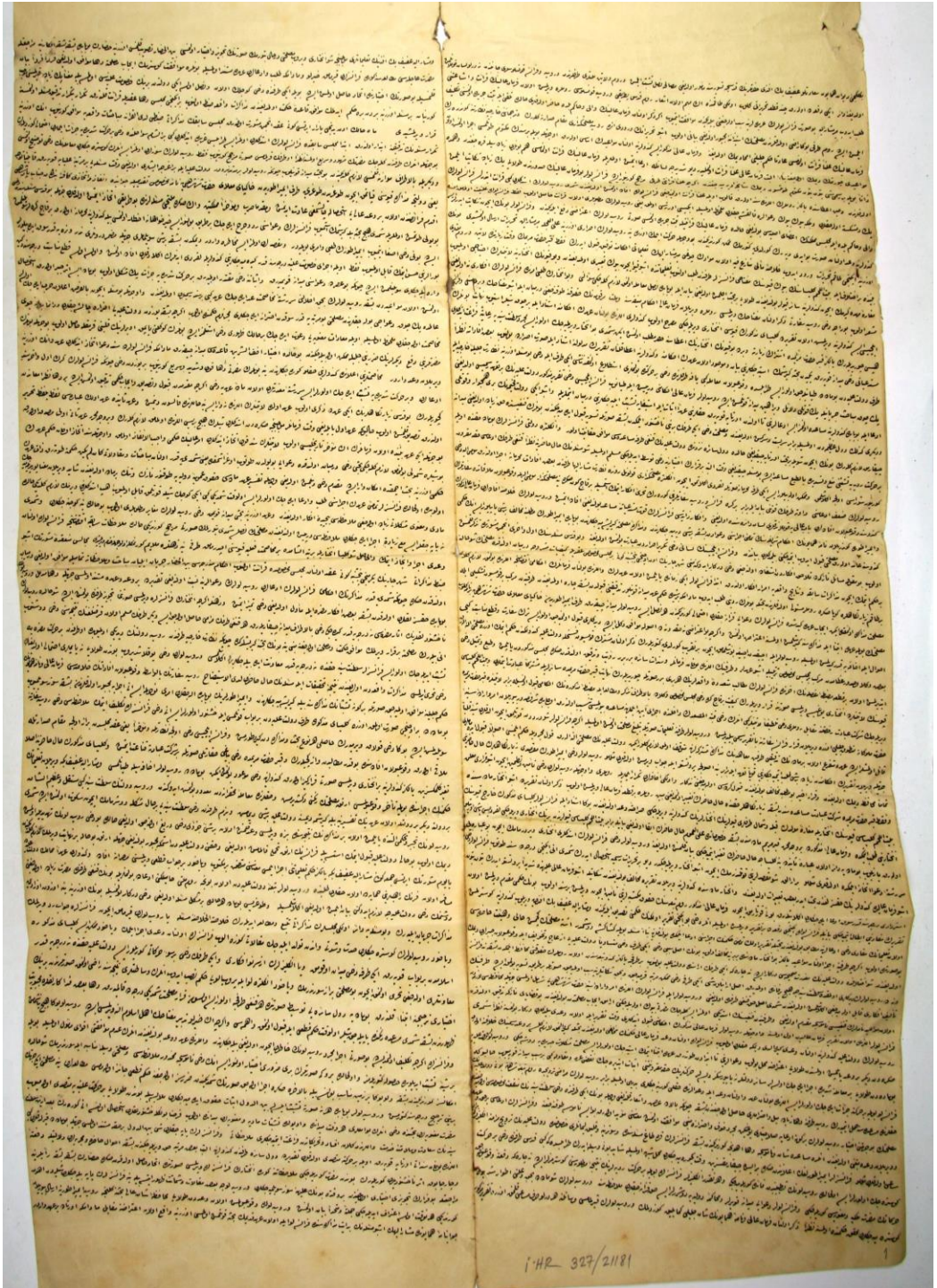
(Kaynak: BOA, HAT, 1516/47)

1.3. Kutsal Yerler Sorunu'na Son Verilmek İçin Müslümanlardan Oluşan Komisyon Raporunun Son Sayfası

(Kaynak:BOA, A. DVNS.KLS.d., No:9, s. 194-195)

1.4. Kutsal Yerler Sorunu'nun Dair Alınan Kararlar ve Beylikçi Afif Bey'in Kudüs'e Gönderilmesine Dair Meclis-i Vükela Mazbatası

(Kaynak: BOA, İ. HR, 327/21181)

1.5. Habeş, Kıpti ve Süryani Taifelerinin Ermenilere Yamak Olduğuna Dair Emr-i 'Alışan

۶۶۰

قصه شیخ علی بن محمد بن علی بن ابی طالب

حسبه و قبطی و سریانی ملتدین و روملک عهد قری اولیون بوزلک قدیمه ده رقی ملت نامه اولون عهد اموری قس ارضی ارضی
 طرفه نه رویه اولون عقده عهدیله و قریه بوجی. ^{صاحب نامه} تاریخچه اصل اولنامه امر کتیب قید بریزه راز ^{صاحب نامه} ^{صاحب نامه} ^{صاحب نامه}
 بوجی عمل اوله دیو غولنه قله هیون شوکمه و دیو منون و ریتو اولیسان بودو بوجی
 و جی دلا احسان سو ریون غولنه تدار بوجی عمل اوله دیو کتیده سو ریو اولیسان بودو بوجی
 عینده عهدنه نقل اولمشه

دستور مدم شیر نفی نظام العالم در امور الجهور. بالقد الشاقب قتم مهاد انعام بالری العصاب مهده
 نیاسه اوله والوقیل شیخ ابی السعاده والاعمال المحفوظ بصوف علافنا الملك ارضی ساه والیسه و ریم
 ... ایسا اوله اولیسان اوله و انقض قضایه السلیه اوله و دله المرحیه معد القفل والیقینه رافع الیوم
 الشریعه والکلیه و استعادم الینساده والمرسلیه المقتض بحید عنایت الملك المعینه مولانا قس شریف قس
 زیاده فغانده ترتیب رفیع هر یون و اصل بوجی معلوم اولور قس شریفه و ممالک خروسه و اتم ارمانه
 طاعتک اهلری و کتیبه و بایکری و ساری ارضی رعایای مقدمه کابا کامیاب و عزمک ایوب حضرت
 عمر و حضرت علی رضی اللعالی عنهما حضرتانده بیزینه و ریتو عهد نامه شریف و ملوک صمدیه کتیبه و اجداد
 عظامم حضرتانده فاتح قس شریف مرفوم و مقبوله سلطانه سلیم خانه لایب تراهدن حیدر کتبه و بعد
 سلطانه سلیمان شاه و سلطانه محمد خان لایب تراهدن و سار سولیم حیدر ده بیزینه اعطای اولسانه خط هیون
 شوکتور و ای معنونه نشانه هیون و قهرمانه و اولر کتیبه و بوجی بوجی دیتو بوجی شریعه و مسات
 ساره و سرتو قید بریزه مطبوعه و مصره اوله ایضا تابع هم ملدی حبه و قبطی و سریانی لمانعی الیومنا
 فضا منیب و تعزیرنه و اخر مطبوعه بوجی رقی اوله لایم هیون و واقع اوله جلوس هیون سرتو قید بریزه
 اوله بیزینه اوله امر شریف قید و غولنه خط هیون کتیبه و بیزینه بوجی مقدر سلطانی بوجی و هر
 بریزه ارضی تابع هم ملدی اوله حبه و قبطی و سریانی ملدی مصرع و ایوم جلد و تعزیرنه ایله روم
 لمانعی قید هم ملدی و کتبه اوله تابع کتیب و جریب و روم سلطانه قناعت هیون بوزلک هم ملدی اوله
 ارضی تابع حبه و قبطی و سریانی لمانعی رقی روم لمانعی لوقند جلد اوله نامه قهر و آگاهدی بوجی
 خیالده بوجی درو کاتب و خدوق انما ائمه کتوبه تقریر بیزله مقدا بر تقرب دیو هیون لوقند امر شریف عهد
 و کتبه مقار قید و خدوق سرتو اوله بر آنه کتبه بیزینه دهی قادری اولوب هون بر قید بولسونه و
 بعد الزمانه اسکیک بر قید شاهد و مراد اوله اوله اجد الیملک حکم ای اول امر شریف تم و افقا و سرتو
 تجدید اولور و بیزینه اوله مول و بکتر اعددی و عرضی فیصل و ریتو قزاق دهی بیزینه و بوجی خدوق قزاق
 آلتوری هوز کوموری اولوب غدیری و ایله جلدی حیدر بیزینه و ارضی آینه اوله ملت بیزینه اوله آینه

صاحب نامه
 محمد صادق بن علی بن محمد بن علی بن ابی طالب
 قس شریف

(Kaynak: Karakoç Sarkis, Külliyyât-ı Kavânîn, Belge No: 2606)

1.6. Kutsal Yerler İçin 8 Şubat 1852 Tarihinde İlan Edilen Fermann Fransızcası

Firman décidant des contestations survenues entre les Grecs et les Latins

Relativement aux Lieux Saints.

En date du 8 février 1852 (Rebiyü'l-âhir 1268)

Attendu que les dispositions de mon présent Commandement Impérial sont le résultat réel et définitif de l'examen approfondi qui vient d'être fait des vieux documents contradictoires qui se trouvent en la possession de mes sujets Grecs et des moines Francs, concernant les Lieux Saints de Jérusalem, qui ont été un objet de discussion jusqu'ici: et attendu que les susdites dispositions confirment les Firmans qui ont été donnés par nos Nobles Aïeux et surtout par mon Auguste Père, et confirmés et renouvelés précédemment par moi-même, que l'on se donne bien de garde d'y jamais contrevenir.

A toi, mon Vizir, Hafiz Ahmed Pacha, Gouverneur de Jérusalem, et à vous Membres du Medjliss.

Les disputes qui naissent de temps à autre entre la Nation grecque et la Nation latine, au sujet de quelques Lieux Saints qui existent tant dans la ville que hors de la ville de Jérusalem, viennent cette fois encore d'être mises en avant. En conséquence, une Commission a été formée, Commission composée quelques Muchirs et quelques hommes de loi de distinction, et d'autres personnes pour examiner cette question à fond, et voici ce qui résulte des recherches et des vérifications de cette Commission et de celles des Conseils de Cabinet tenus après la Commission. Les lieux en contestation entre les deux religions sont: la grande coupole de l'église du Saint-Sépulcre, la petite coupole qui est sur l'endroit appelé le Tombeau de Jésus, -sur qui soit la bénédiction de Dieu!- et qui existe dans la susdite église: la Hadjir el Moughtésil, le Golgotha, lequel se trouve également dans l'enceinte de l'église du Saint-Sépulcre: les Voûtes de Sainte-Marie, la grande Eglise qui est dans le village de Bethléem, ainsi que la Grotte, qui est le véritable endroit où Jésus, -que la bénédiction de Dieu soit sur lui!-est né, et qui se trouve sous cette église, et le Tombeau de la Bienheureuse Marie. -que Dieu la bénisse!

Vu que la grande coupole susmentionnée concerne l'église entière. Les Latins n'ont pas raison de prétendre à la possession exclusive, ni de cette coupole, ni de la petite coupole, ni de la Hadjir Moughtésil, ni du Golgotha, ni des voûtes de Sainte-Marie, ni de la grande église de Bethléem, ni de la Sainte-Créché; il faut laisser tous ces endroits dans leur état actuel. Dans les temps passés, on a donné une clef de deux portes de la grande église de Bethléem et de la Sainte-Créché à chacune des Nations Grecque, Latine et Arménienne, mesure confirmée aussi par le Firman délivré à la Nation grecque l'année de l'Hégire 1170, et cette disposition restera la même. Mais comme il ne suit pas de là qu'il est permis de porter atteinte à l'état actuel des choses dans cette église, ou d'empêcher aux Latins d'y officier, ou enfin de faire quelque chose de nouveau capable de gêner les autres, soit dans le passage de l'Eglise pour aller à la Sainte-Créché, soit sous d'autres rapports, on ne souffrira ou n'acceptera en aucun temps la moindre prétention à ces égards, de la part de qui que ce soit.

On ne fera aucun changement à l'état actuel des portes de l'Eglise de Bethléem.

Considérant que, d'après les anciens et les nouveaux documents, les deux jardins appartenant au Couvent Franc à Bethléem, sur lesquels les Latins ont aussi élevé des prétentions, sont sous la surveillance des deux parties, ils resteront tels quels.

Les Latins, se basant sur quelques Firmans dont ils sont en possession, ont élevé la prétention que le Tombeau de la Bienheureuse Marie leur appartient exclusivement, mais ils n'ont pas raison en cela non plus. Seulement, comme actuellement les Grecs, les Arméniens, les Syriques et les Coptes exercent leur culte dans ce Saint Tombeau, c'est-à-dire comme l'exercice du culte n'est pas restreint à une seule religion, il a été déclaré être juste de maintenir et de confirmer aux Chrétiens catholiques la permission qu'ils ont ab antique d'exercer, eux aussi, leur culte dans un endroit où plusieurs nations exercent les leurs, mais à condition qu'ils ne feront aucun changement, ni dans l'administration, ni dans l'état actuel de ce monument.

Comme cette décision confirme et consolide les droits qui ont été octroyés aux sujets Grecs de mon Empire par mes Augustes Ancêtres, et confirmés par des Firmans, ornés par des Hatti Shérifs émanés de mon Trône Impérial, aussi, comme j'ai beaucoup à cœur de maintenir leurs susdits droits, elle a obtenu mon adhésion souveraine. Aucune des parties ne se permettra de contrevenir à cette décision. Les Latins, actuellement encore, officient une fois par an, le jour de l'Ascension, dans un oratoire appelé Coubel el Mess-ad, qui existe au Mont Olivette, à Jérusalem, et les

Grecs font leurs prières hors de cet oratoire. Or, cet oratoire, c'est un temple mahométan, et il n'appartient, par conséquent, exclusivement, à aucune secte chrétienne, et je ne trouve pas à propos que les sujets de mon Empire qui professent la religion grecque soient privés de la faculté de pratiquer leur religion dans l'intérieur de l'oratoire susmentionné. Ainsi, on n'empêchera pas aux Grecs d'exercer leur culte dans l'intérieur du Coubel el Mess-ad (la Coupole de l'Ascension), à condition qu'ils ne feront aucun changement à l'état actuel de cet oratoire, et qu'il y aura un portier mahométan à la porte, comme par le passé.

Cette mesure sera enregistrée en haut de la copie du Firman Impérial en date du mois Cheval 1254 (Décembre 1838).

Telle est ma volonté catégorique et souveraine, et, conformément aux ordres que j'ai donnés en conséquence, le présent Firman, qui est orne d'un Hatti-Shérif et émané de mon Divan Impérial, a été remis entre les mains de la Nation grecque.

Lorsque mes ordres souverains vous seront connus, vous mettrez tous vos soins afin que désormais il ne soit en aucune manière contrevenu à la décision et à mes ordres susmentionnés, ni de la part de ceux qui professent la religion Grecque, Arménienne, Syriaque et Copte, ni de la part des Latins.

Vous aurez soin de faire enregistrer le présent Commandement Impérial aux Archives du Mehkème et de le faire constamment et toujours servir de réglé permanente.

Ayez-le pour entendu et ajoutez foi au noble chiffre dont il est orné.

Donné vers la fin du mois de Djemadi ul evvel, 1268(*Février, 1852*).

(Kaynak: Gabriel Efendi Noradounghian, *Recueil d'actes Internationaux de l'Empire Ottoman (1789-1856)*, s. 407-410; *Correspondence Respecting the Rights and Privileges of the Latin and Greek Churches in Turkey*, Belge No:40, s. 37-39)

1.7. 9 Şubat 1852 Tarihinde Âli Paşa Tarafından M. de Lavalette'ye Yazılan Takrir

18 Rebiyü'l-âhir 1268/9 Şubat 1852

La Sublime Porte a médité de la manière la plus minutieuse, et avec la plus sérieuse attention elle a approfondi, la question que le Gouvernement Français a soulevée relativement à certains Lieux Saints situés tant dans la ville que hors de la ville de Jérusalem.

La Sublime Porte, tout en mettant ses soins à maintenir inviolablement ses Traités avec les Puissances amies, elle tache aussi naturellement de conserver dans toute leur intégrité les droits et les concessions que les anciens Sultans ont octroyés aux sujets de l'Empire; et c'est pour cela que, comme résultat de la conciliation de l'un de ces deux points essentiels avec l'autre, le tombeau qui se trouve dans l'Eglise dite du Saint Sépulcre, la Hadjir el Moughtésil, et les voutes, sont visités, à l'heure qu'il est, sans obstacle, et que les deux jardins attenant au Couvent Franc se trouvent, ainsi qu'il est établi depuis un ancien tems, sous l'inspection des deux parties. Mais on n'a pu trouver la moindre indication dans les Firmans de telles choses qu'une place dans le circuit de la Hadjir el Moughtésil, d'une place dite Tahom-elatique, ni des magasins qui se trouveraient là, et par conséquent, il n'y a pas lieu de contester là-dessus.

La Grotte qui est la Sainte Crèche est aujourd'hui un lieu visité par les diverses nations Chrétiennes, et il est établi depuis un très-ancien tems qu'une clef de la porte du côté du nord de la grande église à Bethléem, une clef de la porte du côté du midi de cette église, et une clef de la porte de la grotte susmentionnée, doivent se trouver entre les mains des prêtres Latins aussi. En cas donc que ces clefs ne se trouvent point en la possession des Latins, il faut qu'on leur donne une clef de chacune de ces trois portes, pour qu'ils les aient comme par le passé.

Quant à la question du Tombeau de la Bienheureuse Marie, l'impossibilité de former un jugement à cet égard, d'après les vérifications faites jusqu'ici, est devenue claire et patente. Toutefois il n'est pas permis de priver une multitude de sujets Ottomans, qui professent la religion Catholique, de la faculté de faire leurs dévotions dans un lieu tel que celui-là, qui est considéré par tous les Chrétiens comme un lieu saint et vénérable; et par conséquent, la Sublime Porte a décidé que les prêtres Latins et les sujets Ottomans de la religion Catholique auront aussi la faculté de pratiquer les cérémonies de leur culte, dans les tems établis, au Saint Sépulcre, comme ceux qui professent les religions Grecque, Arménienne, Syriaque et Copte y exercent aujourd'hui les leurs; mais à condition qu'il ne sera fait aucun changement ni à l'administration ni à l'état des choses actuel; et je m'empresse de porter tout ce que ci-dessus à la connaissance de votre Excellence, d'après les ordres de Sa Majesté Impériale.

Il est superflu de dire à votre Excellence, qui est douée de sagacité, que la Sublime Porte à l'espoir fondé que le Gouvernement Français appréciera et agréera une décision qui est

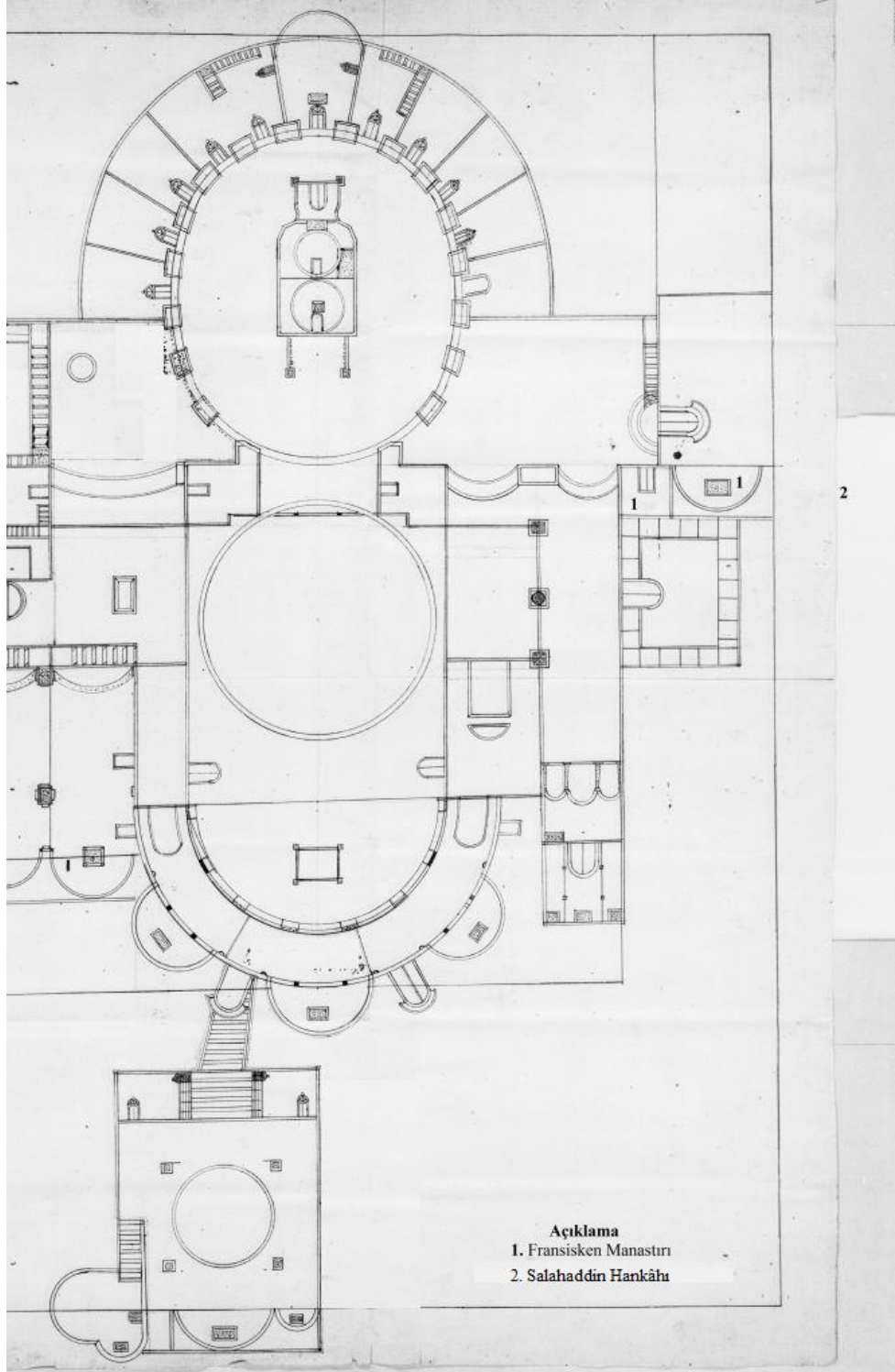
le résultat du désir de la Sublime Porte de consolider ses relations amicales avec la France, et de toute attention que demandait cette grave question.

ALI PASHA

(Kaynak: *Correspondence Respecting the Rights and Privileges of the Latin and Greek Churches in Turkey*, Belge No:37, s. 34-35)

2. Planlar

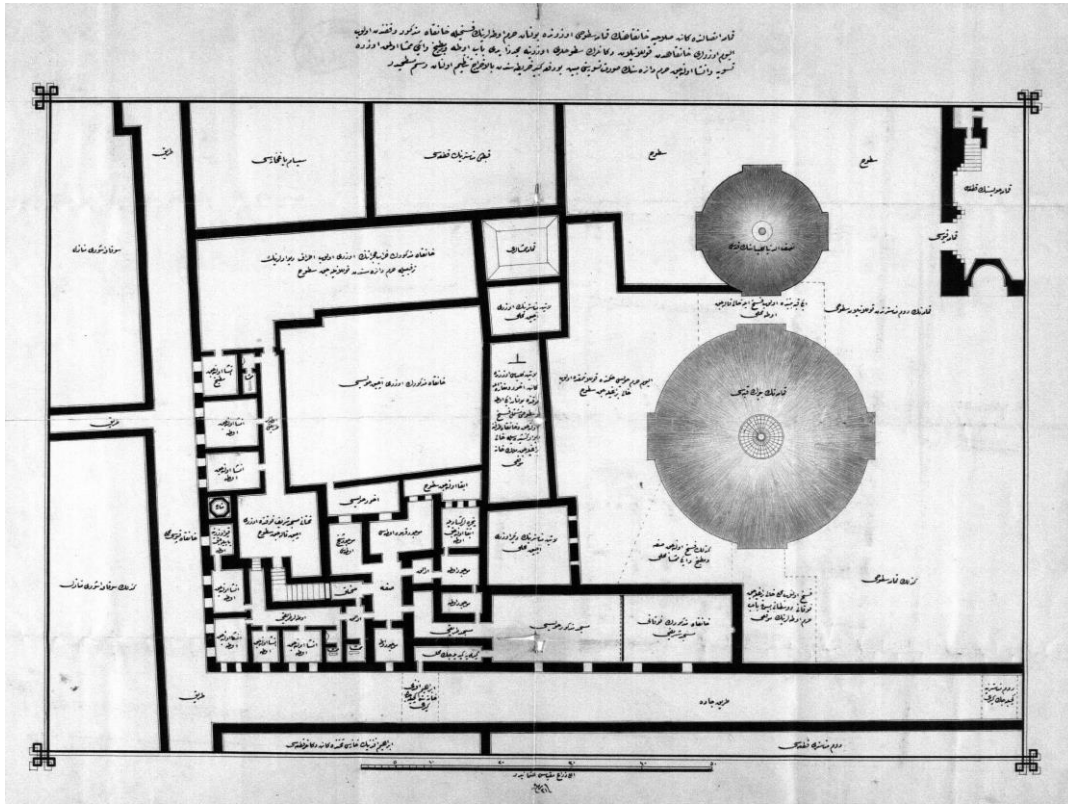
2.1. Kamame Kilisesi'nin Planı

(Kaynak: BOA, HAT, 1523/25)

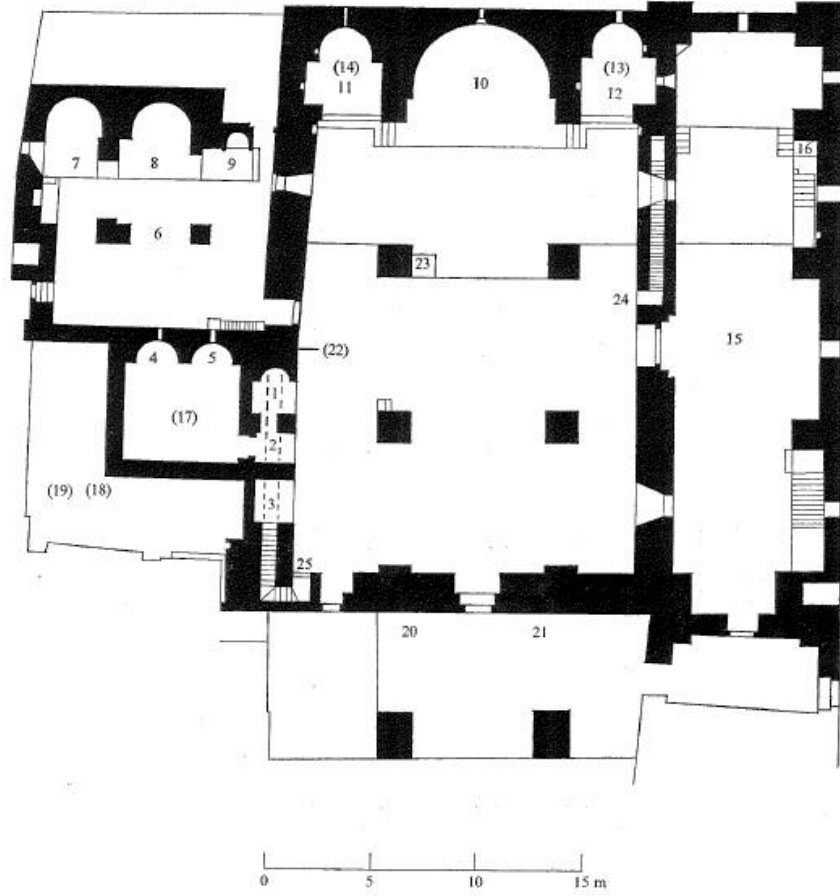
2.2. Kamame Kilise ve Yanındaki Salahaddin Vakfına Ait Hangahı Gösteren Plan

(Kamâme ittisâlinde kâ'in Salâhiyye hângâhının Kamâme satûhı üzerinde bulunan harem odalarının feshiyle hângâh-ı mezkûr vakfından olub el-yevm üzerleri hângâhdan kullanılan dükkânların satûhları üzerine müceddeden yedi bâb oda ve bir matbah iki memşâ olmak üzere tesviye ve inşâ olunacak harem da'iresinin suret-i tesviyesini mübeyyin bu def'a kebîr haritasından bi'l-ihrâc tanzîm olunan resm-i musattahidir)

(Kaynak: BOA, İ. HR, 242/14384)

2.3. St. James Katedrali(Mar Yakup Manastırı)'nin Planı

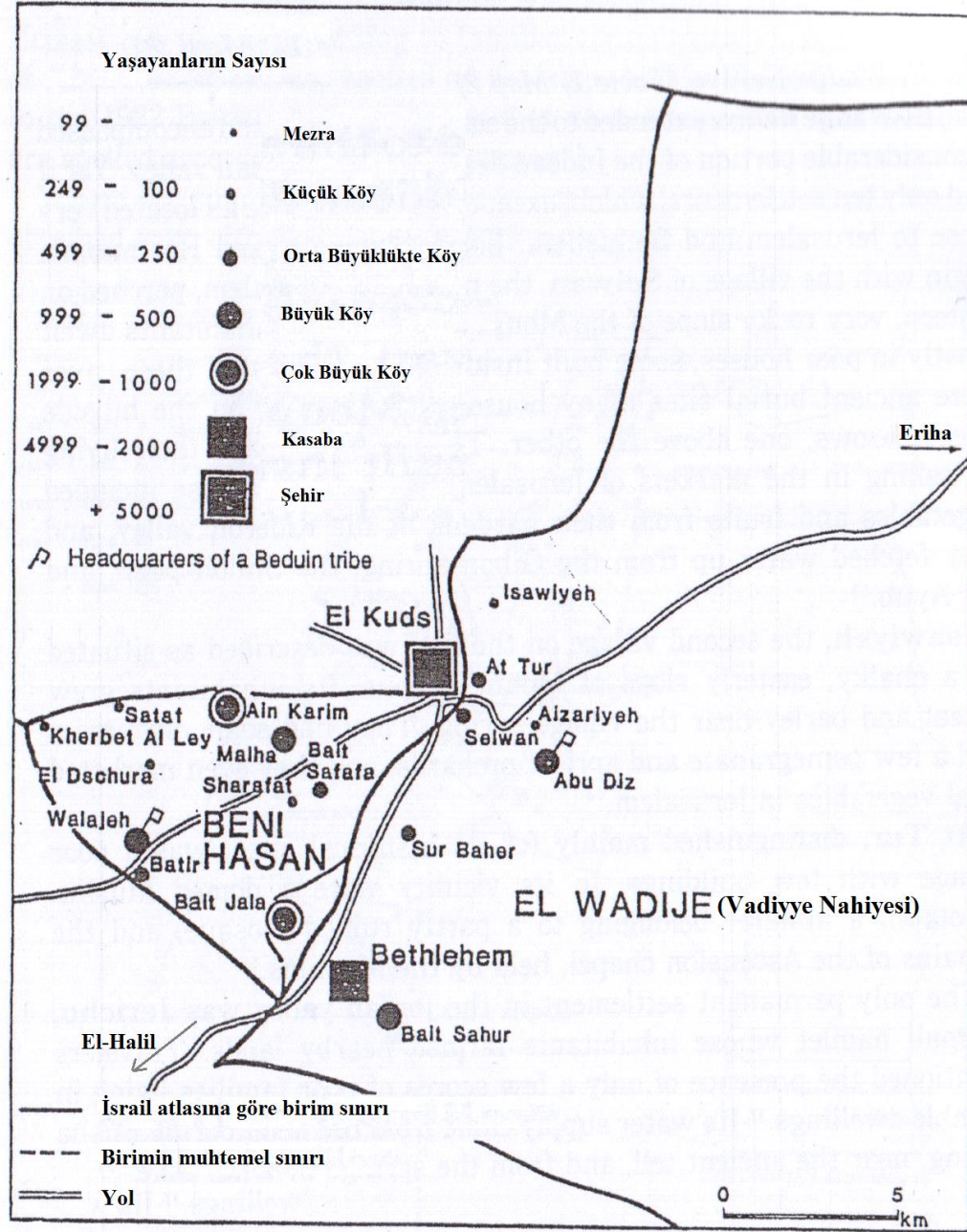
Açıklamalar

1. St. James Şapeli	14. St. Paul Şapeli
2. St. Minas ve St. Sargis Şapeline Giriş Salonu	15. Eçmiyazın Şapeli
3. St. Makar Şapeli	16. Sina Sunağı
4. St. Minas Sunağı	17. Havari Şapeli
5. St. Sargis Sunağı	18. Kutsal Haç Manastırı
6. St. Stephen Kilisesi (Sacristy)	19. Yükseliş Şapeli
7. Kudüs Cyril Sunağı(Altar of Cyril of Jerusalem)	20. St. George Sunağı
8. St. Stephen Sunağı	21. St. Nicholas Sunağı
9. St. Gregory Sunağı(Altar of St. Gregory Illuminator)	22. St. Nishan Sunağı
10. St. James Ana Sunağı	23. Patrik Tahtı
11. St. John Sunağı (Altar of St. John Baptist)	24. Merdivenli Giriş
12. Meryem Sunağı(Altar of Virgin Mary)	25. Merdivenli Giriş
13. St. Peter Şapeli	

(Kaynak: John Carswell, C. J. F. Dowsett, *Kütahya Tiles and Pottery From the Armenian Cathedral of St. James*, s. 3)

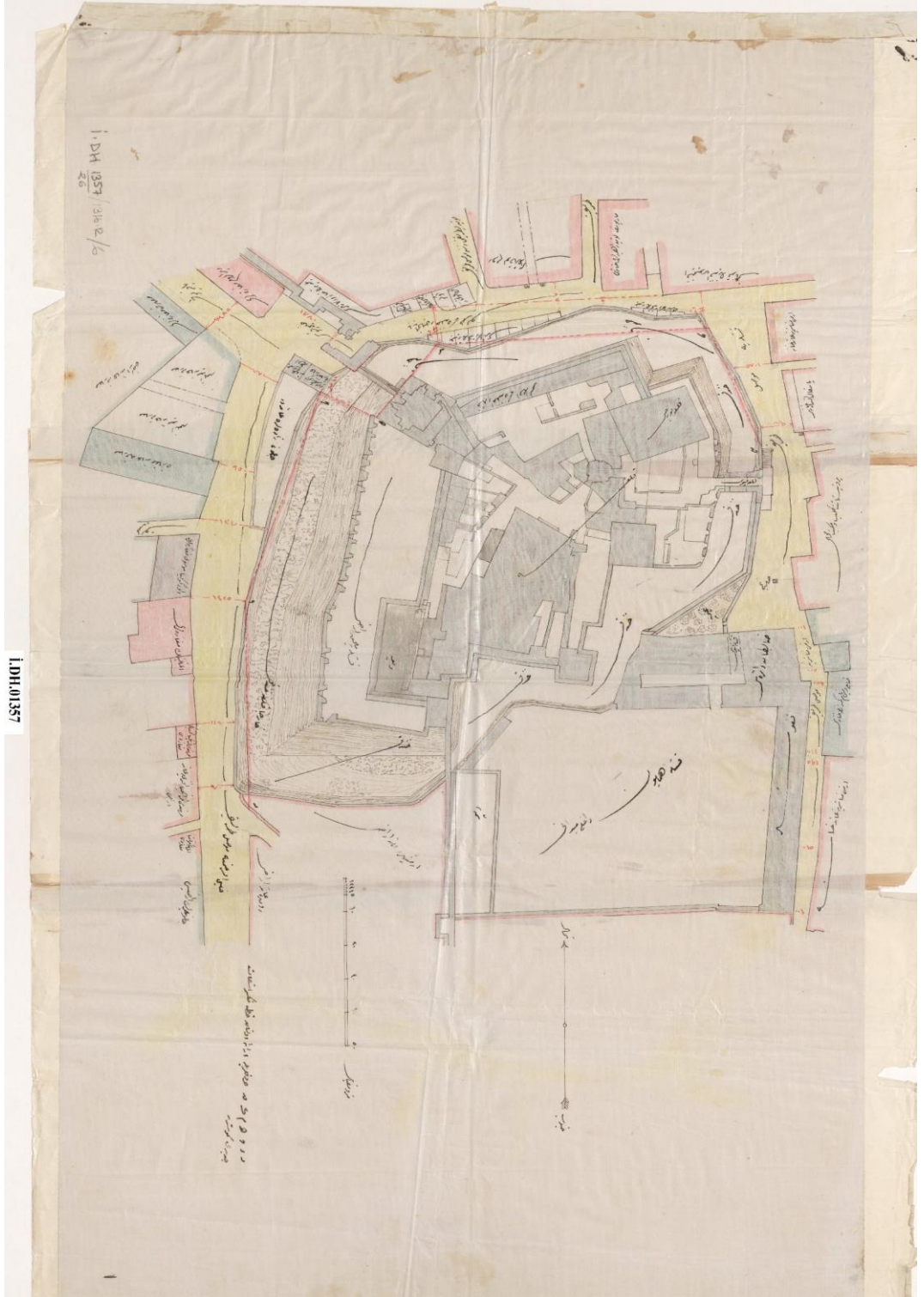
3. Haritalar

3.1. Kudüs ve Çevresini Gösteren Harita

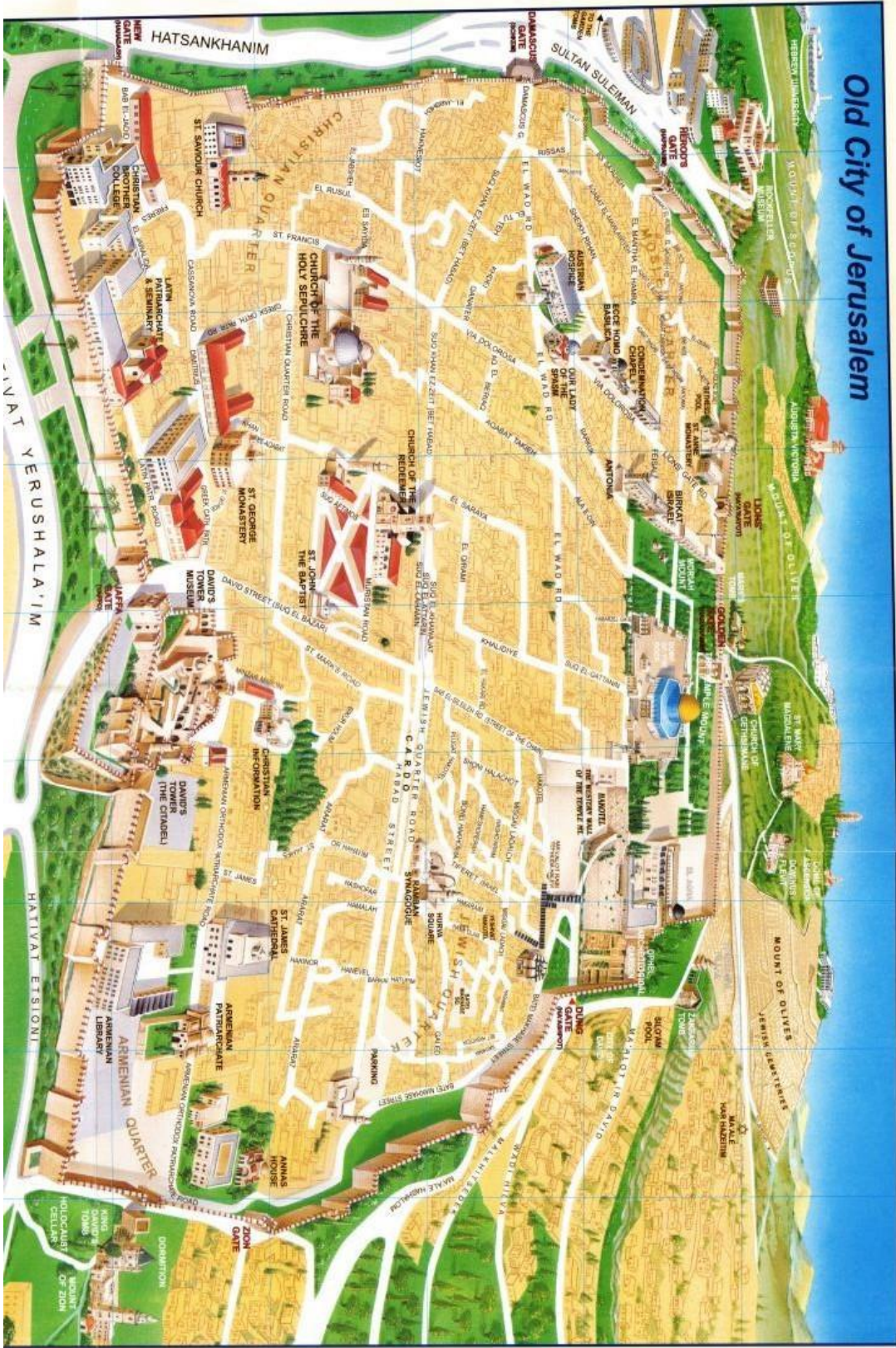
(Kaynak: Ben-Arieh, Yehoshua, "Settlements and Population of the Sancak of Jerusalem in the 1870s", *Aspects of Ottoman History Papers From Ciepo IX*, Jerusalem, Edr. Amy Singer-Amnon Cohen, The Magnes Press Jerusalem, s. 227)

3.2. 1898 Yılında Kudüs Sur İçi Haritası

(Kaynak: BOA, İ. DH, 1357/26)

3.3. Kudüs Sur İçi ve Gayrimüslim Mahallelelerindeki Ruhani Merkezler

4. Resimler

4.1. Rum Rahipler

(Kaynak: A. E. Breen, *A Diary of My Life in the Holy Land*, s. 49)

4.2. Ermeni Rahipler

(Kaynak: A. E. Breen, *A Diary of My Life in the Holy Land*, s. 47)

4.3. Kipti Rahipler

(Kaynak: A. E. Breen, *A Diary of My Life in the Holy Land*, s. 13)

KAYNAKLAR

1. ARŞİV VESİKALARI

1.1. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVLERİ(BOA)

1.1.1. DEFTERLER

1.1.1.1. *Düvel-i Ecnebiye Defterleri(A.DVN.DVE.d)*

Fransa Nişan Defteri, No: 27/2.

Fransa Atik Ahkâm Defteri, No: 28/3.

Fransa Ahkâm Defteri, No:31/6.

Fransa Ahkâm Defteri, No:32/7.

Fransa Ahkâm Defteri, No:33/8.

1.1.1.2. *Gayrimüslim Cemaatlere Ait Defterler(A.DVNS.GMC.d)*

Şurût-1 Milel-i Muhtelif Defterleri, No: 1.

Rumların Atik Ahkâm Defterleri, No: 2.

Rumların Berat Defteri, No: 3.

Ermenilerin Berat Defteri, No:9.

Ermenilerin Atik Ahkâm Defterleri, No:10.

1.1.1.3. *Kâmil Kepeci Tasnifi Piskopos Mukâtaası*

Defter No: 2539.

1.1.1.4. *Kilise Defterleri(A.DVNS.KLS.d)*

Defter No: 2; 8; 9; 10.

1.1.1.5. *Maliyeden Müdevver Defter(MAD.d)*

Defter No: 3466.

1.1.1.6. *Şam-ı Şerif Ahkâm Defterleri(A. DVNS.ŞM.d)*

Defter No:5; 6.

1.1.1.7. Tapu Tahrir Defterleri

Defter No: 263; 401.

1.1.2. BELGE TASNİFLERİ

1.1.2.1. Ali Fuat Türkgeldi Evrakı(HSD.AFT)

Dosya ve Gömlek No:4/72, Teşrin-i Evvel 1319.

1.1.2.2. Cevdet Tasnifi

Cevdet Adliye(C. ADL)

Dosya ve Gömlek No: 52/3122, Evâhir Receb 1269; 47/2827, Evâhir Şaban 1255; 25/1505, Evâsıt Zilkade 1232; 106/6325, 10 Ramazan 1152; 31/1871, 29 Zilhicce 1300; 92/5513, 19 Safer 1224; 58/3487, 22 Safer 1232; 49/2937, 15 Ramazan 1250; 47/2821, 29 Rebiyü'l-evvel 1240; 106/6329, Evâsıt Safer 1232; 56/3406, 2 Rebiyü'l-evvel 1233; 98/5906, 16 Zilhicce 1258.

Cevdet Maliye(C. ML)

Dosya ve Gömlek No: 24058/585, 29 Rebiyü'l-âhir 1236.

Cevdet Evkâf(C. EV)

Dosya ve Gömlek No: 34/1658, 14 Receb 1175.

1.1.2.3. Dâhiliye Nezâreti Tasnifi

Dâhiliye Nezâreti Mektubî Kalemi(DH. MKT)

Dosya ve Gömlek No: 929/91, 29 Zilkade 1322; 1342/102, 24 Safer 1301; 1367/16, 20 Zilhicce 1303; 1614/13, 7 Şaban 1306; 1619/121, 26 Şaban 1306; 1560/68, 26 Safer 1306; 1586/11, 19 Cemâziye'l-evvel 1306; 1884/83, 29 Rebiyü'l-evvel 1309; 1610/17, 10 Receb 1306.

1.1.2.4. Divân-ı Hümâyûn ve Bâb-ı Âsafî Belgeleri Tasnifi

Düvel-i Ecnebiye Belgeleri(A.DVN.DVE)

Dosya ve Gömlek No: 1A/64, 19 Kanun Evvel 1844.

Sadâret Amedî Kalemi Evrakı(A.AMD)

Dosya ve Gömlek No: 4/44, 22 Rebiyü'l-âhir 1269; 43/46, 25 Cemâziye'l-âhîr 1269; 42/80, 9 Cemâziye'l-âhîr 1269; 42/85, 7 Cemâziye'l-âhîr 1269; 47/39, 14 Şevval 1269; 44/39, 22 Receb 1269; 49/65, 1269; 43/12, 16 Cemâziye'l-âhîr 1269.

Sadâret Mektubî Kalemi Belgeleri(A.MKT)

Dosya ve Gömlek No: 15/72, 11 Şaban 1260.

Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı(A.MKT.MHM)

Dosya ve Gömlek No: 756/104, 24 Safer 1269; 488/1, 2 Rebiyü'l-âhîr 1303.

Sadâret Mektubî Kalemi Umum Vilayet Yazışmalarına Ait Belgeler(A.MKT.UM)

Dosya ve Gömlek No: 134/32, 27 Receb 1269.

Sadâret Eyâlât-ı Mümtâze Kalemi Belgeleri Mısır(A.MTZ)

Dosya ve Gömlek No: 13/68, 11 Receb 1311.

1.1.2.5. Hariciye Nezareti Tasnifi

Hariciye Nezâreti Londra Sefareti(HR.SFR)

Dosya ve Gömlek No: 8/9, 4 Ağustos 1844.

Hariciye Nezâreti Mektubî Kalemi(HR.MKT)

Dosya ve Gömlek No: 59/41, Evâhîr Receb 1269; 18/50, 5 Ramazan 1263; 32/58, 20 Cemâziye'l-evvel 1266; 23/75, 6 Rebiyü'l-evvel 1265; 29/61, 12 Eylül 1848; 24/10, 26 Şubat 1849; 54/90, 6 Rebiyü'l-âhîr 1269; 54/85; 57/83, 10 Mart 1853; 59/27, 23 Recep 1269; 46/79, 11 Mayıs 1853; 187/31, 9 Cemâziye'l-âhîr 1273; 293/11, 19 Zilkade 1275; 91/39, 30 Muharrem 1271.

Hukuk Müşavirliği İştîşare Odası Belgeleri(HR.HMŞ.İSO)

Dosya ve Gömlek No: 179/19, 28 Cemâziye'l-âhîr 1311.

Siyasi Kalemi Belgeleri(HR.SYS)

Dosya ve Gömlek No: 81/27, 4 Zilhicce 1274.

Tercüme Odası Belgeleri(HR.TO)

Dosya ve Gömlek No: 286/10, 19 Nisan 1853; 472/37, 5 Eylül 1862; 387/32, 30 Ocak 1862.

1.1.2.6. İbnülemin Tasnifi Belgeleri

İbnülemin Tasnifi Evkaf(İE.EV)

Dosya ve Gömlek No: 73/7890, 23 Muharrem 1120.

1.1.2.7. İrâdeler Tasnifi

Dâhiliye Nezâreti İrâdeleri(İ.DH)

Dosya ve Gömlek No: 1106/86626, 19 Muharrem 1306; 368/24387, 19 Cemâziye'l-âhir 1273; 1237/96911, 11 Zilhicce 1308; 1229/96219, 17 Şevval 1308; 1250/97980, 9 Rebiyü'l-evvel 1309; 1209/94689, 3 Cemâziye'l-evvel 1308; 252/15485, 11 Receb 1268; 829/66787, 19 Cemâziye'l-ahir 1298; 830/66847, 24 Cemâziye'l-âhir 1298; 830/66851, 22 Cemâziye'l-ahir 1298; 1199/93867, 14 Rebiyü'l-evvel 1308; 310/19814, 4 Muharrem 1271; 652/45332, 12 Rebiyü'l-âhir 1289; 1130/88292, 13 Şaban 1316; 1357/26, 6 Rebiyü'l-âhir 1316.

Dosya Usulü(İ.DUİT)

Dosya ve Gömlek No: 139/21, 20 Receb 1246.

İrâde Meclis-i Mahsus(İ.MMS)

Dosya ve Gömlek No: 32/925, 2 Muharrem 1264; 104/4411, Gurre Receb 1306; 32/926, 11 Cemâziye'l-âhir 1264; 82/2355, 4 Mart 1846; 33/1367, 9 Şaban 1283; 53/2364, 12 Şevval 1292; 56/2546, 29 Rebiyü'l-evvel 1294; 32/900, 18 Safer 1264; 82/2351, 13 Şevval 1258; 82/2349, 21 Zilhicce 1257; 82/2350, 19 Zilhicce 1257.

İrâde Meclis-i Vâlâ(İ. MVL)

Dosya ve Gömlek No: 460/20714, 9 Cemâziye'l-evvel 1278; 284/11219, 2 Zilhicce 1269; 447/19925, 12 Şevval 1277; 219/7348, 23 Receb 1267.

İrâde Husûsi(İ.HUS)

Dosya ve Gömlek No: 59/89, 22 Receb 1315; 60/52, 1 Şaban 1315.

İrâde Şura-yı Devlet(İ.ŞD)

Dosya ve Gömlek No: 9/458, 10 Rebiyü'l-âhir 1285; 87/5196, 21 Zilkade 1303; 2916/12, 17 Safer 1303.

Hariciye Nezâreti İrâdeleri(İ.HR)

Dosya ve Gömlek No; 332/21368, 29 Cemâziye'l-âhir 1272; 327/21172, 20 Safer 1267; 102/4982, 19 Zilhicce 1269; 98/4790-2, 25 Receb 1269; 3/132-A, 1 Muharrem 1256; 98/4790-2, 25 Receb 1269; 327/21191, 4 Receb 1269; 223/13026, 9 Şaban 1283; 327/21179, 5 Zilhicce 1268; 172/9332, 5 Rebiyü'l-âhir 1276; 327/21165, 29 Şaban 1267; 327/21168, 5 Muharrem 1268; 327/21169, 10 Rebiyü'l-âhir 1268; 327/21170, 17 Rebiyü'l-âhir 1268; 86/4199, 28 Cemâziye'l-âhir 1268; 327/21181, 23 Safer 1269; 84/4102, 19 Rebiyü'l-âhir 1269; 93/4538, 21 Safer 1269; 94/4613, 21 Rebiyü'l-âhir 1269; 327/21182, 21 Cemâziye'l-evvel 1269; 327/21187, 29 Receb 1269; 96/4692, 3 Cemâziye'l-âhir 1269; 327/21185, 17 Cemâziye'l-âhir 1269; 96/4708, 11 Cemâziye'l-âhir 1269; 327/21184, 9 Cemâziye'l-âhir 1269; 327/21188, 29 Cemâziye'l-âhir 1269; 327/21183, 6 Cemâziye'l-âhir 1269; 327/21186, 19 Cemâziye'l-âhir 1269; 328/21195, 26 Receb 1269; 327/21191, 4 Receb 1269; 328/21217, 5 Ramazan 1269; 328/21192, 12 Receb 1269; 328/21220, 9 Ramazan 1269; 100/4895, 17 Şevval 1269; 328/21205, 18 Şaban 1269; 99/4841, 14 Ramazan 1269; 99/4848, 20 Ramazan 1269; 99/4843, 16 Ramazan 1269; 332/1268, 29 Cemâziye'l-evvel 1272; 242/14384, 22 Haziran 1286; 245/14571, 23 Rebiyü'l-âhir 1287; 164/8822, 3 Receb 1275; 84/4094, 25 Rebiyü'l-âhir 1267; 113/5513, 4 Cemâziye'l-evvel 1278; 87/4289, 23 Şaban 1268; 87/4288, 23 Cemâziye'l-evvel 1268; 333/21417, 24 Mart 1862; 166/8959, 20 Şaban 1275; 99/4858, 26 Ramazan 1269.

Mısır İrâdeleri(İ.MTZ)

Dosya ve Gömlek No: 16/521, 24 Zilkade 1268; 16/523, 13 Zilkade 1268.

1.1.2.8. Hatt-ı Hümayûn(HAT)

Dosya ve Gömlek No: 772/36202-A, 5 Receb 1254; 1516/47, 29 Cemâziye'levvel 1226; 1516/48, 29 Cemâziye'levvel 1226; 122/4987, 19 Cemâziye'l-âhir 1224; 774/36305, 29 Zilhicce 1232; 3/88, Evâsıt Rebiyü'l-evvel

1152; 1578/11, 28 Şevval 1244; 772/36197, 11 Rebiyü'l-âhir 1254; 772/36195, 29 Zilhicce 1225; 1241/48258, 29 Zilhicce 1227; 1586/60, 29 Zilhicce 1247; 771/36189, 29 Zilhicce 1248; 1635/9, 23 Rebiyü'l-evvel 1257; 1361/53655, 29 Zilhicce 1222; 774/36318, 29 Zilhicce 1242; 774/36318-A, 29 Zilhicce 1242; 772/36204, Evâhir Şevval 1152; 526/25754, 25 Ocak 1811; 1272/49328, 29 Zilhicce 1228; 1310/51021, 29 Zilhicce 1230; 772/36206, 29 Zilhicce 1254; 1271/49236-A, 13 Ramazan 1235; 772/36200-A, 11 Muharrem 1254; 772/36196, 7 Şevval 1254; 772/36202, 11 Recep 1254; 772/36201, 21 Receb 1254; 772/36201-C, 29 Zilhicce 1254; 772/36198, 16 Zilkade 1254; 1272/49327, 29 Zilhicce 1228; 1557/54, 29 Zilhicce 1236; 1271/49236, 17 Receb 1235; 1525/30, 15 Safer 1229; 529/26096-A, 23 Şevval 1252; 771/36187, 29 Zilhicce 1245; 778/36478-C, 29 Zilhicce 1250; 1295/50293, 29 Zilhicce 1223; 145/6101, 6 Safer 1222; 772/36203, 29 Zilhicce 1254; 33/1583, 5 Şevval 1222; 1523/25, 10 Şevval 1228; 776/36401-A, 29 Zilhicce 1240; 1618/61, 29 Zilhicce 1254; 775/36358, 29 Zilhicce 1240.

1.1.2.9. Meclis-i Vükela Mazbataları(MV)

Dosya ve Gömlek No: 70/13, 6 Zilkade 1309; 7/15, 7 Rebiyü'l-âhir 1303; 65/87, 28 Zilkade 1308; 4/3, 26 Şaban 1302.

1.1.2.10. Meclis-i Vâlâ(MVL)

Dosya ve Gömlek No: 774/71, 7 Receb 1281; 772/6, 30 Nisan 1280.

1.1.2.11. Şura-yı Devlet Tasnifi

Şura-yı Devlet Evrakı(ŞD)

Dosya ve Gömlek No: 2279/1, 30 Receb 1309; 2428/39, 11 Muharrem 1297.

1.1.2.12. Yıldız Tasnifi

Yıldız Esas Evrakı(Y.EE)

Dosya ve Gömlek No: 132/39, 23 Temmuz 1291; 79/11, 11 Mayıs 1307; 62/17, 4 Şevval 1314.

Yıldız Perakende Evrakı Dâhiliye Nezâreti Maruzâtı(Y.PRK.DH)

Dosya ve Gömlek No: 10/45, 29 Zilhicce 1315; 6/56, 20 Temmuz 1309.

***Yıldız Perakende Evrakı Adliye ve Mezâhib Nezâreti
Maruzatı(Y.PRK.AZN)***

Dosya ve Gömlek No: 6/67, 16 Mayıs 1293.

***Yıldız Perakende Evrakı Elçilik, Şehbenderlik ve Ateşemiliterlik
Maruzâtı(Y.PRK.EŞA)***

Dosya ve Gömlek No: 13/76, Mayıs 1307; 30/79, 6 Ağustos 1298.

Yıldız Sadâret Hususî Maruzât Evrakı(Y.A.HUS)

Dosya ve Gömlek No: 247/95, 27 Şevval 1308; 283/22, 18 Rebiyü'l-âhir 1311; 283/13, 15 Teşrin-i Evvel 1309; 405/68, 6 Şaban 1316; 324/64, 19 Şevval 1312; 250/18, 24 Temmuz 1291.

Yıldız Perakende Evrakı Maârif Nezâreti Maruzâtı(Y.PRK.MF)

Dosya ve Gömlek No: 2/23, 15 Eylül 1307.

Yıldız Mütenevvi Maruzât Evrakı(Y.MTV)

Dosya ve Gömlek No: 140/14, 1 Zilkade 1313; 68/54, 19 Safer 1310; 75/144, 19 Şaban 1310; 103/7, 17 Safer 1312; 139/98, 28 Şevval 1313; 120/95, 27 Zilkade 1312.

1.2. TAPU KADASTRO KUYÛD-I KADÎME ARŞİVİ

Tapu Tahrir Defteri

Defter No:112.

1.3. TOPKAPI SARAYI MÜZE ARŞİVİ(TSMA)

Defterler

Defter No: 7016

Evraklar

Dosya ve Gömlek No: 182/25, 13 Şevval 1233.

1.4. TÜRK TARİH KURUMU KÜTÜPHANESİ

Karakoç Sarkis, *Külliyât-ı Kavânîn*, Belge No: 4017, Evâhir Cemâziye'l-evvel 1268; 5310, 5 Safer 1292; 3403, 27 Safer 1301; 2506, 25 Zilkade 1295; 2599,

923; 2606, 22 Cemâziye'l-âhir 1171; 4013, 10 Ramazan 1234; 2596, 27 Zilkade 1264; 6385, Evâsıt Rebiyü'l-âhir 1131; 3995, 923; 2608, Evâsıt Cemâziye'l-âhir 1171; 2516, Evâhir Ramazan 1255; 2600, Evâsıt Rebiyü'l-evvel 927; 6392, Evâil Zilkade 1244; 3998, Evâhir Rebiyü'l-âhir 1067; 2910, 20 Şaban 1146; 4009, Evâhir Receb 1223; 2615, Evâhir Ramazan 1255; 2392, Evâil Zilkade 1244; 2636, Evâil Şevval 1255; 2633, Evâsıt Zilkade 1252; 6394, Evâil Şaban 1255; 2625, Evâil Rebiyü'lâhir 1251; 2637, Evâhir Muharrem 1259.

1.5. VAKIFLAR GENEL MÜDÜRLÜĞÜ ARŞİVİ (VGMA)

Evkaf Defterleri

Defter No: 15405; 15194; 15412.

Evkâf Nezareti Mektubi Kalemi(EV.MKT)

Dosya ve Gömlek No: 2460/75, 28 Receb 1316; 2504/98, 26 Ağustos 1315; 2431/83, 9 Teşrin-i Sani 1314; 1881/25, 14 Şubat 1308.

2. YAYINLANMIŞ ARŞİV VESİKALARI

12 Numaralı Mühimme Defteri I (Özet-Transkripsiyon ve İndeks), Ankara 1996.

Correspondence Respecting the Rights and Privileges of the Latin and Greek Churches in Turkey, London 1854.

ELIAV Mordechai, *Britain and the Holy Land 1838-1914: Selected Documents from the British Consulate in Jerusalem*, Jerusalem 1997.

Gökkubbe Altında Birlikte Yaşamak-Belgelerin Diliyle Osmanlı Hoşgörüsü, Edr. Cevat Ekici, İstanbul 2006.

HEYD Uriel, *Ottoman Documents on Palestine 1552-1615(A Study of the Firman According to the Mühimme Defteri)*, Oxford at the Clarendon Press 1960.

Kudüs'te Hristiyanlara A'id Ziyaretgâhlara ve Ma'bedlere A'id Komisyon Tahkikatı, Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Kütüphanesi.

Osmanli Belgelerinde Kırım Savaşı(1853-1856), Yayına Haz. Kemal Gurulkan, Mustafa Küçük vd., Ankara 2006.

Vesika ve Fotoğraflarla Osmanlı Devrinde Kudüs, I. Ve II., Haz. İlhan Ovallıoğlu, Raşit Gündoğdu, Cevat Ekici, Ebul Faruk Önal, Edr. Ömer Faruk Yılmaz, İstanbul 2009.

3. YAZMA ESERLER, KRONİKLER VE OSMANLICA MATBU ESERLER

Abdurrahman Şeref, *Târîh Musâhâbeleri*, İstanbul Matba-i Amire 1339.

Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, I., İstanbul 1309.

Ali Fuad, *Ricâl-i Mühimme-i Siyasiyye*, İstanbul 1928.

Ali Fuat Türkgeldi, *Mesail-i Mühimme-i Siyâsiye*, I., Haz. Bekir Sıtkı Baykal, Ankara 1987.

Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, Yay. Cavid Baysun, Ankara 1991.

Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, Yay. Cavid Baysun, Ankara 1991.

Charles Seignobos, *Tarih-i Siyasi (Asr-ı Hazırda Avrupa: 1814'den 1896'ya Kadar)*, III., Müt. Ali Reşad, İstanbul 1326.

Edouard de Driault, *Şark Meselesi: Bidâyet-i Zuhûrundan Zamanımıza Kadar*, Çev. Mehmet Nafiz, İstanbul 1328.

Fevzi, *1853-1856 Türk-Rus Harbi ve Kırım Seferi*, İstanbul Devlet Matbaası 1927.

Hayreddin, *1270 Kırım Muharebesinin Tarih-i Siyâsiye*, İstanbul 1326.

Hüseyin Hüsnü, *Saika-i Zafer: Bin İki Yüz Yetmiş Senesinde Devlet-i Aliyye İle Rusya Devleti Beyninde Tehaddüs Eden Muharebenin Tarihçe ve Harekât-ı Askeriyesidir*, İstanbul 1875.

Mehmed Emin Nahifi, *Sefaretnâme-i Abdülkerim Paşa*, İstanbul İkdâm Matbaası 1316.

Mehmed Sadık Rıfat Paşa, *Müntehabât-ı Âsâr*, İstanbul 1292.

Mehmed Selahaddin, *Bir Türk Diplomatının Evrâk-ı Siyasiyyesi*, İstanbul 1306.

Muâhedât Mecmûası, I., III. ve V., (Tıpkı Basım), Ankara 2008.

Mustafa Kesbi Efendi, *İbretnü mâ-yı Devlet*, Millet Kütüphanesi, Demirbaş No: AETrh484.

Sahhâflar Şeyh-zâde Seyyid Mehmed Es'ad Efendi, *Vak'a-nüvîs Es'ad Efendi Tarihi (Bâhir Efendi'nin Zeyl ve İlâveleriyle) 1237-1241/1821-1826*, Haz. Ziya Yılmaz, İstanbul 2000.

Salih Hayri, *Kırım Zafernâmesi-Hayrâbât*, Haz. Necat Birinci, Ankara 1988.

Şânî-Zâde Mehmed 'Atâ'ullah Efendi, *Şânî-Zâde Târîhi*, Haz. Ziya Yılmaz, II., İstanbul 2008.

TANSEL Salâhattin, "Silâhşor'un Feth-nâme-i Diyârı Arab Adlı Eseri", *Tarih Vesikaları Dergisi*, I/2 (17), Ankara 1958, s. 294-320.

Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi(952-1136) Ve Papaz Grigor'un Zeyli(1136-1162), Çev. Hrant D. Andreasyan, Notlar: Edouard Dulaure-Halil Yınanç, Ankara 2000.

Vak'anüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi, I., Haz. Ahmet Hezarfen, İstanbul 1999.

Vak'anüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi, IX., Yay. M. Münir Aktepe, İstanbul 1984.

4. SEYAHATNAMELER VE HATIRALAR

A View from Jerusalem, 1849-1858 the Consular Diary of James and Elizabeth Anne Finn, Haz. Arnold Blumberg, Fairleigh Dickinson University Press 1980.

Ahmet Reşit Bey(H. Nâzım) Gördüklerim-Yaptıklarım(1890-1922), İstanbul 1945.

AKYÜZ Horiepiskopos Gabriyel, *Kudüs Ziyareti*, İstanbul 2006.

ATAY Falih Rıfkı, *Zeytindağı*, İstanbul 1943.

BODENHEIMER F. S., "Frederic Hasselquist in Palestine 1751", *Israel Exploration Journal*, II/1, 1952, s. 6-14.

BREEN A. E., *A Diary of My Life in the Holy Land*, Rochester 1906.

BROOKS E. W., “An Armenian Visitor to Jerusalem in the Seventh Century”, *The English Historical Review*, XI., New York 1896, s. 93-97.

Constantin-François Volney, *Travels Through Syria and Egypt, in the Years 1783-1784, and 1785*, II., London 1805.

CURZON Robert, *Visits to Monasteries in the Levant*, London 1849.

De Chateaubriand, *L'itinéraire De Paris A Jérusalem*, I., Paris 1848.

DERVEZE İzzet, *Osmanlı Filistininde Bir Posta Memuru*, Ter. Ali Benli, Ankara 2007.

Ebû Abdullah Muhammed İbn-i Battuta Tanci, *Seyahatname*, Haz. A. Sait Aykut, İstanbul 2005.

Edward Robinson and E. Smith, *Biblical Researches in Palestine, Mount Sinai and Arabia Petræ (A Journal of Travels in the Year 1838)*, II., Boston 1841.

Evliya Çelebi b. Derviş Muhammed Zilli, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, IX., Haz. Yücel Dağlı-S. Ali Kahraman-Robert Dankoff, İstanbul 2005.

Frederic Hasselquist, *Voyages and Travels in The Levant; In the Years 1749, 50, 51, 52*, London.

Friedrich Liebetrut, *Reise Nach Dem Morgenlande, Insorderheit Nach Jerusalem Und Dem Heiligen Lande*, II., Hamburg 1854.

George Williams and Robert Willis, *The Holy City-Historical, Topographical, and Antiquarian Notices of Jerusalem*, II., London 1949.

İhsan et-Tercüman, *Çekirge Yılı Kudüs 1915-1916*, İnceleme ve Notlar: Selim Temârî, Ter. Ali Benli, İstanbul 2012.

Mehmet Teyfik Biren II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları, I., Haz. F. Rezan Hürmen, İstanbul 1993.

ÖZCAN Altay Tayfun, “Trifon Karabeynikov’un Seyahat Raporuna Göre XVI. Yüzyılın Sonlarında Kudüs”, *Bellekten*, S.270, Ankara 2010, s. 369-388.

Pirre Loti, *Jérusalem*, Paris 1896.

POLAT İbrahim Ethem, *Evliya Çelebi'nin İzinde-Kudüs Seyahatnamesi*, Ankara 2011.

Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi 1608-1619, Haz. Hrand D. Andreasyan, İstanbul 1964.

Sir A. Henry Layard, *Autobiography and Letters from His Childhood Until His Appointment As H.M. Ambassador at Madrid*, I., Edr. William N. Bruce, London 1903.

Stephen Graham, *With the Russian Pilgrims to Jerusalem*, London 1913.

Şibli Numani, *Anadolu-Suriye-Mısır Seyahatnamesi(Sefarnâme-i Rûm u Şâm u Mısır)*, Çev. Yusuf Karaca, İstanbul 2002.

Titus Tobler, *Denkblätter Aus Jerusalem*, Scheitlin und Zollikofer 1853.

Ulrich Jasper Seetzen, *Ulrich Jasper Seetzen's Reisen Durch-Syrien, Palästina, Phönicien, die Transjordan-Länder, Arabia Petraea und Unter-Aegypten*, Berlin 1854.

Wilbrand Von Oldenburg, *Filistin ve Küçük Asya'ya Seyahat*, Almanca'dan Çev. Mehmet Ersan, İzmir 2000.

5. SALNAMELER VE DÜSTUR

5.1. Salnameler

Suriye Vilayet Salnâmesi, Def'a:3, 1288.

Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, 1266.

Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, 1272.

5.2. Düstur

Düstur, Birinci Tertip, Cilt: III.

6. GAZETELER

6.1. Al-Anba

Al-Anba, 5 Aralık 2010.

6.2. Ceride-i Havadis(CH)

CH, 17 Zilkade 1259, No:158.

CH, 8 Şevval 1269, No:631.

CH, 27 Şaban 1269, No:628.

CH, 6 Muharrem 1270, No:648.

6.3. Takvim-i Vekayi(TV)

TV, 26 Şevval 1268, Def'a: 471.

TV, 22 Receb 1269, Def'a: 486.

TV, 17 Şaban 1269, Def'a: 487.

TV, 9 Cemâziye'l-evvel 1269, Def'a: 484.

TV, 29 Şaban 1269, Def'a: 488.

TV, 8 Zilkade 1269, Def'a: 491.

TV, Gurre Muharrem 1270 Def'a: 493.

TV, 23 Muharrem 1270, Def'a:494.

TV, 14 Safer 1270, Def'a: 495.

TV, 26 Şaban 1272, Def'a: 541.

6.4. The Jordon Times

The Jordon Times, 10 Mayıs 2012.

6.5. The New York Times

The New York Times, 29 Aralık 1852.

The New York Times, 29 Ekim 1893.

The New York Times, 17 Mayıs 1853.

7. ARAŞTIRMA-İNCELEME ESERLER

“Getsemani”, *AnaBritannica*, IX., İstanbul 1992, s. 419-420.

A Survey of Palestine, II., Institute For Palestine Studies-Washington 1991.

Abd al-Fattah M. El-Awaisi, “Umar's Assurance of Aman to the People of Aelia (Islamicjerusalem): A Critical Analytical Study of the Greek Orthodox Patriarchate's Version”, *World Journal of Islamic History and Civilization*, II/3, 2012, s. 128-136.

Abd al-Fattah M. El-Awaisi, "Umar's Assurance of Safety(Aman) to the People of Aelia (Islamicjerusalem): A Critical Analytical Study of the Historical Sources", *Journal of Islamicjerusalem Studies*, III/2, Summer 2000, s. 47-89.

Abdullah el-Khatip, "Kur'an'da Kudüs", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Çev. Ramazan Işık, IX/1, Elazığ 2004, s. 109-144.

ABIR Mordechai, "Local Leadership and Early Reform in Palestine, 1800-1834", *Studies on Palestine During the Ottoman Times*, Edr. Moshe Ma'oz, Jerusalem 1975, s. 284-310.

ABU-MUNSHAR Maher Y., *Islamic Jerusalem and its Christians-A History of Tolerance and Tensions*, Tauris Academic Studies, London-New York 2007.

AĞIRAKÇA Ahmet, "İşgalden Önce Filistin Tarihinin Kavşak Noktaları", *Uluslararası Yaşayan Filistin Sempozyumu Bildirileri*, 30-31 Mayıs 2009 İstanbul, s. 154-171.

Ahmad Hamed İbrahim el-Kudat, *Nasâra-yı el-Kuds(Kudüs Hıristiyanları: Osmanlı Belgelerinin Işığında Bir Çalışma)*, Beyrut 2007.

Ahmet Reşit, "Kapitülasyonlar", *İstanbul Darülfünun Hukuk Fakültesi Mecmuası*, VII/42, İstanbul 1929, s. 53-62.

Ahmet Reşit, "Kapitülasyonlar", *İstanbul Darülfünun Hukuk Fakültesi Mecmuası*, VII/43, İstanbul 1929, s. 63-80.

AKGÜNDÜZ, Ahmed, "Osmanlı Hukuku-Kanunnâmeler ve Şer'at", *Köprü Dergisi*, S. 65(Devleti Aliyye Özel Sayısı), Kış 1999, s. 3-30.

AKGÜNDÜZ Ahmed, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, VII. ve VIII., İstanbul 1994.

ALTUNDAĞ Şinasi, "Münchengrätz Muahedesi", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, I/4, Ankara 1943, s. 51-61.

ANDERSON Matthew Smith, *Doğu Sorunu 1774-1923 Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme*, Çev: İdil Eser, İstanbul 2001.

ANDIÇ Fuat, ANDIÇ Süphan, *Kırım Savaşı(Ali Paşa ve Paris Antlaşması)*, İstanbul 2002.

ANHEGGER Robert, “Bir Hıristiyan ve İki Ermeni-Osmanlı Devleti’nde Hıristiyanlar ve İç Tartışmaları(Düşünceler ve Örnekler) I”, *Tarih ve Toplum*, VIII/48, İstanbul 1987, s. 54-56.

Arif el-Arif, *El-Mufasssal fi Tarihü’l-Kudüs*, Kudüs 1999.

ARMAOĞLU Fahir, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi*, İstanbul 2010.

ARNAKİS G. Georgiades, “The Greek Church of Constantinople and the Ottoman Empire”, *The Journal of Modern History*, XXIV/3, September 1952, s. 235-250.

ARNON Adar, “The Quarters of Jerusalem in the Ottoman Period”, *Middle Eastern Studies*, XXVIII/1, July 1992, s. 1-65.

ARSLAN Melikşah, *Emperyal Rusya ve Kutsal Topraklara Hac: Rus Ortodoks Köylü Hacımlarla Kudüs’e Seyahat(1912)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2014.

ASALI K. J., “Jerusalem under the Ottomans 1516-1831”, *Jerusalem in History*, Essex 1989, s. 200-227.

ASLAN Taner “Yahudilerin Filistin’e Göçü Üzerine Bazı Düşünceler”, *Erdem*, S. 59, Ankara 2011, s. 37-81.

ASLAN Taner, “Osmanlı Döneminde Filistin’e Yahudi Ziyaretleri ve Buna Dair Bir Belge”, *Türkiye Sosyal Araştırmaları Dergisi*, S. 2, Ağustos 2012, s. 83-102.

ATAÖV Türkkaya, “Kudüs ve Devletler Hukuku”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, XXXV/1, Ankara 1980, s. 29-54.

AVCI Yasemin, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs (1890-1914)*, Ankara 2004.

AYDIN Mehmet, “Farklı İnançların Diyalog İçinde Olduğu Bir İstanbul”, *Türk-İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, S. 13, Konya 2012, s. 9-22.

AYDIN Mehmet, “Hıristiyan Konsillerine Genel Bir Bakış”, *Belleten*, LIV/209, Ankara 1990, s. 365-380.

BACZKOWSKI Wlodzimierz, "Russia and the Holy Land", *The Eastern Quarterly*, II., September 1949, s. 42-49.

BADEM Candan, *The Ottoman Crimean War (1853-1856)*, Leiden-Boston 2010.

BAĞIŞ Ali İhsan, "İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'nun Toprak Bütünlüğü Politikası ve Türk Diplomasisinin Çaresizliği", *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç*, Ankara 1999, s. 45-54.

BALCI Kerim, İNCE Aykut, *Kutsallığın Başkenti Kudüs*, İstanbul 2012.

BALDI Paschal, *The Quoestion of Holy Places in General*, Franciscan Press 1918.

BAMBERG Felix, *Geschichte der orientalischen Angelegenheit im Zeitraume des Pariser und des Berliner Friedens*, Berlin 1888.

BAR Doron and COHEN-HATTAB Kobi, "A New Kind of Pilgrimage: The Modern Tourist Pilgrim of Nineteenth-Century and Early Twentieth-Century Palestine", *Middle Eastern Studies*, XXXIX/2, April 2003, s.131-148.

BARKAN Ömer Lütfi, *XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Mali Esasları*, I., İstanbul 1943.

BARTAL Israel, *Ierusalim v vekah (Asırlar Boyunca Kudüs)*, IX., Tel-Aviv 1998.

BASILIOS Archbishop, "Dayr Al-Sultan", *The Coptic Encyclopedia*, Edr. Aziz Suryal Atiya, III., New York 1991, s. 872-873.

BAYKAL Bekir Sıtkı, "Makamat-ı Mübareke Meselesi ve Babiâli", *Bellekten*, XXIII/ 90, Ankara 1959, s.241-266.

BEN-ARIEH Yehoshua, *Jerusalem in the 19th Century the Old City*, Jerusalem 1984.

BEN-ARIEH Yehoshua, "Patterns of Christian Activity Nineteenth-Century Jerusalem", *Journal of Historical Geography*, II/1, 1976, s. 49-69.

BEN-ARIEH Yehoshua, "Settlements and Population of the Sancak of Jerusalem in the 1870s", *Aspects of Ottoman History Papers from Ciepo IX*,

Jerusalem, Edr. Amy Singer-Amnon Cohen, The Magnes Press Jerusalem, s. 218-260.

BEN-ARIEH Yehoshua, "The Growth of Jerusalem in the Nineteenth Century", *Annals of the Association of American Geographers*, LXV/2, July 1975, s. 252-269.

BEN-ARIEH Yehoshua, "The Population of the Large Towns in Palestine During the First Years of the Nineteenth Century, According to Western Sources", *Studies on Palestine During the Ottoman Period*, Edr. M. Ma'oz, Jerusalem 1975, s. 49-69.

BENLISOY Yorgo, MACAR Elçin, *Fener Patrikhanesi*, Ankara 1996.

BERTRAM Anton and LUKE Harry, *Report of the Commission Appointed by the Government of Palestine to Inquire Into the Affairs of the Orthodox Patriarchate of Jerusalem*, Oxford University Press 1921.

BESNARD Abert M., "Katolik Mezhebi", *Din Fenomeni*, Çev. Mehmet Aydın, Konya 1993, s. 133-196.

BEYDİLLİ Kemal, "Hünkâr İskeleyi Antlaşması" *TDV. İslam Ansiklopedisi*, XVIII., İstanbul 1998, s. 488-490.

BEYDİLLİ Kemal, "Osmanlı Dönemi'nde Kilise Siyaseti'nden Bir Kesit: Mahmud Devri'nde Kilise Tamiri", *Osmanlı Devleti'nde Din ve Vicdan Hürriyeti*, İstanbul 2000, s. 255-266.

BEYDİLLİ Kemal, *II. Mahmud Devri'nde Katolik Ermeni Cemâati ve Kilisesi'nin Tanınması (1830)*, Yay. Şinasi Tekin-Gönül Alpay Tekin, 1995.

BLISS Frederick Jones, *The Religions of Modern Syria and Palestine*, New York 1912.

BOLSOVER G. H., "Nicholas I and the Partition of Turkey", *The Slavonic and East European Review*, XXVII/68, December 1948, s. 115-145.

BOSTANCI Işıl Işık, *XIX. Yüzyılda Filistin (İdari ve Sosyal-Ekonomik Vaziyeti)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elazığ 2006.

BOTTINI Giovanni-Claudio, “Tommaso Obicini(1585-1632) Custos of the Holy Land and Orientalist”, *The Christian Heritage in the Holy Land*, Edr. Anthony O’Mahony vd., Scorpion Cavendish 1995, s. 97-101.

BOUAZI Brahim, *19. Yüzyılda Filistin’de Arazi Satışları*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2011.

BOVIS H. Eugene, *The Jerusalem Question*, Hoover Institution Press 1974.

BOZKURT Abdurrahman, “Fransa’nın Osmanlı Devleti’ndeki Katolikleri Himaye Hakkı ve Bunun Sona Ermesi”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S.52, İstanbul 2011, s. 123-150.

BOZKURT Gülnihal, *Alman-İngiliz Belgelerinin Siyasi Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu(1839-1914)*, Ankara 1996.

BROADUS John R., “Church Conflict in Palestine: The Opening of the Holy Places Question During the Period Preceding the Crimean War”, *Canadian Journal of History/Annales canadiennes d’histoire*, XIV/3, December 1979, s. 395-416.

BRUCE F.F., “Biblical Jerusalem,” *University of Leeds Review* 5, 1957, s. 290-299.

BUHL F., “Kudüs”, *MEB. İslam Ansiklopedisi*, VI., İstanbul 1988, s. 952-964.

BUZPINAR Ş. Tufan, “Makamat-ı Mübareke Meselesi ve Kırım Harbi”, *Savaştan Barışa: 150. Yıldönümünde Kırım Savaşı ve Paris Antlaşması(1853-1856): Bildiriler*, İstanbul 2007, s. 181-192.

BUZPINAR Ş. Tufan, “Osmanlı Döneminde Kudüs Uluslararası Kongre Şam 22-25 Haziran 2009”, *Divân-Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, XIV/26, 2009/1, s. 243-247.

BUZPINAR Ş. Tufan, “Suriye ve Filistin’de Avrupa Nüfuz Mücadelesinde Yeni Bir Unsur: İngiliz Misyonerleri(19. Yüzyıl)”, *İslam Araştırmaları Dergisi*, S. 10, 2003, s. 107-120.

BÜSSOW Johann, *Hamidian Palestine-Politics and Society in the District of Jerusalem 1872-1908*, Leiden 2011.

C. Bickford O'Brien, "Russia and Turkey, 1677-1681: The Treaty of Bakhchisarai", *Russian Review*, XII/4, October 1953, s. 259-268.

CARSWELL John and DOWSETT, C. J. F., *Kütahya Tiles and Pottery from the Armenian Cathedral of St. James, Jerusalem*, I., Oxford at the Clarendon Press 1972.

CİN Halil, "Filistin Topraklarının Osmanlı Dönemindeki Hukukî Statüsü ve Yahudilere Karşıya Alınan Tedbirler", *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, II/2, Konya 1989, s. 17-64.

CL. Cahen, "Zimme", *MEB. İslam Ansiklopedisi*, XIII., İstanbul 1986, s. 566-571.

CLEMENT Oliver, "Ortodoks Mezhebi", *Din Fenomeni*, Çev. Mehmet Aydın, Konya 1993.

COHEN Amnon and LEWIS Bernard, *Population and Revenue in the Towns of Palestine in the Sixteenth Century*, Princeton 1978.

COHEN Amnon, "On the Realities of the Millet System: Jerusalem in the Sixteenth Century", *Christians and Jews in the Ottoman Empire the Functioning of A Plural Society*, Edr. Benjamin Braude and Bernard Lewis, II., New York-London, s.7-18.

COHEN Amnon, *Palestine in the 18th Century (Patterns of Government and Administration)*, Jerusalem 1973.

COHEN Raymond, "Conflict and Neglect: Between Ruin and Preservation at the Church of the Nativity", *Towards World Heritage: International Origins of the Preservation Movement 1870-1930*, Edr. Melanie Jane Hall, Aldershot: Ashgate 2011, s. 91-108.

COHEN Raymond, *Saving the Holy Sepulchre How Rival Christians Came Together to Rescue Their Holiest Shrine*, Oxford University Press 2008.

COLLAS Bernard Camille, *1864'te Türkiye-Tanzimat Sonrası Düzenlemeler Ve Kapitülasyonların Tam Metni*, Çev. Teoman Tunçdoğan, İstanbul 2005.

COLLAS Bernard Camille, *La Turchia Nel 1864*, Milano 1865.

COX James L., *Kutsal İfade Etmek-Din Fenomenolojisine Giriş*, Çev. Fuat Aydın, İstanbul 2004.

CUST L. G. A., *The Status Quo in the Holy Places*, Jerusalem 1980.

ÇELİK Mehmet, *Süryani Kilisesi Tarihi*, İstanbul 1987.

DAVISON Roderic H., "The 'Dosografa' Church in the Treaty of Küçük Kaynarca", *Essays in Ottoman and Turkish History, 1774-1923(The Impact of the Wests)*, Tekxas 1990, s. 51-59.

DAVISON Roderic H., "The Treaty of Kuchuk Kaynardja: A Note on its Italian Text", *The International History Review*, X/4, December 1988, s. 611-621.

DEMİRCİ Kürşat, HARAL Günay, "Kutsiyet", *TDV. İslam Ansiklopedisi*, XVI., İstanbul 2002, s. 495-497.

DEMİRCİ Kürşat, AYDIN Mehmet, ADAM Baki ve SİNANOĞLU Mustafa, "Hıristiyanlık", *TDV. İslam Ansiklopedisi*, XVII., İstanbul 1998, s. 328-372.

DEMİRCİ Kürşat, *Bir Hıristiyan Mezhebi Olarak Ortodoksluğun Teolojisi*, İstanbul 2005.

DEMİRKENT Işın, "Hittin Zaferi ve Kudüs'ün Müslümanlarca Fethinin Batı'daki Akisleri", *Belleten*, LII/205, Ankara 1989, s. 1547-1555.

DEMİROĞLU Hasan, *Rus Kaynaklarına Göre Rusya'nın Balkan Siyaseti: Ortodoks Birliği ve Panislavizm(1856-1878)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2009.

DHIER Amad A., *19. Yüzyılın İkinci Yarısında ve 20. Yüzyılın Başlarında Filistin'de Demografik Yapı ve Nüfus Hareketleri*, Marmara Üniversitesi Ortadoğu ve İslam Enstitüsü Siyasi Tarih ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1999.

DİA, "Kıptiler", *TDV. İslam Ansiklopedisi*, XXV., Ankara 2002, s. 424-426.

DJUVARA Trandafir G., *Cent Projets De Partage De La Turquie (1281-1913)*, Paris 1914.

DOĞAN Faruk, “18. ve 19. Yüzyıllarda Şam-Medine Hac Yolu ve Güvenliği: Cerde Başıbuğluğu”, *Tarih Okulu Dergisi*, S. 15, Eylül 2013, s. 127-157.

DOWLING Archdeacon, *The Patriarchate of Jerusalem*, London 1909.

DRUJININA E. I., *Kyuçuk- Kajnarciyskiy Mir 1774 goda (ego podgotovka i zaklyučenje)* [1774 Küçük Kaynarca Barış Antlaşması], Moskova 1955.

DUMAN Murat, *Kudüs*, İstanbul 2013.

DURAN Tülây, “Rusların Orta Asya ve Yakın Doğu İstilası, Uygulayamadıkları Grek Projesi”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S. 27, Aralık 1969, s. 45-50.

ELAD Amikam, *Medieval Jerusalem and Islamic Worship*, Leiden-Boston-Köln 1999.

El-Belâzurî, *Fütûhu 'l-Buldân*, Çev. Mustafa Fayda, Ankara 1987.

EMMETT, Chad F., “The Status Quo Solution for Jerusalem”, *Journal of Palestine Studies*, XXVI/2, Winter 1997, s. 16-28.

Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*, Çev. Ali Reşad, İstanbul 1999.

EORDEGIAN Marlen, “British and Israeli Maintenance of the Status Quo in the Holy Places of Christendom”, *International Journal of Middle East Studies*, XXXV/2, May 2003, s. 307-328.

ERCAN Yavuz, *Kudüs Ermeni Patrikhanesi*, Ankara 1988.

ERCAN Yavuz, “Osmanlı Devleti’nde Müslüman Olmayan Topuluklar(Millet Sistemi)”, *Yeni Türkiye*, VI/32, Ankara 2000, s. 396-406.

ERCAN Yavuz, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Gayrimüslimlerin Ödedikleri Vergiler ve Bu Vergilerin Doğurduğu Sosyal Sonuçlar”, *Belleten*, LV/213, Ankara 1991, s. 371-391.

ERCAN Yavuz, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler-Kuruluştan Tanzimat’a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukuki Durumları*, Ankara 2001.

ERDEM Gazi, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Hıristiyanların Sosyal ve Dini Hayatları(1856-1876)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2005.

ERDEM Mustafa, "Kıpti Kilisesi Üzerine Bir Araştırma", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXXVI/155, Ankara 1997, s. 143-178.

ERDOĞAN Emine, *XVI. Yüzyılda Kudüs Merkez ve Nahiyesinde Nüfus ve Etnik Yapı*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1998.

ERİM Nihat, *Devletlerarası Hukuk ve Siyasi Tarih Metinleri*, I., Ankara 1953.

EROĞLU Ahmet Hikmet, "Ekmek Şarap Ayini(Evharistiya Konusunda Katolikler ve Protestanlar Arasındaki Anlayış Farklılıkları)", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXXIX., Ankara 1999, s. 439-453.

EROĞLU Ahmet Hikmet, "Hıristiyanların Bölünme Sürecine Genel Bir Bakış", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XLI., Ankara 2000, s.309-325.

Eugéne Boré, *Question Des Lieux Saints*, Paris 1850.

F. V. Verdy Du Vernois, *Die Frage Der Heiligen Stätten(Ein Beitrag Zur Geschichte Der Völkerrechtlichen Beziehungen Der Ottomanischen Pforte)*, Berlin 1901.

FARROW Douglas, *Ascension Theology*, Published by T&T Clark International 2011.

FATTAL Antoine, *Les Statut Légal Des Non-Musulmans En Pays D'Islam*, Beyrut 1958.

FAYDA Mustafa, *Hız. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler*, İstanbul 2006.

FERGUSSON James, *An Essay on the Ancient Topography of Jerusalem*, London 1847.

Fr. Tadros Y. Malaty, *Introduction to the Coptic Orthodox Church*, Alexandria 1993.

FRAZEE Charles A., *Catholics and Sultans-The Church and the Ottoman Empire*, Cambridge University Press 1983.

FREEMAN-GRENVILLE G. S. P., “The Basilica of the Holy Sepulchre, Jerusalem: History and Future”, *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain And Ireland*, S. 2, 1987, s. 187-207.

Gabriel Efendi Noradounghian, *Recueil d'actes Internationaux de l'Empire Ottoman(1789-1856)*, II., Paris 1900.

GENCER, Ali İhsan, “Dünya Basınında II. Wilhem’in Kudüs ve Şam Ziyareti ve Gösterilen Tepkiler”, *Sosyoloji ve Coğrafya*, İstanbul 2006, s. 282-296.

GENCER Ali İhsan, “Tanzimat Fermanı(1839)’dan 1876’ya Kadar Osmanlı İmparatorluğu”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, XI., İstanbul 1989.

GERBER Haim, *Ottoman Rule In Jerusalem, 1890-1914*, Berlin 1985.

GIL Moshe, *A History of Palestine 634-1099*, New York 1992.

GOITEIN S. D. and GRABAR, O., “Al-Kuds”, *The Encyclopaedia of Islam*, V., Leiden 1986, s. 322-344.

GOLDFRANK David, “The Holy Sepulcher and the Origin of the Crimean War”, *The Military and Society in Russia 1450-1917*, Edr. Eric Lahr and Marshall Pae, Leiden-Boston-Köln 2002, s. 491-505.

GONEN Rivka, *Biblical Holy Places An Illustrated Guide*, Jerusalem 2000.

GOOCH Brison D., “A Century of Historiography on the Origins of the Crimean War,” *The American Historical Review*, LXII/1, October 1956, s. 33-58.

GÖK Ayşe Almila, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Gayr-i Müslimler: Millet Sistemi, Tarihi Gelişimi ve Milletlerarası Antlaşmalar”, *Türkiye ve Siyaset*, S. 3, 2001, s. 101-108.

GÖYÜNÇ Nejat, “Hane Deyimi Hakkında”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. 32, İstanbul 1977, s. 331-348.

Gregory Abü'l-Farac, *Abü'l-Farac Tarihi*, II., Haz. Ömer Rıza Doğrul, Ankara 1999.

GROEPLER Eva, *İslam ve Osmanlı Dünyasında Yahudiler*, Çev. Süheyla Kaya, İstanbul 1999.

GUINN David E., *Protecting Jerusalem's Holy Sites-A Strategy for Negotiating A Sacred Peace*, New York 2006.

GÜL Muammer, *XI-XIII. Yüzyıllarda Kudüs*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elazığ 1997.

GÜL Muammer, “Kudüs ve Tarihi İçinde Aldığı İsimler”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XI/2, Elazığ 2001, s. 305-312.

GÜNAY Ünver, “Türk Dünyasında Kronolojik Sistemler”, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 20, 2006, s. 239-272.

Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi III.*, İstanbul 1989.

HARMAN Ömer Faruk, “Meryem”, *TDV. İslam Ansiklopedisi*, XXIX., 2004, s. 236-242.

HARMAN Ömer Faruk, AVCI Casim, TOMAR Cengiz, DEMİRKENT Işın ve Kâmil Cemîl El-Aselî, “Kudüs”, *TDV. İslam Ansiklopedisi*, XXVI., Ankara 2002, s. 323-338.

HARMAN Ömer Faruk, ÖZAYDIN Abdülkerim vd., “Hac”, *TDV. İslam Ansiklopedisi*, XIV., 1996, s. 382-416.

HATTOX Ralph S., “Mehmed the Conqueror, the Patriarch of Jerusalem, and Mamluk Authority”, *Studia Islamica*, S.90, 2000, s. 105-123.

HAYDAROĞLU İlknur Polat, *Osmanlı Devleti'nde Yabancı Okullar*, Ankara 1990.

HERKLESS J. L., “Stratford, the Cabinet and the Outbreak of the Crimean War”, *The Historical Journal*, XVIII/3, September 1975, s. 497-523.

HIRSCHFELD Yair, “Some Findings on Prussian and Ottoman Policies in Palestine During the 1840s Based on the Writings of Dr. Gustav E. Schultz, the First Prussian Vice-Consul to Jerusalem 1842-1851”, *Palestine in the Late Ottoman Period*, Edr. David Kushner, Jerusalem 1986, s. 263-279.

HİZMETLİ Sabri, *İslâm Tarihi(İlk Dönem)*, Ankara 2006.

HOPPE Leslie J., “The Church of the Nativity: The Shrine to the Prince of Peace”, *The Bible Today*, XLVII., September 2009, s. 343-347.

HOPWOOD Derek, *The Russian Presence in Syria and Palestine 1843-1914-Church and Politics in the Near East*, Oxford at the Clarendon Press 1969.

HOUTIN Albert, “Hıristiyanlığın Kısa Tarihi”, Çev. Abdurrahman Küçük, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXV., Ankara 1981, s. 437-455.

Hugues Vincent, F. M. Abel, *Bethléem, Le Sanctuaire de la Nativité*, Paris 1914.

IDINOPULOS Thomas A., *A History of the Holiest City As Seen Through The Struggles of Jews, Christians and Muslims-Jerusalem*, Chicago 1994.

IRVING Sarah, *Palestine*, The Globe Press 2011.

İŞILTAN Fikret, “Seyf b. Ömer”, *MEB. İslam Ansiklopedisi*, X., İstanbul 1964, s.531-532.

İbn Kesîr, *El Bidâye Ve'n-Nihâye-Büyük İslâm Tarihi*, Çev. Mehmet Keskin, II., İstanbul 1994.

İmâm Ebû Yusuf, *Kitâbü'l-Harâc*, Müt. Muhammed Atâ'ullah Efendi, Sad. İsmail Karakaya, Ankara 1983.

İNAL İbnülemin Mahmut Kemal, *Son Sadrazamlar*, I., İstanbul 1982.

İNALCIK Halil, “The Status of the Greek Orthodox Patriarch under the Ottomans”, *Tucica*, XXIII., 1991, s. 407-435.

İRTEM Süleyman Kâni, *Abdülmecid Devrinde Saray ve Babiâli*, Haz. Osmanlı Selim Kocahanoğlu, İstanbul 2007.

İslâm Konferansı Teşkilâtı Kudüs Komitesi, *Kudüs(Tarihî Belge)*, Terc. Acar Tanlak, 1988.

JANIN Hunt, *Four Paths to Jerusalem: Jewish, Christian, Muslim, and Secular Pilgrimages, 1000 BCD To 2001 CE*, Baskı tarihi ve yeri yok.

KAEGI Walter E., *Byzantium and the Early Islamic Conquests*, New York 1992.

Kâmil Cemîl el-Aseli, *Vesâ'ik Makdisiyye Tarihi*, Amman 1983.

KANE Eillen M., *Pilgrims, Holy Places, and the Multi-Confessional Empire: Russian Policy Toward the Ottoman Empire under Tsar Nicholas I, 1825-1855*, Princeton University, Ph.D., November 2005.

KARACA M. Zafer, "İstanbul'da Osmanlı Dönemi Rum Kiliseleri", *Tarih ve Toplum*, XVIII/105, Eylül 1992, s. 25-31.

KARAL Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi-Islahat Fermanı Devri(1856-1861)*, VI., Ankara 1983.

KARAL Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi-Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri(1789-1856)*, V., Ankara 1983.

KARASU Cezmi, *Kırım Savaşı Sırasında Osmanlı Diplomasisi(1853-1856)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1998.

KARK Ruth, *American Consuls in the Holy Land 1832-1914*, Jerusalem 1994.

KARK Ruth, "The Impact of Early Missionary Enterprises on Landscape and Identity Formation in Palestine, 1820–1914", *Islam and Christian–Muslim Relations*, XV/2, April 2004, s. 209-235.

KARPAT Kemal H., *Ottoman Population 1830-1914-Demographic and Social Characteristics*, University Wisconsin Press 1985.

KATZ Itamar and KARK Ruth, "The Church and Landed Property: The Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem", *Middle Eastern Studies*, XLIII/3, May 2007, s. 383-408.

KAYNAR Reşat, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, Ankara 1991.

KAZICI Ziya, "Osmanlılarda Örfi Vergiler Ve Bu Vergilerin Kaynağı Olan Örfi Hukuk", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 4, İstanbul 1986, s. 285-310.

KELEŞ Erdoğan, “Kırım Savaşı’nda(1853-1856) Karadeniz ve Boğazlar Meselesi”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S. 23 Ankara 2008, s. 149-194.

KELEŞ Erdoğan, *Osmanlı, İngiltere ve Fransa İlişkileri Bağlamında Kırım Savaşı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2009.

KENANOĞLU M. Macit, *Osmanlı Millet Sistemi-Mit ve Gerçek*, İstanbul 2007.

KENNEDY Paul, *The Rise and Fall of the Great Powers- Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000*, Britanya 1988.

KHOULI Azmi, *Osmanlı Döneminde Kudüs’teki Yabancı Okullar(XIX. Yüzyıl)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006.

KILIÇ Davut, *Osmanlı İdaresindeki Ermeniler Arasındaki Dini ve Siyasi Mücadeleler*, Elazığ 1999.

KILIÇ Sami, SATIŞ İhsan, “Osmanlı Arşiv Vesikalarına Göre Hıristiyan Cemaatlerin Kamame Kilisesi İle İlgili Tartışmaları”, *History Studies-International Journal of History*, III/3, Kasım 2011, s. 225-244.

KITTO John, *Modern Jerusalem*, London: The Religious Tract Society 1846.

KOÇU Reşat Ekrem, *Osmanlı Muahedeleri ve Kapitülasyonlar/1300-1920 ve Lozan Muahedesi 24 Temmuz 1923*, İstanbul 1934.

KÖSE Osman, *1774 Küçük Kaynarca Antlaşması*, Ankara 2006.

KURAN Ercümen, “Reşid Paşa”, *MEB. İslam Ansiklopedisi*, IX., İstanbul 1964, s. 701-705.

KURAT Akdes Nimet, *Rusya Tarihi(Başlangıçtan 1917’ye Kadar)*, Ankara 2010.

KURAT Akdes Nimet, *Türkiye ve Rusya-XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri(1798-1919)*, Ankara 2011.

KURUVILLA Samuel J., “The Politics of Mainstream Christianity in Jerusalem”, *History Studies*, Ortodoğu Özel Sayısı 2010, s. 199-225.

KUSHNER David, “The Ottoman Governors of Palestine, 1864-1914”, *Middle Eastern Studies*, XXIII/ 3, July 1987, s. 274-290.

KUSHNER David, “The ‘Foreign Relations’ of the Governors of Jerusalem Toward the End of the Ottoman Period”, *Palestine in the Late Ottoman Period*, Jerusalem 1986, s. 309-319.

KUSHNER David, “The District of Jerusalem in the Eyes of Three Ottoman Governors at the End of the Hamidian Period”, *Middle Eastern Studies*, XXXV/2, April 1999, s. 83-102.

KUTLUOĞLU Muhammed H., *The Egyptian Question 1831-1841(The Expansionist Policy of Mehmed Ali Paşa in Syria and Asia Minor and the Reaction of the Sublime Porte)*, İstanbul 1998.

KUTLUOĞLU Muhammed Hanefi, “Tanzimat Dönemi Osmanlı Dış Politikası ve Diplomasisi”, *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç*, Ankara 1999, s. 79-94.

KÜÇÜK Abdurrahman, “Gregoryen Ermeni Kilisesinin Oluşması Ve Konsil Kararları Karşısındaki Tutumu”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXXV/1, Ankara 1996, s. 117-154.

KÜÇÜK Abdurrahman, “Beytulahm”, *TDV. İslam Ansiklopedisi*, VI., İstanbul 1992, s. 86-88.

KÜÇÜK Cevdet, “Lübnan Meselesi”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, I/3, İstanbul 1987, s. 35-40.

KÜÇÜK Cevdet, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Millet Sistemi ve Tanzimat”, *Mustafa Reşit Paşa ve Dönemi Semineri Bildirileri*, Ankara 1994, s. 13-23.

LANE-POOLE Stanley, *Lord Stratford Canning’in Türkiye Anıları*, Çev. Can Yücel, İstanbul 1999.

LANE-POOLE Stanley, *The Life of the Right Honourable Stratford Canning, Viscount Stratford De Redcliffe*, I., London 1888.

Le Baron I. De Testa, *Recueil Des Traités De La Porte Ottomane*, I, Paris 1864.

LINDER Amnon, “Christian Communities in Jerusalem”, *The History of Jerusalem-The Early Muslim Perod 638-1099*, Edr. Joshua Prawer-Haggai Ben-Shammai, New York University Press 1996, s. 121-162.

LINGS Martin(Ebubekir Siraceddin), *Hz. Muhamed'in Hayatı*, Çev. Nazife Şişman, İstanbul 2006.

LITTLE Donald, “The Governance of Jerusalem under Qàytbày”, *The Mamluks in Egyptian and Syrian Politics and Society*, Edr. Michael Winter and Amalia Levanoni, Brill-Leiden-Boston 2004, s. 143-162.

LITTLE Donald P., “Jerusalem under the Ayyubids and Mamluks 1197-1516”, *Jerusalem in History*, Edr. K.J.Asali, Essex 1989, s. 177-197.

Lucy-Anne Hunt, “Art and Colonialism: The Mozaics of the Church of the Nativity in Bethlehem(1169) and the Problem of ‘Crusader’ Art”, *Dumbarton Oaks Papers*, XLV., 1991, s. 69-85.

LUNDQUIST John M., *The Temple of Jerusalem-Past, Present, and Future*, Greenwood Publishing Group 2008.

LYYONS Malcolm Cameron ve Jackson, D. E. P., *Selahaddin-Kutsal Savaşın Politikaları*, Çev. Zehra Savan, İstanbul 2006.

M. A. Willis Robert and F. R. S., *The Architectural History of Church of the Hold Sepulchre at Jerusalem*, New York 1918.

MA'OZ Moshe, “Tanzimat'ın İlk Yıllarında Modernleşme Hareketinin Suriye Siyaseti ve Toplumunu Üzerindeki Etkisi”, *Tanzimat-Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Çev. Hayrettin Pınar, Edr. Halil İnalçık-Mehmet Seyitdanlıoğlu, İstanbul 2012, s. 267-285.

MA'OZ Moshe, *Ottoman Reform in Syria and Palestine 1840-1861(The Impact of the Tanzimat on Politics and Society)*, Oxford at the Clarendon Press 1968.

MANSOUR Atallah, *Narrow Gate Churches-The Christian Presence in the Holy Land under Muslim and Jewish Rule*, Hope Publishing House 2004.

MARRIS Colin, *The Sepulchre of Christ and the Medieval West (From the Beginning to 1600)*, New York 2005.

MATHEWS Shailer, "Bethlehem: The City of Children", *The Biblical World*, X/6, December 1897, s. 473-479.

Mayer Hans Eberhard, "Henry II of England and the Holy Land", *The English Historical Review*, XCVII/385, September 1982, s. 721-739.

MAZZA Roberto, *Jerusalem-From the Ottomans to the British*, London-New York 2009.

MAZZA Roberto, "Churches at War: The Impact of the First World War on the Christian Institutions of Jerusalem, 1914–20", *Middle Eastern Studies*, XLV/2, March 2009, s. 207-227.

MAZZA Roberto, "Le Chiese Cristiane di Gerusalemme Nella Guerra Mondiale, 1914-1920", *Contemporanea*, XI/4, December 2008, s. 613-638.

McCarthy Justin, *The Population of Palestine: Population History and Statistic*, Columbia University Press 1990.

Mehdi Fraşerli, *Osmanlı Devleti'nde Kapitülasyonların Uygulanması (İmtiyâzât-ı Ecnebiyyenin Tatbikât-ı Hâzırası)*, Haz. Fahrettin Tızlak, Isparta 2008.

MEINARDUS Otto, "The Copts in Jerusalem and the Question of the Holy Places", *The Christian Heritage in the Holy Land*, Edr. Anthony O'Mahony vd., Scorpion Cavendish 1995, s. 112-128.

MEISTERMANN Barnabas, "Tomb of the Blessed Virgin Mary", *The Catholic Encyclopedia*, XIV., The Encyclopedia Press 1913, s. 774-775.

MOURADIAN Claire, "Batılı Güçler Nezdindeki Önemli Bir Koz: Hıristiyanlar", *Kudüs 1850-1948*, Haz. Catherine Nicault-Çev. Estreya Seval Vali, İstanbul 2001, s.159-185.

MURPHY-O'CONNOR Jerome, *The Holy Land-An Oxford Archaeological Guide from Earliest Times to 1700*, New York 2008.

Mustafa Murad el-Debbağ, *Bilâdunâ Filistin-Fi Diyâr-ı Beytü'l-Makdis*, II., Amman 1974.

MÜLLER Christian and PAHLITZSCH Johannes, “Sultan Baybars I and the Georgians: In the Light of New Documents Related to the Monastery of the Holy Cross in Jerusalem”, *Arabica*, 51, Fasc. 3, July 2004, s. 258-290.

NAZIR Bayram, *Macar ve Polonyalı Mülteciler Osmanlı'ya Sığınanlar*, İstanbul 2007.

NEBİOĞLU Osman, *Bir İmparatorluğun Çöküşü ve Kapitülasyonlar*, Ankara 1986.

NEDKOFF Boris Christoff, “Osmanlı İmparatorluğunda Cizye(Baş Vergisi)”, Çev. Şinasi Altundağ, *Belleten*, S.32, Ankara 1944, s.599-652.

NICAULT Catherine, “Osmanlı Kudüs'üne Dönüş”, *Kudüs 1850-1948*, Çev. Estreya Seval Vali, İstanbul 2001, s. 37-94.

Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi(1774-1912)*, V., Çev. Nilüfer Epçeli, İstanbul 2005.

ORTAYLI İlber, “Osmanlı Millet Sistemi”, *Uluslararası Türk Arşivleri Sempozyumu*, 17-19 Kasım 2005, İstanbul, s.151-155.

ORTAYLI İlber, “XVIII. Yüzyıl Türk-Rus İlişkileri”, *Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl*, Ankara 1999, s. 125-134.

ORTAYLI İlber, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, İstanbul 2006.

OTTO Rudolf, *The Idea of the Holy-An Inquiry Into the Non-Rational Factor in the Idea of the Divine and its Relation to the Rational*, Çev. John W. Harvey, Oxford University Press 1936.

OUSTERHOUT Robert, “Rebuilding the Temple Constantine Monomachus and the Holy Sepulchre”, *Journal of the Society of Architectural Historians*, XLVIII/1, March 1989, s. 66-78.

ÖZCAN Azmi, “1857 Büyük Hind Ayaklanması ve Osmanlı Devleti”, *İslâm Tetkikleri Dergisi*, Edr. Mahmut Kaya, IX., İstanbul 1995, s. 269-280.

ÖZCOŞAR İbrahim, *19. yüzyılda Mardin Süryanileri*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kayseri 2006.

PAHLITZSCH Johannes, “Mediators Between East and West: Christians under Mamluk Rule”, *Mamluk Studies Review*, IX/2, 2005, s. 31-47.

PAMİR Aybars, “Kapitülasyon Kavramı ve Osmanlı Devleti’ne Etkileri”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, LI/2, Ankara 2002, s. 79-119.

PAMUK Bilgehan, “Osmanlılar Zamanında Rum-Ermeni Kiliseleri Arasındaki İlişkiler(Kudüs Örneği)”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 16, Erzurum 2001, s. 233-257.

PAPASTATHIS Charalambos K., “New Status for Jerusalem? An Eastern Orthodox Viewpoint”, *Catholic University Law Review*, XLV., Spring 1996, s. 723-731.

PEDERSEN Kirsten Stoffregen, “The Qeddusan: The Ethiopian Christians in the Holy Land”, *The Christian Heritage in the Holy Land*, Edr. Anthony O’Mahony vd., Scorpion Cavendish 1995, s. 129-148.

PERI Oded, “Islamic and Christian Holy Sites: Jerusalem and its Vicinity in Early Ottoman Times”, *Islamic Law and Society*, VI/1, 1999, s. 97-111.

PERI, Oded, “The Muslim Waqf and the Collection Jizya in the Late Eighteenth-Century Jerusalem”, *Ottoman Palestine 1800-1914: Studies in Economic and Social History*, Edr. Gad G. Gilbar, Leiden 1990, s. 287-298.

PERI Oded, *Christianity under Islam in Jerusalem: The Question of the Holy Sites in Eearly Ottoman Times*, Leiden-Boston-Köln 2001.

PERRY Yaron, *British Mission to the Jews in Nineteenth-Century Palestine*, London 2003.

PETERS, F. E., *Jerusalem-The Holy City in the Eyes of Chroniclers, Visitors, Pilgrims, and Prophets from the Days of Abraham to the Beginnings of Modern Times*, Princeton University Press 1995.

POOLE Stafford, "Eugene Bore and the Vincentian Missions in the Near East", *Vincentian Heritage Journal*, V/1, 1984, s. 59-102.

PORTA Sergio La, "The Armenian Episcopacy in Mamluk Jerusalem in the Aftermath of the Council of Sis(1307)", *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain & Ireland*, XVII/2, April 2007, s. 99-114.

PRIORR, Michael, "Holy Places, Unholy Domination: The Scramble for Jerusalem", *Islamic Studies*, XXXX/3-4, Kudüs Özel Sayısı, Autumn-Winter 2001, s. 507-530.

RAYMOND André, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, Çev. Ali Berktaş, İstanbul 1995.

REITER Yitzhak, EORDEGIAN, Marlen and ABU KALAF, Marwan, "Jerusalem's Religious Significance", *Palestine-Israel Journal of Politics, Economics and Culture Jerusalem*, VIII/1, Jerusalem 2001, s. 12-19.

RHODES Albert, *Jerusalem As It Is*, London 1865.

RICH Norman, *Why the Crimean War? A Cautionary Tale*, London 1985.

ROBERTS Nicholas E., *Rethink the Status Quo: British and Islam in Palestine, 1917-1929*, New York University Ph.D., January 2010.

ROOD Judith Mendelsohn, *Sacred Law in the Holy City the Khedival Challenge to the Ottomans As Seen from Jerusalem, 1829-1841*, Leiden-Boston 2004.

RUNCIMAN Steven, *A History of the Crusades-The First Crusade and the Foundation of the Kingdom of Jerusalem*, I., New York 1995.

RUNCIMAN, Steven, *A History of the Crusades-The Kingdom of Jerusalem and the Frankish East, 1100-1187*, II., New York 1995.

RUNCIMAN Steven, *A History of the Crusades-The Kingdom of Acre and the Later Crusades*, III., New York 1995.

SAGAY Reşat, *XIX. ve XX. Yüzyıllarda Büyük Devletlerin Yayılma Siyasetleri ve Milletlerarası Önemli Meseleler*, İstanbul 1972.

SANJIAN Avedis K., *The Armenian Communities in Syria under Ottoman Dominion*, Harvard University Press 1965.

SATIŞ İhsan, “Tanzimat Döneminde Kudüs ve Çevresinde Avrupalı Devletlerin Nüfuz Mücadelesinden Bir Kesit: Hristiyan Cemaatlerin İmar Faaliyetleri”, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S. 34, Ankara 2014, s. 185-221.

SCHAEFER Kark Rudolf, *Jerusalem in the Ayyubid and Mamluk Eras*, New York University, Ph.D. 1985.

SCHÖLCH Alexander, “Jerusalem in the 19th Century(1831-1917)”, *Jerusalem in History*, Edr. K. J. Asalı, Essex 1989, s. 228-248.

SCHÖLCH Alexander, “The Demographic Development of Palestine, 1850-1882”, *International Journal of Middle East Studies*, XVII/IV, December 1985, s. 485-505.

SCHÖLCH Alexander, *Palestine in Transformation 1856-1882(Studies in Social, Economic and Political Development)*, Çev. William C. Young-Michael C. Gerrity, Washington 1993.

SERBESTOĞLU İbrahim, “19. Yüzyılda Filistin’de Yahudiler Üzerinde İngiliz ve Amerikan Himayesi”, *History Studies*, IV/1, 2012, s. 489-502.

SERTOĞLU Midhat, *Mufassal Osmanlı Tarihi(Resimli-Haritalı)*, VI., Ankara 2011.

SEVİM Ali, “Artukulular’ın Soyu ve Artuk Bey’in Siyasi Faaliyetleri”, *Bellekten*, XXVI/101, Ankara 1962, s. 121-146.

SEVİNÇ Aslanova, *Rus Ortodoks Kiliseleri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2006.

SHA’LAN Husayn, “Jerusalem and the Copts”, *Journal of Palestine Studies*, XV/4, Summer 1986, s. 178-180.

SHAW Stanford J. ve SHAW, Ezel Kural, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, II., Çev. Mehmet Harmancı, İstanbul 2006.

SHAW Stanford J., “The Nineteenth-Century Ottoman Tax Reforms and Revenue System”, *International Journal of Middle East Studies*, VI/4, October 1975, s. 421-459.

SINGER Amy, *Kadılar, Kullar, Kudüslü Köylüler*, Çev. Sema Bulutsuz, İstanbul 2008.

SINGER Amy, *Osmanlı’da Hayırseverlik: Kudüs’te Bir Haseki Sultan İmareti*, Çev. Dilek Şendil, İstanbul 2004.

SOFUOĞLU Ebubekir, AKVARUP İlke Nur, “Osmanlı Devleti’nde Millet Sistem ve Süryaniler”, *Akademik İncelemeler Dergisi*, VII/1, 2012, s. 71-87.

SONYEL Salahi R., “Büyük Devletlerin Osmanlı İmparatorluğunu Parçalama Çabalarında Hıristiyan Azınlıkların Rolü”, *Bellekten*, XLIX/195, Ankara 1985, s. 647-664.

SOY Bayram, “Kudüs’teki Erlöserkirche’nin Açılışı-II. Wilhelm’in İkinci Doğu Seyahatindeki(1898) Dinî Motifler”, *Tarih ve Toplum-Yeni Yaklaşımlar*, İstanbul 2008, s. 117-141.

SOYSAL İsmail, *Fransız İhtilâli ve Türk-Fransız Diploması Münasebetleri(1789-1802)*, Ankara 1999.

SPYRIDON S. N., “Annals of Palestine 1821-1841”, *Journal of Palestine Oriental Society*, XVIII., 1938, s. 63-152.

STAVROU Theofanis George, “Russian Interest in the Levant 1843-1848: Porfirii Uspenskii and Establishment of the First Russian Ecclesiastical Mission in Jerusalem”, *Middle East Journal*, XVII-1/2 Winter-Summer, 1963, s. 91-103.

Suriye, Filistin ve Batı Arabistan Eski Eserleri, Yayına Haz. Nevzat Artuç, Ankara 2012.

SÜER Hikmet, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi/Osmanlı Devri Osmanlı-Rus Kırım Harbi Kafkas Cephesi Harekâtı(1853-1856)*, Ankara 1986.

SWEETMAN John, *Essential Histories the Crimean War*, Osprey Publishing 2001.

ŞAHİN Hasan, “Kaynarca'dan(1774) Paris Barışı'na(1856) Kadar Şark Meselesi Perspektifinde Osmanlı-Rus Münasebetlerine Genel Bir Bakış”, *Türkler*, XII., Edr. Hasan Celâl Güzel vd., Ankara 2002, s.531-544.

ŞİMŞİR Bilâl N., “Kırım Savaşı Arifesinde Mustafa Reşid Paşa'nın Yazışmaları”, *Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Seminer Bildirileri*, Ankara 1994, s. 77-89.

TANMAN M. Baha, “Bir Fotoğraf Albümünün Penceresinden: Kudüs ve Gazze Sancaklarında Osmanlı Döneminin Sonlarında Yerleşimler ve Mimarlık”, *Üç Kitaplı Kentler 19. Yüzyıl Fotoğraflarında Kudüs ve Kutsal Topraklar*, Edr. Ekrem Işın, İstanbul 2008.

TANSEL Salâhattin, *Yavuz Sultan Selim*, Ankara 1969.

TEMPERLEY, Harold, “Stratford de Redcliffe and the Origins of the Crimean War”, *The English Historical Review*, XLVIII/192, September 1933, s. 601-621.

TEMPERLEY Harold, *England and the Near East the Crimea*, London-New York-Toronto 1936.

TENGİRŞENK Yusuf Kemal, “Tanzimat Devrinde Osmanlı Devleti'nin Harici Siyaseti”, *Tanzimat I*, İstanbul 1940, s. 289-320.

The History of al-Tabarî(Tar'kikh al-rusul wa'l-mulük), Çev. Yohanan Friedmann, State University of New York Press.

TIBAWI A. L., “Jerusalem under Islamic Rule”, *Jerusalem the Key to World Peace*, Islamic Council of Europe 1980, s. 141-153.

TRITTON, A.S., *The Caliphs and Their Non-Muslim Subjects-A Critical Study of the Covenant of 'Umar*, Oxford University Press 1930.

TSIMHONI Daphne, “The Armenians and the Syrians: Ethno-Religious Communities in Jerusalem”, *Middle Eastern Studies*, XX/3, July 1984, s. 352-369.

TUFAY Muzaffer, “Türkler, Ruslar ve Bulgarlar”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, V/2, Ankara 1988, s. 193-218.

TUNCER Hüner, *Doğu Sorunu ve Büyük Güçler(1853-1878) Osmanlı'nın Kader Yılları*, Ankara 2003.

TURAN Sefer, *Allah'a Ismarladık Kudüs*, İstanbul 2007.

TURAN Sefer, *Kudüs: Tarihin Kalbi*, İstanbul 2011.

TURAN Şerafettin, "1828 Edirne Antlaşması" *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, IX/1-2, Ankara 1951, s. 111-151.

TÜKİN Cemal, *Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Boğazlar Meselesi*, İstanbul 1947.

TÜRKAN Ahmet, *Ermenilerin ve Doğu Hıristiyanlarının Sorunları Çerçevesinde Osmanlı Papalık İlişkileri*, İstanbul 2012.

TÜTÜNCÜ Mehmet, *Turkish Palestine(1067-1917) Inscriptions al-Khalil(Hebron), Nabi Musa and Other Palestinian Cities under Turkish Rule*, Haarlem 2008.

UBİCİNİ J. H. A., *1855'te Türkiye*, I., Çev. Ayda Düz, Ocak 1977.

UMAR Ömer Osman, "Osmanlı Döneminde Yahudiler'in Filistin'e Yerleşme Faaliyetleri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XII/2, Elazığ 2002, s. 421-438.

URAS Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul 1987.

USTA Aydın, "Haçlılar ve Doğu Hıristiyanların Arasındaki İlişkiler", *Bellekten*, LXXVII/279, Ankara 2013, s. 376-402.

UZUNÇARŞILI İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi-İstanbul'un Fethinden Kanuni Sultan Süleyman'ın Ölümüne Kadar*, II., Ankara 1975.

ÜÇÖK Coşkun ve MUMCU, Ahmet, *Türk Hukuk Tarihi*, Ankara 1976.

ÜNAL Mustafa, *Dinlerde Kutsal Zamanlar(Takvimler, Dini Gün, Bayram ve Törenler)*, İstanbul 2008.

ÜNAL Sevim, "Tanzimat Döneminde Dış Politika", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyum*, Ankara 1994, s. 203-210.

VARLIK Bülent, *19. Yüzyılda Emperyalizmin Batı Anadolu'da Yayılması*, Ankara 1976.

WARDI Chaim, "The Question of the Holy Places in Ottoman Times", *Studies on Palestine During the Ottoman Period*, Edr. Moshe Ma'oz, Jerusalem 1975, s. 385-393.

WARREN Charles, *The Temple or the Tomb*, London 1880.

YALDUZ Alparslan, "Konsillerin Hıristiyanlık Tarihindeki Yeri ve İznik Konsili", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XII/2, 2003, s. 257-296.

YEĞİN Hüseyin İbrahim, *Kutsal Mekân ve İnsan İlişkisi*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Yayınlanmış Doktora Tezi, Samsun 2003.

YETİŞGİN Memet, "Rusların Türk Toprakları Üzerinde Yayılmasının Sebepler Üzerine Bazı Düşünceler", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Ocak 2007, s. 671-702.

YILMAZ Durmuş, *Fransa'nın Türkiye Ermenilerini Katolikleştirme Siyaseti*, Konya 2001.

YURDUSEV A. Nuri ve YURDUSEV, Esin, "Osmanlı İmparatorluğunun Avrupa Devletler Sistemine Girişi ve 1856 Paris Konferansı" *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç*, Ankara 1999, s. 137-147.

ZANDER Walter, *Israel and the Holy Places of Christendom*, Weidenfield-Nicolson 1971.

ZANDER Walter, "On the Settlement of Disputes About the Christian Holy Places", *Israel Law Review*, VIII/3, July 1973, s. 331-366.

ZARCONI Thierry, *Kudüs'teki Orta Asyalı ve Hintli Sufi Hacılar*, Çev. Berna Akkıyal, İstanbul 2012.

ZARCONI Thierry, *Sufi Pilgrims from Central Asia and India in Jerusalem*, Japonya 2009.

ZE'EVİ Dror, *Kudüs-17. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağında Toplum ve Ekonomi*, Çev. Serpil Çağlayan, İstanbul 2000.

8. BAŞVURU ESERLERİ VE SÖZLÜKLER

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, İstanbul 2010.

COTTERELL Arthur, STORM Rachel, *Büyük Dünya Mitoloji Ansiklopedisi*, Çev. Emel Lakşe, İstanbul 2001.

DEVELİOĞLU Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara 2009.

GÜNDÜZ Şinasi, *Din ve İnanç Sözlüğü*, Konya 1998.

Karakoç Sarkis Külliyyât-ı Kavânîn Fihristi, I., Haz. M. Âkif Aydın, Fethi Gedikli, Mehmet Akman, Ekrem B. Ekici, M. Macit Kenanoğlu, Ankara 2006.

KÜTÜKOĞLU Mübahat S., *Osmanlı Belgelerinin Dili(Diplomatik)*, İstanbul 1998.

MUTÇALI Serdar, *Arapça-Türkçe Sözlük*, İstanbul 1995.

PAKALIN Mehmet Zeki, *Osmanlı Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1983.

Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul 2006.

Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu-Ankara 2009.

9. KUTSAL KİTAPLAR

Elmalılı Hamdi Yazar, *Kur'ân-ı Kerim ve Meâli*, Hazırlayan ve Notlandıran: Dücane Cündioğlu, İstanbul 1993.

Kutsal Kitap ve Yeni Dünya Çevirisi, Matta İncili.

Kutsal Kitap ve Yeni Dünya Çevirisi, Yuhanna İncili.

Kutsal Kitap ve Yeni Dünya Çevirisi, Luka İncili.

10. ELEKTRONİK KAYNAKLAR

AKGÜNDÜZ Ahmed, “Kudüs'te Osmanlı Modeli ve Bütün Dinlerin Ortak Başşehri”,

<http://www.osmanli.org.tr/yazi.php?bolum=4&id=329>, Erişim Tarihi 2013.

AKGÜNDÜZ, Ahmed “Osmanlı Hukukunun Mahiyeti ve Kaynakları”,
<http://www.osmanli.org.tr/yazi-4-295.html>, Erişim Tarihi 2013.

Fatima Saleem at-Tarawnah, “The Ottoman State, Jerusalem Christians, Status Quo and Foreign Capitulations in the 19th Century”, *International Conference on Jerusalem*, 26-27 February 2012-Qatar,

<http://www.qatarconferences.org/jerusalem/doc1/doc10.pdf>, Erişim Tarihi 2012.

GENCER Ali İhsan, “Kırım Savaşı ve Paris Antlaşması”, <http://www.bilimtarihi.org/pdfs/KIRIM.pdf>, Erişim Tarihi 2013.

http://www.welcometohosanna.com/LIFE_OF_JESUS/048_Crucifixion.htm, Erişim Tarihi 2013.

<http://tr.wikipedia.org/wiki/Pandora>, Erişim Tarihi 2013.

[http://tr.wikipedia.org/wiki/Org_\(Erganun\)](http://tr.wikipedia.org/wiki/Org_(Erganun)), Erişim Tarihi 2013.

<http://islamiyorum.com/yazdir.php?mkid=366>, Erişim Tarihi 2013.

<http://www.pbase.com/bmcmorrow/image/124319017>, Erişim Tarihi 2013.

<http://disszakaz.com/>, Erişim Tarihi 2013.

<http://www.nuseibehfamily.net/images/Nusiabah.pdf>, Erişim Tarihi 2014.

<http://sevilla.abc.es/20120115/sevilla/sevi-maruja-vilches-pionera-201201150105.html>, Erişim Tarihi 2014.

http://en.wikipedia.org/wiki/Earl_of_Malmesbury, Erişim Tarihi 2014.

SHOMALI Qustandı, “Church of the Nativity: History & Structure”, *More Than Two Thousand Years in the History Architecture-UNESCO International Congress*, 10-12 September 2001, <http://www.unesco.org/archi2000/pdf/shomali.pdf>, Erişim Tarihi 2012.

WENZEL Fritz, SZAKTILLA Sebestyén and PLIETT Harmut, “The Roof of the Church of Nativity in Bethlehem”, *More Than Two Thousand Years in the History Architecture-UNESCO International Congress*, 10-12 September 2001, <http://www.unesco.org/archi2000/pdf/wenzel.pdf>, Erişim Tarihi 2012.

DİZİN

- A. N. Muraviev*, 174
Aclûn, 66, 300
Aelia Capitolina, 32, 75
Ağlama Duvarı, 75
Akdeniz, 191, 229, 233, 264
Akka, 41, 66, 268
Akkerman, 142
Alber, 267
Aleksey Fyodorovich Orlov, 224
Almanya, 34, 38, 86, 168, 176, 177, 178
Amerika, 34, 37, 38, 86, 176, 268
Anadolu, 45, 64, 94, 99, 127, 176, 182, 263, 264, 345, 371
Anastasiye Kilisesi, 47
Anglo-Prusya Protestan, 177
Antakya, 45, 64, 177, 232
Arabistan, 71, 176, 183, 368
Aragon, 115
Aramiler, 70
Araplar, 44, 46, 51, 56, 62, 145, 271
Argiropulo, 248, 252
Aristaki Logofet Bey, 248
Arius, 98, 99
Arnavutluk, 180
Asya, 197
Atina, 214, 229
Aupick, 186, 188, 198, 199
Avusturya, 37, 39, 90, 139, 168, 176, 177, 180, 192, 194, 195, 196, 223, 224, 228, 242, 251, 253, 255, 257, 258, 261, 262, 263, 279
Ayakbastı Vergisi, 304
Ayn-ı Câlût, 113
Azeriyye, 289
Aziz İakovas, 65
Bâb-ı Hutta, 269
Babiller, 33
Bac-ı Kefere, 299
Badische Zeitung, 160
Bağdat, 179
Balkanlar, 178, 180, 190, 192, 261, 269
Baron Bourqueney, 255
Basarabya, 227
Belçika, 194, 253
Belgrat Antlaşması, 139, 196, 280
Berlin, 252
Berlin Antlaşması, 142, 143, 177
Beşik Körfezi, 257
Bethany, 302
Beylân Dağları, 286
Beyrut, 216, 296
Bingazi, 180
Bizans, 46, 52, 59, 64, 100, 102, 105, 112, 115
Boghos Bey, 305

Boğazlar Sözleşmesi, 257
Boğdan, 228, 257, 258
Bosna, 263
Budapeşte, 195
Bükreş, 142
Büyükdere, 228
Calvary, 49
Cezayir, 182, 275
Church of the Nativity, 51
Cizvit, 34
Cowley, 197
Çanakkale, 260
Çile Yolu, 61, 103, 307
Danilo, 223
Deyr Gassâna, 289
Deyru 'z-Zafaran, 71
Dımaşk, 113
Diyofizit, 66, 68
Drouyn de Lhuys, 197, 257
Ebüssuûd Efendi, 278
Ecnâdeyn, 102
Edesius, 73
Edirne, 142
Edirne Antlaşması, 224, 245
Edmond de Lacour, 229, 234, 235, 240, 241, 243
Efes Konsili, 99
Eflak, 195, 228, 257, 258
Ege Adaları, 180
Ekümenik Patriği, 187
Eugène Boré, 184, 185, 187, 355
Eyyubiler, 44, 93, 110, 113, 135, 158
Fatımi Halifesi Hâkim, 47, 52, 100
Fener, 110
Ficar Savaşı, 108
Ficquelmont, 196
Fil Vakası, 108
Filistin, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 45, 48, 65, 70, 83, 84, 102, 123, 169, 177, 183, 191, 197, 268, 290, 306, 345, 348, 350, 351, 352, 353, 367, 368, 370
Fransa, 18, 34, 36, 37, 38, 86, 124, 134, 135, 136, 137, 138, 162, 165, 166, 168, 170, 173, 176, 177, 179, 180, 181, 182, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 193, 194, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 204, 206, 207, 209, 210, 212, 213, 214, 219, 220, 225, 226, 229, 233, 237, 240, 242, 244, 250, 251, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 260, 261, 262, 263, 264, 266, 269, 271, 275, 279, 280, 282, 285, 286, 311, 312, 334, 351, 360, 371
Fransız Elçisi Mösyö Borkine, 175, 185, 285
Fransiskan, 67, 68, 90, 91, 92, 97, 115, 177, 180, 287
Franz Ferdinand, 263
Frederic Hasselquist, 300, 301, 302
G. G. Gagarin, 202
G. Golubovich, 109
gafr, 275, 276, 298, 308

Galitzin, 226
Gazze, 40, 46, 66, 84, 300, 369
Georgios Sclarüs, 65
Gethsemane, 55, 57, 175, 180, 274
Girit, 179
Godfrey de Bouillon, 101
Golgotha, 49, 89, 90, 93, 115, 156, 274
Gorçakof, 257
Grand Duchess Helen, 196
Gregory, 68, 109
Grek Projesi, 191
Gromonosets, 226
Grotte de la Nativite, 51
Guizot, 187
Habeşistan, 73
Habsburg, 195, 223
Haçlı Seferleri, 47, 53, 66, 67, 115, 120, 310
Haçlılar, 44, 46, 47, 53, 59, 60, 69, 72, 93, 94, 95, 101, 110, 112, 310
Hadriyanus, 32
Halep, 40, 66, 67, 179, 299
Halidiye Ailesi, 44
Halife Mustansır Billâh, 101
Harizmliler, 113
Helena, 45, 52
Heraclius, 100
Hicaz, 290
Hindistan, 190, 197, 263
Hocabey, 222, 234, 255
Holy Saviour, 114
Holy Sepulchre, 46, 48
Hovakim, 70
Hünkâr İskelesi Antlaşması, 142, 195, 224, 228, 260, 261, 262
I. Dünya Savaşı, 263
II. Friedrich, 113
II. Wilhem, 177
Isaac Angelus, 112
İbrahim Ebu Gavş, 308
Îdiyye, 296, 299, 301, 304
İkrâmiyye, 296, 303
İngiliz Genarali Gordon, 63
İngiltere, 18, 34, 35, 36, 38, 86, 168, 173, 176, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 208, 220, 222, 226, 229, 233, 242, 244, 250, 251, 253, 254, 257, 258, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 311, 349, 360
İran, 52, 198
İskenderiye, 64, 65, 72, 117, 179, 232
İslav, 192
İspanya, 37, 88, 176, 194
İsrail, 44, 207
İstanbul, 18, 19, 21, 24, 28, 32, 33, 34, 37, 38, 39, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 50, 51, 52, 56, 57, 59, 62, 64, 65, 67, 70, 71, 72, 75, 83, 84, 92, 93, 94, 96, 99, 100, 101, 103, 104, 105, 106, 109, 110, 111, 118, 119, 120, 123, 125, 126, 127, 135, 136, 137, 139, 141, 142, 145, 148, 154,

156, 158, 159, 162, 166, 171, 173, 174,
176, 177, 179, 180, 181, 183, 185, 187,
188, 190, 191, 193, 194, 195, 198, 199,
202, 203, 216, 218, 221, 222, 223, 224,
225, 226, 227, 228, 229, 231, 232, 233,
234, 242, 247, 248, 249, 250, 251, 252,
255, 257, 259, 260, 261, 262, 264, 266,
269, 271, 272, 274, 275, 276, 278, 279,
281, 282, 288, 289, 290, 299, 304, 311,
313, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347,
348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355,
356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363,
364, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 372

İstanbul Ermeni Patriği, 276

İstanbul Ermeni Patrikhanesi, 70

İstanbul Rum Patrikhanesi, 65, 191

İtalya, 34, 38, 64, 86, 88, 168, 172, 176,
177, 178, 180, 194

İzmir, 66, 179

İznik, 98

İznik Konsili, 72

John Russell, 257

Joseph Valerga, 175, 187

Jozef, 191, 195

Judeh, 94

Justinian, 52, 69, 72

Kadıköy Konsili, 65, 68, 71, 72, 99

Kadümiyye, 296, 299, 301, 303, 304, 305

Kafkaslar, 178

Kahire, 72, 115, 117

Kapusen, 34, 180

Karadağ, 223, 224, 231

Karadeniz, 17, 35, 222, 227, 251, 263,
360

Karapet de Tosp, 114

Kardinal Ferrieri, 187

Karlofça Antlaşması, 138, 196, 280

Katerina, 190, 191, 260

Kenâniler, 32

Kethüda'iyye, 296, 304

Khornilof, 227

Kıbrıs, 65, 179

Kıpti Patrikhanesi, 58, 73

Kırım Savaşı, 35, 41, 207, 256, 258, 259,
260, 261, 263, 264, 265, 266

Kilikya Ermeni Krallığı, 69, 114

Koalisyon Savaşları, 264

Konstantin, 32, 45, 46, 52, 57, 98, 99

Kont Boul, 257

Kont Nesselrode, 224, 227, 255, 256, 260

Kont Paul, 255

Köprülü Fazıl Mustafa Paşa, 93, 281

Kudüs Ermeni Patriği, 127, 153, 157,
158, 276

Kudüs Ermeni Patrikhanesi, 69, 70

Kudüs Latin Krallığı, 69

Kudüs Latin Patriği, 37, 101, 175, 177

Kudüs Protestan Piskoposluğu, 36, 37

Kudüs Rum Patriği, 25, 37, 65, 101, 106,
125, 126, 127, 132, 150, 153, 154, 157,
168, 169, 174, 245, 275, 286, 298, 305

Kudüs Rum Patriği Sophronios, 94, 102, 103, 104, 108, 111, 297

Kudüs Rum Patriği Theophanios, 109

Kudüs Rum Patrikhanesi, 35, 64, 65, 66, 110, 112, 126, 191

Kudüs Süryani Piskoposu, 71

Kutsal Trinity Katedrali, 91

Kuzey Afrika, 39

Küçük Kaynarca Antlaşması, 35, 139, 142, 191, 280

Kürdistan, 71

Lajos Kossuth, 195

Lavalette, 199, 200, 201, 203, 213, 235

Leiningen, 223

Logofet Aristarki Bey, 200

Londra, 233, 261

Londra Boğazlar Antlaşması, 262

Lord Clarendon, 257

Lord Palmerston, 261, 265

Lut Gölü, 32, 291, 298

Lübnan, 176

M. Benedetti, 229

M. Botta, 200

Macar, 192

Macar Diyet Meclisi, 195

Macar Mültecileri, 193, 223

Macaristan, 190, 195

Mağaratü'r-Ru'at, 45, 60, 213

Mağrip, 117

Malta, 229

Mar İbrahim Manastırı, 58

Medine, 108, 121, 131, 289, 303, 354

Medine Vesikası, 121

Mekke, 108, 117, 122, 145, 289

Memlukler, 44, 75, 113, 114, 116, 118

Mensikof, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 232, 233, 234, 235, 236, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 257, 259, 262, 265, 266, 313

Mercidabık, 117, 118

Mescid-i Aksa, 43, 75

Metternich, 196

Mezopotamya, 40, 176

Mısır, 36, 65, 70, 71, 72, 73, 94, 111, 114, 118, 171, 172, 173, 176, 193, 198, 216, 228, 261, 264, 268, 277, 288, 299, 304, 305, 336, 338, 345

Milan Fermanı, 45

Monastery of the Holy Cross, 114

Monofizit, 64, 65, 68, 69, 71, 72, 74, 99, 100, 113, 127, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 310

Monomachus, 101

Moskova, 190

Musul, 175

Münchengretz Antlaşması, 261

Nabi Efendi, 284

Nablus, 40, 94, 272

Napoli, 115, 194

Napolyon, 173, 175, 179, 183, 187, 189, 199, 222
Napolyon Bonapart, 306
Navarin, 260
Nebi Musa Şenlikleri, 158
Nesibe Ailesi, 94, 95, 96
Nestorius, 99
Nısfü'd-Dünya Kilisesi, 47, 282
Nikola, 128, 174, 189, 191, 192, 193, 195, 196, 202, 203, 222, 224, 225, 226, 227, 232, 233, 247, 252, 260, 262, 265, 311
Nikolai Dmitrievich Kiselev, 224
Nikopolchinski, 227
Nizip, 261
Orta Asya, 39
Ortadoğu, 98, 176, 178, 194, 195, 222
Palmerston, 192, 195
Papalık Propaganda Kongregasyonu, 180
Paris, 18, 19, 50, 54, 127, 135, 142, 143, 175, 179, 185, 187, 189, 197, 198, 209, 222, 224, 229, 233, 255, 258, 264, 286, 344, 347, 351, 354, 355, 356, 358, 362, 371, 373
Paris Barış Antlaşması, 142, 143, 258, 264
Pasarofça Antlaşması, 139, 196, 280
Paskalya, 50, 155, 156, 158, 165, 171, 180, 272, 290, 301
Patrik Greguvar, 64
Pavel D. Kiselev, 224
Pavel Petroviç, 192
Petersburg, 168, 189, 196, 228, 233, 256
Petro, 190
Pietro Della Valle, 301
Pius, 175, 187
Polonya, 192, 195
Ponsonby, 195, 260
Porfirii Uspenskii, 174
Portekiz, 88, 194
Prusya, 35, 37, 38, 192, 220, 242, 251, 253, 257, 258, 261, 262
Prut, 257
Raimundus, 101
Raymond de Toulouse, 101
Remle, 66, 300, 302, 303, 308
Resm-i Kala, 297, 299, 300
Resm-i Kamame, 297, 299, 305, 306
Rihâ, 289
Robert Peel, 192
Robinson, 82
Rodos, 179
Roger Guér, 68
Roma, 35, 44, 45, 50, 64, 65, 68, 72, 75, 99, 177, 190
Rumeli, 127, 182, 223
Rusya, 34, 35, 36, 37, 38, 65, 86, 134, 138, 139, 140, 141, 142, 168, 169, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 183, 187, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 198, 199, 200, 202, 204, 206, 207, 213, 214, 216, 219, 220, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 232, 238, 241, 242, 244,

245, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253,
255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262,
263, 264, 265, 266, 271, 275, 280, 286,
311, 312, 313, 342, 353, 360

Safed, 66

Sainte-Hélène, 179

Sakız, 275

Salahaddin Cami, 269, 270

Salahaddin Vakfı, 287

Salamis, 229

Sardunya, 37, 194, 258

Sayda, 40, 41, 179, 268, 296, 306

Schultz, 80

Selanik, 179, 270

Seymor, 197

Sir Hamilton Seymour, 197

Sisam, 260

Siyonist, 40

Siyonizm, 39

St. James Katedrali, 69, 75, 115

St. Jeromes, 74

Stone of Unction, 50

Stratford de Redcliffe, 229, 234, 242, 246,
249, 264, 265, 266

Sultan Baybars, 114

Suriye, 36, 40, 41, 65, 67, 70, 74, 82, 102,
113, 173, 176, 297, 308

Süryani Patriği, 153, 156

Süveyş Kanalı, 173, 198

Svyatoslav, 190

Şam, 36, 40, 41, 61, 63, 71, 73, 104, 114,
118, 123, 124, 125, 162, 177, 179, 208,
245, 268, 275, 282, 296, 299, 300, 303,
304, 305, 306, 334, 351, 354, 356

Şehrbârâz, 52

Şeria Nehri, 291, 298

Şevket Bey, 284

Şeyh Mahmud Arıfa, 299

Şeyhülislam Mustafa Asım Efendi, 278,
284

Şuhada (Şehitler) Kilisesi, 47

Tahûnü'l-'Atik, 45, 60, 213

Tatisçef, 196, 261

Tekâlif-i Şakka, 303

Theodore Herzl, 39

Theodos, 99

Theodosios, 45

Titof, 191, 202, 203, 213, 214

Titus Tobler, 79, 80, 293, 306

Tommaso Obicini, 67

Toprak Bastı, 296, 304

Toulon, 229

Touvenel, 267

Trablusgarp, 180

Trablus-Şam, 270

Trabzon, 270

Trakya, 99

Trifon Karabeynikof, 300

Tur-i Sina, 66
Turmus Ayyâ, 289
Tyreli Frumentius, 73
Ürdün, 44, 110
Varna, 270
Vatikan, 177
Vecih Yakup Nuseybeh, 95
Veda Hacı, 108
Venedik, 55, 274
Versay Antlaşması, 177
Viktorya, 267
Viyana, 174, 195, 196, 228, 229, 255, 257, 261
Viyana Kongresi, 182, 258
Viyana Notası, 257
Vladimir, 190
Vogorides, 260
Yafa, 40, 77, 275, 286, 296, 302, 303, 308
Yahudiler, 32, 33, 34, 38, 39, 40, 44, 62, 63, 75, 76, 77, 81, 86, 101, 105, 106, 176, 256, 271, 276, 288, 290, 296, 304
Yakup Baradaeus, 71
Yermük, 102
Yunan, 168, 175
Zeytin Dağı, 55, 57, 59, 212, 302
Zion Dağı, 114, 115
Ziştovi Antlaşması, 139, 196, 280

ÖZGEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı Soyadı: İhsan SATIŞ

Uyruğu: T.C.

Doğum Tarihi ve Yeri: 1984/Şanlıurfa

e-posta: ihsansatis@hotmail.com

EĞİTİM

Derece	Alan	Kurum	Mezuniyet Yılı
Lisans	Tarih	Cumhuriyet Üniversitesi	2008
Yüksek Lisans	Tarih	Gaziosmanpaşa Üniversitesi	2010
Doktora	Tarih	Cumhuriyet Üniversitesi	2015

İŞ TECRÜBESİ

Tarih	Kurum	Görev
2009-	Tunceli Üniversitesi	Araştırma Görevlisi

YABANCI DİL BİLGİSİ

Yabancı Dilin Adı ÜDS (55.00)